

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Erhvervshistorisk Årbog 2009

Erhvervshistorisk
Årbog

Erhvervshistorisk Årbog

2009

Danish Yearbook of Business History
with an English Summary

Bind 58

OMSLAG

Se side 164

REDAKTION

Chr. R. Jansen

Lone Hedegaard Liljegren

under medvirken af

Jørgen Fink

REFEREES

Per Boje

Per Henning Hansen

Kurt Jakobsen

Hans Chr. Johansen

Bjørn Poulsen

Kurt Pedersen

Jesper Strandskov

English Translation:

David Slater

Trykt med støtte af

Erhvervsarkivet og Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

ISSN

0071-1152

Copyright © 2009 by Erhvervsarkivet

Vester Allé 12

8000 Århus C

Printed in Denmark

by

Tarm Bogtryk A/S

Indhold

Teori og metode

<i>Jørgen Fink: Markedet</i>	7
<i>Hans Chr. Johansen: Måling af arbejdsløshed – et problematisk foretagende</i>	58

Artikler

<i>Fabio Del Giudice: Italienske erhvervsarkiver</i>	87
<i>Ole Degn og Wilma Gijbers: Retmæssigt og redeligt? Handelsforbindelserne mellem Island, Danmark og Den nederlandske Republik i første halvdel af 1600-tallet</i>	105
<i>Niels-Henrik Topp: Kryolit, en udtømt naturressource</i>	153
<i>Flemming Petersen: Dansk elforsyning med staten på sidelinien</i> ..	177
<i>Ulla Frederiksen: Andelsselskabsformens betydning for energikoncernen NRGi</i>	223
<i>Mikkel K. L. Nielsen: Det danske ølmarked 1899-1940 set fra Viborg. A/S Bayersk- og Hvidtølsbryggeriet Odins kamp for overlevelse på det danske ølmarked</i>	249
<i>Kenn Tarbensen: Kampen om stålvasken. Fabrikant G.A.L. Thorsens patentansøgning 1955-1959</i>	279
<i>Kristoffer Jensen og Louise K. Skyggebjerg: En kjolefabriks kamp for overlevelse</i>	303
Afleveringer til Erhvervsarkivet 2008	326
Bidragydere til denne årbog	345
English summary	348

Indholdsfortegnelse til de tidligere bind af Erhvervshistorisk Årbog kan findes på internetadressen www.sa.dk/content/dk/ydelser_og_produkter/publikationer/indholdsfortegnelse_til_erhvervshistorisk_arbog

Markedet

AF JØRGEN FINK

Dansk erhvervshistorie rummer mange analyser af brancher, men ikke så mange analyser af markeder. Det er for så vidt forbavsende, som markedet står centralt i den markedsøkonomiske proces. Som et bidrag til at skabe opmærksomhed om markedshistorie som erhvervs-historisk emne gøres der i nærværende artikel forsøg på at analysere markedet som begreb og præcisere dets rolle i den samlede økonomiske proces, og der gives et rids af markedets historiske udvikling i den kapitalistiske økonomi.¹

Den økonomiske proces

Økonomi er som alt andet en proces. Det er en triviell sandhed, som måske ikke er så triviell endda. I hvert fald kan der være grund til at understrege, at økonomi er et dynamisk fænomen, og at den økonomiske videnskab kun kan præstere foreløbige resultater, hvis den ikke forklarer den økonomiske dynamik. Tiden er ikke en størrelse, som videnskaben kan slå til eller fra efter forgodtbefindende. Al økonomi foregår i tid og kan kun forstås som proces.

Økonomi udspringer af et af de tre fundamentale behov, der alle til stadighed skal være opfyldt, hvis mennesket skal kunne overleve som biologisk art. De tre behov er produktion, reproduktion og fysisk sikkerhed. Reproduktion er nødvendigheden af løbende generationsskifte, hvis mennesket ikke skal uddø. Hensynet til den fysiske sikkerhed er udtryk for, at der fra miljøet i videste forstand udgår trusler mod menneskets overlevelse. Økonomi udspringer af det tredje behov, behovet for produktion: mennesket skal til stadighed foretage et stofskifte, dvs. skaffe sig livsfornödenheder i form af mad og drikke. Det skal ske under hensyntagen til de foreliggende miljømæssige vilkår, klima ikke mindst, således at beklædning og bolig også hører til de basale livsfornödenheder.

Fornödenhederne er imidlertid udvidelige, og historisk er der kommet en lang række produkter til, der subjektivt kan opfattes som egentlige fornödenheder uden at være det i biologisk forstand. F.eks. en mobiltelefon for en teenager.

Historisk er der meget stor forskel på, hvordan mennesket har tilvejebragt sine livsfornødenheder. Fra samler- og jægerkulturer i den tidlige stenalder til den globalt sammenhængende markedsøkonomi i vore dage. I det følgende koncentrerer interessen om de sidste 250 års økonomi. Det er markedsøkonomien, der analyseres. Den lange forudgående udvikling tages her for givet.

Markedsøkonomien

Markedet er stedet for udveksling af værdier. På markedet kan man bytte noget, man har, med noget, man ikke har. Bytte af én ting med en anden sker i et bestemt bytteforhold (pris), og bytteforholdet er – mere eller mindre dækkende – udtryk for de byttede genstandes kvalitet. Kvalitet og pris er altså centrale størrelser på et marked.

Markedet står naturligvis centralt i markedsøkonomien. Økonomiske lærebøger kan derfor med god grund tage udgangspunkt i Adam Smiths beskrivelse af markedets usynlige hånd, hvordan markedet som mødested mellem køber og sælger ved hjælp af konkurrencen kan få udlignet købers og sælgers modstående interesser. På det marked, som Adam Smith beskrev, forvandlede summen af alle aktørernes egoisme sig til fælles nytte. Markedet afgjorde, hvad der blev fremstillet (allokerede ressourcer), og sørgede for, at det producerede kom derhen, hvor der var mest brug for det.²

Markedsøkonomien har gennemløbet næsten 250 års udvikling, siden Adam Smith skrev *Wealth of Nations*. I den periode har markedet fungeret og udviklet sig, og der er blevet sat spørgsmålstegn ved dets relative betydning.³ Alfred D. Chandler beskrev, hvordan den moderne virksomhed erstattede markedsmekanismen med hensyn til at koordinere de økonomiske aktiviteter og allokere ressourcer. William Lazonick har i fortsættelse af det gjort gældende, at alle succesrige økonomier i verden har gennemgået en udvikling fra markedsordination til planlagt koordination. Han bestrider ikke, at markedet fremdeles er et vigtigt træk ved den avancerede kapitalistiske økonomi, men gør gældende, at markedet alene ikke kan forklare den kapitalistiske økonomi.⁴ Der er enighed om, at markedet står centralt i markedsøkonomien, men ikke enighed om, hvor stor en rolle det spiller. Der kan derfor være grund til at se nærmere på markedet som begreb og som historisk realitet.

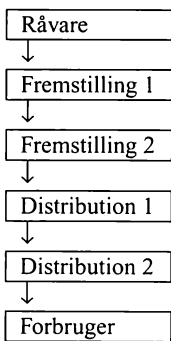
Markedsøkonomien er karakteriseret af en pengeformidlet arbejdsdeling. Hvis enhver selv fremstillede sine livsfornødenheder, var der ikke brug for noget marked og heller ikke for penge. Det er arbejdsdelingen,

der skaber markedet. Arbejdsdelingen skaber både fordele og ulemper. Fordelene er, at arbejdsdeling gennem øget specialisering skaber mulighed for større produktivitet (output pr. tidsenhed) og større effektivitet (output pr. input). Ulemperne er, at arbejdsdelingen nødvendiggør en koordination og en evaluering (fastsættelse af et bytteforhold) og derved lægger beslag på ressourcer.

Historisk har arbejdsdelingen været udstrakt og voksende. Der indgår mange trin i forløbet, fra en råvare fremskaffes, til et færdigt produkt sælges til en forbruger. Denne trinvis omdannelse kan opfattes som en værdikæde. Hvert produkt gennemløber en sådan værdikæde, og den samlede økonomiske proces i et samfund kan derfor beskrives som et forløb, der foregår i en meget stor mængde værdikæder. Værdikæden bliver således en naturlig ramme for analysen af den økonomiske proces.

Figur 1. Værdikæden.

Antallet af led i en værdikæde kan variere meget. I figur 1 er der skitseret en simpel værdikæde med kun to led i produktion (fremstilling) og to led i distribution.

Forløbet gennem en værdikæde er en proces, der kan være mere eller mindre stramt koordineret. Den kan opfattes som et forløb af skiftevis valuering (fysisk aktivitet) og evaluering (værdiansættelse af den fysiske aktivitet).

Valuering vil sige, at der udføres en fysisk aktivitet, der er nødvendig for, at et produkt kan udbydes til salg på et marked, enten ved at aktiviteten tilføjer værdi til det færdige produkt, eller ved at den bidrager til at gøre det fysisk tilgængeligt for forbrugerne. Valuering rummer altså to hovedtyper af aktivitet: produktion, (dvs. den successive omdannelse af råvare til færdigt produkt) og transport, (dvs. distribution af de færdige produkter til markedet i dets fulde udstrækning).

En analyse af de to hovedaktiviteter inden for valuering, produktion og transport viser, at der er en afgørende forskel: produktionen påvirker direkte kvaliteten, det gør transporten ikke. Transportens betydning for kvaliteten er nærmest rent negativ: dårlig transport kan forringe produkternes kvalitet.⁵ Det er altså alene produktionen, der har betydning for et produkts kvalitet (brugbarhed).

Brugbarhed er det centrale kriterium for forbrugeren, og det afgørende mål på brugbarheden er overladt til forbrugeren. Det er forbrugeren vurdering af brugbarheden (i forhold til prisen), der er afgørende.⁶ Hvis forbrugeren finder brugbarheden af et produkt for lille, hjælper objektive påvisninger af brugbarhed ikke.

Transport påvirker som nævnt ikke kvaliteten af produkterne positivt, men er derimod afgørende for deres tilgængelighed. Transportbehovet er en logisk konsekvens af arbejdsdelingen, og transportmulighederne har umiddelbar betydning for markeders udstrækning. Transportteknologien spiller derfor en vigtig rolle for markedskonomiens udvikling, jf. nedenfor.

Her skal der peges på to forhold, hvor andre sider af produkters kvalitet end deres brugbarhed får betydning. Det er deres holdbarhed og deres bærbarhed.

Holdbarhed skal forstås i en begrænset forstand. Det er ikke et produkts holdbarhed som del af brugbarheden (f.eks. en tallerkens stødsikkerhed), men tiden fra produktionsdato til sidste mulige salgsdato, der tænkes på. Her vil forbedret transportteknologi (f.eks. fryse-/køleskibe og -biler) kunne påvirke holdbarheden.

Bærbarhed er tilsvarende brugt i en begrænset forstand. Også her er det den del af bærbarheden, der ligger uden for produktets brugbarhed, der tænkes på. Det er altså ikke f.eks. en bærbar computer i modsætning til en stationær, der er tale om, men mulighederne for at transportere produktet dels fra fabrikant til salgssted og dels fra salgssted til forbrugeren husholdning. Her vil en standardisering og en udstrakt leddeling af produktionen kunne øge bærbarheden. Det er bilproduktionen ét eksempel på. Ved at eksportere biler ikke som færdigsamlede eksemplarer, men som en lang række enkeltdele, der så samles efter ankomst, sænkes transportomkostningerne pr. bil. Øget bærbarhed betegner altså tiltag, der gør det lettere/billigere at transportere varer.

Holdbarhed og bærbarhed er faktorer, som er centrale for samspillet mellem produktion og transport eller – om man vil – for et produkts passage gennem værdikæden.

Hvert led i kæden, hvor der foretages en valuering, f.eks. smeltning af malm til metal, kværning af korn til mel, bagning af mel til brød etc., kan

efterfølgende evalueres. Denne evaluering kan enten ske internt i en virksomhed (hvor den rent praktisk vil kunne udføres på mange forskellige måder fra en meget omhyggelig evaluering baseret på driftsbogføring (cost accounting) over en nødtørftig til slet ingen evaluering) eller på et marked, hvor evalueringen resulterer i en prisdannelse.

Der er her en afgørende forskel mellem de forskellige markeder i værdikæden. Det er et forhold, der omtales nærmere nedenfor, men som allerede her skal trækkes frem. Der er en grundlæggende forskel mellem det sidste marked i værdikæden (hvor det færdige produkt bliver købt af en forbruger) og så alle de foregående. Det er forskellen mellem business-to-consumer (b2c) markedet og de foregående business-to-business (b2b) markeder. Det afsluttende marked afgør hele værdikædens skæbne. Det er forbrugerens vurdering af produktets brugbarhed, der afgør den endelige værdi af det forudgående arbejde. B2c markedet er det centrale i markedsøkonomien, og b2c markedet er det eneste, der ikke vil kunne integreres i en virksomhed. Alle de forudgående b2b markeder kan principielt blive erstattet af virksomhedsintern aktivitet, men det kan b2c markedet ikke. Når Alfred Chandler og William Lazonick med flere peger på, at markedet har mistet betydning i forhold til den planlagte koordination, er det b2b markeder, de tænker på. Det gælder ikke b2c markedet, selvom der også dér kan være tale om forsøg på bevidst påvirkning fra virksomhedsside, jf. nedenfor. På b2c markedet er det forbrugerens evaluering, der er afgørende, og den kan ikke erstattes. På alle de forudgående markeder er der (principielt) en valgmulighed mellem at lade evalueringen ske på et marked eller at lade den foregå som en del af en virksomheds interne aktivitet.

Valget af evalueringsløsning – om det skal være internt eller eksternt, og hvor omhyggelig en evaluering i givet fald skal være – hænger i vid udstrækning sammen med omkostningerne.

Der er omkostninger forbundet med forløbet gennem en værdikæde og med at evaluere/bruge et marked. Det kræver tid og besvær at orientere sig om produkters kvalitet og de foreliggende valgmuligheder, ligesom det kan kræve både tid og besvær at nå frem til en prisdannelse. Omkostninger af denne karakter, der indgår i værdikæden uden at bidrage til produktets kvalitet, kaldes transaktionsomkostninger.⁷

Transaktionsomkostningerne kan defineres forskelligt. De kan opfattes som alle omkostningerne ved en arbejdsdeling. Arbejdsdelingen skaber behov for transport og for koordinering og for vurdering (evaluering) af andres arbejde. Transport adskiller sig imidlertid fra koordination og evaluering ved at være en fysisk nødvendighed for, at produkter kan udbydes

til salg på et marked i dets fulde udstrækning. Koordination og evaluering repræsenterer ikke en tilsvarende fysisk nødvendighed. Det er derfor valgt her at betragte transport (herunder distribution) som en selvstændig aktivitet og begrænse begrebet transaktionsomkostninger til koordinati- on og evaluering.

Koordineringen kræver, at der etableres en beslutningsstruktur, som sikrer passagen gennem værdikæden. Koordineringen bliver afgørende for kvalitet, volumen og hastighed. Det er primært hensynet til koordine- ringen, der kan få virkninger til at internalisere et eller flere b2b mar- keder.

Evalueringen bedømmer kvalitet, volumen og hastighed. Bedømmel- sen af *kvalitet* afgøres som nævnt i sidste instans af forbrugerens vurde- ring på det afsluttende b2c marked og bygger på produktets brugbarhed i videste forstand. Hvis de forudgående b2b markeder er blevet internalise- ret i en virksomhed, får denne et behov for at foretage en evaluering sva- rende til den, som et marked repræsenterer.⁸

Jo større transaktionsomkostninger på et marked er, jo større vil til- skyndelsen være til at internalisere evalueringen.⁹ Det er et forhold, som transaktionsomkostningsteorien eller -teoriene har bidraget til at kaste lys over.

Volumen og hastighed evalueres også. De har i sig selv ikke betydning for kvaliteten, men for prisen, så deres betydning er af en anden art. Det er arbejdsdelingen, der gør volumen og hastighed til centrale faktorer. Arbejdsdelingen skaber mulighed for højere hastighed og større volu- men (produktionsmængde), og det får betydning for prisen på et pro- dukt.¹⁰

Som nævnt har forbrugerens vurdering af et produkts brugbarhed af- gående betydning for den samlede værdikædes muligheder. Ganske uanset pris skal produktet opfylde nogle minimumskrav til brugbarhed. Men brugbarheden er ikke eneafgørende for forbrugerens beslutning om at købe et produkt eller lade være. Den beslutning bygger på en vurdering af nettonytten, dvs. en afvejning af forholdet mellem de to centrale mar- kedsstørrelser pris og kvalitet.¹¹

Foreløbig sammenfatning

I en arbejdsdelt markedsøkonomi har den økonomiske proces altså karak- ter af en mangleddet aktivitet, der foregår i en lang række værdikæder. Den rummer tre uundværlige typer af aktivitet: to fysiske (valuerende) aktiviteter: transformation, der bestemmer kvaliteten, og transport, der

bestemmer tilgængeligheden, og som den tredje aktivitet: transaktion, som fælles betegnelse for den ikke-fysiske koordinering og evaluering.

Transformation (produktion) er den fysiske omdannelse af råvare til færdigvare (hvilket kan være delt i mange deloperationer, som hver især kan opfattes som selvstændige led i værdikæden).

Transport er den fysiske omplacering, både som led i transformationsprocessen, hvis den foregår flere forskellige steder, og som led i distributionsprocessen, der sørger for, at de produkter, der er blevet resultat af transformationsprocessen, bliver udbudt til salg på markedet i hele markedets geografiske udstrækning. Transport bidrager i sig selv ikke positivt til et produkts fysiske egenskaber, men kan i nogle tilfælde bidrage negativt.¹²

Transaktion omfatter alle de øvrige aktiviteter, der er nødvendige for eller bidrager til, at den økonomiske proces kan finde sted inden for den givne værdikæde. Som nævnt rummer den to hovedelementer, koordinering og evaluering. Begge dele manifesterer sig som kommunikation.

Arbejdsdeling nødvendiggør kommunikation og skaber behov for i hvert fald fire typer af information:

Handlemuligheder

(køber og sælger har behov for at skaffe sig overblik over de foreliggende valgmuligheder ved hjælp af f.eks. markedsinformation, fiskerinoteringer, børsfetterretninger, valutakurser etc., etc.).

Kvalitetsvurdering

(vedrørende de varer der udbydes på et marked). Det er den egentlige evaluering og et punkt, som er centralt i hele markedsökonomien. Der er udfoldet store bestræbelser på at skabe et grundlag for kvalitetsvurdering gennem garantiforanstaltninger såsom varedeklarationer, varemærker, oprindelsescertifikater, statskontrollerede kvalitetsprøver etc. Prisen i sig selv er ikke nødvendigvis tilstrækkelig som informationsbærer, hvad angår information om varens kvalitet.

Aktivitetsregistrering

(arbejdsdelingen og den økonomiske aktivitets udstrækning i tid og rum gør det nødvendigt at foretage en registrering af den aktivitet, der foregår. Det kan have form af intern registrering i form af lagerlister, bogføring, rekvisitioner etc. eller ekstern registrering i form af moms- eller told indberetninger, statistiske oplysninger etc.).

Erfaringsopsamling

(den menneskelige erkendelses kumulative karakter). Markeder kan både være helt enkeltstående udvekslinger og kontinuerlige. Aktiviteten på et marked er bevidst og almindeligvis tilstræbt rationel.¹³ Rationel adfærd er

erfaringsbaseret, dvs. vidensakkumulerende. Tidligere erfaringer med at handle på et marked får indflydelse på kommende handlinger. Denne vidensakkumulation er ikke kun individuel, men også intersubjektiv og kan blandt andet inddrage den ovenfor nævnte aktivitetsregistrering som redskab. Da al økonomisk aktivitet er baseret på viden, og da viden er kumulativ, ligger der heri endogent en dynamisk faktor.¹⁴

Megen erfaringsopsamling overleveres fra generation til generation i form af normer, sædvaner og retsregler. Økonomer taler i den forbindelse om institutioner. Økonomien er forankret i et net af institutioner, som på godt og ondt definerer de handlemuligheder, der er til stede.¹⁵

Handling og handlingsfelter

I forhold til den økonomiske proces er tre handlingsfelter relevante.¹⁶ De defineres ved at rumme forskellige grader af autonomi i handlingerne. De tre felter er markedet, forhandlingssfæren og den politisk styrede sfære.

Markedet giver som handlingsfelt den største autonomi til aktørerne.¹⁷ Markedet er stedet for en fysisk udveksling på grundlag af en evaluering. Der er tale om et bytte, som indebærer en overdragelse af ejendomsret. De fundamentale handlinger på et marked er køb og salg, og aktørerne bestemmer autonomt, om de ønsker at købe eller ej (sælge eller ej).

Det politisk styrede felt er underlagt reglerne for den politiske beslutningsproces. Her kræver det samtykke fra en række instanser, inden der kan foretages handlinger. Det er det handlingsfelt, der har den laveste grad af autonomi.

Det tredje handlingsfelt, *forhandlingssfæren*, er defineret ved at udgøre feltet mellem markedet og det politisk styrede felt. I forhandlingssfæren er der ikke fastlagt en politisk beslutningsproces. Forhandlinger kan føres, som deltagerne vil og kan, men graden af autonomi er mindre end på markedet, fordi aktørerne kun kan handle, hvis de opnår en aftale med en eller flere andre. På et marked kan en aktør på egen hånd træffe en beslutning om at handle. I forhandlingssfæren kræves der enighed mellem to eller flere, før der kan handles.

Økonomen John McMillan, der understreger autonomien i handlingerne som det centrale ved markedet, foretager en lidt anden opdeling end den her valgte. Han siger, at tre felter ligger uden for markedet: virksomhedernes aktivitet, husholdningernes ubetalte egenarbejde og offentlig aktivitet.¹⁸ Han opererer altså ikke med en forhandlingssfære, men peger korrekt på, at husholdningers og virksomheders interne aktivitet ikke er markedsaktivitet.

Det kan være vanskeligt at foretage en entydig indplacering af virksomheder og husholdninger i forhold til graden af autonomi, og de er i nærværende artikel blevet opfattet som en del af forhandlingsfæren, men der kan være en rimelighed i John McMillans opfattelse af dem som selvstændige handlingsfelter, og i hvert fald er det vigtigt i forhold til en indkredsning af markedets betydning i den samlede økonomiske proces udtrykkeligt at gøre opmærksom på, at en stor del af den aktivitet, som tager sigte på handlinger på et marked (eller for husholdningernes vedkommende bygger på forudgående handlinger på et marked), ikke selv er markedshandlinger.

De tre handlingsfelter står i et vist indbyrdes afhængighedsforhold. Markedet er genstand for politisk regulering i større eller mindre omfang, og den gennemgribende arbejdsdelte moderne økonomi kunne ikke fungere, hvis ikke der foregik en betydelig aktivitet uden for selve markedet på det handlingsfelt, der her kaldes forhandlingsfeltet, og som omfatter alle de økonomisk relevante organisationer, som ikke er markeder og ikke er politisk styret: virksomheder, husholdninger, interesseorganisationer, møder, foredrag, udstillinger etc., etc.

I forhold til det ovennævnte forhold, at koordinering/evaluering på b2bmarkeder principielt enten kan foregå på et marked eller internt i en virksomhed, er det værd at notere, at der i dette valg er tale om valg mellem to handlingsfelter.

Markedets økonomiske funktion

Markedet har to hovedfunktioner: 1) at være stedet for udveksling (køb/salg). 2) at allokere ressourcer.

Ad 1) Med den her anvendte begrebslige ramme begrænses markedet som handlingsfelt meget snævert. De egentlige markedshandlinger begrænser sig til køb og salg, under ét omtalt som udveksling (exchange). Markedet danner ramme om en udveksling mellem to eller flere parter, hvorved der overføres ejendomsret. Fordelen ved at anvende en så snæver markedsdefinition er, at man kan analysere markedshandlinger og dermed markedets betydning på et meget højt aggregeringsniveau. Markedet har som handlingsmulighedsfelt en iboende logik, som gennemgås nærmere i det næste afsnit om markedsmekanismen.

Ad 2) Hvad markedets ressourceallokerende funktion angår, er det vigtigt at pege på, at den er indirekte. Markedet kan opfattes som en mekanisme til allokering af ressourcer, men markedet er ikke en aktør, og markedet som sådan allokerer ikke noget som helst. Dette er ikke ordkløveri.

Det er vigtigt at pointere, at markedets ressourceallokerende funktion udføres af dem, der handler på markedet, ikke af markedet selv. Det er markedsaktørernes tolkninger og forventninger, der bestemmer ressourceallokeringen. Disse tolkninger og forventninger kan være rigtige eller forkerte, og da de ikke altid alle sammen kan være rigtige, ligger indbygget i markedets ressourceallokerende funktion et vist element af spild (usælgeligt udbud) eller savn (udækket efterspørgsel).

Markedsmekanismen

Et marked fungerer som udligning af forholdet mellem udbud og efterspørgsel. Udligningen resulterer i en afsætning (mængde) og en pris. Det forhold er blevet gennemanalyseret af den økonomiske videnskab. Der er udviklet begreber som elasticitet, marginalværdier og ligevægt.

Den neoklassiske økonomi har udviklet teorierne om partiel og generel ligevægt. Ifølge teorierne vil markedsøkonomien, hvis den får lov til at fungere uforstyrret, resultere i ligevægtspriser, dvs. priser, hvor udbudsidens marginalomkostninger svarer til efterspørgselssidens marginalnytte.

Denne beskrivelse af markedsmekanismen gælder imidlertid kun under bestemte forudsætninger. Markederne skal kunne fungere uforstyrret. Det vil sige, at de 1) ikke må være underlagt politisk styring, og at de 2) skal have så stort et omfang, at den enkelte sælgers/købers beslutninger ikke i sig selv får betydning for prisdannelsen. Prisdannelse og omsætning skal være summen af så mange køb/salg, at det enkelte køb/salg ikke bliver bestemmende. Et sådant marked er præget af perfekt konkurrence, hvis 3) alle aktører yderligere er fuldt informeret om alle købs-/salgsbud.¹⁹

Markeder eksisterer imidlertid altid inden for sociale og politiske rammer, så forudsætningen om, at markedet ikke må være underlagt politisk styring, er ikke så entydig, som den måske lyder. Markederne er ikke politikfri i absolut forstand.²⁰ Der er i hvert fald fire forskellige måder, hvorpå en stat kan blande sig i et markeds funktion:

1. Den kan definere bestemte områder som liggende uden for markedet som handlingsfelt. F.eks. handel med mennesker eller handel med menneskelige organer.
2. Den kan regulere eksisterende markeder. Det kan ske både gennem helt generelle regler for alle markeder (ejendomsret, markedsfred,

kontraktret, næringsfrihed, købelov etc.), og den kan give særlige regler for enkeltmarkeder (handel med fyrværkeri, olie, levnedsmidler etc.).

3. Den kan træffe direkte bestemmelse om priser eller omsætning (maksimalpriser, rationering etc.).
4. Den kan foretage direkte køb/salg (f.eks. opkøb af korn for at sikre en mindstepris).

Der kan derfor ikke trækkes en skarp grænse mellem, hvornår et marked er, og hvornår det ikke er politisk styret, eller hvornår markedsmekanismen kan siges at være sat ud af kraft. Det er klart, at den første af de fire nævnte måder automatisk forhindrer – eller i hvert fald kriminaliserer – markeder og markedsmekanisme på bestemte områder, men hver af de tre øvrige måder kan gribe så dybt ind i markeders funktion, at markedsmekanismen enten slet ikke kan gøre sig gældende eller kun kan gøre sig gældende delvis.

Med hensyn til den anden afgørende forudsætning, konkurrencen, er det langt fra alle markeder, der opfylder forudsætningen om fuldkommen konkurrence. De fleste markeder er præget af større eller mindre begrænsninger i konkurrencen. Den neoklassiske økonomi har derfor udviklet teorier om markeder med andre konkurrenceformer. Det gælder markeder præget af oligopol, monopol og monopolistisk konkurrence. Gennemgående opfattes afvigelser fra idealet om den perfekte konkurrence i den neoklassiske teori som markedsbrist eller markedsimperfektioner, som bør afhjælpes så vidt muligt.²¹

Det har ført til en konkurrencelovgivning, som især tager sigte på at forhindre monopoldannelse eller i det mindste at begrænse monopolers markedsmagt. En afgørende indsats på det punkt blev udført af den amerikanske præsident Theodore Roosevelt i begyndelsen af 1900-tallet.²² Det er bemærkelsesværdigt, at der i den økonomiske videnskab helt overvejende er fokuseret på udbudssiden.²³ På efterspørgselssiden kan der ske tilsvarende begrænsninger i antallet af aktører, som skaber oligiopsoner eller monopson. De repræsenterer også en indskrænkning eller afskaffelse af konkurrencen som regulerende faktor.

Det er markedsmekanismen, der udligner forholdet mellem udbud og efterspørgsel. Det er imidlertid værd at bemærke, at det er det realiserede udbud og den realiserede efterspørgsel, der udlignes. Markedsmekanismen udligner ikke nødvendigvis det fulde udbud; der kan være produce-

ret varer, der er usælgelige og må kasseres (spild), og der kan være en efterspørgsel, der ikke imødekommes (savn) (f.eks. is, der bliver udsolgt en varm sommerdag og først kan fremskaffes dagen efter i øsregn). Markedsmekanismen rummer en iboende tendens til løbende tilpasning til ændringer i udbud og efterspørgsel, og markedet som handlingsfelt bidrager til at minimere spild og savn, men da alle ikke altid kan handle fuldstændig økonomisk rationelt i forhold til et marked, vil der som nævnt nødvendigvis være en eller anden grad af spild og savn.

Den afgørende størrelse i forhold til markedsmekanismen er forbrugers nettonytte (forholdet mellem nytte og pris).²⁴ Det er den, der afgør, om der kan finde en handel sted. Hvis produkterne ikke opfylder netto-nyttetærskelen (minimumskravene til forholdet mellem nytte og pris), er der slet ikke basis for nogen handel. Hverken nettonytten eller netto-nyttetærskelen er hævet over påvirkninger udefra. De er afhængige af forbrugers aktuelle situation i dens sociale og politiske og økonomiske kontekst, og de er afhængig af forbrugers fremtidsforventninger. Men i forhold til markedsmekanismen kanaliseres disse ydre påvirkninger via nettonytten.

Sælgere og producenter, der vil agere på markedet, må altså forholde sig til forholdet mellem pris og kvalitet (brugbarhed), og påvirkningsmulighederne for sælgere og producenter ligger derfor primært i at forbedre forholdet mellem kvalitet og pris. Det kan ske ved at forbedre kvaliteten (typisk gennem produktinnovation) eller sænke prisen (typisk gennem procesinnovation) eller en kombination af de to.

Det er markedsmekanismens logik. Den begunstiger de produkter, der bedst imødekommer forbrugers nettonytte. Det er en logik, der som nævnt sætter sig igennem ved hjælp af konkurrencen, og som i første instans indebærer en tendens til billiggørelse af produktionen. Det sker ved at sikre en lav pris pr. stk., hvilket ofte opnås gennem stordrift. Billiggørelsen kan øge markedets sociale og geografiske omfang, men et hvilket som helst marked har en grænse og kan ikke vokse endeløst, og når grænsen for vækst er nået, vil stordriftsfordelene ofte betyde, at den mest økonomiske forsyning af det ikke længere voksende marked sker gennem få, store virksomheder. Markedsmekanismen implicerer derfor i anden instans gennem konkurrencen, at hvis stordriftsfordele kan gøre sig gældende, vil det begrænse antallet af udbydere, hvilket kan føre et marked fra konkurrence til oligopol eller lignende.

Det er den faktiske efterspørgsel og det faktiske udbud, som markedsmekanismen udligner. Ved siden af den faktiske efterspørgsel eksisterer

der imidlertid også en potentiel. Som nævnt indledningsvis er de menneskelige fornødheder udvidelige, og der ligger mulighed for store indtægter for den udbyder, der er i stand til at identificere en potentiel efterspørgsel og udvikle produkter, der kan tilfredsstille den.

Udviklingen af nye produkter, der kan tilfredsstille en potentiel efterspørgsel, indebærer handlinger, der ikke foregår på et marked, men som sigter til at præstere et udbud på et marked på et senere tidspunkt. Det er hverken marked eller markedsmekanisme, der allokerer ressourcer til at tilfredsstille en potentiel efterspørgsel. Tilfredsstillelsen af en potentiel efterspørgsel sker ved hjælp af innovation.

Innovation og marked

Innovationsbegrebet er udviklet i konsekvens af den fremherskende statiske opfattelse af økonomi. Joseph Schumpeter accepterede opfattelsen af økonomien som en cirkelbevægelse og fik så brug for en faktor, der kunne bryde cirkelbevægelsen og forklare den økonomiske udvikling, der synligt for alle finder sted. Her indførte han begrebet innovation som betegnelse på introduktion af afgørende fornyelser på et marked og begrebet entreprenør om den visionære forretningsmand, der førte innovationen ud i livet. Han mente, at innovation var et resultat af konkurrencen på markedet.

Mange har arbejdet videre med innovationsbegrebet, og i den forbindelse er der blevet formuleret en teori, produktlivscyklusteorien om den markedsudvikling, der ledsager udviklingen og spredningen af en (teknologisk) innovation.²⁵ Det er formentlig det nærmeste, man kommer en teori om udviklingen fra én konkurrenceform til en anden. Der eksisterer ikke nogen alment accepteret teori om markedsudviklingen.

I korthed går teorien ud på, at markedet for en innovation begynder som et monopol, hvor entreprenørvirksomheden (pioneren) er ene på markedet, men at entreprenørvirksomhedens økonomiske succes starter en imitationsproces, hvor en lang række firmaer melder sig på markedet, som derved ændres til et marked med fuldkommen eller i hvert fald tydelig konkurrence

Imitationsfasen er karakteriseret af en accelererende spredning af innovationen, der varer, indtil markedet er mættet. Derefter har virksomhederne ikke længere muligheder for at basere deres vækst på et voksende marked; hvis virksomhederne skal vokse yderligere, kan det kun ske ved, at de tager markedsandele fra deres konkurrenter. Det skærper konkurrencen meget og fører til en kraftig reduktion i antallet af virksomheder.

Konkurrenceformen ændres derved fra (perfekt) konkurrence til oligopol, monopol eller monopolistisk konkurrence.

Det betyder ikke, at markedet derefter for altid er låst fast som et monopol-/oligopolmarked. Tilstrækkelig dybtgående teknologiske ændringer kan ændre situationen. De vil i givet fald kunne skabe forudsætninger for, at markedet igen kan vokse enten geografisk, fordi transport- og transaktionsomkostninger er faldet, eller socialt ved, at nye produktionsprocesser billiggør produktet, således at det bliver en del af nye socialgruppers forbrugsmuligheder, eller gennem kombinationer af disse udviklingslinjer. Hvis markedet på den måde ændres fra et stagnerende marked til et vækstmarked, vil der kunne genskabes en konkurrence på det nu udvidede marked. Forløbet vil derefter gentage sig, og når de nye teknologier har udtømt deres vækstmuligheder, vil konkurrenceformen igen skifte til monopol eller oligopol.

Produktlivscyklusteorien kan derfor opfattes som en teori om, at markedet overladt til sig selv har en iboende tendens til at billiggøre varerne, men indskrænke konkurrencen. Markedsmekanismen begunstiger den billigste produktion, og det levner kun plads til få virksomheder, hvilket udelukker den fuldkomne konkurrence. Konkurrencen på det frie marked rummer altså en selvdestruktiv tendens, og hvor den gør sig gældende, lader det frie marked sig kun – om overhovedet – opretholde gennem en politisk styring, som i sig selv indebærer, at det ikke er frit.

Produktlivscyklusteorien er formuleret omkring innovationer, og empiriske undersøgelser af produktlivscyklusser har vist, at teorien ikke uden videre er gyldig for alle varer. Det kræver en dybere analyse af markederne, hvis man vil præcisere teoriens gyldighed i forhold til markedsudviklingen. Man skal se på markedernes indretning, struktur og de forskellige markedstyper.

Markedsdesign

Et marked fungerer ikke uden videre af sig selv. Der skal – i hvert fald hvis der er tale om et marked som hjemsted for gentagen eller kontinuerlig handel – etableres nogle regler for korrekt adfærd på netop det marked. Et marked skal have en struktur, og selvom den i sin oprindelse kan være selvgroet, er de fleste markeder i tidens løb blevet underlagt formelle regeldannelser i større eller mindre udstrækning. De bidrager sammen med de mange informelle regler, der udvikler sig omkring de enkelte markeder, til at strukturere det pågældende markeds funktionsmåde.

Den amerikanske økonom John McMillan bruger begrebet markedsdesign til at betegne udvekslingsmåderne på et marked og de tiltag, der tjener til at få markedshandlingerne til at gå glat. I denne betydning omfatter markedsdesign de mekanismer, der organiserer køb og salg, kanaler til informationsstrømme, statsgaranterede reguleringer, der fastlægger ejendomsrettigheder og støtter kontraktretten, markedets kultur, dets selvregulerende normer og koder og konventioner om god opførsel.²⁶ Et markedsdesign skal sikre fem grundlæggende forhold:

1. information skal flyde glat
2. aktørerne skal være pålidelige
3. konkurrencen skal styrkes
4. ejendomsrettigheder beskyttes og
5. bivirkninger i forhold til tredjepart skal begrænses²⁷

En stor del af aktiviteten på et marked består i en søgeproces.²⁸ En udveksling forudsætter to parter, som skal have fundet hinanden. Søgeprocessen skal skaffe en køber information om, hvor et produkt kan købes, hvilken kvalitet det har, hvilken pris det udbydes til, og eventuelt yderligere relevante oplysninger. Købers beslutning om at købe eller ej hviler altså på en forudgående informationssøgning. Det er en uundværlig aktivitet og altså en del af markedsaktiviteten. Køb og salg er som aktiviteter uløseligt forbundet med et informationselement.

Organiseringen af informationsstrømmene omkring et marked foregår dels som led i markedshandlingerne, dels uden for markedet selv. Sælger har en betydelig interesse i at foretage en nøjagtig registrering af sin egen aktivitet i forhold til markedet. Markedet samler i sig selv en betydelig og spredt information om efterspørgselen og lader den komme til udtryk i priser og omsætning.²⁹ Sælger må skaffe sig et overblik over denne information som grundlag for sin tilpasning til den kommende aktivitet på markedet. I tidens løb er der udviklet redskaber til denne informationsorganisering, bogføring først og fremmest.³⁰

På det punkt har IT betydet nye muligheder og gjort udvekslingen næsten selvregistrerende. En kundes køb af dagligvarer i et supermarked registreres i en kasseterminal, som ikke blot producerer en specifikation af købet på en kassebon til brug for køber, men samtidig foretager en registrering af, hvad købet har betydet i form af ændring af virksomhedens varebestand og pengestrøm. Varebevægelserne registreres altså øjeblikkeligt, og der skabes information, der kan lægges til grund for beslutning om varefremskaffelse og produktion.

Markedets struktur og udstrækning

Der tales ofte om et markeds struktur, eller om at et marked er blevet struktureret, uden at der ligger nogen fast definition bag begrebet markedsstruktur. Man vil f.eks. kunne opfatte karteldannelse som en form for markedsstrukturering. I nærværende artikel bruges begrebet mere snævert: Med struktur tænkes på markedets størrelse og dets geografiske og sociale dimension.

Der kan måske være grund til at pege på, at begrebet markedsstruktur ofte bruges i betydningen branchestruktur, altså som udtryk for udbudssidens sammensætning. Det er imidlertid upræcist. Markedsstrukturen omfatter hele markedet, altså både udbuds- og efterspørgselssiden.

Det er prisen, der afgør markedets udstrækning. Prisen på en vare består af produktionsprisen, transportudgifterne og de transaktionsomkostninger, der ikke bæres af køber. En sænkning af en eller flere af disse kan øge et markeds geografiske udstrækning. En sænkning af produktionsprisen vil også – tendentielt i hvert fald – øge markedets sociale udstrækning.³¹ Der er et trade-off mellem stordriftsfordele (billigere stykpris) og transport og transaktion.

Geografisk

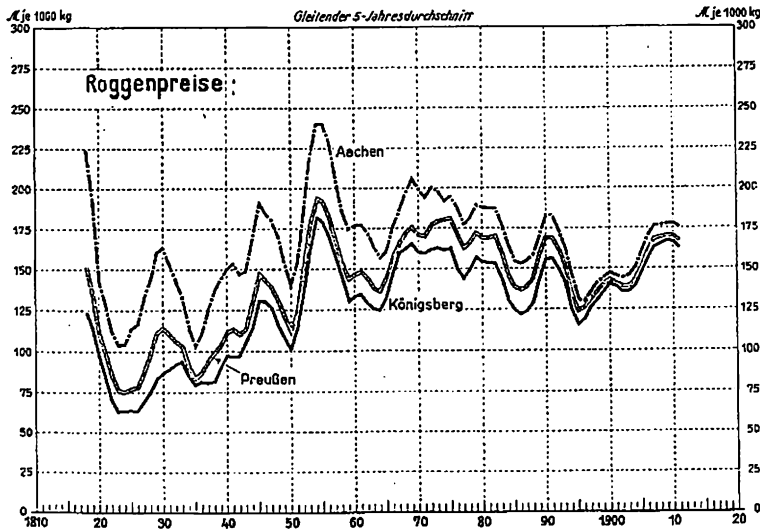
kan man sondre mellem forskellige niveauer. For overskuelighedens skyld sondres her kun mellem fire:

1. lokal
2. regional
3. national
4. international

Det lokale marked er typisk knyttet til dagligvarehandelen og til tjenesteydelser, der skal udføres på stedet. Lokalmarkedets betydning eller måske rettere dets selvstændighed har været aftagende. Det skyldte i høj grad dårlige transportmuligheder sin eksistens.

Det regionale marked er næste trin.³² Det fik øget betydning efter jernbanernes fremkomst. Det er traditionelt typisk knyttet til udvalgsvarerhandelen og har ofte en hierarkisk overordnet funktion i forhold til lokalmarkedene, f.eks. ved at en gros handel eller finansydelser har en regional struktur og betjener mange lokalmarkeder. Regionale markeder kan dannes både ved, at hidtil lokale markeder integreres i en større markedssammenhæng, eller ved en aftalemæssig underinddeling af nationale markeder (områdekarteller).

Darstellung 29: Der Einfluss der Verkehrsentwicklung auf die Getreidepreise in Deutschland

Datenquelle: Vierteljahreshefte zur Statistik des Deutschen Reichs 44 (1935), S. 291.

Udviklingen i rugpriserne i Tyskland fra 1818 til 1911 viser tydeligt, hvordan de regionale prisforskelle forsvandt. De forbedrede trafikforhold bandt efterhånden de enkeltstående lokale og regionale markeder sammen til et nationalt. Her gengivet fra *Wirtschaftsgeschichte vom Merkantilismus bis zur Gegenwart*, 2003.

Det nationale marked er af meget forskellig størrelse, hvad en sammenligning mellem f.eks. Danmark og USA tydeligt viser. Det er ligesom det regionale marked historisk knyttet til jernbanerne, som gav det en stærkt øget betydning. Det er ligeledes hierarkisk knyttet til de regionale og de lokale markeder. Det nationale niveau fik særlig betydning, fordi mange politiske tiltag og reguleringer blev udformet på dette niveau med gyldighed for dette og alle underliggende markedsniveauer.

Som det fjerde niveau anføres det internationale marked. Det kan i sig selv yderligere inddeles i en række niveauer: et internationalt (forstået som en række nært beliggende lande, f.eks. Skandinavien eller Middelhavslandene), et kontinentalt og et globalt. Handel på markeder, der går ud over det nationale niveau, stiller en række krav, som ikke er nødvendige på de øvrige niveauer. Her skal tages stilling til valuta, sprogproble-

mer, kulturforskelle, retssikkerhed, andre love og bestemmelser osv. Historisk har handel på internationale markeder derfor også været politisk reguleret i langt større udstrækning end handel på det nationale og de underliggende markeder.

Den geografiske struktur har imidlertid også en anden komponent, nemlig graden af bymæssighed.

Byerne repræsenterer en koncentration af både efterspørgsel og udbud. Graden af bymæssighed bliver derfor en vigtig del af et markeds geografiske struktur. En meget jævnt fordelt befolkning skaber andre og ringere markedsmuligheder end en punktvis koncentreret befolkning. Koncentrationen af befolkningen i byer repræsenterer en koncentration af efterspørgselen, som bidrager til at sænke transaktionsomkostningerne. I den forstand kan man opfatte bystrukturen som et direkte led i markedsstrukturen.

Lokalmarkeder kan være mere eller mindre selvstændige i forhold til de overliggende markedsniveauer. Så længe lokalmarkederne var beskyttet af dårlige transportmuligheder, kunne de opretholde en vis selvstændighed, således at en stor del af vareudbuddet blev fremstillet lokalt, men da beskyttelsen blev reduceret, blev lokalmarkederne mere og mere integreret i regionale og nationale markeder og mistede deres selvstændighed. De kunne fortsætte med at betjene et lokalt opland, men det var nu som filialer af regionale eller landsdækkende virksomheder.

Socialt

Man kan sondre mellem overklasse, middelklasse (højere og lavere) og arbejderklasse, men man kan også sondre efter varetyper. Også her kan man definere fire forskellige niveauer:

1. luksus
2. høj kvalitet/prestige
3. jævnkvalitet
4. discount

Luksusvarer omfatter to forskellige kategorier, dels varer der rummer et element af personlig, individuel, ofte håndværksmæssig forarbejdning, og dels helt nye og avancerede produkter, som (endnu) er meget kostbare. Luksusvarer rummer et stærkt element af eksklusivitet og kræver særlige og i sig selv omkostningstunge salgskanaler.

Det næste niveau er varer af høj kvalitet – eller af høj prestige. Også her er der tale om et element af eksklusivitet, men graden af individualitet i

forarbejdningen er mindre. Eksklusivitetshensynet kan i nogen grad imødekomes gennem mærkevarer, hvor kvaliteten ikke nødvendigvis står mål med prisen, men hvor varemærket i sig selv bliver en vigtig del af varen, og dens brugsværdi for en stor del består af varemærkets sociale signalværdi. Gucci-tasker f.eks.

Varer af jævn kvalitet repræsenterer standardvarer. Her er ikke slækket på kvaliteten af hensyn til prisen, men heller ikke tilføjet raffinementer eller prestigegivende elementer.

Discount segmentet rummer varer, der gennemgående er af ringere kvalitet, og hvor afvejningen af kvalitet og pris fra producenternes side er sket med overvejende hensyn til prisen.

Markedstyper

Der findes mange forskellige markedstyper. Man kan sondre mellem i hvert fald seks dimensioner, hvor markeder kan variere. De seks dimensioner kan kombineres på forskellige måder.

Art

Når man taler om et marked uden nærmere angivelse, vil man typisk tænke på et varemarked som f.eks. markedet for kolonialvarer eller markedet for mobiltelefoner. Der findes imidlertid andre markeder end varemarkederne: markeder for tjenesteydelser, arbejdsmarkedet og de forskellige former for finansmarkeder, pengemarked, valutamarked, kapitalmarked etc. I det følgende vil interessen blive koncentreret om varemarkedet og markedet for tjenesteydelser, hvorimod de mere specielle markeder som arbejdsmarkedet og finansmarkederne kun nævnes perifert. De særlige vilkår på disse markeder kræver en selvstændig analyse.

Handelsform

Man kan sondre mellem tilbagevendende og kontinuerlige markeder. Tilbagevendende markeder var den oprindelige markedsform og holdt sig længe i form af f.eks. hestemarkeder. Der findes stadig markeder af denne type, f.eks. de årlige pelsauktioner i København. Desuden kan man sondre mellem auktioner og markeder med henholdsvis vejledende og faste priser. Hvilken handelsform, der egner sig bedst til det pågældende marked, er ikke nødvendigvis så lige til at afgøre. John McMillan bringer eksempler på markeder, som er skabt ved politisk dekret, og hvor udarbejdelsen af markedsreglerne viste sig meget kompliceret.³³

Udbud

Man kan også inddele markeder i forskellige typer alt efter hvilket udbud, de repræsenterer. Den fagdeling, som fandt sted inden for håndværket, før industrialiseringen begyndte, og som i stor udstrækning levede videre som en faglig deling inden for industrien, repræsenterer en sådan opdeling i markeder. Man kan tale om markedet for snedkervarer, eller mere snævert om markedet for møbler, eller snævrere endnu markedet for stole. Det er ikke muligt at give en præcis og entydig markedsafgrænsning på grundlag af udbuddets art. Der vil ofte være et større eller mindre slægtskab mellem en række produkter baseret på råvarer (f.eks. træindustrien, metalindustrien, tekstilindustrien) eller procesteknologi (kemisk industri, grafisk industri), og dette slægtskab omsætter sig i et større eller mindre markedsomt fællesskab.

Imidlertid er det karakteristisk, at fag eller branche spiller en stadig mindre rolle med hensyn til at definere et marked. Stole eller møbler bli-

Markedet er oprindelig betegnelsen for det fysiske mødested mellem køber og sælger. I takt med, at handelens former udviklede sig, blev handelen i stigende grad forlagt til andre steder end markederne, men markederne havde også haft en funktion som stedet for udveksling af information, herunder information om nye produkter, og en del af den funktion blev videreført af dyrskuer, ungskeer og lignende. På billedet ses Ungskuepladsen i Vejle 1915. Foto: Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv, Erhvervsarkivet.

ver således en del af et marked for boligudstyr, der omfatter en lang række produkter, som ikke stammer fra snedkerfaget.

Der findes endnu et aspekt af de udbudsbestemte markedstyper, nemlig produkternes kompleksitet. Der er forskel på markedsføringen af simple produkter og af meget sammensatte produkter.³⁴ Jo mere komplicerede produkter, jo større serviceelement vil være nødvendigt i forbindelse med markedsføringen.

Efterspørgsel

Som nævnt er udbuddet alene ikke nødvendigvis i stand til at definere et marked. I takt med, at der er vokset masseproduktion og massemarkeder frem, har efterspørgselsbestemte markedsdannelse fået voksende betydning. Der er opstået forskellige handelsbrancher, som ikke er sammenfaldende med de udbudsbestemte brancher.

Konstituerende for de efterspørgselsbestemte markeder har været forhold som nødvendighed og holdbarhed og bærbarhed og prisniveau.

Figur 2. Behovsskala.

	Nødvendighed
1 Basale	Mad
	Tøj
	Bolig
	Varme
2 Sekundære	Møbler/boligudstyr
	Energi
	Redskaber*
3 Interaktive	Kommunikation
	Transport
4 Kulturelle	Underholdning
	Fritid

Anm.: *Med redskaber tænkes på ikke-erhvervsmæssige redskaber.

I figur 2 er der forsøgt givet en skematisk oversigt over 11 behov rangeret efter graden af nødvendighed.³⁵ Der er selvsagt ikke tale om nogen eksakt graduering, og der gør sig individuelle forskelle gældende, men i grove træk udtrykker gradueringen en faldende nødvendighed.

De til behovene knyttede produkter varierer meget med hensyn til de tre andre konstituerende faktorer: holdbarhed, bærbarhed og prisniveau.³⁶

Vilkårene med hensyn til holdbarhed og bærbarhed ændrer sig i tidens løb. Det er forhold, som har stor betydning for, hvordan transaktionsomkostningerne kan nedsættes og dermed for prisen, jf. nedenfor. Her kan

der peges på, at jo større holdbarhed varer har, jo bedre er mulighederne for stordrift i produktionen (scale), og jo større bærbarhed de har, jo større er muligheden for stordrift i distributionen (scope). Holdbarhed og bærbarhed har begge betydning for transaktionshyppigheden. Jo større holdbarhed og bærbarhed, jo lavere transaktionshyppighed og dermed også jo lavere transaktionsomkostninger.

Traditionelt inddeles de efterspørgselsbestemte markeder i fire typer, som ikke helt svarer til de ovennævnte fire behovskategorier (basale, sekundære, interaktive og kulturelle). De fire traditionelt definerede markedstyper, eller handelskategorier om man vil, der opregnes nedenfor, afspejler ligeledes en afvejning af hensynet til nødvendighed, holdbarhed, bærbarhed og pris.

Dagligvarer

Dagligvareområdet omfatter varer, der hører til de daglige fornødenheder, fødevarer først og fremmest. Kravene til alsidighed i sortimentet er større end kravene til udvalg inden for de enkelte varekategorier. Udviklingen er gået fra hyppige småindkøb til sjældnere og langt større indkøb. Dagligvareområdet er det område, hvor hensynet til holdbarhed har rummet de største vanskeligheder, og hvor der er gjort mest for at øge holdbarheden. Forskellige teknologier er taget i brug: hermetisk lukket emballage, nedkøling eller nedfrysning, tilsætning af konserverende stoffer, radioaktiv bestråling.

En særlig plads indtager markedet for opvarmning. Her er det bærbarhed og ikke holdbarhed, der har været det afgørende hensyn. Markedet for opvarmning var oprindeligt præget af, at energikilderne havde ringe bærbarhed og stillede store krav til lagerplads, fordi energimængden pr. rumfang af det oprindelige brændsel (træ, tørv, kul/koks) var lille. Olien betød en langt højere energimængde pr. rumfang og begrænsede derfor kravene til lagerplads. Hvor efterspørgselen var tilstrækkelig koncentreret, blev det muligt at foretage en centralisering af opvarmningen, f.eks. i varmekælderne i en boligblok eller fjernvarmeværket i en by. Det skabte mulighed for en løbende rørbunden varmforsyning, hvorved problemer med bærbarhed fuldstændig blev fjernet fra b2c markedet, og hvor transaktionsomkostningerne kunne begrænses gennem abonnementslignende ordninger.

Udvalgsvarer

Udvalgsvarerne har i sammenligning med dagligvarerne gennemgående længere holdbarhed og lavere nødvendighed. Bærbarheden varierer meget. Den typiske udvalgsvarer er beklædning. Her vil udvalg inden for de enkelte

varegrupper typisk være vigtigere end alsidighed i varesortimentet. Der er opstået en særlig forretningstype, stormagasinet, der forsøger at kombinere udvalg med alsidighed. Udvalgsvarerne retter sig mod meget forskellige behov som tøj, boligudstyr og husholdningsredskaber f.eks., og muligheden for at opnå scope gevinster er mindre end på dagligvareområdet, da hensynet til bærbarheden lettere kan skabe problemer. En forretning som IKEA kan dog ses som et forsøg på udnytte mulighederne for scope.

Varige forbrugsgoder

De varige forbrugsgoder skiller sig først og fremmest ud på grund af prisniveauet. Der er som navnet siger tale om produkter af lang eller længere holdbarhed. Prisniveauet har haft betydning for markedernes form og udvikling. På bolig- og ejendomsområdet har det meget høje prisniveau skabt et marked for lejede boliger, om end udviklingen er gået i retning af, at markedet for ejerboliger har været relativt voksende. Til de varige forbrugsgoder regnes også f.eks. biler og visse husholdningsmaskiner. Da denne handelskategori primært er defineret ud fra det høje prisniveau, betyder den relative billiggørelse af f.eks. husholdningsmaskiner, at de tendentielt kan skifte status og nærme sig udvalgsvarer- eller dagligvarekategorien.

Fritid

Produkter og tjenesteydelser inden for fritidsområdet i videste forstand er som handelskategori primært defineret ved deres relative undværlighed. Imidlertid spiller den kulturelle udvikling en vigtig rolle på dette område, således at man måske ikke længere kan tale om undværlighed i samme forstand som tidligere. I takt med, at fritiden er vokset på arbejdstidens bekostning, er der opstået et behov for fritidsaktivitet og dermed et marked for genstande eller tjenesteydelser, der kan tilfredsstille dette behov. Handelskategorien er yderligere karakteriseret af, at tjenesteydelser spiller en forholdsvis stor rolle på dette felt. Området omfatter både underholdning af mere dagligdags karakter som musik, lekture, film etc. og af sjældnere karakter som ferierejser etc.

Ud over de ovenfor nævnte fire dimensioner, art, handelsform, udbud og efterspørgsel, som markeder kan analyseres i forhold til, kan man sondre mellem yderligere to dimensioner:

Værdikæde

I forhold til markeders indplacering i værdikæden kan man sondre mellem råvaremarkeder, markeder for halvfabrikata, engrosmarkeder og de-

tailmarkeder. Den vigtigste sondring er imidlertid sondringen mellem markeder, der henvender sig til andre virksomheder, og markeder, der henvender sig til forbrugerne. Det er det forhold, der blev trukket frem ovenfor under omtalen af markedsøkonomien. Den gængse betegnelse for de to former for markeder er blevet den engelske henholdsvis business-to-business (b2b) og business-to-consumers (b2c). Det sidste marked skiller sig som nævnt afgørende ud fra alle de foregående markeder i værdikæden. Det er her den endelige evaluering finder sted, og svagheder et eller flere steder i værdikæden vil hævne sig her. B2c markedet er det eneste, der ikke kan integreres i en virksomhed gennem vertikal integration. Alle de foregående kan principielt blive integreret (om end det i praksis i en række tilfælde næppe vil kunne lade sig gøre), men det afsluttende marked, hvor varerne sælges til forbrugerne, kan ikke.

Konkurrence

Endelig kan markederne inddeles efter den konkurrenceform, der gør sig gældende. Der kan defineres flere forskellige former. Det afgørende er nok, at der er tale om trin i en markedsudvikling, og at markedsmekanismen – i hvert fald for en række varers vedkommende – medfører en vis regelmæssighed i det forløb, som konkurrenceformerne gennemgår. I den meget forsimplede version er det et forløb fra monopol over udbredt konkurrence til monopol igen. Det er den beskrivelse, som produktlivscyklusteorien rummer, og det er naturligvis en meget grovmasket beskrivelse. Men som nærmere uddybet nedenfor er der i den økonomiske proces' forløb under kapitalistiske vilkår en iboende tendens til, at innovationer bliver bestemmende for udviklingen, og at de markeds-mæssigt ledsages af det forløb, der beskrives i produktlivscyklusteorien.

Markedsudvikling

I beskrivelsen af markedsudviklingen kan man sondre mellem sekulære og konjunkturrelle træk. De konjunkturrelle træk vil blive behandlet i et senere afsnit. Her skal de sekulære træk omtales.

Først og fremmest har udviklingen i den kapitalistiske økonomis epoke været præget af vækst. Omfanget af den økonomiske aktivitet har taget et dramatisk opsving. Den mængde varer, som et menneske kan nå at producere og konsumere i løbet af sit liv, er steget enormt. Det betyder, at markedsaktiviteten er steget tilsvarende voldsomt og er blevet en kontinuerlig aktivitet.

Den oprindelige markedsdannelse var en langstrakt proces. Handel var en periodisk aktivitet, og markeds- eller torvehandel var den typiske form. Megen handelsaktivitet var ambulante: omrejsende kræmmere, keldførere og probenreutere solgte varer på markeder eller ved at opsøge potentielle kunder i deres hjem. Der fandtes stationær handel i købstæderne typisk knyttet til købmandsgårde, der stod i mere eller mindre fast handelsforbindelse med omegnens landbrugere, men i større byer også butikshandel fra 15/1600-tallet. Industrialiseringen skabte et stærkt øget vareudbud, og det skabte efterhånden forudsætning for et massemarked. I den indledende fase af udviklingen af industrielle massemarkeder spillede mæglere og kommissionærer en vigtig rolle. De ejede ikke varepartierne, men optrådte udelukkende som mellemmand mellem sælger og køber. I takt med, at markederne blev tættere, dvs. at der opstod en kon-

På et af udvalgsværkerne på Århus rådhus findes nogle meget smukke vægmalerier af Eiler Krag. Et af dem forestiller en scene fra torvehandelen ved Domkirken i Århus. Den ses på fotografiet, der er optaget, mens Eiler Krag arbejdede på billedet. Her gengivet fra Aarhus Rådhus, 1991.

centreret efterspørgsel, blev der basis for handlende, der handlede for egen regning, dvs. købte og videresolgte varepartier.³⁷

I stigende grad blev handel som erhvervsaktivitet lagt an på at være kontinuerlig. Markeds- og torvehandel fortsatte ganske vist, men med en stærkt aftagende betydning i det samlede billede. Stader og boder blev afløst af butikker, og ad-hoc handeler blev suppleret med langtidskontrakter og undertiden mere bindende handelsoverenskomster.

Der var en tiltagende standardisering. Den oprindelige handel, hvor kunder afgav individuelle ordrer, som blev ekspederet efter ønske, blev afløst af handel med standardiserede varer i standardkvanta. Færdigpakke-ede mærkevarer blev nu den almindelige vareform, i hvert fald inden for dagligvarehandelen. Det blev ledsaget af et fastprissystem, der afløste tidligere tiders pruttet om prisen. Færdigpakninger og faste priser skabte forudsætninger for selvbetjening, og alle dele sænkede transaktionsomkostningerne og skaffede derved relativt billigere varer.

Tendenserne i retning af at skabe øget kontinuitet i handelsformerne har skabt bestræbelser på at indføre abonnement eller abonnementslignende ordninger, hvor det kan lade sig gøre. Bogklubber sælger bøger, som forbrugeren får, medmindre de udtrykkelig afbestilles; man kan abonnere på leverancer af alle nødvendige ingredienser til en families middagsmåltid uge efter uge etc. IT skaber store muligheder for at gå videre ad den vej med den risiko for forbrugerne, at abonnementsordninger får lov til at fortsætte, alene fordi det er så besværligt at bringe dem til ophør.

Til de sekulære udviklingslinjer omkring markedet hører også en tiltagende professionalisering af handelsaktiviteten. Der er opstået en handelsvidenskab. Ganske særligt har der gjort sig en professionalisering gældende omkring håndtering af informationsstrømmene i forbindelse med markedsaktiviteten. Her har udviklingen af reklame som en selvstændig erhvervsaktivitet været det vigtigste led. Reklamen er en kombination af reel information og bevidst manipulation. Den bygger på de menneskelige behovs udvidelighed og kan bidrage til at skabe behov, som ikke ville være opstået af sig selv. Når det derfor ovenfor blev anført, at forbrugernes nettonytte er afgørende for en værdikædes skæbne, kræver det den tilføjelse, at nettonytten ikke er en upåvirkelig størrelse, og at virksomheder har mulighed for både at skabe helt nye valgmuligheder og nye behov, som – når først de er skabt – fører til, at forbrugerne udvikler dertilhørende nettonytteopfattelser.

De sekulære tendenser i markedsudviklingen kan sammenfattes som øget volumen, kontinuitet og professionalisering.

Markedstendenser: vækst eller stagnation/fald

Markeder er dynamiske og almindeligvis ikke i noget, der kan kaldes ligevægt. Der indtræffer tilbagevendende markeds kriser, som staten må tage sig af.³⁸ Det kan være et problem for virksomhederne, fordi et vist element af stabilitet gør det lettere at handle rationelt. Der er stor forskel på graden og karakteren af ustabilitet. Konjunkturfølsomheden er stor på finans- og ejendoms markedet og dermed også inden for byggeriet og byggematerialeindustrien, hvorimod den er mindre på et område som dagligvarer: fødevarer, rengøringsmidler etc.

Der findes naturligvis markeder, der er nogenlunde stabile, og som kan holde sig sådan i 60-80 år.³⁹ Men de fleste markeder er enten voksende eller stagnerende/faldende. Og vilkårene er stærkt forskellige mellem voksende og stagnerende markeder.

Det voksende marked er fundamentalt præget af, at efterspørgsel overstiger udbud. Et marked kan vokse både i bredden (geografisk) og i dybden (socialt). Væksten kan skyldes, at der markedsføres nye produkter, eller at billigere transport har gjort produkter billigere i et større område, eller at billigere produktion har givet nye socialgrupper mulighed for at købe. I alle tilfælde er der tale om, at et produkt indfrier nettonyttetærsklen hos et voksende antal forbrugere.

Nettonyttetærskelen er som nævnt ikke nogen uforanderlig størrelse. Den påvirkes af en lang række faktorer, bl.a. indkomst. For virksomhederne kan det betale sig at forbedre forholdet mellem pris og kvalitet, så længe det fører til, at et voksende antal forbrugeres nettonyttetærskel derved nås.

I det voksende marked kan virksomhederne øge deres markedsandel uden at tage fra andre.

Det stagnerende marked er præget af, at udbud overstiger efterspørgsel. Selvom virksomhederne forbedrer forholdet mellem pris og kvalitet, skaber det ikke flere forbrugere ved at tilfredsstille yderligere forbrugeres nettonyttetærskel. I den situation vil forbedringer af forholdet mellem pris og kvalitet udelukkende komme forbrugerne til gode.⁴⁰ Virksomheder kan nu kun øge deres markedsandel ved at tage fra andre. I den situation vil konkurrencen mellem virksomhederne blive skærpet, medmindre virksomhederne laver en eller anden form for konkurrenceregulering, eller der indføres told eller lignende protektionistiske foranstaltninger.

Konjunkturforløb og markedsudvikling

Markedsudviklingen består ikke kun af sekulære tendenser, men også af konjunkturrelle, dvs. tilbagevendende udviklingsforløb.

Den kapitalistiske økonomis udvikling har været konjunkturformet, dvs. den er foregået som en vekslen mellem perioder med kraftig økonomisk vækst og perioder med svag vækst eller undertiden direkte fald. Der er en regelmæssighed i konjunkturforløbet, som har givet anledning til forskellige teorier. Der er ikke nogen teori, som har vundet almen anerkendelse, men i det følgende refereres teorien om de lange konjunkturbevægelser.⁴¹

I korthed går den ud på, at den økonomiske aktivitet til stadighed base-res på en teknologisk konstellation, som består af den fremherskende produktionsteknologi, arbejdskraftens evner til at udnytte denne samt transport- og kommunikationsmulighederne. I den teknologiske konstellation indgår yderligere de vigtigste råstoffer, herunder energikilderne og -formerne.

Den teknologiske konstellation er som begreb en udbygget version af den produktionsfunktion, som bruges til vækstberegninger i den økonomiske videnskab. Med den her opstillede analyse af den økonomiske proces er det klart, at dens resultat, den økonomiske vækst, ikke kan analyseres alene som en produktionsproces. En traditionel produktionsfunktionsanalyse på grundlag af produktionsfaktorerne kapital og arbejde (og en udefineret residual) er utilstrækkelig. Man er nødt til at inddrage transport og transaktion (kommunikation) ved siden af produktion tillige med råvarer og energi.

At teorien om de lange konjunkturbølger tillægger teknologi en central rolle er ikke udtryk for teknologideterminisme. Der ligger ikke i teorien en påstand om, at teknologien er eneafgørende. Men i alle de tre former for aktivitet, der indgår i den økonomiske proces: transformation, transport og transaktion indgår der en teknologisk komponent, og der er derfor rimelighed i – som teorien gør – at pege på, at teknologien spiller en vigtig rolle.

Teorien går ud på, at grundlæggende ændringer i en eller flere af de komponenter, der indgår i den teknologiske konstellation, udløser økonomiske vækstbølger, fordi der skabes nye muligheder for markedsvækst. Da væksten er fremkaldt af teknologisk innovation, følger den det vækstmønster, der gælder for teknologiske innovationer og som er omtalt ovenfor som produktlivscyklussen. Meget kort gengivet er det en teori om, at en teknologisk innovation først skaber en fase med ekstensiv vækst og ekspanderende markeder og derpå en konsolideringsfase med stagnerende markeder, når innovationens vækstpotentiale er udtømt. Jo længere tid denne konsolideringsfase varer, jo større bliver interessen blandt investorer for at investere i helt nye områder, der rummer et vækstpotentiale. Det

skaber den økonomiske og investeringsmæssige baggrund for, at der kan foretages dybtgående ændringer i den teknologiske konstellation, således at en ny vækstbølge kan tage sin begyndelse.

Den økonomiske udvikling kan således opfattes som en spiral, hvor økonomien tilbagevendende gennemløber bestemte konjunkturfaser, men på et volumenmæssigt højere niveau fra gang til gang. De tilbagevendende faser er det konjunkturrelle element i forløbet, det volumenmæssigt stadig højere niveau er det sekulære element i forløbet.

Teknologi og marked

Som indledning til gennemgangen af faserne i markedsudviklingen skal der gives en beskrivelse af sammenhængen mellem konjunkturudvikling og markedsudvikling.

Som nævnt er den her refererede konjunkturteori baseret på opfattelsen af, at der til stadighed har eksisteret en overordnet teknologisk konstellation, og at det er dybtgående ændringer i den, der har fremkaldt de lange konjunkturbølger.

Figur 3. Teknologisk konstellation og parametre for markedsomfang.

	Råvare	Energi	Produktion	Transport	Kommunikation
Brugbarhed					
Holdbarhed					
Bærbarhed					
Volumen					
Hastighed					

Elementet Arbejde er her udeladt af den teknologiske konstellation.

I figur 3 er der givet en stiliseret oversigt over, hvordan sammenhængen er mellem den teknologiske konstellations enkelte komponenter og de parametre, som ovenfor er blevet fremhævet som betydningsfulde for markedsudviklingen.

Råvarer har betydning for udviklingen af produkternes brugbarhed (kvalitet). En lædersål har andre egenskaber end en gummisål. Men råvarer kan også få betydning for både holdbarhed og bærbarhed. Nye råvarer kan øge holdbarheden, f.eks. i form af bedre emballage, og bærbarheden ved f.eks. at tillade lettere konstruktioner. Stål har i den henseende en overlegenhed i forhold til jern.

Energi påvirker ikke produktkvaliteten, hverken den umiddelbare (brugbarheden) eller den indirekte (holdbarhed og bærbarhed), men deri-

mod den samlede produktions volumen og hastighed. Energi indgår i den teknologiske konstellation i et tæt samspil med produktionsteknologi og transport.

Produktionsteknologien spiller en indlysende vigtig rolle og er den komponent i den teknologiske konstellation, der har den største påvirkningsflade i forhold til markedsudviklingen. Den påvirker alle fem parametre. Den har betydning for produkttegenskaberne: Udviklingen i produktionsteknologi har muliggjort en lang række nye produkter og dermed skabt deres brugbarhed. Ændringer i produktionsteknologi kan øge holdbarheden; eksempelvis øger en hygiejnisk tilrettelagt fødevarerproduktion varernes holdbarhed, og overgang til produktion efter de udskiftelige delers princip har øget bærbarheden af en lang række produkter. Produktionsteknologien har også direkte betydning for volumen og hastighed. Mekanisering af produktion forøger begge.

Transport påvirker primært volumen og hastighed. F.eks. påvirker en forbedring af transportmulighederne produktionens volumen alene derved, at den bedre transport muliggør en langt større tilførsel af råvarer og dermed også en større produktion. Men forbedret transport sikrer også adgang til et geografisk større marked og påvirker på den måde direkte markedsstørrelsen. Transportens betydning for hastigheden er indlysende. Før jernbanerne tog det således 2½ år at sende jernmalm fra minerne i Uralbjergene til Skt. Petersborg. Transporten kan imidlertid også påvirke produkternes holdbarhed og bærbarhed. Holdbarhed blev som nævnt ovenfor defineret som perioden fra produktion til sidst mulige salgsdato, og forbedret transport øger således produkters effektive holdbarhed.⁴² Transporten påvirker også bærbarheden, igen her forstået som den effektive bærbarhed. Privatbilismen har således – i samspil med supermarkedernes indkøbsvogne – betydet en forøgelse af dagligvarers effektive bærbarhed, som har fået meget stor betydning for udviklingen på dagligvaremarkedet. Næst efter produktionsteknologi er transport den teknologiske komponent, der har den største påvirkningsflade på markedsudviklingen. Kun den egentlige produktkvalitet, brugbarheden, påvirker den ikke.

Kommunikation påvirker volumen og hastighed, men ikke produktkvaliteten hverken direkte eller indirekte. Kommunikation er den vigtigste transaktionsaktivitet, og de teknologiske muligheder for kommunikation påvirker både produktionens volumen og hastighed. En forkortelse af den tid, som kommunikationen i forbindelse med bevægelsen ned gennem en værdikæde tager, skaber forudsætninger for at øge produktionen både absolut (volumen) og pr. tidsenhed (hastighed).

Den teknologiske konstellation virker ikke som enkeltkomponenter, men netop som konstellation, dvs. det er kombinationen af elementer og de handlemuligheder, de skaber i sig selv og i deres indbyrdes samspil, der etablerer de markedsøkonomiske muligheder. Den teknologiske konstellation skaber ikke kun mulighederne, men også begrænsningerne, og historisk har udviklingen formet sig sådan, at gennemgribende ændringer i den teknologiske konstellation har skabt nye handlemuligheder, men i takt med, at de bliver realiseret, kommer den teknologiske konstellation i stigende grad til at repræsentere en begrænsning af mulighederne, indtil nye gennemgribende ændringer af den teknologiske

Fra den første selvbetjeningsbutik i Hovedstadens Brugsforening, åbnet omkring 1949. Den var indrettet efter de kendte indkøbsmønstre, hvor et indkøb ikke omfattede flere varer, end kunden kunne bære hjem i hånden eller anbragt på en cykel. Skulle kunden bruge større mængder, var der en særlig afdeling, hvor man kunne bestille varer til udbringning, men det fordyrede og forsinkede ekspeditionen. Foto: FDBs arkiv, Erhvervsarkivet

konstellation overvinder de bestående begrænsninger og skaber nye handlingsmuligheder.

Faser i markedsudviklingen

I det følgende skal der gives et rids af hovedtrækkene i markedsudviklingen i den kapitalistiske økonomis epoke. Der er alene tale om at opridsse nogle hovedtræk. Den faktiske udvikling har været uendelig meget mere facetteret, end det her kan gengives. Fremstillingen koncentrerer sig om en beskrivelse af de mest udviklede økonomier i verden. Det vil sige først Storbritannien, så USA og Tyskland og i en periode i 1970'erne og 1980'erne Japan.

Faseinddelingen følger teorien om de lange konjunkturbølger, som blev omtalt ganske kort i det forrige afsnit. Den opererer med i alt fem bølger siden den kapitalistiske økonomis begyndelse med den industrielle revolution i Storbritannien i 1780'erne.

1. bølge 1780'erne-1848

Den teknologiske konstellation, der dominerede under den 1. bølge, rummede endnu et element af naturafhængighed.

Figur 4. Teknologisk konstellation, markedspåvirkninger og begrænsninger 1780'erne-1848.

	Råvare	Energi	Produktion	Arbejde	Transport	Kommunikation
Konfiguration	Træ Bomuld	Vand Vind	Damp- maskiner Tekstil- Maskiner	Værksted Mester- lære	Kanal Chausse	Semafor
Påvirkninger	Bomuld erstatte andre		Volumen Hastighed		Volumen Hastighed	Hastighed
Begrænsninger	Træ som konstruk- tions- materiale	Natur- af- hængig- hed	Begrænsede industriali- serings- muligheder	Hånd- værks- mæssig- hed	Naturaf- hængig- hed	Natur- afhængighed

De vigtigste energikilder var stadig vand- og vindkraft. Dampmaskinen var opfundet og blev også taget i brug blandt andet i tekstilproduktionen. Tekstilindustrien var det første område, hvor varefremstillingen blev mekaniseret (= industriproduktion). Det skabte et øget behov for jern til at lave maskiner af og for kul til at smelte jern. Træ var dog stadigvæk et vigtigere konstruktionsmateriale end jern, og vind- og vandkraften stod for en større del af energien end kul, men den

øgede efterspørgsel efter kul og jern skabte behov for nye transportformer. Den billigste transportform i denne periode var vandtransport, men da jern- og kulforekomster ikke nødvendigvis lå ved brugbare vandveje, blev der bygget et større sammenhængende net af kanaler. Den samlede økonomiske aktivitet blev derved løftet op til et væsentligt højere niveau. Men der var fortsat en ikke ubetydelig grad af naturafhængighed, som satte grænser for, hvor stor den økonomiske aktivitet kunne blive. Vind og vand var bestemmende for energien og for transporten, som overvejende var vandbaseret. Der blev ganske vist anlagt et system af bedre veje, turnpike roads (chausseer, macadamiserede veje), men landevejstransporten foregik pr. hestevogn og var altså afhængig af dyrisk energi.

Hvad betød denne udvikling for markedsforholdene? Væksten i økonomien skabte grundlag for en større grad af arbejdsdeling, og det sænkede transaktionsomkostningerne.⁴³ Den større arbejdsdeling skabte øget markedsaktivitet, og det dannede fra 1815 grundlag for en begyndende arbejdsdeling inden for en gros handelen. Indtil da havde de store gamle købmandshuse domineret. De havde et bredt varesortiment og kunne håndtere alle led i handelen. Men markedsaktiviteten blev for omfattende og for uoverskuelig, så der var økonomiske fordele eller en simpel nødvendighed i en specialisering.

Figur 5. Markeder og varer 1780'erne-1848.

Dagligvarehandel	Udvalgsvarerhandel	Kolonialvarer	Industriprodukter
Lokalmarkeder Torvehandel Selvforsyning	Håndværk	Vin Kaffe Sukker Krydderier	Tekstil

Dagligvaremarkedet var endnu forholdsvis uudviklet. Hovedparten af befolkningen boede på landet og var selvforsynende med dagligvarer. Bybefolkningen var til dels også selvforsynende og skaffede sig, hvad de derudover behøvede, ved handel på torvet. Dagligvaremarkederne var lokale. Transportmulighederne var endnu begrænsede, og der var ikke økonomi i at transportere dagligvarer fra by til by. Udvalgsvarerhandelen var fortrinsvis baseret på håndværket, dvs. forbrugerne gik til producenterne og købte ikke hos handlende. Skulle man f.eks. have syet et sæt tøj, bestilte man først klæde hos en væver og bragte så selv klædet hen til en skrædder, medmindre skrædderen kom i kundens hjem og tog mål. Der fandtes butikker, der solgte udvalgsvarer som f.eks. glas og porcelæn, og der fandtes også butikker, der solgte finere varer som f.eks. silke, men

butikken som handelsform var endnu ikke almindelig. Hyppigst forekom den nok som del af de store blandede købmandsgårde, hvor man kunne købe kolonialvarer. Udvalget var ikke stort. Det var luksusvarer som kaffe og sukker og krydderier og til den velhavende del af befolkningen vin.

Mængden af industriprodukter var begrænset. Det var tekstilindustrien, der var den mest udviklede. Jernstøberier bredte sig, men med en produktion, som til dels stadig var håndværksmæssig, og der blev grundlagt porcelænsfabrikker og glasværker med produktion i større skala, men varefremstillingen var langt overvejende håndværksmæssig. Det var fortrinsvis varer, der havde høj værdi i forhold til deres vægt, og som derfor kunne transporteres langt, uden at transportudgifterne blev alt for store i forhold til produktionsprisen.

Befolkningstallet steg kraftigt, og der begyndte at udvikle sig en Atlanterhavsøkonomi med et voksende økonomisk samkvem mellem USA og Europa, først og fremmest Storbritannien. Der kom fast rutefart mellem Liverpool og New York fra 1818.⁴⁴ Det betød, at den økonomiske aktivitet voksede, men den dominerende teknologiske konstellation blev i stigende grad en hæmsko for væksten, ikke mindst på grund af den fortsatte afhængighed af naturkræfter som vand, vind og trækdyr.

2. bølge 1848-1895

I løbet af 1840'erne slog de økonomiske konjunkturer om, og de generelt vanskelige vilkår, der havde gjort sig gældende siden afslutningen af Napoleonskrigene i 1815, blev nu afløst af en ny vækstbølge. Den blev båret af dybtgående ændringer i den dominerende teknologiske konstellation. Afhængigheden af naturskabt energi blev stærkt formindsket.

Det vigtigste teknologiske element var dampkraften. Den havde været brugt produktivt siden 1780'erne, og der var blevet oparbejdet betydelige erfaringer med den. De oprindelige lavtryksdampmaskiner blev nu suppleret med højtryksdampmaskiner, der var mindre, smidigere og billigere i brug. Dampteknologien blev taget i anvendelse ikke bare til produktion, hvor kul nu afløste vandkraft som dominerende energikilde, men også til transportformål. De første skridt var taget kort efter Napoleonskrigene. Først blev der udviklet dampskibe og fra 1820'erne kom der jernbaner. Ingen af delene fik et omfang, som gjorde dem dominerende, men det ændrede sig i løbet af 1840'erne. Fra nu af fik de afgørende økonomisk betydning, ikke bare som et marked i sig selv (der skulle produceres skinner, lokomotiver, vogne, signaler etc.), men også ved de afledede effekter de fik i retning af at udvide markederne geografisk.

Figur 6. Teknologisk konstellation, markedspåvirkninger og begrænsninger 1848-1895.

	Råvare	Energi	Produktion	Arbejde	Transport	Kommunikation
Konfiguration	Jern	Kul Gas	Dampmaskine Værktøjsmaskiner	Formand Mesterlære	Jernbane Dampskib	Telegraf Brev
Påvirkninger	Brugbarhed	Ophæver naturafhængighed	Ophæver naturafhængighed Brugbarhed Volumen Hastighed	Disciplinering	Volumen Hastighed	Ophæver naturafhængighed Hastighed
Begrænsninger	Ringebærbarhed	Ringenergiudnyttelse	Ringefleksibilitet Ringeprecision	Håndværksmæssighed	Ringenærtransport	Ledningskapacitet

Den stærkt forøgede anvendelse af dampkraft skabte et voksende marked for jern og sammenhængende dermed et voksende marked for kul. Dampkraften gjorde produktionen uafhængig af vind og vejr og øgede dermed varemængden. Produktionsformen blev tilpasset de industrielle muligheder. Der blev udviklet værktøjsmaskiner som drejebænke og maskinsave, og i USA blev principperne for en produktion efter de udskiftelige deles princip udviklet, først i våbenproduktion, og derfra bredte det sig til andre jernindustrielle områder. Der var imidlertid fortsat grænser for, hvor udbredt denne produktionsform kunne blive, fordi de teknologiske forudsætninger for den nødvendige præcision i produktionen endnu ikke var udviklet. Men princippet var blevet udviklet og blev i samtiden kendt som The American System of Manufacturing.⁴⁵ Fra 1850'erne kom der en masseproduktion i gang, der nu omfattede langt flere vareområder end kun tekstilindustrien. Samtidig blev jernbanebyggeriet nu udviklet til store sammenhængende net, der forbandt de vigtigste byer i en lang række lande. Det skabte forudsætninger for at binde lokale og regionale markeder sammen til nationale, hvor forholdene tillod det. Der skulle stadig være et passende forhold mellem vægt og værdi af de varer, der blev transporteret på jernbanerne, og der måtte ikke være alt for store krav til transportens kvalitet: Skrøbelige og letfordærvelige varer eller meget voluminøse varer krævede særlige transportformer.

Der var tale om en markant øget aktivitet, og om at markedernes geografiske udstrækning øgedes kraftigt af jernbanerne. I den forbindelse blev det af afgørende betydning, at jernbanerne, som det er blevet sagt, bogstavelig talt banede vej for telegrafene.⁴⁶ Telegrafene betegnede den største landvinding inden for kommunikationen nogensinde. Ingen anden opfindelse har reduceret kommunikationstiden over lange afstande så kraftigt som telegrafene. Telegrafene gjorde det muligt at skaffe sig under-

retninger om markedsforhold og faktorer, der var relevante for markedsudviklingen over hele kloden, i løbet af timer, hvor det tidligere havde været et spørgsmål om uger eller måneder. Telegrafens sænkede udgifter til at skaffe sig information enormt.

De forbedrede transport- og kommunikationsmuligheder skabte forudsætning for, at hidtil adskilte markeder kunne blive integreret. Der opstod både nationale og internationale markeder. Traditionelt bruger man pris-konvergens som empirisk belæg for øget markedsintegration. Økonomen David Jacks har imidlertid plæderet for, at man skal supplere pris-konvergens med pristilpasning. Priskonvergens betegner en formindskelse af prisforskellene på en vare, og pristilpasning måler den hastighed, hvor-med prisforskellen konkurreres væk. Han undersøger den internationale hvedehandel 1800-1913 og kommer til det resultat, at pris-konvergens satte ind, før jernbaner og dampskibe blev dominerende, men at jernbanerne

Fjerntransporten blev effektiviseret før nærtransporten. Dampskibe og jernbaner skabte mulighed for langdistancetrafik af hidtil ukendte dimensioner. Nærtrafikken blev, indtil lastbilerne dukkede op, besørget med hestevogne som den mest effektive transportform. Billedet viser mødet mellem nær- og fjerntrafik på Århus havn ved Karensmølle en vinterdag omkring 1920 med jernbanevogne, hestevogn og dampskibe i trængsel. Foto: Erhvervsarkivets fotosamling.

efterfølgende fik betydning for at fremskynde pristilpasningen.⁴⁷ Det indicerer en markedsintegration i to tempi, hvor der først etableres en international markedsintegration af hvedemarkedet mellem velbeliggende storbyer, og at denne udvikling følges op af en integration af de til storbyerne hørende nationale markeder, da jernbanerne skabte mulighed for det.

Figur 7. Markeder og varer 1848-1895.

Dagligvarehandel	Udvalgsvarerhandel	Kolonialvarer	Industriprodukter
Lokalmarkeder Butikker	Butikker Stormagasiner Postordreforretninger	Vin, spiritus Kaffe, the Chokolade Krydderier Tørret frugt	Tekstil Isenkram Porcelæn Glasvarer Værktøj Sæbe Maling Øl Mel

Markedsudviklingen haltede efter produktionsudviklingen, eller måske rigtigere markedsføringsudviklingen haltede bagefter. Masseproduktion blev udviklet før massedistribution. Det var det stærkt voksende vareudbud, der tvang fabrikanter og handlende til at finde nye veje for markedsføringen. På det punkt betegnede konjunkturomslaget i 1873, hvor den 2. langtidsbølge kom ind i sin negative konjunkturhalvdel, et vendepunkt. Frem til 1873 havde indtjeningen gennemgående været tilfredsstillende for producenterne, men fra 1873 slog markedet om, og udbud oversteg nu efterspørgsel. Det udløste et langvarigt prisfald, som skabte et pres for at finde nye veje. Mange brancher søgte at begrænse konkurrencen gennem prisaftaler, som brancheorganisationer administrerede; det var f.eks. tilfældet i Storbritannien, og andre brancher oplevede en karteldannelse, hvor de dominerende virksomheder foretog en eller anden form for opdeling af markedet. Det var tilfældet i mange brancher i Tyskland. Men der blev også udviklet nye markedsføringsformer som svar på de vanskeligere markedsforhold. Det var et forsøg på at sænke transaktionsomkostningerne for at skabe forudsætning for at kunne øge markedet og genskabe det som et vækstmarked. Hvor det kunne lade sig gøre, begyndte fabrikanter at omgå en gros leddet og selv forestå afsætningen.

Markedsføringen rummer to hovedelementer, salg (det at få en kunde til at købe) og distribution (den fysiske transport til detailed eller til kunden selv), og i stigende grad overtog de større fabrikker selv salgsdelen, således at handelserhvervet i stigende grad kom til at koncentrere sig om distributionen.

I et værdikædeperspektiv var der altså tale om en voksende vertikal integration. Det var den udvikling, som Chandler beskrev (jf. side 8), og som nævnt var det noget, der kun berørte b2b markederne.

Dagligvarehandelen blev i den 2. konjunkturhalvdel fra 1873-1895 i stigende grad en butikshandel. Det var i disse 25 år, at butikken slog igennem som den mest almindelige detailhandelsform. Dagligvarehandelen var fortsat fortrinsvis et lokalmarkedsanliggende, hvor en stor del af de solgte varer var fremstillet lokalt.

Inden for udvalgsvarehandelen blev der også udviklet nye handelsformer. Butikshandelen bredte sig også her, men som nævnt var det ikke noget helt nyt på dette område. Der blev imidlertid udviklet helt nye handelsformer i de store byer, stormagasiner, der var et forsøg på at opnå scope fordele ved at samle et meget stort vareudbud under ét tag, så transaktionsomkostningerne kunne sænkes. Det kunne skabe problemer med transporten af varerne fra stormagasin til kundens hjem. Det krævede ofte en vareudbringningsservice, som altså øgede transaktionsomkostningerne, så der var et trade-off mellem scope og bærbarhed i denne form for handel. Det samme var for så vidt tilfældet med den anden nye handelsform inden for udvalgsvareområdet, postordreforretningerne. Det blev især i USA, at de fik betydning, hvilket hænger sammen med de store afstande og det relativt diffuse amerikanske marked i landdistrikterne. Postordreforretningerne udnyttede jernbanernes transportmuligheder og udviklede scopefordele ved at samle et stort vareudbud i ét katalog, således at kunderne kunne foretage et større samlet køb.

Kolonialvareområdet begyndte at skifte status. Det var ikke, fordi vareudbuddet på dette område voksede så voldsomt, men den generelle velstandsstigning i samfundet indebar en begyndende forskydning af kolonialvarer over i dagligvareområdet.

Mængden af industrielt producerede varer voksede. Hvor det i den 1. langtidbølge stort set kun havde været tekstilindustrien, der var gået over til industriel produktion, bredte denne produktionsform sig nu til en række andre brancher og hovedgrupper. Jern- og metalindustrien og den kemiske industri blev de områder, hvor industriproduktionen bredte sig mest.

3. bølge 1895-1947

Der skete grundlæggende ændringer i produktionsteknologien, som skabte basis for en ny vækstbølge fra 1890'ernes midte. Der var sket fremskridt inden for metallurgien, som havde ført til udvikling af nye

former for jernlegeringer. Den vigtigste var udviklingen af stål som et hårdere og mere solidt råstof end helt rent jern. Stål var imidlertid ikke bare stål. Der blev udviklet særlige former for stål, deriblandt hurtigstål og rustfrit stål. Det gav materialet stærkt øgede anvendelsesmuligheder. Vigtigst i denne udvikling var det formentlig, at hurtigstålet gjorde det muligt at skære i andet stål med meget stor nøjagtighed. Det blev muligt at fremstille emner med meget stor præcision. Det betød sammen med en forbedring af drejebænken gennem en særlig ledeskrue, at det nu blev muligt at fremstille emner (f.eks. skruer og møtrikker), der var fuldstændig ens og dermed udskiftelige. Det skabte forudsætning for at begynde industriel produktion inden for en lang række nye felter. Produkter, der bestod af mange enkeltdele, der blev samlet, kunne nu sættes i massefabrikation. Den nye produktionsteknologi påvirkede ikke bare brugbarheden, men også bærbarheden, idet en opdeling af produkter i en lang række enkeltkomponenter, der samles til et hele, medfører en betydeligt øget bærbarhed. Det er lettere at transportere enkeltdele end hele emner, et forhold som f.eks. Ford udnyttede, da der blev oprettet en samlefabrik i København. Det samme skib kan transportere langt flere biler, hvis de sendes som enkeltdele, end hvis de sendes som færdigsamlede produkter.

Samtidig med disse ændringer var der sket et gennembrud for kontinuerlig produktion inden for områder som cigaretter, gryn, mel, tændstikker, supper og film.⁴⁸ Også det bidrog til vækst i masseproduktionen.

Dertil kom en dybtgående ændring i kraftforsyningen til produktionen. Dampmaskinen, der havde været dominerende i hele den foregående lange bølge, fik nu konkurrence af eksplosionsmotorer og elektromotorer. De nye kraftkilder var langt smidigere end dampmaskinen og gennemgående også billigere og billigere i drift, så de bidrog ligeledes til en kraftig udvidelse af industriproduktionen.

Hele denne udvikling er blevet kaldt den anden industrielle revolution. Den førte til en afgørende forskydning inden for vareproduktionen fra håndværksmæssig til industriel. Den blev ledsaget af en videnskabelig analyse af den industrielle produktionsform, der førte frem til formulering af principper for industriel virksomhedsdrift, scientific management. Det var den amerikanske ingeniør Frederick W. Taylor, der udviklede dem, og Henry Ford var den første fabrikant i USA, der indførte en produktion, hvor alle håndværksmæssige led var elimineret, og hvor samlebåndet, som han indførte fra 1913, i den offentlige bevidsthed kom til at stå som essensen i virksomheden. Samlebåndsproduktion blev et begreb.

Figur 8. Teknologisk konstellation, markedspåvirkninger og begrænsninger 1895-1947.

	Råvare	Energi	Produktion	Arbejde	Transport	Kommunikation
Konfiguration	Stål	Koks Elektricitet	Elektromotor Ekspløsningsmotor Kontinuerlig	Ingeniør Teknikum	Jernbane Dampskib	Telefon Radio
Påvirkninger	Bærbarehed	Fleksibilitet	Brugbarhed Holdbarhed Bærbarehed Volumen Hastighed	Effektivisering	Volumen Hastighed	(Volumen) Hastighed
Begrænsninger	Bærbarehed Pris	Energiudnyttelse	Ringe fleksibilitet	Tilpasningskrav	Ringe nærtransport	Ledningskapacitet Pris

Masseproduktionen ændrede vilkårene for handelen. Masseproduktion kræver/skaber massemarkeder. I USA var masseproduktionen især lokaliseret inden for fem grupper: 1) Færdigpakkede massevarer, 2) Lettere maskiner, 3) Elektrisk udstyr, 4) Kemikalier, 5) Metal.⁴⁹

De traditionelle handelskanaler med et eller flere grossistled forud for detailhandelen var ikke uden videre egnede til at håndtere de nye produkter. Både maskiner og elektrisk udstyr krævede en betydelig fagkundskab og et betydeligt element af service i forbindelse med salget. Dertil kom, at de nye muligheder for masseproduktion indebar store investeringer i produktionsapparatet, hvis man skulle kunne opnå de nødvendige stordriftsfordele, og det skabte et stærkt ønske blandt de industridrivende om ikke at være afhængige af grossister. I stedet overtog mange af dem selv markedsføringen af deres produkter. Hensynet til at opnå stordriftsfordele betød også, at der kun var plads til et begrænset antal producenter i hver branche. Det var almindeligt, at de nye masseproducerende brancher udviklede sig til oligopoler. Den anden industrielle revolution førte således til en markant koncentrationsbevægelse inden for industrien, og det udløste et politisk opgør om konkurrencevilkårene. Med USA som foregangsland blev der indført forskellige former for monopollovgivning, som måtte prøve at finde en balance mellem hensynet til at beskytte de små fabrikker mod konkurrence fra de store og at beskytte forbrugerne mod at blive misbrugt prismæssigt af monopoler og hensynet til, at der var grænser for, hvor meget man kunne gribe politisk ind i et frit marked, hvis formålet var, at det vedblivende skulle være frit. Nogen simpel indbyrdes afstemning af disse hensyn findes ikke.

Det transportsystem, der var blevet opbygget omkring jernbanerne, nåede nu sin fulde udstrækning. Den første bølge af jernbanebyggeri fra midten af

1800-tallet havde skabt det overordnede jernbanenet, der forbandt de større byer. Det skabte det nationale marked inden for en lang række brancher. Det blev muligt at sende varer fra den ene by til den anden i et hidtil uset omfang med en hidtil uset driftssikkerhed og præcision og til forholdsvis lave priser.

Den anden bølge af jernbanebyggeri, der satte ind i slutningen af 1800-tallet, tog sigte på det sekundære jernbanenet. Det tjente et andet formål end det primære og havde også andre økonomiske betingelser, først og fremmest et svagere trafikunderlag. Desuden indebar benyttelse af det sekundære net ofte en eller flere omladninger af varerne, som fordyrede transporten mærkbart. Transportsystemet begyndte at være flaskehals i den økonomiske udvikling.

Bilen var blevet opfundet og fandt efter 1. Verdenskrig sin grundlæggende form. Den bredte sig i mellemkrigstiden, men fik endnu ikke et så stort omfang, at den dominerede økonomien.

Figur 9. Markeder og varer 1895-1947.

Dagligvarehandel	Udvalgsvarerhandel	Kolonialvarer	Industriprodukter
Lokalmarked Nationalt marked Butik Kædebutik	Stormagasin Postordre Specialforretning	Integreret i dagligvarehandel	Mærkevarer Maskiner Elektrisk udstyr Cykler, biler Benzin Kemikalier Metalvarer

Der, hvor det traditionelle handelssystem med et stærkt grossistled bedst kunne hævde sig, var inden for dagligvarehandelen. Men også på det felt ændrede vilkårene sig. Grossistledet beholdt kun den ene del af markedsføringen: distributionen. Den anden del: salget, forstået som den aktivitet at få en forbruger til at købe, blev i stigende grad overtaget af fabrikkerne. Det var netop til det formål, at de færdigpakkede mærkevarer var blevet udviklet. Ved at udvikle varemærker søgte fabrikkerne at sikre afsætningen af deres produkter. Det var en appel hen over hovedet på handelsleddene direkte til forbrugeren i et forsøg på at skabe eller stimulere en efterspørgsel efter netop dette produkt. Der opstod nu en reklamebranche som en selvstændig erhvervsmæssig funktion. Grossistledet kunne imidlertid trods alt fortsat hævde sig på dagligvareområdet, fordi varesortimentets bredde (scope) krævede leverance fra fabrikker fra mange forskellige brancher. Den enkelte branches andel af sortimentet var gennemgående for lille til at kunne bære en selvstændig grossistfunktion. Den billigste distributionsform var at levere til en grossist, hvis sortiment svarede til detailhandelens.

Frem til 1920 var de nye markeder præget af vækst. Derefter slog konjunkturerne om, og mellemkrigstiden blev præget af økonomiske vanskeligheder, som efter verdenskrisens udbrud i 1929 i vidt omfang satte markedsøkonomien ud af kraft. 1930'erne blev præget af en politisk regulering af økonomien, som fik et omfang, der var uset i fredstid.

4. bølge 1947-1993

Der skete ikke nogen grundlæggende gennembrud inden for produktionsteknologien. Den vigtigste udviklingslinje her var nok, at produktionen i stadig højere grad blev lagt an på at bruge olie som energikilde. Olien faldt relativt i pris frem til 1973, og oliekrisen det år viste med ét slag, hvor dybt afhængig alle de industrialiserede lande var blevet af den billige olie.

Olien fik også betydning som råstof for produktionen, fordi de mange forskellige plasticprodukter, der blev udviklet, var baseret på olie. Plastic afløste glas og keramik og stål på en lang række områder, og plasticlignende fibre som nylon og lignende blev taget i anvendelse i tekstilindustrien. Det sænkede prisen. Der var en betydelig produktudvikling i perioden frem til 1973, og forbrugsgodeområdet voksede kraftigt: køleskabe, transistorradioer, knallerter, styrthjelme, campingudstyr, motorplæneklippere, vaskemaskiner, elektriske papillotter og højfjeldssole, brødrister og kummefrysere. Og farvefjernsyn.

Mekaniseringen bredte sig, og der blev udviklet mange specialmaskiner, som åbnede nye felter for industriel produktion, men der var ikke tale om ændringer inden for produktionsteknologien, der var så dybtgående som den anden industrielle revolution.

Figur 10. Teknologisk konstellation, markedspåvirkning og begrænsninger 1947-1993.

	Råvare	Energi	Produktion	Arbejde	Transport	Kommunikation
Konfiguration	Plastic	Olie Elektricitet	Elektromotor Eksplussionsmotor Kontinuerlig	Tidsstudier	Bil Fly	TV
Påvirkninger	Brugbarhed Bærbarehed	Bærbarehed	Brugbarhed Bærbarehed Holdbarehed Volumen Hastighed	Volumen Hastighed	Bærbarehed Volumen Hastighed	(Volumen) Hastighed
Begrænsninger		Forsynings-sikkerhed Pris Miljø	Volumen		Miljø	Ringe interaktivitet

Mere end noget andet blev det bilen, der kom til at forme den erhvervsøkonomiske udvikling i efterkrigstiden. Bilen ændrede både bosættelses- og indkøbsmønsteret. Bilen ændrede sammen med indkøbsvognen den praktiske bærbarhed af dagligvarerne forstået på den måde, at den mulige mængde af varer pr. indkøb voksede markant. Det skabte forudsætningen for en ny type dagligvareforretning: supermarkedet. I forvejen havde færdigpakkede mærkevarer skabt forudsætning for selvbetjening, hvilket sænkede transaktionsomkostningerne, men nu kunne de sænkes yderligere, fordi det blev muligt at købe meget mere på én gang og så til gengæld handle færre gange. Nu var det ikke længere en nødvendighed for en dagligvarebutik at ligge i nærheden af kunderne; det blev vigtigere at få en stor parkeringsplads i forbindelse med forretningen og så placere den, så der var et tilstrækkeligt befolkningsunderlag inden for en passende radius. Supermarkederne stillede betydeligt større krav til kapital end den traditionelle dagligvarebutik, og de nye handelsformer førte derfor til en voksende koncentration inden for detailhandelsleddet på dagligvareområdet. Det gik hårdt ud over de små butikker, men det gik også hårdt ud over en gros leddet. Der var ikke længere basis for en skarp opdeling mellem en gros- og detailhandel. De to led blev integreret i samme virksomhed, og der opstod store supermarkeds kæder som Walmart i USA, Tesco i Storbritannien, Carrefour i Frankrig og Dansk Supermarked i Danmark.

Da konjunkturerne slog om i 1973, og den 4. langtidsbølge kom ind i sin negative halvdel, satte der en voksende segmentering ind inden for dagligvarehandelen. Der kom nu særlige discountbutikker, der henvendte sig til den mindrebemidlede del af forbrugerne, mens andre kæder bevidst satsede på et mere kvalitetsbevidst klientel.

Segmentering var i det hele taget en tendens inden for markedsføringen i tiden efter 1945.⁵⁰ Det bredte sig fra USA til resten af den industrialiserede verden og byggede på muligheden for en mere målrettet reklameindsats. Udgangspunktet blev fjernsynsreklamer, der kunne placeres i forbindelse med udsendelser, der appellerede til et bestemt befolkningsudsnit.⁵¹ Det blev udbredt inden for udvalgsvarehandelen, hvor der længe havde gjort sig en sådan tendens gældende, men hvor den nu langt mere blev sat i system og førte til udvikling af forretningskæder, der sigtede på specielle kundesegmenter som f.eks. Hennes & Mauritz eller Bang & Olufsen.

Ændringer af bærbarheden var ikke den eneste faktor, der influerede dagligvarehandelen. Udbredelsen af køleskabe gjorde også, idet de sammen med forretningernes kølemotrer øgede varernes holdbarhed bety-

deligt. Det var således både forbedringer af holdbarhed og bærbarhed, der bidrog til at sænke transaktionsomkostningerne på dagligvareområdet.

Figur 11. Markeder og varer 1947-1993.

Dagligvarehandel	Udvalgsvarerhandel	Kolonialvarer	Industriprodukter
Supermarked	Varehus Social segmentering	Integreret i dagligvarehandel	Husholdningsmaskiner Elektronik Hobbyudstyr

Supermarkedet som forretningsform bredte sig til områder uden for dagligvarehandelen. Der opstod således en række byggemarkeder, hvor handelen foregik som i et supermarked. Den øgede bærbarhed, som bilen repræsenterede, kunne her suppleres med en trailer.

Hensynet til den øgede bærbarhed fik også betydning inden for møbelhandelen, hvor det svenske firma IKEA blev banebrydende ved et salg af møbler i enkeltdele, som kunderne nogenlunde let kunne transportere hjem og så – mere eller mindre let – selv skrue sammen hjemme. Det var for så vidt en udnyttelse af det samme princip, der havde fået Ford til at sende bilerne som enkeltdele og samle dem på fabrikker rundt omkring i verden.

5. bølge 1993-

Væksten i den 5. langtidsbølge er fremkaldt af IT og digitaliseringen af en lang række funktioner. Det har revolutioneret kommunikationsområdet og skabt helt nye muligheder, og det har også revolutioneret produktionsområdet, fordi det skabte forudsætning for en automatisering af produktionen i et hidtil uset omfang. Der er kommet industrirobotter og blevet udviklet et helt nyt produktionssystem, Flexible Manufacturing System, FMS, som har fortrængt det fordistiske samlebandsprincip, der ganske vist gennem stordrift sikrede lave stykpriser, men som var usmidigt, når produktionen skulle omstilles fra et produkt til et andet, og som stillede store krav til en omkostningstung lagerkapacitet, og som rummede risiko for omfattende produktion af usælgelige varer, fordi det tog tid at omstille produktionen.

FMS er et forsøg på at bibeholde stordriftsfordele, men samtidig skabe mulighed for at tage individuelle hensyn ved produktionen. Gennem en systematisk brug af modulopdeling skabes mulighed for produktvariation, og gennem en IT-styret varestrømsadministration skabes mulighed for præcise leverancer af enkeltdele efter just-in-time princippet, som sænker transaktionsomkostningerne ved at mindske lagerbehovet og dermed lagerudgifterne.

Figur 12. Teknologisk konstellation, markedspåvirkning og begrænsninger 1993-.

	Råvare	Energi	Produktion	Arbejde	Transport	Kommunikation
Konfiguration	Genbrug Syntetisk	Olie Vedvarende	FMS	Robot	Bil Fly	Internet
Påvirkninger	Brugbarhed		Volumen	Volumen Hastighed		Volumen Hastighed Pris
Begrænsninger		Bærbarehed Volumen Miljø	Miljø		Miljø	

Den teknologiske konstellation bag den 5. langbølge rummer imidlertid nogle svagheder, idet der hverken på energi- eller transportområdet er sket nogen afgørende fornyelse, og begge dele udvikler sig til flaskehals for den økonomiske aktivitet. Der ligger derfor aktuelt meget store udfordringer i at tage IT mere målbevidst i brug ved udviklingen af mere effektive transportsystemer og i at udvikle energikilder, som er miljøneutrale eller i hvert fald langt mindre belastende for miljøet, herunder klimaet, end olie.

Figur 13. Markeder og varer 1993-.

Dagligvarehandel	Udvalgsvarerhandel	Kolonialvarer	Industriprodukter
Segmentering	e-handel	Globalt	Alle former for varer

Det, der har præget markedsudviklingen, har været internettet og de muligheder for handel, som det har skabt. I sig selv sænker internettet transaktionsomkostningerne, fordi det bliver meget nemt at skaffe sig information om markedsmuligheder, og det skabte en euforisk forventning op gennem 1990'erne om en ny friktionsfri (dvs. transaktionsomkostningsløs) kapitalisme.⁵² Euforien førte til dot.com-boblen, som bristede i 2000 (og som efterfulgtes af et stærkt ønske om at investere i realværdier, hvilket skabte en boble på ejendomsmarkedet og den nuværende forbavsende dybe finanskrise, som har bredt sig til en generel økonomisk krise).

Der kan ikke være tvivl om, at internettet rummer mulighed for nye handelsformer, og det forekommer sandsynligt, at de i løbet af nogle årtier vil udkrystallisere sig i handelsformer, der bliver velkendte og indarbejdede, men dertil er udviklingen endnu ikke kommet i 2009.

Segmenteringen inden for markedsføringen breder sig fortsat. Der udvikles en stigende kompetence inden for markedsanalyse, som gør markedsføringen stadig mere målrettet. IT skaber gode muligheder for at

EVERGREEN

- Gi'r bedre eksponering, friskere grønsager og mindre svind!

Evergreen er årets store frugt- og grøntnyhed. En hypermoderne køledisk som udnytter alle frugt- og grøntsorientets eksponeringsmuligheder, giver Dem friskere grønsager, mindre svind og letter arbejdet!

- Den indbyggede håndbruser letter pasningen og gi'r friskere grønsager. Slangen rulles automatisk på plads.

- Køleelementerne er udformet således, at der holdes en meget høj luftfugtighed!

- Den moderne udformning med brudte spejle og dobbelt belysning giver attraktive eksponeringer og øger salget!

- Et gitter, der går på langs af disken, garanterer fri luftcirkulation og sikrer korrekt temperatur altid.

- Salg af frisk frugt og grønt medfører automatisk et større følgesalg i andre varegrupper.

- De praktiske og velgennemtænkte indretningsdetaljer indfrier alle krav til professionel anvendelse.

København tlf. (02) 96 78 06
Allerød tlf. (02) 27 58 98
Slagelse tlf. (03) 52 25 45

Århus tlf. (06) 22 39 00
Aalborg tlf. (03) 38 22 77
Nykøbing F. tlf. (03) 85 27 44

IWO
Klima-, køle- og fryseudstyr

Køleteknikken fik afgørende betydning for ændringerne i dagligvarehandelen. Det blev nu muligt at sælge mejerivarer, kødprodukter og frugt og grønsager på selvbetjeningsbasis på lige fod med andre dagligvarer, og dermed forsvandt grundlaget for den hidtidige specialhandel med disse produkter. Her ses en reklame for køledisken Evergreen. Reklamen findes i Erhvervsarkivets katalogsamling.

registrere, lagre og sortere information i meget store mængder meget hurtigt. Det bliver i stigende grad muligt at skabe elektroniske profiler af den enkelte individuelle forbruger (og samfundsborger) med de muligheder for målrettet markedsføring (og politisk kontrol), som det skaber.

Markederne bliver i stigende grad overnationale, enten kontinentale eller egentligt globale. Det skaber nye muligheder, men også nye problemer, fordi graden af kulturel homogenitet har betydning for transaktionsomkostningerne.⁵³ Samtidig er graden af naturafhængighed stigende, fordi den økonomiske aktivitet på verdensplan har et sådant omfang, at den skaber miljømæssige belastninger, som mere og mere vil gøre sig gældende som begrænsninger på, hvordan og i hvilket omfang den økonomiske aktivitet kan foregå. I en vis forstand kan man sige, at transaktionsomkostningerne i fremtiden også kommer til at omfatte miljøomkostninger.

Markedshistorie som forskningsfelt

Afslutningsvis skal der siges nogle få ord om markedshistorie som erhvervshistorisk disciplin. Det er et potentielt meget givende forskningsfelt, som ikke er blevet opdyrket tilstrækkeligt. Som nævnt er der talrige undersøgelser af brancher, og mange af dem beskriver også det marked, som branchen leverer til, men hyppigt er det ikke et selvstændigt marked, idet branchen markedsomt indgår som del i et mere omfattende. Det gør sig typisk gældende på dagligvaremarkedet.

Mulighederne for at belyse markedsudviklingen er ikke så gode som mulighederne for at belyse erhvervsstrukturen. Der er indsamlet langt flere oplysninger om erhvervene, virksomhederne, produktion og personale, end der er om markeder og forbrug. De markedstyper og markedsdimensioner, der er omtalt i nærværende artikel, findes ikke eller i hvert fald kun meget sporadisk belyst. I en vis, formentlig begrænset, udstrækning kan man sammenstykke en meget spredt foreliggende information, men kildegrundlaget for markedshistoriske undersøgelser vil formentlig altid være temmelig mangelfuldt. Man må derfor nok i vid udstrækning nøjes med case studier.

Men en samling markedshistoriske undersøgelser, der belyser såvel den sekulære som den konjunkturrelle side af markedsudviklingen inden for de vigtigste markedstyper, dagligvare-, udvalgsvarer-, investeringsgode- og fritidsmarkederne, og som belyser udviklingen i et værdikædeperspektiv og med inddragelse af både de udbudsbestemte og efterspørgselsbestemte dimensioner, der er omtalt ovenfor, vil have deres meget store interesse.

Litteratur

- Ron Adner & Daniel Levinthal: "Demand heterogeneity and technology evolution: Implications for product and process innovation", *Management Science* 47,5, 2001, s. 611-628.
- Jeremy Attack m.fl.: "Railroads and the Rise of the factory: Evidence from the United States, 1850-70", *NBER Working paper 14410*, 2008.
- Michel Callon (ed.): *The laws of the markets*. Oxford, 1998.
- Alfred D. Chandler: *Scale and Scope*. Harvard University Press, 1990.
- Alfred D. Chandler: *The visible Hand*. Harvard University Press, 1977.
- Ha-Joon Chang: *Breaking the mould. An institutionalist political economy alternative to the neoliberal theory of the market and the state*. New York, 2001.
- Ha-Joon Chang (ed.): *Institutional change and economic development*. New York, 2007.
- R. H. Coase: "The Nature of the firm", *Economica, new series* 4,16, 1937, s. 386-405.
- Jørgen Fink: Cykel og bølge. Bidrag til en materiel teori om den erhvervsøkonomiske udvikling. i *Erhvervshistorisk Årbog* 57, 2008, s. 7-51.
- Neil Fligstein: *The Architecture of markets*. Princeton, 2001.
- David S. Jacks: "Intra- and international commodity market integration in the Atlantic economy, 1800-1913", *Explorations in Economic History* 42, 2005, s. 381-413.
- Nicholas Kaldor: *Economics without equilibrium*. New York, 1985.
- John Kay: *The truth about markets. Their genius, their limits their follies*. Penguin, 2003.
- William Lazonick: *Business organization and the myth of the market economy*. Cambridge University Press, 1991.
- William Lazonick: "The Theory of the Market Economy and the social Foundations of Innovative Enterprise", *Economic and Industrial Democracy* 24,1, 2003, s. 9-44.
- John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*. New York, 2002.
- Richard R. Nelson: "The problem of market bias in modern capitalist economies", *Industrial and corporate change* 11,2, 2002, s. 207-244.
- Douglass North: *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press, 1990.
- Douglass North: *Understanding the process of economic change*. Princeton, 2005.
- Kurt Pedersen m. fl.: *Økonomisk teori i internationalt perspektiv*. 5. Udgave. 2000
- Glenn Porter and Harold Livesay: *Merchants and manufacturers. Studies in the changing structure of nineteenth-century marketing*. Baltimore, 1971.
- George Stigler: "Perfect competition, historically contemplated", *The Journal of Political Economy*. 65,1 1957, s. 1-17.
- Richard Tedlow and Geoffrey Jones (ed.): *The rise and fall of mass marketing*. London, 1993.

Noter

- 1 Jeg takker Kurt Pedersen og en anonym referee for konstruktiv kritik. Det siger sig selv, at ansvar for fejl og mangler helt og holdent er mit.
- 2 Kurt Pedersen m. fl.: *Økonomisk teori i internationalt perspektiv*. 5. Udgave, 2000, s. 19.
- 3 Som banebrydende nævnes R. H. Coase's artikel The Nature of the firm. *Economica, new series* 4,16, 1937, s. 386-405. Det var en tankegang, der siden blev videreudviklet af Oliver Williamson: *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, 1975.
- 4 Alfred D. Chandler: *The visible Hand*, 1977, s. 1. William Lazonick: *Business Organization and the myth of the Market economy*, 1991, s. 59.
- 5 Der bliver undertiden peget på den norske linjeaquavit som eksempel på en vare, der påvirkes positivt af transport, men det holder ikke som argument. Transport er bevægelse fra ét punkt til et andet. Linjeaquavit bliver derimod ført tilbage til udgangspunktet. Den påvirkning, akvavitten får gennem transporten, kunne den ligeså godt få ved en stationær maskine på land, der efterlignede et skibs bevægelser.
- 6 Ron Adner & Daniel Levinthal: »Demand heterogeneity and technology evolution: Implications for product and process innovation«, *Management Science* 47,5, 2001, s. 611-628.

- 7 Der findes forskellige definitioner af, hvad transaktionsomkostninger omfatter. I nærværende artikel anvendes en forholdsvis snæver definition, som ikke inkluderer transport- og distributionsomkostninger. Transaktionsomkostninger omfatter altså i denne definition udelukkende aktivitet, der ikke rummer fysisk kontakt med produkterne.
- 8 Coase var primært optaget af koordinationen, men er også – uden at bruge ordet – opmærksom på evalueringsaspektet: »The entrepreneur has to carry out his function at less cost, taking into account the fact that he may get factors of production at a lower price than the market transactions which he supersedes, because it is always possible to revert to the open market if he fails to do this.« »The Nature of the firm«, *Economica, new series* 4,16, 1937, s. 386-405. Her s. 392.
- 9 John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 169f.
- 10 Afgørende bliver det naturligvis, om fordelene ved en arbejdsdeling er større end ulemperne, dvs. om produktivetsgevinsterne er større end transaktionsomkostningerne.
- 11 Ron Adner & Daniel Levinthal: »Demand heterogeneity and technology evolution: Implications for product and process innovation«, *Management Science* 47,5, 2001, s. 611-628 taler om en netto nytte tærskel (net utility threshold), som et produkt skal opfylde, før forbrugere overhovedet er interesseret i at handle. Derved gøres netto nytten (net utility) til afgørende for efterspørgselen. s. 615.
- 12 John McMillan påpeger, at transaktion, hvorunder han også regner transport, bruger ressourcer, som ikke har noget med værdien af varen at gøre. *Reinventing the bazaar*, 2002. s. 10.
- 13 Michel Callon gør tilstedeværelsen af kalkulerende aktører til en del af definitionen på et marked. Michel Callon: »Introduction, The embeddedness of economic markets in economics«, (s. 1-57) i Michel Callon (ed.): *The laws of the markets*, 1998. s. 3.
- 14 Jf. Nicholas Kaldor: *Economics without equilibrium*, 1985. s. 61 ff.
- 15 Man taler om the embedded market. Institutioners betydning for økonomien er det bærende synspunkt i både den institutionelle og den neo-institutionelle økonomiske retning. I nærværende artikel gøres der ikke mere ud af institutionernes betydning. Det er ikke udtryk for, at de ikke tillægges stor betydning, men udelukkende led i en nødvendig begrænsning af artiklen.
- 16 Den østrigsk-amerikanske økonom Ludwig von Mises sagde, at i samfundsvidenskaberne havde handling samme status som kausalbegrebet i naturvidenskaberne. Grundelementet i den samfundsmæssige side af virkeligheden er menneskelige handlinger i videste forstand. Det vil sige, at handlinger også indbefatter resultatet af handlinger i form af menneskeskabte genstande (artefakter), lovgivning, normdannelse etc., og at handlinger også indbefatter den viden og de overvejelser, der ligger til grund for handlingerne, overvejelser der er sprogligt formuleret, og hvor derfor både sprog og diskurs får betydning for hvilke handlemuligheder, der foreligger. Men handlingsbegrebet har handling som sin centrale størrelse. Det vil sige, at tanker og hensigter og overvejelser, der aldrig fører til handlinger - end ikke til den handling at blive meddelt til et andet menneske -, de falder uden for samfundsmæssigheden, og i det omfang, de overhovedet har interesse, er den kun individuel. Handlingsbegrebet omfatter alt, der direkte eller indirekte kommer til udtryk gennem menneskelige handlinger.
- 17 John McMillan siger, at autonomi i beslutningsprocessen er nøglen til at forstå et marked. John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 5.
- 18 *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 7.
- 19 George Stigler definerer (s. 14) perfekt markeds konkurrence som en situation, der opstår, hvor der er uendelig mange aktører, hvoraf ingen kan kontrollere en betydningsfuld del af udbud eller efterspørgsel. Disse aktører skal handle uafhængigt på et perfekt marked. Et perfekt marked definerer han som et marked, hvor aktørerne har fuld information om priserne på alle salgs- og købstilbud. »Perfect competition, historically contemplated«, *The Journal of Political Economy* 65,1, 1957, s. 1-17. Jeg takker Kurt Pedersen for henvisning til denne artikel.
- 20 Ha-Joon Chang (ed.). *Institutional change and economic development*, 2006. Introduction, s. 7.
- 21 For en kritik af dette synspunkt, se Richard R. Nelson: »The problem of market bias in modern capitalist economies«, *Industrial and corporate change* 11,2, 2002, s. 207-244.

- 22 John Kay: *The truth about markets*, 2003. s. 69. Monopollovgivningen kan enten have et overvejende forbrugerbeskyttende eller et producent- (konkurrence)beskyttende sigte.
- 23 Således skriver George Stigler: »It is interesting to note that Chamberlin's definition of »pure« competition is identical with my definition of market competition: »competition unalloyed with monopoly elements«« (s. 15) i »Perfect competition, historically contemplated«, *The Journal of Political Economy* 65,1, 1957, s. 1-17.
- 24 Se note 10.
- 25 Se f.eks. Jørgen Fink: »Cykel og bølge. Bidrag til en materiel teori om den erhvervsøkonomiske udvikling«, *Erhvervshistorisk Årbog* 57, 2008, s. 7-51. Her s. 11 ff.
- 26 John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 9.
- 27 John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 135.
- 28 Antropologen Clifford Geertz konkluderede efter en undersøgelse af basaren i Marakesh, at informationsøgning var den afgørende aktivitet. Se John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 41.
- 29 John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 149.
- 30 Michel Callon: »Introduction, The embeddedness of economic markets in economics« (s. 1-57) i Michel Callon (ed.): *The laws of the markets*, 1998. s. 23 ff.
- 31 Der ses bort fra varer til de kulturelle behov.
- 32 Begrebet region bruges af andre om et niveau over det nationale, men under det globale. Se f.eks. Peter Dicken: *Global Shift. Reshaping the global economic map in the 21st century. Fourth edition*, 2003.
- 33 John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 80 ff.
- 34 Glenn Porter and Harold C. Livesay: *Merchants and Manufacturers. Studies in the changing structure of nineteenth-century manufacturing*, 1971. s. 230.
- 35 Der ses bort fra behov knyttet til reproduktion og fysisk sikkerhed.
- 36 Mark Casson: »An economic theory of marketing«, s. 183-204 i Richard S. Tedlow and Geoffrey Jones (ed.): *The rise and fall of mass marketing*, 1993. Casson påpeger (s. 202) betydningen af holdbarhed og bærbarhed.
- 37 Glenn Porter and Harold Livesay: *Merchants and Manufacturers. Studies in the changing nature of nineteenth-century marketing*, 1971. S. 22 ff.
- 38 Neil Fligstein: *The Architecture of markets. An economic sociology of twenty-first-century capitalist societies*, 2001. s. 19.
- 39 Neil Fligstein: *The Architecture of markets. An economic sociology of twenty-first-century capitalist societies*, 2001. s. 90.
- 40 Ron Adner & Daniel Levinthal: »Demand heterogeneity and technology evolution: Implications for product and process innovation«, *Management Science* 47,5, 2001, s. 611-628. Her side 615 ff.
- 41 Se Jørgen Fink: »Cykel og bølge. Bidrag til en materiel teori om den erhvervsøkonomiske udvikling«, *Erhvervshistorisk Årbog* 57, 2008, s. 7-51.
- 42 Holdbarhed og hastighed er ikke det samme. Hastighed som markedspåvirkende parameter vedrører hele værdikæden; holdbarhed vedrører kun tiden fra produktionen er afsluttet og til sidste mulige salgstidspunkt.
- 43 Alfred D. Chandler: *The visible Hand*, 1977. s. 48.
- 44 Alfred D. Chandler: *The visible Hand*, 1977. s. 33.
- 45 Alfred D. Chandler: *Scale and Scope*, 1990. s. 66.
- 46 Alfred D. Chandler: *The visible Hand*, 1977. s. 188.
- 47 David S. Jacks: »Intra- and international commodity market integration in the Atlantic economy, 1800-1913«, *Explorations in Economic History* 42, 2005, s. 381-413.
- 48 s. 12 i Richard S. Tedlow: »The fourth phase of marketing. Marketing history and the business world today«, s. 8-35 i Richard S. Tedlow and Geoffrey Jones (ed.): *The rise and fall of mass marketing*, 1993.
- 49 Alfred D. Chandler: *Scale and Scope*, 1990. s. 63.
- 50 Det var i øvrigt ikke noget helt nyt. General Motors havde f.eks. allerede i 1920'erne opdelt sit produktprogram sådan, at Chevrolet var til de fattige, Pontiac til de fattige men stolte, Oldsmobile til de velhavende men diskrete, Buick til de stræbsomme og Cadillac til de rige. s. 19 i Richard S. Tedlow: »The fourth phase of marketing. Marketing history and the business world today«, s. 8-35 i Richard S. Tedlow and Geoffrey Jones (ed.): *The rise and fall of mass marketing*, 1993.

- 51 s. 15 ff. i Richard S. Tedlow: »The fourth phase of marketing. Marketing history and the business world today«, s. 8-35 i Richard S.Tedlow and Geoffrey Jones (ed.): *The rise and fall of mass marketing*, 1993.
- 52 John McMillan: *Reinventing the bazaar. A natural history of markets*, 2002. s. 48.
- 53 Douglass North: *Institutions, institutional Change and economic performance*, 1990. s. 51.

Måling af arbejdsløshed

– et problematisk foretagende

AF HANS CHR. JOHANSEN

Artiklen giver en redegørelse for arbejdsløshedsstatistikens udvikling siden 1899 og eksempler på anvendelse af statistikken. Den første del spænder over tre delperioder: 1910-1941, 1941-1979 og endelig tiden efter 1979. Den anden del rummer først en diskussion af, om der kan laves lange serier af arbejdsløshedsprocenter. Konklusionen er, at det kan der ikke med de forhåndenværende registreringer. Den negative konklusion fører til det andet delemne, nemlig ledigheden under verdenskrisen i 1930'erne. Her gennemgås forskellige alternative metoder til belysning af spørgsmålet.

Indledning

For omkring 100 år siden begyndte man i Danmark at indsamle statistik om arbejdsløshed, og omtrent samtidig skete det samme i en række andre vestlige lande. Ud fra denne statistik er der siden da blevet udregnet arbejdsløshedsprocenter, der til stadighed har været benyttet som nøgletal i bedømmelsen af et lands økonomiske situation.

Umiddelbart kan det se ud til at være en forholdsvis entydig størrelse, der har skullet opgøres, når arbejdsløshedsprocenten er blevet udregnet, idet det drejer sig om at opgøre det samlede antal arbejdsløse og sætte dette tal i forhold til en samlet gruppe af beskæftigede og ikke-beskæftigede, hvorefter dette forholdstal omregnes til en procent.

I praksis har det imidlertid vist sig, at både antallet af arbejdsløse og af beskæftigede er blevet opgjort på særdeles mange forskellige måder både over tid og mellem lande indbyrdes, og det betyder, at det kan være vanskeligt at foretage sammenligninger ved analyser, der vil dække et længere tidsrum, eller som forsøger at se på arbejdsløsheden i et internationalt perspektiv.

En hyppigt anvendt definition på en arbejdsløs er en person, der søger, men ikke kan finde arbejde, men ofte tilføjes forskellige yderligere betingelser. I de senere års danske lovgivning er definitionen *en person, der – skønt arbejdsvillig og arbejdsdygtig – ikke kan finde beskæftigelse til en*

løn, der er normal inden for hans faglige og geografiske område. Det vil sige, at en arbejdsløs kan sige nej til tilbud om visse former for arbejde inden for andre fag end det, hvor han har sin uddannelse, og til beskæftigelse i andre dele af landet end der, hvor han har sin bopæl, uden at det har konsekvenser for hans tilknytning til arbejdsmarkedet gennem arbejdsløshedsforsikringen.

Man kan imidlertid også se arbejdsløshedsbegrebet anvendt i en betydeligt bredere betydning, idet man da ikke blot medtager denne såkaldte »åbne« arbejdsløshed, men tillige en »skjult« arbejdsløshed, som viser sig ved, at personer, der egentlig ønsker at komme ud på arbejdsmarkedet på »normale« betingelser, ikke optræder som arbejdssøgende, fordi de på forhånd anser det for umuligt at finde et sådant arbejde. Denne sidstnævnte gruppe har især spillet en rolle i nutidens ulande, hvor det viser sig, at der fastholdes en langt større arbejdskraft i landbruget og forskellige lavproduktivitetserhverv, end der med den i samtiden eksisterende teknik er brug for. Den »overflødige« arbejdskraft har blot ikke realistiske alternative beskæftigelsesmuligheder uden for de pågældende erhverv.¹

I første halvdel af 1900-tallet – og ikke mindst i år med høj arbejdsløshed i byerhvervene – har der formodentlig også været en del sådan skjult arbejdsløshed i Danmark, men hvor stor den har været, og hvor langt frem i århundredet, den findes, er det næppe muligt at udtale sig om ud fra samtidige opgørelser.

Også den potentielle arbejdsstyrke, som skal indgå i nævneren ved beregningen af arbejdsløshedsprocenten, kan man finde opgjort på mange forskellige måder. Skal man alene se på lønmodtagere, eller skal man også medregne selvstændige erhvervsdrivende? Hører hjemmearbejdende kvinder med, og skal man undtage personer med en eller anden form for nedsat erhvervsevne?

Konsekvensen af denne usikkerhed omkring, hvorledes man definerer en arbejdsløshedsprocent, er, at det er nødvendigt, at man gør sig klart, hvorledes en given procentsats er beregnet, før man forsøger at tolke dens udsagnskraft omkring et lands økonomiske situation.

Holder vi os i første omgang alene til forholdene i Danmark, så begyndte indsamlingen af statistik om arbejdsløshed i 1899. Initiativtagere var de danske fagforeninger, der foretog en årlig opgørelse over antallet af, hvor mange af deres medlemmer der var arbejdsløse ved udgangen af november måned. På grund af datidens meget store sæsonudsving i beskæftigelsen er disse tidlige tal vanskelige at tolke, og først da man i løbet af 1902 gik over til månedlige opgørelser, nåede man frem til et mere

realistisk tal. Omregningen til en arbejdsløshedsprocent skete ved at sætte antallet af arbejdsløse fagforeningsmedlemmer på opgørelsestidspunktet i forhold til det samlede antal medlemmer af fagforeningerne, og denne type af arbejdsløshedsprocenter eksisterer derfor på årsbasis fra og med 1903.

Dansk officiel arbejdsløshedsstatistik 1910-1941 – og internationalt statistisk samarbejde

Bearbejdelsen af statistikken gik fra 1910 over til Statistisk Bureau – datidens Danmarks Statistik – og tallene er siden blevet offentliggjort som led i den offentlige statistik og efterhånden med en stigende detaljeringsgrad i form af opdelinger på kortere perioder, fag, geografiske enheder og længden af arbejdsløshedsperioden m.m.²

Allerede da den tidligste statistik blev offentliggjort, var man klar over, at en opgørelse, der alene omfattede arbejdsløsheden blandt fagforeningsmedlemmer, ikke gav et fuldstændigt billede af forholdene.

Økonomiprofessoren Jens Warming, der var forfatter til datidens mest anvendte lærebog i økonomisk samfundsbeskrivelse og havde et indgående kendskab til samfundets indretning, gav i 1913 følgende kritik af de første års arbejdsløshedsprocenter:

De fundne tal er antagelig minimumstal, idet fagforeningerne ikke altid ved besked om arbejdsløse, som ikke har nogen interesse i at melde sig, og enkelte fagforeninger ikke kommer med. Desuden får man ikke dem med, der arbejder på indskrænket tid, hvilket f.eks. bruges en del i tekstilfabrikker, når ordrerne er utilstrækkelige (færre timer daglig, eller standset visse ugedage, eller arbejderne skiftes). Ej heller sådanne hjemmearbejdere, som vel får noget, men ikke tilstrækkeligt arbejde udleveret. Omvendt er der fag, som f.eks. havnearbejde, der efter forholdenes natur giver ret varierende arbejde, uden at pauserne kan betragtes som arbejdsløshed i almindelig forstand, men som alligevel her er fuldt medregnet. Noget lignende gælder f.eks. vaske- og rengøringskoner, der ofte end ikke ønsker at have arbejde hver dag, men disse er ikke medregnet.

Arbejdsløsheden blandt den halvdel af industriens arbejdere, der ikke er i fagforening, kendes ikke. En del er netop gledet ud af fagforeningen, fordi de vedvarende var arbejdsløse (fagforeningernes medlemstal varierer noget efter konjunkturerne); og i det hele træffer man her mange af de uheldigst stillede, som lever af tilfældigt arbejde, og som ofte personligt er lidet værdifulde (den industrielle reservearmé, ned til vagabonder og forbrydere).

Endvidere de fleste kvindelige hjemmearbejdere, som uden for sæsonerne har meget halvarbejdsløshed! Men på den anden side lærlingene, der har flerårig arbejdskontrakt, mange fabrikarbejdere med meget stadigt arbejde, og også en del af de bedst stillede mænd. Endelig mange landhåndværkere, hvis arbejdsløshed sikkert er under middel. Måske man herefter kan regne med forholdsvis samme arbejdsløshed uden for fagforeningerne som i dem, således at de i det følgende meddelte absolutte tal omtrent kan fordobles.³

Warmingcitaterne viser tydeligt problemerne med at finde den rette definition på, hvad det vil sige at være arbejdsløs, og har også en del lighed med Kjeld Philips oversigt over forholdene i ulande. Det ses af Warmings opregning, at det med samtidens måde at indsamle statistikken på, kun var en del af de egentlige arbejdsløse, der blev registreret.

Warmings kritik går især på opgørelsen af antallet af arbejdsløse og ikke så meget på nævneren i beregningen af arbejdsløshedsprocenten – altså et udtryk for summen af beskæftigede og ikke-beskæftigede. Tallene fra og med 1903 medtager som nævnt kun samtlige fagforeningsmedlemmer, og det er klart, at arbejdsstyrken har været langt større. Warming nævner således mange arbejdere, der ikke er fagforeningsmedlemmer, men dertil kommer naturligvis andre former for beskæftigede. Skal man medregne funktionærer, det offentliges tjenestemænd og selvstændige inden for landbrug og byerhverv i nævneren? Skiftende opfattelser af alle disse spørgsmål har været med i overvejelserne, når man har diskuteret nye måder at beregne den danske arbejdsløshedsprocent på i løbet af 1900-tallet.⁴

En mere omfattende diskussion om opgørelserne på internationalt niveau var allerede i gang, da Warmings bog udkom. Det skete første gang på et møde i Zürich i 1912, hvor den danske deltager var nationaløkonomen og statistikerens Harald Westergaard, der ligesom Warming var stærkt interesseret i samtidens sociale spørgsmål. Zürichmødet blev indkaldt af en kort forinden nedsat Association Internationale contre le Chômage. På mødet nåede man frem til, at hverken oplysninger om arbejdsløshed indhentet ved de almindelige folketællinger, der omfattede hele befolkningen, ved industritællinger eller baseret på oplysninger fra fagforeninger kunne give et dækkende billede af forholdene, og at det med landenes forskellige praksis ikke var muligt at få et egnet internationalt sammenligningsgrundlag. På mødet drøftede man også muligheden for i stedet at lægge hovedvægten på en beskæftigelsesstatistik, som formodentlig lettere kunne lade sig etablere gennem periodiske indberetninger fra arbejdsgivere.

Mødets forhandlinger blev fulgt op i 1913, da repræsentanter for en række landes officielle statistiske kontorer mødtes i Wien. Her blev der vedtaget en udtalelse, der anbefalede, at et ganske omfattende indsamlingsarbejde blev sat i gang efter ensartede internationale retningslinier, der bl.a. også indbefattede hyppige lokale tællinger medtagende alle arbejdere og funktionærer, der skulle udfylde et skema om deres beskæftigelses- og arbejdsløshedsforhold inden for en nærmere angivet periode.

Det videre internationale samarbejde gik imidlertid derefter i stå på grund af 1. Verdenskrig, men som en del af Versaillestraktaten oprettedes i 1919 Den internationale Arbejderorganisation (ILO) ud fra den betragtning, at freden i verden kun kunne sikres gennem social retfærdighed, og at denne retfærdighed kun kunne nås ved bl.a. at sikre gode arbejdsforhold.⁵ ILOs hovedopgave blev derfor samarbejde om arbejderbeskyttelseslovgivning, social sikring for arbejdere og organisationsfrihed, men allerede på organisationens første konference i Washington i oktober 1919 diskuteredes også indsamling af arbejdsløshedsstatistik, og en nedsat arbejdsgruppe kom i sin *Rapport sur Le Chômage* med en indstilling om, at alt tilgængeligt materiale fra medlemslandene skulle indsendes til ILOs sekretariat, The International Labour Office, og at der skulle arbejdes videre på at få harmoniseret indsamlingen af statistik i medlemslandene.⁶

Også på en international konference i 1925 blandt statistikere, der arbejdede med arbejdsmarkedsstatistik, blev det diskuteret, hvordan man bedst opgjorde arbejdsløsheden, og det blev anbefalet, at den skulle omfatte alle erhvervsduelige, der ønskede et arbejde, og at denne opgørelse skulle sættes i forhold til alle lønmodtagere. Først ved en senere konference i 1947 blev det anbefalet, at nævneren også skulle omfatte selvstændige.⁷

De internationale diskussioner fik dog kun ringe praktiske konsekvenser. Medlemslandene satte ikke et større indsamlingsarbejde i gang, men fortsatte hver med den fremgangsmåde, de hidtil havde praktiseret, og ILO har derfor i sin årlige *Yearbook of Labour Statistics* måttet nøjes med at bringe de tal af forskellig oprindelse, som organisationens sekretariat modtager fra medlemslandenes statistiske kontorer med forklaringer om, hvad tallene dækker over. I de første år kunne fremgangsmåderne indordnes under seks forskellige målemetoder, og senere er antallet blevet reduceret til fire. Der gøres derfor også opmærksom på, at de publicerede tidsserier har større værdi som udtryk for fluktuationer i det enkelte lands arbejdsløshed over tid end som tal, der kan bruges til at sammenligne absolutte niveauer og arbejdsløshedsprocenter mellem landene indbyrdes.

Først med EUs dannelse er der på regionalt niveau foretaget en international harmonisering, der gør det muligt at sammenligne denne bloks medlemslandes arbejdsløshedsniveauer.

I Danmark blev der heller ikke efter 1920 taget initiativ til at indsamle nye former for statistik med en mere omfattende dækning, men en stigende organisationsgrad blandt arbejderne efter 1910 betød, at beskæftigelsesforholdene for en større del af befolkningen efterhånden blev medregnet i tallene (jf. tabel 1).

Tabel 1. Antal medlemmer i arbejdsløhedskasserne samt medlemstal og arbejdsløshedsprocenter for en række fag 1910-1940.

	1910	1915	1920	1925	1930	1935	1940
Antal medlemmer (1.000)	101	141	307	269	289	386	523
heraf kvinder (%)	11	13	17	15	15	15	17
andel af alle medlemmer (%):							
Arbejds mænd	29,9	30,4	30,0	32,3	32,0	32,2	38,5
Handel og kontor	0,0	0,0	8,2	4,0	4,0	5,8	6,6
Kvindeligt Arbejderforbund	1,8	2,0	4,3	4,1	3,9	3,5	3,7
Landarbejdere	0,0	0,0	8,7	3,7	4,1	6,4	mgl.
Skræddere	3,3	3,3	4,5	3,7	3,3	3,3	3,2
Slakteriarbejdere	1,4	2,3	1,2	2,0	2,3	2,2	1,7
Smede og maskinarbejdere	9,9	9,7	7,0	8,9	9,8	8,6	7,7
Tekstilarbejdere	3,7	4,3	3,6	3,8	3,5	3,5	3,1
De store byggefag	18,2	15,8	10,0	10,3	10,2	9,2	7,9
Arbejdsløshedsprocenter:							
Arbejds mænd	11,6	11,7	7,8	15,2	16,2	26,5	29,2
Handel og kontor	mgl.	mgl.	1,1	9,6	7,8	7,3	8,6
Kvindeligt Arbejderforbund	2,4	3,6	3,5	11,4	13,0	15,6	26,0
Landarbejdere	mgl.	mgl.	4,2	8,2	13,7	25,8	mgl.
Skræddere	3,7	6,5	2,5	8,3	10,6	11,8	12,9
Slakteriarbejdere	4,0	2,0	7,8	9,2	8,1	21,5	20,1
Smede og maskinarbejdere	9,8	2,0	4,6	15,5	13,0	16,6	16,8
Tekstilarbejdere	3,0	2,1	5,9	15,0	12,0	9,4	15,0
De store byggefag	20,0	16,5	14,3	23,9	14,8	20,1	34,9

Kilde: Statistiske Meddelelser, diverse årgange.

Spørgsmålet er så, om denne bredere dækning har haft betydning for udviklingen i arbejdsløshedsprocenterne. Hvis en større organisationsgrad betyder, at det er flere af dem, der er mest udsatte for arbejdsløshed, der nu bliver organiseret, vil det naturligvis trække arbejdsløshedsprocenten i vejret, selvom der ikke bliver flere reelle arbejdsløse. Hvis det er

nye fag med en traditionelt lav arbejdsløshed, der kommer med i statistikken, trækker det i modsat retning. Det første forhold har uden tvivl spillet en rolle, da det i 1917 blev gjort til en pligt for arbejdsløhedskasserne at optage alle, der ønskede medlemskab.⁸ Det førte til en kraftig vækst i medlemstallet, så antallet af forsikrede arbejdere steg fra 189.000 i 1917 til 298.000 i 1919, og man antog i samtiden, at en betydelig del af væksten skete ved, at arbejdere med en stor arbejdsløshedsrisiko kom til. Den modsatte effekt havde det formodentlig, at en arbejdsløhedskasse ved lovgivning i 1921 fik mulighed for at nægte at optage personer, der ikke havde en fastere tilknytning til arbejdsmarkedet.⁹

I tabel 1 er vist udviklingen i antallet af medlemmer, der er medregnet i den offentlige statistik mellem 1910 og 1940 samt en fordeling på de største faggrupper, der i periodens løb omfattede omkring 70 % af alle medlemmer. De resterende ca. 30 % var fordelt på et halvt hundrede faggrupper, hvoraf mange var meget små med helt ned til omkring 100 medlemmer.

Handel og kontor samt landarbejdere kom først med i statistikken fra 1918, og for tiden fra 1910 til 1920 ses det, at de store byggefag vejede betydeligt tungere end senere. Da de var karakteriseret ved en omfattende sæsonledighed, fordi byggeriet lå stille i en del af vinterperioden – afhængig af vejrliget – trækker de den samlede ledighed op i århundredets andet årti, og formodentlig mere end det, der faktisk var tilfældet for arbejdsmarkedet som helhed, fordi andre fag blot ikke var så gennemorganiserede.

I perioden fra 1920 til 1935 er fagfordelingen mere konstant, og disse års arbejdsløshedsprocenter er derfor – i hvert fald frem til verdenskrisen udbrud – formodentlig mere sammenlignelige indbyrdes end med tiden før 1920.

Fra 1931 skete der en ændring i indsamlingsproceduren, idet det nu blev arbejdsløhedskasserne, der den sidste fredag i hver måned skulle indrapportere deres medlemstal samt hvor mange af medlemmerne, der var arbejdsløse på opgørelsesdagen, men man skønnede i samtiden, at det ikke gav anledning til større ændringer i, hvem der var arbejdsløse, og hvem der var beskæftigede, fordi stort set alle medlemmer af arbejdsløhedskasserne også var fagforeningsmedlemmer.

Parallelt med disse tal indsamlede Arbejdsdirektoratet også ugentlige tal fra samtlige arbejdsanvisningskontorer om, hvor mange arbejdssøgende der var tilmeldt kontorerne, og dette tal blev også sat i forhold til arbejdsløhedskassernes medlemstal og giver tal, der kun afviger lidt fra den officielle statistik.

1930'ernes kriseår førte til lovgivning, der fik indflydelse på arbejdsløshedstallene i den senere del af årtiet. Vigtigst var det formodentlig, at man ad flere omgange forlængede den periode, som en arbejdsløs kunne få understøttelse i, så de pågældende i længere tid blev registreret som arbejdsløse medlemmer. Understøttelsesperiodens længde steg således alene i løbet af 1933 fra 115 dage til 181 dage for en gruppe af de største arbejdsløshedskasser, og i slutningen af 1930'erne blev kravet om en forudgående arbejdsperiode, før man fik ret til dagpenge, reduceret fra 10 måneders arbejde inden for de sidste to år til 26 ugers arbejde i den samme periode.

Disse ændringer betød naturligvis en stigning i procenten med den anvendte beregningsmetode, men omvendt ophørte man fra 1938 med at medregne personer, der var beskæftiget ved nødhjælpsarbejder og forskellige former for beskæftigelsesforanstaltninger, der skulle bekæmpe disse års høje arbejdsløshed, og også en nedsættelse af alderen for at blive berettiget til aldersrente fra 65 til 60 år i 1937 kan have reduceret arbejdsløshedstallet.

Generelt mente 1930'ernes statistikere om udviklingen i de forudgående 20-30 år, at

navnlig ved sammenligninger af arbejdsløsheden gennem en længere år-række må det haves i erindring, at arbejdsløshedsstatistikken kun omfatter de arbejdsløshedsforsikrede, (før 1931 de fagligt organiserede) arbejdere. Ved sådanne sammenligninger tilbage i tiden får dette forhold særlig betydning, idet tilslutningen til arbejdsløshedskasserne (før 1931: fagforeningerne) har været meget forskellig på de forskellige tidspunkter. Dette betyder, at de absolutte tal vedrørende antallet af arbejdsløse og antallet af tabte dage ikke uden videre kan sammenlignes fra år til år, og de i nærværende og tidligere publikationer meddelte arbejdsløshedsprocenter samt de tal, der angiver det gennemsnitlige antal tabte arbejdsdage pr. medlem, vil kun direkte kunne sammenlignes, når man går ud fra, at arbejdsløsheden for de uorganiserede arbejdere, der efterhånden er kommet ind i organisationerne, til enhver tid har været af relativt samme omfang som for de organiserede arbejdere.¹⁰

Set i forhold til den samlede gruppe af lønmodtagere gælder det for hele perioden, at der er tale om en underrepræsentation af funktionærer og af arbejdere med en løsere tilknytning til arbejdsmarkedet end medlemmerne af arbejdsløshedskasserne, og blandt de sidstnævnte har kvindeandelen været forholdsvis høj. Funktionærerne har formodentlig haft en lavere

arbejdsløshed end den registrerede, mens den anden gruppe har haft en højere. Hvorledes det talmæssige forhold mellem disse grupper har været, vides ikke, men det er sandsynligt, at udviklingen mellem 1910 og 1941 er gået i retning af forholdsvis flere funktionærer og forholdsvis færre med ringe tilknytning til arbejdsmarkedet.

Dansk officiel arbejdsløshedsstatistik 1941-1978

Under Besættelsen skete der en grundlæggende ændring i beregningen af arbejdsløshedsprocenten. Der var en betydelig ledighed i de første krigsår

Under overskriften 24 lærer at lave galopkringle bragte Århus Stiftstidende dette foto i januar 1942. Af selve artiklen fremgår, at de 24 unge piger deltog i et gratis husholdningskursus på Paradisgades Skole i Århus, og at de i løbet af de kommende syv måneder ville blive indviet i husgerningens mysterier. Kurset var arrangeret af Marthaforbundet på foranledning af Arbejdsanvisningskontoret. Uddannelse af unge arbejdsløse kvinder til varetagelse af opgaver i hjemmene var et område, som Århus Amtarbejdsanvisningskontor havde fokus på. Det ses af Arbejdsanvisningskontorets mange fotos af nyuddannede husalfer og ikke mindst flere bind med avisudklip vedrørende husmødrenes behov for hjælp i hjemmet, husassistenternes arbejdsvilkår m.v. Foto: Amtsarbejdsanvisningen i Århus, Erhvervsarkivet.

på grund af mangel på råvarer i erhvervslivet. Der opstod da en frygt for, at viden om et stort antal arbejdsløse skulle medføre, at der blev tvangsudskrevet arbejdskraft til Tyskland. For at dække over den reelle ledighed blev det derfor fra juni 1941 besluttet at offentliggøre tal, der så mindre alarmerende ud. Det skete ved at udelade 1) arbejdsløse, der på opgørelsesdagen ikke havde haft en uafbrudt ledighedsperiode på mere end seks dage, 2) ledige på 60 år og derover, 3) ledige med landbrug eller et andet bierhverv af et vist omfang, 4) arbejdsløse med over 800 ledige dage inden for de foregående tre år, 5) ledige, der deltog i forskellige kurser og 6) arbejdsløse, der havde vægret sig ved at modtage anvist arbejde. Samlet betød det, at kun mellem halvdelen og to tredjedele af dem, der hidtil var blevet talt som arbejdsløse, nu blev opgjort som »egentlige arbejdsløse« og indgik i beregningen af arbejdsløshedsprocenten.

Selv om denne opgørelsesmetode var opstået som en ekstraordinær foranstaltning, blev den fastholdt efter krigen, og først i 1979 blev der igen foretaget større ændringer i arbejdsløshedsstatistikken.

Tabel 2. Antal medlemmer i arbejdsløsheds-kasserne samt medlemstal og arbejdsløshedsprocenter for en række fag 1945-1975.

	1945	1955	1965	1975
Antal medlemmer (1.000)	568	679	801	931
heraf kvinder (%)	17	21	25	23
andel af alle medlemmer (%):				
Arbejdsmænd	42,0	36,5	30,9	28,0
Handel og kontor	8,2	9,7	11,9	13,3
Kvindeligt Arbejderforbund	4,0	4,6	5,2	4,9
Skræddere/Beklædningsarb.	3,1	2,6	2,0	1,5
Slagteriarbejdere	1,7	2,1	2,3	2,1
Smede og maskinarbejdere	8,2	8,8	9,8	10,3
Tekstilarbejdere	3,2	3,0	2,0	1,5
De store byggefag	7,7	6,8	6,1	6,6
Arbejdsløshedsprocenter:				
Arbejdsmænd	10,7	16,3	4,2	14,7
Handel og kontor	3,1	2,2	0,4	7,4
Kvindeligt Arbejderforbund	10,5	5,2	1,8	18,1
Skræddere/Beklædningsarb.	2,9	7,3	1,6	20,6
Slagteriarbejdere	3,1	3,2	0,5	9,6
Smede og maskinarbejdere	2,9	2,2	0,6	8,0
Tekstilarbejdere	3,4	7,5	1,1	17,6
De store byggefag	5,8	8,7	1,8	16,3

Kilde: Statistiske Meddelelser, diverse årgange.

Udviklingen i medlemstallet i arbejdsløhedskasserne og medlemmernes faglige sammensætning mellem 1941 og 1978 er vist i tabel 2. Hovedtendensen er, at gruppen af arbejdsmænd og specialarbejdere kom til at veje mindre, mens til gengæld handels- og kontorområdet fik stigende betydning. På baggrund af disse gruppers forskellige arbejdsløhedsrisici må den ændrede sammensætning have trukket i retning af en lavere arbejdsløshed for arbejdsløhedskassernes medlemmer som helhed.

Bortset fra dette forhold betyder den ensartede indsamlingsprocedure mellem 1941 og 1978 formodentlig, at udviklingen i arbejdsløshedsprocenterne i denne periode afspejler ændringer i de faktiske beskæftigelsesforhold bedre end forud for 1941, men ikke nødvendigvis niveauet for den samlede arbejdsløshed, da det fortsat var afhængigt af, hvilke grupper der blev medregnet i tæller og nævner.

Dansk officiel arbejdsløhedsstatistik 1979ff

Med virkning fra 1979 ændredes beregningsmetoden igen. Man gik nu over til at anvende samme type opgørelse, som blev brugt i en række andre europæiske lande, nemlig antallet af registrerede ledige sat i forhold til den samlede arbejdsstyrke. Der har i en stor del af perioden efter 1979 været beregnet flere forskellige tal for ledige og arbejdsstyrke – blandt andet af hensyn til at producere tal, der opfylder standarder opstillet af EUs statistiske kontor. Disse tal afviger dog kun i mindre omfang fra hinanden. Der er desuden i årene efter 1979 ad flere gange sket mindre ændringer med hensyn til, hvordan forskellige kategorier er blevet fordelt mellem beskæftigede, arbejdsløse og personer hørende til gruppen uden for arbejdsmarkedet, men også disse ændringer har kun haft minimal betydning for opgørelser af arbejdsløshedens relative omfang.

Det hyppigst anvendte mål for arbejdsløsheden efter 1979 er den såkaldte ledighedsprocent for registrerede ledige. Som arbejdsløse regnes i denne de arbejdsløshedsforsikrede dagpengemodtagere samt ledige, der modtager kontanthjælp og tillige står til rådighed for arbejdsmarkedet og er aktivt jobsøgende. Personer, der er beskæftiget i en lønnet arbejdsmarkedspolitisk foranstaltning, f.eks. aktivering, regnes ikke med som arbejdsløse. Opgørelsen omfatter personer i aldersklasserne 16-66 år, og oplysningerne om antallet og forskellige karakteristika ved de arbejdsløse fås fra det Centrale Register for Arbejdsmarkedstatistik (CRAM), der er baseret på indberetninger fra arbejdsløhedskasser og arbejdsformidlingen.¹¹

Tal for den samlede arbejdsstyrke fås ved en årlig opgørelse ved udgangen af november måned, hvor befolkningen i aldersklasserne 16-66 år

deles op i beskæftigede, arbejdsløse og personer uden for arbejdsstyrken – og hvoraf de to første grupper indgår i nævneren ved beregningen af ledighedsprocenten. De beskæftigede omfatter både lønmodtagere, selvstændige erhvervsdrivende og medarbejdende ægtefæller, mens personer uden for arbejdsstyrken er folk under uddannelse, beskæftigede uden løn, kontanthjælpsmodtagere m.fl., der ikke anses for at være til rådighed for arbejdsmarkedet, samt efterlønnere, pensionister og hjemmearbejdende ægtefæller m.fl.

Som et eksempel på fordelingen af arbejdsstyrken på de forskellige kategorier er i tabel 3 vist opgørelsen for 2006. I gruppen midlertidigt uden for arbejdsstyrken er en væsentlig del personer i ulønnede beskæftigelsesordninger og kvinder på barselsorlov. I gruppen tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet er de største grupper efterlønnere og personer på overgangsydelse, mens der blandt pensionisterne bl.a. er mange førtidspensionister. Andre uden for arbejdsstyrken omfatter bl.a. mange yngre uddannelsessøgende.

Tabel 3. De 16-66-årige fordelt efter arbejdsmarkedsstatus 2006 (1.000 personer).

Status på arbejdsmarkedet	Mænd	Kvinder	I alt
I arbejdsstyrken:			
Selvstændige	121,4	43,6	165,0
Medarbejdende ægtefæller	0,7	6,3	7,0
Lønmodtagere	1282,7	1212,6	2495,4
Arbejdsløse	51,1	56,7	107,7
I alt	1455,9	1319,2	2775,1
Uden for arbejdsstyrken:			
Midlertidigt uden for arbejdsstyrken	36,1	62,6	98,6
Tilbagetrækning fra arbejdsstyrken	65,8	86,7	152,4
Pensionister	126,6	158,8	285,4
Andre uden for arbejdsstyrken	143,6	170,6	314,1
I alt	372,1	478,7	850,5
Alle 16-66-årige	1828,0	1797,9	3625,6

Kilde: Arbejdsmarkedsstatistik

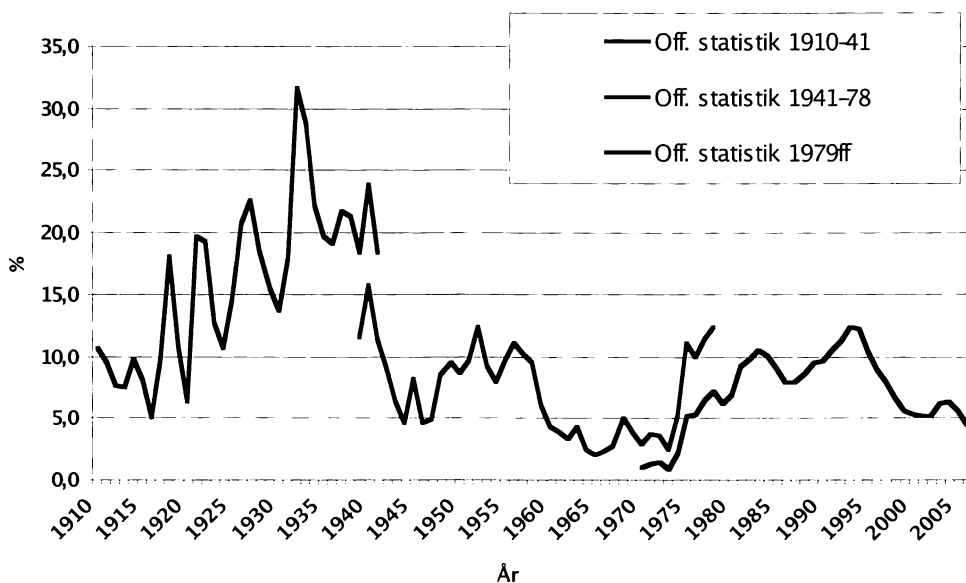
100 års arbejdsløshedsprocenter

De forskellige metoder, der siden 1910 er blevet benyttet til at beregne arbejdsløshedsprocenter, gør det naturligt at spørge, om det er muligt at

opstille lange tidsserier over arbejdsløshedens omfang i Danmark, og navnlig om det er muligt at sammenligne tallene fra de første årtier i 1900-tallet med de senere tal. Allerede i 1939, da man endnu kun havde brugt én metode, stillede Jørgen S. Dich sig meget skeptisk over for, om det overhovedet var muligt at opgøre arbejdsløshedens omfang i datidens samfund. I rapporten om arbejdsløshedsproblemet i 1930'erne siger han således efter at have drøftet forskellige mål: *Det ligger derfor i sagens natur, at det er udelukket at finde noget talmæssigt udtryk for den samlede arbejdsløshed i et land, idet selve begrebets uklarhed og dets afhængighed af subjektive vurderinger, der end ikke for det enkelte individ i alle tilfælde fører til klare afgørelser, medfører, at man her er langt uden for de områder, hvor tallene kan tale.*¹²

Ikke blot tolkningen af den enkelte metodes resultater inden for den periode, hvor den har været anvendt, kan give anledning til problemer, men også en sammenligning mellem metoderne viser, at de giver resultater på meget forskellige niveauer. I forbindelse med overgangen fra en metode til en anden er der i den offentlige statistik foretaget beregninger for begge metoder i nogle overgangsår, og som det kan ses af figur 1, ligger kurverne i disse år på meget forskellige niveauer. Typisk er der ved hvert af de to skift i 1941 og 1979 sket en reduktion med mellem en tredjedel og halvdelen af procentsatserne.

Figur 1. Officielle arbejdsløshedsprocenter 1910-2006.

Det betyder imidlertid ikke, at man blot kan reducere tidligere arbejdsløshedsprocenter tilsvarende. F.eks. ville det betyde, at den rekordhøje arbejdsløshed under verdenskrisen i 1932 på 31,7 % skulle svare til ca. 10 % i slutningen af 1900-tallet efter den metode, der da er blevet brugt eller mindre end arbejdsløsheden midt i 1990'erne, der givetvis ikke tåler sammenligning med forholdene i 1930'erne.

Selvom sådanne sammenligninger og Dichts pessimistiske udsagn på forhånd kan tage modet fra forsøg på at opstille serier for langtidsudviklingen, er det blevet forsøgt. Det er navnlig sket i forbindelse med opstillingen af historisk nationalregnskabsstatistik, fordi det her kan have interesse at få mål for, hvor stor en indsats af arbejdskraft der har medvirket i produktionsprocessen, og denne faktor er da blevet fastlagt som et mål for den samlede arbejdsstyrke minus de arbejdsløse, der jo ikke har medvirket i produktionen.

Det tidligste mere omfattende forsøg på at opstille lange serier af nationalregnskabstal blev gjort af Kjeld Bjerke og Niels Ussing i 1958 og omfattede perioden 1870-1950. De to forfattere har årlige tal for arbejdsstyrken fordelt på landbrug og øvrige erhverv, men der blev da ikke gjort noget fradrag for arbejdsløse. Arbejdsstyrken defineres som befolkningen mellem 15 og 65 år med fradrag af alle gifte kvinder i disse aldersklasser, hvorefter der tilføjes et skønsmæssigt tillæg for medhjælpende hustruer og udearbejdende gifte kvinder, men der gøres ikke nærmere rede for, hvordan dette skøn er udøvet, og det indrømmes da også, at *de foreliggende beregninger må betragtes som temmelig usikre*.¹³

I Svend Aage Hansens langt mere detaljerede nationalindkomstberegninger benyttes Bjerke og Ussings tal for arbejdsstyrken frem til 1947, men med et fradrag for unge under uddannelse, og desuden er der foretaget fradrag for antallet af arbejdsløse. Det er sket ved at foretage et fradrag på halvdelen af procentsatsen i den officielle arbejdsløshedsstatistik. Arbejdsløsheden i den del af arbejdsstyrken, der ikke er medlemmer af arbejdsløshedskasserne, antages altså at være lavere end blandt medlemmerne. Det er dog et problem at foretage en sådan summarisk beregning med samme årlige reduktion i en periode, hvor organisationsprocenten er i stærk stigning, idet det må antages, at sammensætningen af gruppen af ikke-medlemmer i løbet af perioden er undergået en meget betydelig ændring, og at det kan have haft væsentlig indflydelse på, hvordan arbejdsløshedssituationen blandt ikke-medlemmer har været.

I årene med en lav organisationsandel er der formodentlig relativt mange af de svagest stillede på arbejdsmarkedet, der indgår i gruppen af ikke-medlemmer, mens der i år med en høj organisationsgrad indgår mange

funktionærer med en lav ledighed i den del af arbejdsstyrken, der ikke er medregnet i den officielle arbejdsløshedsstatistik.¹⁴

Et andet forhold, der har betydning ved bedømmelsen af et arbejdsløshedsniveau, er andelen af selvstændige. Principielt kan selvstændige ikke være arbejdsløse. Gode eller dårlige økonomiske forhold vil for dem vise sig ved udsving i indtægten, som endda eventuelt kan være negativ, men går de fallit og ophører med at eje deres virksomhed, vil de også ophøre med at være selvstændige, og enten forlader de arbejdsstyrken, eller de søger lønarbejde.

Udviklingen i arbejdsstyrkens statusforhold er for årene 1911-1970 undersøgt af Peder J. Pedersen på grundlag af folketællingernes erhvervsoplysninger. Et uddrag af hans tal og deres relative fordeling er vist i tabel 4, hvor de er suppleret med arbejdskraftstyrkemål fra 2000. På det tidspunkt er man i den offentlige statistik ophørt med at foretage en fordeling på funktionærer og arbejdere og bruger i stedet en opdeling på »færdighedsniveau«, der tager hensyn til arbejdets selvstændighed og de ansattes uddannelse. Denne inddeling kan ikke umiddelbart sammenlignes med den tidligere fordeling på funktionærer og arbejdere. Da Peder J. Pedersens data omfatter personer på 15 år og derover, er arbejdsstyrketallene for år 2000 omregnet til også at gælde for disse aldersklasser.

Tabel 4. Arbejdsstyrken (15 år og derover) 1911-2000 (1.000 personer).

År	Selvstændige	Medhjælpende ægtefæller	Funktionærer	Arbejdere	Husassistenter mv.	Lønmodtagere i alt	Samlet arbejdsstyrke
1911	334	97	125	509	131	765	1196
1940	419	113	345	843	205	1393	1925
1970	342	95	835	1021	20	1876	2313
2000	212	14				2633	2859
Andel af arbejdsstyrken (%)							
1911	28	8	10	43	11	64	
1940	22	6	18	44	11	72	
1970	15	4	36	44	1	81	
2000	7	0				92	

Kilde: Se note 11.

Den relative fordeling viser klart de store forskydninger, der er sket i arbejdsstyrkens sammensætning i løbet af perioden. Andelen af selvstændige er faldet meget kraftigt. Det skyldes dels, at antallet af landbrug er reduceret til omkring en fjerdedel af, hvad det var tidligt i århundredet,

dels koncentrationstendenser i byerhvervene. Også gruppen af medhjælpende ægtefæller er blevet reduceret stærkt. Den bestod tidligere især af kvinder ved landbrug og i mindre detailhandelsforretninger, netop to områder, hvor beskæftigelsesforholdene er undergået store forandringer. I øvrigt ses det, at det især er andelen af ansatte med funktionærstatus, der er vokset, og denne vækst er formodentlig fortsat efter 1970.

Ser man derefter på, hvor mange af lønmodtagerne der indgår i arbejdsløshedsstatistikken, er det muligt at sammenligne tallene i tabel 5 med medlemstallene i de arbejdsløshedskasser, der på de pågældende tidspunkter indberettede arbejdsløshedstal.

I 1911 var der 105.000 medlemmer i de anerkendte kasser, hvoraf formodentlig næsten ingen havde funktionærstatus. Det var altså kun en femtedel af folketællingens arbejdere, der var forsikret. Af den halve million i folketællingen var ca. 300.000 beskæftiget i landbruget, og landarbejdernes arbejdsløshedskasse var på det tidspunkt ikke med i statistikken. Men selv hvis de holdes udenfor, var det kun halvdelen af byerhvervenes arbejdere, der indgik i statistikken.

Spørgsmålet er så, hvorledes arbejdsløsheden har været blandt de ikke-forsikrede. På de folketællingsblanketter, der blev brugt i 1911, var der en rubrik, der skulle udfyldes med navnet på den pågældende lønmodtagers arbejdsgiver, og i instruktionen var tilføjet, at hvis den pågældende var arbejdsløs, skulle det skrives et *A*. Det var der 27.000 personer, der gjorde. Folketællingen blev afholdt den 1. februar, og da var der ifølge arbejdsløshedsstatistikken ca. 20.000 arbejdsløse. Hvis folketællingens tal er pålidelige, skulle der således blandt de ikke-forsikrede kun have været 7.000 arbejdsløse, men forfatteren til kommentarerne til befolkningens erhvervsfordeling i tabelværket gør opmærksom på, at dette tal klart er for lavt. Blandt mulige fejkilder kan være, at arbejdsløse ikke har villet indrømme deres beskæftigelsessituation og har indført det seneste arbejdssted i rubrikken, at en del modtagere af offentlig hjælp, der faktisk var arbejdssøgende, i statistikken er opført som værende uden for arbejdsmarkedet, og at der blandt landarbejderne har været en skjult arbejdsløshed i vinterhalvåret, så tallene for denne gruppe ville se helt anderledes ud ved en sommeropgørelse.

Ved folketællingen den 5. november 1940 blev arbejdsløse ikke registreret. I stedet hedder det i rubrikken om arbejdssted: *Personer, der for tiden er arbejdsløse, giver oplysning om den virksomhed, hvor de sidst har været beskæftiget*. Man kan derfor alene sammenligne tallene for beskæftigede med arbejdsløshedskassernes medlemstal. Det sidstnævnte tal var på 501.000 over for en samlet arbejder- og funktionærgruppe i folke-

tællingen på næsten 1,2 mio. Blandt de ikke-forsikrede er formodentlig en betydelig del af landbrugets kvarte million arbejdere og mange fra funktionærgruppen, men det oplyses i forbindelse med publiceringen af arbejdsløshedstallene, at der også er en lav andel af forsikrede blandt gartnere, syersker og visse branchers ansatte af arbejdsmænd og kvindelige arbejdere. Det er vanskeligt ud fra dette at sige, om arbejdsløsheden blandt de ikke-registrerede har været relativt højere eller lavere end blandt de forsikrede. Funktionærgruppen har formodentlig haft en lavere arbejdsløshedsprocent end de forsikrede, mens nogle af de andre kan have haft en højere.

I 1970 var antallet af arbejdsløshedsforsikrede, der indgik i arbejdsløshedsstatistikken, steget til 812.000, men lå altså fortsat betydeligt under den samlede gruppe af funktionærer og arbejdere. Hovedparten af de medregnede forsikrede findes i arbejdergruppen, hvor dækningen derfor har været høj. Da arbejdsløsheden blandt funktionærerne formodentlig har været en del lavere end blandt arbejderne, er det en væsentlig forklaring på, at man ved at anvende den definition på arbejdsløsheds- (ledigheds-)procenten, der er blevet brugt fra 1979, får en lavere procent end hidtil i de år i begyndelsen af 1970'erne, hvor der foreligger opgørelser efter både gammel og ny metode.

Det ses ud fra denne gennemgang, at man ikke ud fra den publicerede statistik vil være i stand til at beregne tal for arbejdsløshedsprocenten forud for 1979 efter nutidens definition, men må gribe til andet kildemateriale eller mere indirekte metoder, hvis man vil nå frem til et sammenligneligt udtryk for procenten for hele 1900-tallet.

Arbejdsløsheden under verdenskrisen i 1930'erne

Interessen for at få tal, der er sammenlignelige med nutidens, har især samlet sig om forholdene under verdenskrisen i 1930'erne. Som det kan ses af figur 1, toppede arbejdsløshedsprocenten i disse år med næsten 32 % i 1932, og mange har ment, at dette tal og også de omliggende års er alt for højt til at gælde for det samlede arbejdsmarked – ikke mindst på grund af, at nationalproduktet, der hovedsagelig er beregnet ud fra produktionsopgørelser, kun viser moderate fald eller i nogle år endda vækst i første halvdel af 1930'erne. En lignende kritik gælder også tilsvarende opgørelser i udlandet.¹⁶

I samtiden gjorde Jørgen S. Dich et forsøg på at vurdere arbejdsløsheden blandt ikke-forsikrede ud fra henvendelser til arbejdsanvisningskontorerne, og for 1931 fandt han, at der var en lavere arbejdsløshed blandt de

ikke-forsikrede, og at det ville betyde, at arbejdsløshedsprocenten for samtlige lønmodtagere var omkring en sjettedel lavere end den officielle beregnet ud fra de forsikrede.¹⁷

Svend Aage Hansen har som nævnt antaget, at arbejdsløshedsprocenten for hele arbejdsstyrken kun var halvdelen af den officielle procent, dvs. 16 %.¹⁸ Gruppen af arbejdsløse synes efter dette skøn at have bestået af et antal på ca. 100.000, der er dækket af arbejdsløshedsforsikringen, og ca. 200.000 andre, og det betyder, at hvis man fradrager de selvstændige fra arbejdsstyrken, har der blandt de ikke-forsikrede arbejdstagere været en arbejdsløshed på omkring 20 % og formodentlig en endnu højere procentsats for den del, der var beskæftiget på det private arbejdsmarked. Denne konsekvens af Svend Aage Hansens metode, finder Peder J. Pedersen, giver en alt for høj arbejdsløshed blandt de ikke-forsikrede.¹⁹

En alternativ beregning er foretaget af Angus Maddison i en komparativ undersøgelse af arbejdsløsheden i en række europæiske lande. For Danmark ganger han det absolutte antal arbejdsløse fagforeningsmedlemmer med 1,5 med den – ikke nærmere forklarede – begrundelse, at de ikke-forsikrede havde en lavere risiko for arbejdsløshed end de forsikrede. Han har sat dette tal i forhold til den samlede arbejdsstyrke, hvorved han når frem til en arbejdsløshedsprocent på 8,7 i 1932. Regner man videre på hans tal, har de som konsekvens, at arbejdsløsheden blandt de ikke-forsikrede skulle have været på ca. 5 %.²⁰ I en senere publikation anvender Madison dog ikke de 8,7 %, men bruger i stedet Svend Aage Hansens på 16 %.²¹

Senest har Jørgen Peter Christensen undersøgt arbejdsløsheden i mellemkrigstiden, men heller ikke hans tal er baseret på egentlige studier af arbejdsløsheden blandt de ikke-forsikrede, men alene på nogle mere vage antagelser om deres beskæftigelsesforhold.²² Han medregner i sine tal de personligt tilmeldte til arbejdsanvisningskontorerne, da disse ikke var medlemmer af arbejdsløhedskasser og derfor ikke indgår i de officielle arbejdsløshedsprocenter. Desuden er der gjort forskellige skøn over andre grupper af ikke-forsikrede, og det samlede antal arbejdsløse på helårsbasis i 1932 forhøjes derved fra de ca. 100.000 forsikrede til i alt 167.000. Det giver en arbejdsløshedsprocent på 13,7 % for alle lønmodtagere og på 9,5 % for hele arbejdsstyrken. Ud fra hans tal kan man finde frem til, at de har som konsekvens, at ca. 7 % af de ikke-forsikrede lønmodtagere skulle have været arbejdsløse i 1932. Krisens hårdhed taget i betragtning forekommer denne andel at være ret beskeden, men Jørgen Peter Christensen peger på, at det måske kan skyldes, at der for denne gruppe i stedet for i betydeligt omfang kunne være tale om en skjult arbejdsløshed,

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse (LAB) blev oprettet i slutningen af 1930'erne som et forsøg på at skaffe beskæftigelse til de mange ledige. Foreningens arkiv vidner om stor fantasi og megen ihærdighed i forsøget på at skabe jobs. Begreber som stødindsamling, den vandrende vicevært og kreaturklipping dækker over lokalforeningernes mange jobskabende initiativer. Billedet viser forsiden fra en propaganda-folder. Sloganet Arbejdsløshed bekæmpes med arbejde er et gennemgående tema på foreningens materiale fra tiden under og efter 2. Verdenskrig. Folderen findes i Landsforeningens arkiv, Erhvervsarkivet.

som f.eks. kunne bestå i, at der skete en overgang fra lønmodtager til »underbeskæftiget« selvstændig. Han henviser i den sammenhæng til Hans Cl. Nybølles samtidige udtalelser, og det forlød i 1930'erne også, at antallet af små udsalg med tobak o.l. var stærkt voksende.²³

Spørgsmålet er så, om det overhovedet er muligt at finde et kildemateriale, der kan give mere sikre oplysninger om de ikke-forsikrede.

Mulighederne for at finde samtidig statistik er meget få. De ikke-forsikrede kunne som nævnt henvende sig på de offentlige arbejdsanvisningskontorer og blive registreret der som arbejdssøgende på linje med andre, der var henvist fra arbejdsløshedskasserne, og anvisningskontorerne udarbejdede årlige statistikker om antallet af alle typer af registrerede arbejdssøgende. For årene i begyndelsen af 1930'erne er disse tal vist i tabel 5, men tallene er vanskelige at tolke og sammenligne med arbejdsløshedsstatistikken. Mens tallet på ca. 100.000 forsikrede arbejdsløse i denne angiver det gennemsnitlige antal arbejdsløse ved de ugentlige tællinger, viser anvisningskontorerne tal alene antallet af henvendelser, men siger ikke noget om, hvorvidt de registrerede arbejdssøgende har været uden arbejde hele året eller kun i en ganske kort periode, og man kan ikke vide, hvor mange ikke-forsikrede der rent faktisk meldte sig til arbejdsanvisningen. Hvis man på forhånd anså det for usandsynligt, at der ville kunne anvises et arbejde, var der næppe nogen tilskyndelse til at lade sig registrere. I den årlige indberetning til Socialministeriet om arbejdsanvisningen og arbejdsløshedsforsikringen m.m. hedder det derfor også:

Da det ikke umiddelbart kan afgøres, om der bag det ved tilmeldelsen som arbejdssøgende udtrykte ønske om at stå til rådighed for arbejdsmarkedet står en virkelig arbejdsvilje eller arbejdsevne, og da der på den anden side i tider, hvor der ikke er forbundet særlige fordele ved at være tilmeldt, erfaringsmæssigt findes en ikke helt ringe kreds af virkeligt arbejdsledige personer, der ikke er medlemmer af statsanerkendte arbejdsløshedskasser, og som har undladt at tilmelde sig ved et offentligt arbejdsanvisningskontor bl.a. som følge af afstanden fra kontoret, er tallet ikke *altid* noget helt adækvat udtryk for antallet af arbejdsledige personer, d.v.s. lønarbejdere, funktionærer o.a., der på grund af arbejdsmangel ikke har beskæftigelse.²⁴

Ved bedømmelsen af udviklingen i tallene i tabel 5 må man også tage i betragtning, at da der ved den nedennævnte lov af 19. oktober 1931 blev givet øget adgang til, at kommunerne kunne give midlertidig hjælp til nødstedte, blev det indskærpet, at de pågældende modtagere skulle tilmeldes anvisningskontorerne som arbejdssøgende. Det skete efter samti-

dige oplysninger ikke fuldt ud, men kan have medvirket til, at en større gruppe uden for arbejdsløshedskasserne nu kom med i statistikken.

Tabel 5. Antal arbejdssøgende tilmeldt arbejdsanvisningskontorerne 1929/1930-1934/1935 (1.000 personer).

År	Personlig tilmeldte	Gennem arbejdsløshedskasser
1929/30	56	280
1930/31	64	346
1931/32	107	412
1932/33	128	493
1933/34	73	526
1934/35	114	582

Kilde: Statistisk Årbog, div. årgange.

For ikke-arbejdsløshedskassemedlemmer og for medlemmer, der på grund af langvarig arbejdsløshed havde opbrugt deres mulighed for at få dagpenge, var den næste mulighed for at få offentlig støtte at henvende sig til de såkaldte kommunale hjælpe-kasser, der var blevet oprettet i 1907 som afløsere for de hidtidige frie fattigkasser. Deres opgave var at støtte såkaldt værdige trængende for at holde dem uden for det egentlige fattigvæsen, og hjælpen havde ikke de diskriminerende virkninger i form af f.eks. den fortabelse af valgret, som fulgte med fattighjælpen. Hjælpen blev givet efter et skøn og kunne både omfatte pengebeløb og natural- ydelser. Mens ydelserne oprindeligt blev tænkt finansieret gennem bøder og frivillige gaver, blev kommunale tilskud efterhånden den helt domine- rende indtægtskilde, og desuden modtog kasserne et årligt statstilskud.

Ved Lov nr. 247 af 19. oktober 1931 fik hjælpe-kasserne desuden til op- gave at administrere en *midlertidig hjælp til arbejdsløse*. Den var møntet på personer, der havde opbrugt deres ret til arbejdsløshedsunderstøttelse. De fik mulighed for at få en hjælp i indtil 70 dage på et niveau svarende til arbejdsløshedskassernes dagpenge, og desuden kunne andre få en hjælp på mindst 2/3 af dette beløb. Beløbet skulle afholdes af kommu- nerne, der dog fik de 5/6 refunderet fra Arbejdsløshedsfonden.²⁵

Hjælpekassernes virksomhed standsede den 1. oktober 1933 som et led i Socialreformen, og en betydelig del af deres understøttelser blev afløst af bestemmelserne i Lov om offentlig forsorg om kommunehjælp.

Hjælpekassernes virksomhed i de sidste hele finansår er vist i tabel 6. Tallene for antallet af modtagere viser en klar stigning i det værste kri- seår, men med understøttelsesperiodens begrænsning til 70 dage for en

stor del af modtagerne viser det ikke noget om, hvordan de pågældende har klaret sig den øvrige del af året.

Tabel 6- Hjelpekassernes virksomhed 1929/1930-1932/1933.

Finansår	Antal støttede personer	Udbetalte beløb (1.000 kr.)	Gennemsnitsbeløb pr. modtager
1929/30	99.294	14.984	151
1930/31	104.630	16.128	154
1931/32	117.671	17.437	148
1932/33	143.648	20.641	144

Kilde: Statistisk Årbog, div. årgange.

Også i den egentlige fattigunderstøttelse var der en stigning i antallet af modtagere under krisen, men denne form for hjælp dækker over et så broget klientel, at det ikke er muligt ud fra de summariske tal at sige noget om, hvor meget af stigningen der skyldes en vækst i personer fra arbejdsstyrken, der har mistet deres arbejde på grund af de dårlige konjunkturer.

Yderligere materiale på makroniveau, der direkte kan vise noget om, hvor mange ikke-arbejdsløshedskassemedlemmer, der blev ramt af arbejdsløshed omkring 1932, synes ikke at foreligge, og spørgsmålet bliver derfor, om man ad anden vej kan komme nærmere på beskæftigelsesforholdene for denne del af arbejdsstyrken.

Mærkeligt nok synes der ikke i samtiden at være blevet foretaget undersøgelser af den åbne og skjulte arbejdsløsheds omfang blandt de ikke-forsikrede. I foråret 1934 diskuterede Arbejdsløshedsrådet muligheden for en samlet undersøgelse af *arbejdsløshedens karakter og omfang*, og det resulterede i en betænkning af 22. februar 1935, der var baseret på en tælling, der blev foretaget den 30. juni 1934. I indledningen til betænkningen hedder det

Det kunne således have været af interesse at få undersøgt alle ikke beskæftigede personer – både de allerfattigste på den ene side og andre end arbejdere på den anden; men såvel af hensyn til det statistiske arbejdes omfang som til rådets interesse i at få resultatet så hurtigt som muligt, indskrænkede man sig til i skrivelsen til Socialministeriet at foreslå en undersøgelse for de af arbejdsløshedsforsikringen omfattede personer.

Resultatet blev derfor, at man nok i betænkningen kan få en lang række oplysninger om de registrerede arbejdsløse blandt arbejdsløhedskasse-

medlemmerne fordelt efter køn, alder og fag samt om længden af deres arbejdsløshedsperioder og længden af deres tilknytning til arbejdsløshedskasserne. Men betænkningen indeholder kun en enkelt side om de personligt tilmeldte til arbejdsanvisningskontorerne, hvor det nævnes, at de adskiller sig fra arbejdsløshedskassemedlemmerne ved, at langt færre var gift, og ved at de havde haft en betydeligt længere forudgående arbejdsløshedsperiode, hvorefter det noget lakonisk tilføjes: *Med hensyn til gruppens størrelse må det erindres, at langt fra alle personer med lignende forhold er tilmeldt arbejdsanvisningskontorerne.*²⁶

Skattemateriale

En alternativ mulighed for at få oplysninger om indkomstudviklingen for landets indbyggere kunne være at ty til den publicerede skattestatistik, men heller ikke her er resultatet særlig opmuntrende. Der blev ganske vist årlig udarbejdet en oversigt fordelt på erhvervsgrupper over antallet af personer, der var ansat til statskat, og deres indkomster. Den viser for de første år i 1930'erne for grupperne medhjælpere inden for håndværk og industri og medhjælpere inden for varehandel et fald både i antallet af skatteydere og i disses gennemsnitlige indtægt i det værste kriseår, som det kan ses af tabel 7, men en betydelig del af landets lønmodtagere betalte på det tidspunkt slet ikke statslig indkomstskat. Bundgrænsen var sat så højt, at det kun var godt halvdelen af landets familier, der nåede op over grænsen, og en væsentlig del af de lønmodtagere, der havde været ude for nogen arbejdsløshed også forud for 1932, betalte derfor ikke statsindkomstskat.²⁷

Tabel 7. Statsindkomstskatteydere inden for kategorien medhjælpere 1930-1933.

Indkomstår	Antal skatteydere - medhjælpere (1000)		Gennemsnitlig indkomst (kr.)	
	håndværk og industri	varehandel	håndværk og industri	varehandel
1930	254	81	2480	2607
1931	251	93	2418	2595
1932	247	82	2224	2413
1933	267	80	2236	2383

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4,90,3 – 4,92,2 – 4,95,2 og 4,97,2.

Kommunal indkomstskat blev til gengæld betalt af stort set alle, men for denne del af beskatningen er den offentlige statistik så summarisk, at

man ikke ad den vej kan få oplysninger, der kan bidrage til at belyse indkomstudviklingen for lønmodtagere.

Går man i stedet til grundmaterialet for den kommunale indkomstskat, er det mest detaljerede, der findes bevaret i de kommunale arkiver, normalt lister, der for hver skatteyder oplyser den skattepligtige indkomst og den skat, der skal betales ud fra denne indkomst. Men denne skattepligtige indkomst er ikke et udtryk for den faktiske bruttoindkomst fra arbejde og formue m.v. Den er fremkommet, efter at der er foretaget forskellige fradrag for forsikringer, for antallet af børn og for forsørgerstatus, samt lokalt bestemte tillæg og fradrag, der varierede med indkomstens størrelse og sammensætning på de forskellige indkomstarter.

Bruttoindkomsten kan man derimod finde i datidens selvangivelser, som således synes at være den eneste mulighed, der kan kaste lys over indkomstudviklingen på personniveau i 1930'erne. Alle selvangivelserne er imidlertid kun bevaret fra relativt få kommuner for de første år af 1930'erne og kun fra sognekommuner, hvoraf de fleste er domineret af landbrugere; men der er dog nogle enkelte kommuner, der ligger så tæt på byer, at erhvervs sammensætningen er lidt mere varieret.

Den selvangivelsesblanket, der blev anvendt i 1930'erne, indeholdt følgende rubrikker for indkomstarter:

1. Indkomst, hvorover driftsregnskab vedlægges,
2. Indkomst fra land- skov- og havebrug, bortfæstning, bortforpagtning og udlejning af faste ejendomme og deslige, herunder forbrug af egne produkter og værdi af bolig i egen ejendom.
3. Indkomst fra industri, handel, håndværk, fabriksdrift, søfart, fiskeri samt lignende erhverv eller virksomhed, herunder forbrug af varer udtagne af egne beholdninger.
4. Indkomst fra embede og bestilling, såsom fast lønning, sportler, embedsbolig, naturalydelse (kost og logis), emolumenter og deslige.
5. Pension, ventepenge, klosterhævning, livrente, overlevelserente, aftægt, fribolig, legater og deslige.
6. Indkomst fra arbejde, tjeneste, bistandsydelse af enhver art, arbejdsløshedsunderstøttelse og deslige.
7. Indkomst fra børsspil, lotterispil og andet spil samt gaver, der ikke falder ind under lov om afgift af arv og gaver.
8. Tiender og andre bestandige afgifter, renter og udbytte af alle slags obligationer, aktier og andre inden- og udenlandske pengeeffekter (herunder friaktier) samt af kapitaler udlånte her i landet eller i udlandet.
9. Hustrus indkomst ved selvstændig virksomhed.²⁸

Lobe-Nr. 14

Skema til Selvangivelse for her i Landet bosatte Personer.
(Se omstaaende Vejledning).

I Henhold til Lov af 10. April 1922 om Indkomst- og Formueskat til Staten angiver undertegnede Edvard Carl Andersen

boende Vedbjerggade 14 efter bedste Overbevisning og (for bogføringspligtige) i Henhold til mit vedlagte Regnskab, at min **Indkomst** i det sidst forløbne Aar har udgjort nedenfor angivne Beløb, nemlig:

Indkomst bogført i autoriserede Forretningsbøger.

1. Indkomst, hvorover Driftsregnskab vedlægges	Kr.
Anden Indkomst.	
2. Land-, Skov- og Havebrug, Bortlæstning, Bortforpagtning og Udlejning af faste Ejendomme o. desl., herunder Forbrug af egne Produkter og Værdi af Bolig i egen Ejendom	Kr.
3. Industri, Handel, Haandværk, Fabriksdrift, Søfart, Fiskeri samt lignende Erhverv eller Virksomhed, herunder Forbrug af Varer udlagne af egne Beholdninger	Kr.
4. Embede og Bestilling, saasom fast Lønning, Sportler, Embedsbolig, Naturaltydelser (Kost og Logis), Emolumenter o. desl.	Kr.
5. Pension, Ventepenge, Klosterhævning, Livrente, Overlevelsesrente, Afgaet, Fribolig, Legater o. desl.	Kr.
6. Arbejde, Tjeneste, Bistandsydelse af enhver Art, Arbejdsløshedsunderstøttelse o. desl. 1000	Kr.
7. Børnspil, Lotterispil og andet Spil samt Gaver, der ikke falder ind under Lov om Afgift af Arv og Gave (jfr. nedenstaaende Rubrik)	Kr.
8. Trender og andre bestandige Afgifter, Rentor og Udbytte af alle Slags Obligationer, Aktier og andre inden- og udenlandske Pengeefter (herunder Friaktier) samt af Kapitaler, udlaante her i Landet eller i Udland	Kr.
9. Hustrus Indkomst ved selvstændig Virksomhed	Kr.
{ som grundes paa Mandens eller Fælledets Midler	
{ anden selvstændig Virksomhed	Kr.
Samlet Indkomst	800 Kr.

Herfra gaar:

1. De af mig i Aaret belatte personlige Skatter til Stat, Kommune og Kirke	20 Kr.
2. Bidrag og Præmier til Pensions- og Følgeforsørgelse, Live-, Ulykkes-, Syge-, Invaliditets-, Alderdøds- og Arbejdsløshedsforsikring, der andrager 180 Kr. (maa ikke fratreges med større Beløb end 400 Kr.)	180 Kr. ialt 200 Kr.

Skattepligtig Indkomst .....

Indkomsten er beregnet for Aaret fra 1. Januar 1930 til 1. Januar 1931
Af Hensyn til de ved Lovens § 8 hjemlede **Fradrag** bemærkes:

at jeg er Familieforsørg, Ved Familieforsørgere forstaaes gifte Mand og saaendse Enkesmand, Tanker, fraskilte og sørgere Mand og Kvinder, som har egen Husstand, eller hvem der paalyder Forsørgspligt overfor Børn under 15 Aar, samt gifte, hvem saadan Forsørgspligt paalyder overfor lignende Børn, og som har egen Husstand.

og at Antallet af mine Børn under 15 Aar, der ikke har Midler til eget Underhold, 1. Januar d. A. var /
I ovenfor under Nr. angivne Beløb er indbefattet Indkomsten for min Hustru og mine ovennævnte Børn, jfr. Lovens § 7, nemlig:

Her anføres Navnene paa de Personer, hvis Indkomster er medregnede:

Fradragene i Folgte Lovens § 8 (Børnefradrag m. v.) foretages af de skattepligtige Myndigheder. Den skattepligtige maa derfor ikke selv foretage disse Fradrag.
For saa vidt den skattepligtige har Bolig i egen Ejendom, frit Bolig eller frit Ophold, eller han forbruger egne Produkter eller Varer udlagne af egen Varebeholdning, kan han angive Værdien af disse Goder for det forløbne Aar i de følgende Rubrikker. Beløbene maa være indbefattede i Indkomstangivelserne under Nr. 2-5.

Værdien af frit Bolig eller frit Ophold	Kr.
Værdien af Forbrug af egne Produkter eller Varer udlagne af egen Varebeholdning	Kr.
I det forløbne Aar har jeg (min Hustru, mine Børn) som Gave eller Arveforskud i Giverens levende Live medtaget	Kr.
Kr., der falder ind under Reglerne om Gavegift i Lov Nr. 147 af 10. April 1922 Afsnit III, og som følgelig ikke er medregnet under Post 7 ovenfor.	
Giverens Navn:	Gaevnedotagerens Navn: .....

Ang. Gavegift se omstaaende Vejledning A. Nr. 5.

Jeg indgiver Anmeldelse om Gavegift til .....

Min og de ovennævnte til min Husstand hørende Personers **Formue** udgør nedennævnte Beløb, nemlig:

Formue opført i autoriseret Statusbog.

1. Formue hvorover Statusopgørelse vedlægges	Kr.
Anden Formue.	
2. Værdien af fast Ejendom i H. 1. Ejendomsskyldvurdering	Kr.
3. Værdien af Kreaturer, Redskaber, Maskiner m. v.	Kr.
4. Værdipapirer	Kr.
5. Indskud i Banker og Sparekasser, kontante Pengebeholdninger	Kr.
6. Udestaaende Fordringer	Kr.
7. Anden Formue	Kr.
Ialt	Kr.
Hvorfra gaar Gæld	Kr.

Vil den skattepligtige angive, at han og hans Husstand ingen Formue har, maa dette utvetykeligt anføres ved et „0“ eller „ingen“ i Rubrikken.

Skattepligtig Formue .....

I ovenstaaende Angivelser er medregnet følgende Beløb som Indkomst af fast Ejendom eller bedrift i andre Kommuner end i min Opholdskommune:

1. af fast Ejendom eller Erhvervsvirksomhed	Kommune	Indkomst Kr.
2. ved fast Ansettelse hos	Kommune	
3. som Medlem af Bestyrelse eller lign. ved	Kommune	

Anmærkningsrubrik: Den skattepligtige kan her anføre særlige Bemærkninger og Tilføjelser f. Eks om personlige Forhold, Sædvaner, Arbejdsløshed m. v. eller anden væsentlig Parkering til de anførte Oplysninger.

Øverste del af selvangivelse fra en arbejdsmand i Brabrand uden for Århus 1931. Selvangivelsen var ca. 37 cm lang. Det ses, at arbejdsmanden har anført en indtægt på 1.000 kr. under punkt 6, der blandt andet dækkede over arbejdsløshedsunderstøttelse. Angivelsen stammer fra Brabrand-Sdr. Årslev Sognekommune (LK-418) i Landsarkivet for Nørrejylland.

Skatteyderen skulle alene skrive et beløb ud for de relevante punkter, men ikke oplyse, hvem der var arbejdsgiver, eller hvorfra indkomsten i øvrigt kom. I enkelte tilfælde har myndighederne dog sammen med selvangivelsen bevaret nogle arbejdsgiverindberetninger, der giver mulighed for at se, hvorledes indkomsten er opstået, og i andre, men ret sjældne tilfælde kan en lønmodtager have opgivet, at indkomsten refererer til en bestemt del af året, mens han eller hun i øvrigt har været arbejdsløs.

Det ses af opdelingen på indkomsttyper, at lønindkomst og arbejdsløshedsunderstøttelse begge falder ind under kategori 6, så man ikke alene ud fra de opgivne beløb kan se, om den pågældende har været arbejdsløs, men i øvrigt viser gennemgang af de udfyldte blanketter, at lønmodtagere inden for de private erhverv har været i tvivl, om deres lønindkomst hørte hjemme under kategori 3, 4 eller 6.

Ifølge datidens skattelov kunne man fradrage kontingenter til arbejdsløsheds-kasserne, men da rubrikken til dette hedder: *Bidrag og præmier til pensions- og enkeforsørgelse, livs-, ulykkes-, syge- invaliditets-, alderdoms- og arbejdsløshedsforsikring, der andrager _____ kr. (må ikke fradrages med større beløb end 400 kr.),* kan man ikke ud fra de udfyldte blanketers beløb sikkert afgøre, om den pågældende skatteyder var medlem af en arbejdsløshedskasse.

Det er altså ikke muligt ud fra selvangivelsesmateriale direkte at finde frem til omfanget af arbejdsløsheden blandt skatteyderne og ej heller om deres arbejdsløsheds-kassetilknytning, men det kan muligvis give nogle muligheder for at belyse indkomstudviklingen for forskellige typer af erhverv og at foretage nogle mere indirekte skøn over omfanget af de enkelte skatteyders beskæftigelse. For at undersøge, hvor langt man kan komme ad denne vej, er der foretaget en gennemgang af det spredte materiale fra første halvdel af 1930'erne, der er afleveret til landsarkiverne. Som eksempler er valgt sognekommuner i nærheden af byer og med nogen forstadsbebyggelse.

Følger man skatteyderne person for person kommer man i disse kommuner frem til, at den gennemsnitlige årsindkomst for ufaglærte er stort set den samme fra år til år, men at denne indkomst kun svarer til omkring syv måneders arbejde, men med en betydelig spredning omkring gennemsnittet. Den arbejdsløshedsprocent, det svarer til, passer med forholdene for hele landet i 1932 og 1933, men ikke med procenterne i de foregående år. Det kunne altså tyde på, at de pågældende kommuner ikke har beskæftigelsesforhold, der er typiske for hele landet, eller at der har været en del ikke-arbejdsløsheds-kassemedlemmer med et andet beskæftigelsesmønster end de forsikrede.²⁹

For faglærte er der derimod et klart fald i den gennemsnitlige årsindkomst i 1932 og 1933 sammenlignet med tidligere år, men det er ikke muligt at omsætte dette fald til, hvor lang tid de pågældende har været beskæftiget på grund af en betydelige lønspredning i denne gruppe af lønmodtagere, og der er meget få eksempler på opgivelser om arbejdsløshedsperioder i selvangivelserne.

Størst er indtægtsnedgangen dog for de selvstændige erhvervsdrivende, og især for landmændene, der i 1932 har en gennemsnitsindkomst på en tredjedel af indkomsten i 1930, men beløbet stiger igen markant i 1933, formodentlig som følge af de kriseforanstaltninger, der da blev gennemført.

Heller ikke dette materiale kan derfor være en hjælp til at vurdere omfanget af den samlede arbejdsløshed blandt både forsikrede og ikke-forsikrede i 1930'erne.

Et uløseligt dilemma?

Kortlægningen af materialet til belysningen af omfanget af arbejdsløsheden i Danmark i de seneste 100 år peger således på, at – såfremt der ikke dukker nyt, hidtil upåagtet materiale op – det vil være meget vanskeligt at opstille rimeligt pålidelige langtidsserier for udviklingen, fordi ændringerne i statistisk praksis og i dækningsområder betyder, at tal fra før 1979 næppe kan gøres sammenlignelige med nutidens måde til at belyse arbejdsløsheden

De forhold, der især vanskeliggør en sammenligning eller gør den mindre meningsfyldt til belysning af den økonomiske situation, er – som det vil være fremgået af gennemgangen – følgende mangler ved de ældre tal: 1) ukendskab til arbejdsløsheden (åben og skjult) blandt ikke-arbejdsløshedsforsikrede, 2) i første halvdel af perioden en stadig reduktion i den del af lønmodtagerne, der ikke er arbejdsløshedsforsikrede, 3) ingen oplysninger om gifte kvinders erhvervsfrekvens, og 4) det problematiske i at sammenligne år med en meget stor forskel i den andel af arbejdsstyrken, der er selvstændige.

Arbejdsløshedsprocenterne fra de seneste 100 år vil derfor alene være egnet til at belyse udviklingen ved korttidsanalyser, hvor der ikke sker store ændringer i opgørelsesmetoderne, og da især for perioden efter 1930'erne, da der var opnået en forholdsvis stor dækning af arbejdsmarkedet.

Litteratur

- Arbejdsløshedsproblemet i Danmark 1930-1938.* Betænkning afgivet af Socialministeriets statsvidenskabelige konsulent (J.S. Dich), 1939.
- Arbejdsløshedsraadet betænkning af 22. februar 1935* (Redegørelse for arbejdsløshedens karakter og omfang paa grundlag af arbejdsløshedstællingen af 30. juni 1934), 1935.
- Arbejdsmarkedsforhold* (serien Erhverv og Samfund), div. udgaver, 1976 ff.
- Kjeld Bjerke: »Arbejdsløshedsraadets redegørelse for arbejdsløshedens karakter og omfang«, *Socialt Tidsskrift*, 1935, afd. A. s. 243-250.
- Kjeld Bjerke og Niels Ussing: *Studier over Danmarks nationalprodukt 1870-1950*, 1958.
- Jørgen Peter Christensen: *Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972*, 2002.
- Jørgen S. Dich: »Arbejdsløshedstallene og arbejdsløsheden«, *Socialt Tidsskrift*, 1932, A, s. 16-19.
- Barry Eichengreen og T.J. Hatton: *Interwar Unemployment in International Perspective*, Dordrecht, 1988.
- Preben Etwil: *Forskellige aspekter ved arbejdsløsheden i Danmark 1900-1945*, stor opgave ved polit.studiet, København, 1980.
- Ola Honningdal Grytten: *En empirisk analyse av det norske arbeidsmarked 1918-1939. Arbeidsledigheten i Norge i internasjonalt perspektiv*, Bergen, 1994.
- Max Kjær Hansen: *Arbejdsløshedsproblemet i Danmark*, 1929.
- Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark, bd. II*, 1974.
- Hans Chr. Johansen: *Indkomstskatter og offentlig vækst 1903-2005*, 2007.
- »Kommentar«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1985, s. 248-69.
- Angus Maddison: *Economic Growth in the West*, New York, 1964.
- Angus Maddison: *Dynamic forces in Capitalist Development*, Oxford, 1991.
- Meddelelser fra Det Statistiske Centralbureau 1920, Tilleggsgefte, *Konferansen angående Arbejdsledighedsstatistikken*, Kristiania, 1920.
- Poul Milhøj: *Danmarks Statistik*. Bd. I, 1951.
- Hans Cl. Nybølle: »Arbejdsorganisationernes vækst og arbejdsløshedens omfang«, *Socialt Tidsskrift*. 1935, afd. A, s. 1 ff.
- Hans Cl. Nybølle: »Arbejdsløshedsraadets redegørelse for arbejdsløshedens karakter og omfang«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*. 1935, s. 113-25.
- Hans Cl. Nybølle: »Arbejdsløshedsproblemet fra et statistisk Synspunkt«, *Socialt Tidsskrift*, 1936, afd. A, nr. 4., s. 119-160.
- Peder J. Pedersen: »Registreret og ikke registreret ledighed«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1976, s. 70-77.
- Peder J. Pedersen: »Arbejdsstyrke og beskæftigelse 1911-70«, *Socialt Tidsskrift*, 1977, afd. A, nr. 2, s.31-56.
- Kjeld Philip: »Om arbejdsløshed i udviklingslande«, *Økonomien bag socialpolitikken. Særudgave af Socialt Tidsskrift*, 1971, s. 250-60. *Socialt Tidsskrift*, div. årgange.
- The Measurement and Behavior of Unemployment*, Princeton, 1957.
- Topp, Niels-Henrik: »Influence of the Public Sector on Activity in Denmark 1929-39«, *Scandinavian Economic History Review*, 1995, s. 339-56.
- Jens Warming: *Haandbog i Danmarks Statistik*, 1913.
- Yearbook of Labour Statistics*, diverse årgange.
- F. Zeuthen: *Arbejds løn og arbejdsløshed*, 1939.

Noter

1 Som et eksempel på denne tankegang, der er udbredt i ulandslitteraturen, har Kjeld Philip i en oversigtsartikel om arbejdsløshed i udviklingslandene påpeget det noget nær umulige i at måle arbejdsløsheden i sådanne samfund uden en høj organisationsgrad på arbejdsmarkedet. Han fremhæver i artiklen tre grupper, der ikke arbejder i en »normal« fagforeningsdækket og aftaledækket beskæftigelse, nemlig 1) løs arbejdskraft i virksomheder, hvor der arbejdes til en løn, der

ligger langt under den normale tarif, 2) et stort antal næringsdrivende, der oftest kun arbejder en meget ringe del af dagen og som oftest tjener meget lidt – f.eks. ved småhandel eller diverse serviceydelse, og 3) de totalt arbejdsløse. Alle disse tre grupper ønsker formodentlig at finde arbejde på det rigtige arbejdsmarked og kan derfor i større eller mindre grad regnes med i et tal for arbejdsløsheden. (Kjeld Philip: »Om arbejdsløshed i udviklingslande«).

- 2 Mest detaljeret i serien Statistiske Meddelelser. For årene 1910-1940 i hæfter, der hver dækker en femårsperiode, og derefter i et årligt hæfte.
- 3 Jens Warming, s. 537-38.
- 4 En indgående gennemgang af de forskellige opfattelser af arbejdsløshedsbegrebet, som det så ud med 1930'ernes briller findes i Arbejdsløshedsproblemet i Danmark 1930-1938, s. 9-15.
- 5 Se om baggrunden Folkeforbundspagtens artikel 23.
- 6 De nordiske landes holdning til disse forslag fremgår af et referat af en konference, der blev afholdt i Kristiania i 1920, jf. Meddelelser fra Det Statistiske Centralbureau (1920).
- 7 *The Measurement and Behavior of Unemployment*, s. 441 f.
- 8 Jf. lov nr. 531 af 27. oktober 1917 ang. Overordentlig hjælp til arbejdsløse m.m.
- 9 Lov nr. 529 af 22. december 1921 om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring m.m. § 13.
- 10 Citatet findes i næste samme ordrette form i flere af periodens seneste opgørelser i Statistiske Meddelelser. Det er her gengivet efter Statistiske Meddelelser 4,100,2 s. 8*.
- 11 Der arbejdes desuden på at udvide opgørelserne til det, der betegnes som »arbejdsmarkedets udkant«, hvor der også skal indgå opgørelser om andre personer ude af ordinær beskæftigelse.
- 12 Arbejdsløshedsproblemet i Danmark 1930-1938, s. 34.
- 13 Bjerke og Ussing, s. 29, sml. også s. 142-43.
- 14 En diskussion af dette forhold findes i Peder J. Pedersen (1976), s. 70-77.
- 15 Peder J. Pedersen (1977), s. 33 og Statistiske Efterretninger 2001:23.
- 16 Se herom *The measurement and Behavior of Unemployment*, Barry Eichengren og T.J. Hatton og Ola Honningdal Grytten, kap. 2.
- 17 Jørgen S. Dich (1932), s. 19.
- 18 Svend Aage Hansen, s. 203 og 299.
- 19 Peder J. Pedersen (1976). Preben Etwil (1980) finder derimod tal, der ligger tæt op ad Svend Aage Hansens, ved at gå ud fra, at ikke-organiserede arbejdere havde en arbejdsløshedsrisiko på niveau med de organiserede, mens den var betydeligt lavere for funktionærer og husassistenter.
- 20 Angus Maddison (1964), appendix E.
- 21 Angus Maddison (1991), s. 260.
- 22 Jørgen Peter Christensen, s. 224-40.
- 23 H. Cl. Nybølle (1936).
- 24 Indberetning til Socialministeriet om arbejdsanvisningen og arbejdsløshedsforsikringen m.m. i regnskabsåret 1932-33 – aftrykt i Socialt Tidsskrift 1934, afd. C. Citatet findes på side 11 i indberetningen.
- 25 Loven blev med mindre ændringer og efter en heftig rigsdagsdebat om dens hensigtsmæssighed forlænget ved lov nr. 181 af 23. juni 1932.
- 26 Arbejdsløshedsrådets betænkning af 22. februar 1935, side 47. Da der ifølge lov nr. 42 af 11. februar 1933 om fordeling af økseød til kriseramte personer skulle gives tilskud til kommerne i forhold til antallet af kriseramte i den enkelte kommune valgte man også udelukkende at bruge antallet af tilmeldte til arbejdsanvisningskontorerne som fordelingsnøgle. Antallet for landets hoveddele er publiceret i Statistiske Efterretninger 1933, side 69-60, jf. også omtalen i Socialt Tidsskrift 1934, afd. C, s. 83 ff.
- 27 Jf. Hans Chr. Johansen, s. 147-159.
- 28 Normalt blev hele familiens indkomst beskattet samlet, men for hustruer med selvstændig virksomhed gjaldt der særlige regler for beskatningen.
- 29 Arbejdsløshedsrådets betænkning fra 1935 finder, at arbejdsløsheden blandt de forsikrede arbejdere var højere på landet end i byerne.

Italienske erhvervsarkiver*

AF FABIO DEL GIUDICE

Erhvervsarkiver i Italien er i høj grad virksomhedsarkiver, dvs. arkiver for de enkelte foretagender, industrivirksomheder, banker etc. Der er dog begyndt at opstå regionale økonomiske arkiver, der indsamler ikke alene fra et områdes erhverv, men også fra statslige foretagender og tilsynsmyndigheder. Også de kommunale og statslige arkiver rummer i betydeligt omfang gammelt og spændende materiale til belysning af erhvervsudviklingen og arbejds- og beskæftigelsesforhold.

Definition

Der findes ikke nogen specifik definition af begrebet erhvervsarkiv. Man kan altid anvende den traditionelle definition af et arkiv som en samling af dokumenter uanset medie (på papir, elektronisk/digitalt, fotografisk, audiovisuelt etc.), der er skabt eller modtaget af en fysisk eller juridisk person (enkeltpersoner, familier, selskaber, centraladministrationen, offentlige institutioner etc.) i forbindelse med dennes aktiviteter. På denne måde opstår arkivet spontant som arkivalsk nedslag af en praktisk, administrativ eller juridisk aktivitet. Det består derfor af en samling af dokumenter, der har en oprindelig, nødvendig og veldefineret sammenhæng (Lodolini, Carucci).

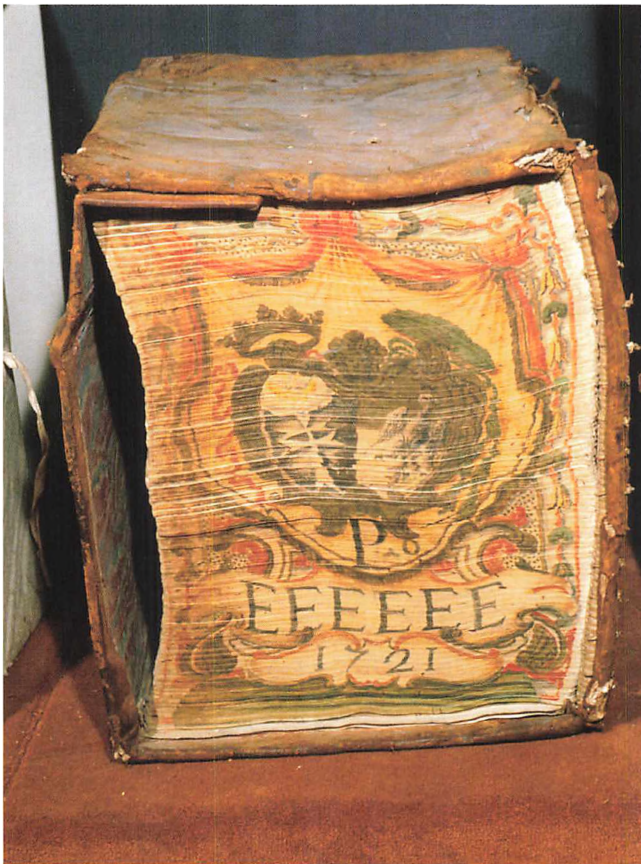
Som følge af en række forfatteres tanker (Carucci, Paletta, Bonfiglio-Dosio) har vi gennem den seneste tid set en tendens til, at begrebet erhvervsarkiv er blevet udvidet, idet et større antal arkiver nu er blevet betegnet som *økonomiske arkiver*. Hvor man normalt ved erhvervsarkiver har forstået de dokumenter, hvis arkivskabere er private virksomheder, omfatter de økonomiske arkiver også de arkivskabere – det være sig offentlige eller private – hvis aktiviteter ikke kun består i produktion, men også i at støtte, vejlede og kontrollere de egentlige producenter.

Langt størstedelen af virksomhederne definerer sig som privatretslige enheder, og dette er udgangspunktet for privatarkivernes særlige juridiske, administrative og arkivmæssige forhold.

* Oversat af arkivar, ph.d. stipendiat Asbjørn Romvig Thomsen

Som det er blevet vist, har udtrykket erhvervsarkiver altså et ganske bredt anvendelsesområde, der omfatter såvel landbrugs- som handelsvirksomheder. Derfor produceres der da også mange forskellige typer af arkiver. I begyndelsen fokuserede historikere og forskere i Italien primært på industriens arkiver – og særligt på storindustriens på grund af dens indflydelse på nationaløkonomien og (som følge deraf) dens indflydelse på landets økonomiske politik. Der blev altså udgivet værker om enkeltvirksomheder eller karismatiske erhvervsfolk og -familier. Derefter flyttedes opmærksomheden over på bankernes arkiver, fordi bankerne var gamle, traditionelle virksomheder, der desuden havde vist sig at være særligt opmærksomme på håndteringen af deres egne dokumenter. Og nu, senest, har forskningen særligt vist interesse for det vidtspredte net af små og mellemstore virksomheder, for områder med særlig koncentration

Ikke kun sikkerheden og håndteringen af bankernes materiale havde interesse, men der blev også gjort noget ud af den enkelte regnskabsbog. Den viste hovedbog er fra Banco di Santo Spirito 1721. Foto: Fabio Del Giudice.

af industri, for økonomiske og finansielle myndigheder og for offentligt ejede virksomheder.

Lovgivning

Ud fra et arkivretsligt synspunkt er det særlig relevant, hvilken type arkivskaber der er tale om, eftersom lovgivningen om behandlingen af arkivalierne skelner mellem arkiver af offentlig og privat proveniens. Lovgivningen om erhvervsarkiver opdeles traditionelt i to forskellige grupper: den første omfatter den generelle arkivlovgivning og dens anvendelsesmuligheder på erhvervsarkiver, og den anden omfatter lovkomplekset vedrørende virksomheder og deres dokumenthåndtering.

Den vigtigste lov vedrørende det første punkt er lovdekret nr. 42 af 22. januar 2004: Loven om kulturarv og landskab. Loven erstatter de to foregående love, nemlig lovdekret nr. 490 af 29. oktober 1999 (en opsamling af lovbestemmelserne vedrørende kulturarv og naturbeskyttelse) og det præsidentielle dekret nr. 1409 af 30. september 1963 (bestemmelser vedrørende de statslige arkivers indretning og personale).

Hvad angår *bevaringen* skal særligt fremhæves § 10, stk. 2, litra b, der drejer sig om identificeringen af bevaringsværdigt materiale, og stk. 3, litra b, der vedrører private arkiver eller enkelt dokumenter, der erklæres *af kulturel interesse* (§ 13) og derfor også er af særlig historisk interesse. Denne erklæring har en dobbelt betydning. På den ene side pålægges den private ejer af dokumenterne visse forpligtelser, og på den anden side erklæres arkivet hermed officielt for kulturarv.

Hvad angår *tilsynet* er de centrale bestemmelser om beskyttelse og opbevaring af arkivet at finde i § 20 (forbud mod opsplnitning) og § 21 (der opremser, hvilke indgreb der kræver tilladelse fra Kulturministeriet). Disse indgreb omfatter overførsel af samlede arkivenheder, flytning af arkiverne, kassation i offentlige eller private arkivalier, der er erklæret *af kulturel interesse*, og gennemførelsen af kulturarvsprojekter, der enten kræver en formel projektpræsentation eller ansøgerens beskrivelse af indgrebet.

Hvad angår *konserveringen* udvider og forklarer § 29 restaureringsbegrebet og indfører blandt andet det princip, at restaureringen skal udføres af professionelle konservatorer.

Hvad angår *anvendelsen* er i § 122 samlet bestemmelserne vedrørende adgangen til dokumenter, der opbevares ved de statslige arkiver eller i de offentlige myndigheders historiske arkiver. Her understreges princippet om den frie adgang til de bevarede akter i alle offentlige arkiver, bortset

fra de undtagelser, der er omfattet af særlige adgangsbestemmelser (§§ 123 og 125). Principperne for adgangen til de private arkiver fastsættes derimod i § 127, der understreger pligten til at give forskere adgang til dokumenterne i henhold til de retningslinjer, der er aftalt mellem de private og Arkivtilsynet. Også for disse arkiver kan der gælde særlige adgangsbestemmelser (§§ 125 og 122, stk. 3). De generelle bestemmelser om persondatabeskyttelse udvides til også at dække ikke-anmeldte private arkiver (§ 127, stk 3), ligesom det principielt fastslås, at disse regler også gælder for endnu ustrukturerede arkiver (enkeltbind og -dokumenter). Endelig fastslås det, at historikers adgang til dokumenter, der indeholder persondata, reguleres via bestemmelserne i Loven om etisk og anstændig opførsel (udstedt den 28. februar 2001 af det italienske Datatilsyn, som blev forudsat i lovgivningen vedrørende behandlingen af persondata (lovdekret nr. 281 af 30. juli 1999: Bestemmelser vedrørende behandlingen af persondata med henblik på historiske, statistiske eller videnskabelige undersøgelser)).

Før vi går over til det andet punkt – det, der vedrører lovgivningen om virksomhedernes dokumenter – vil det være nyttigt med en kort indføring i rammerne for området og med en mere detaljeret definition af *producenten* og *den selvstændige erhvervsdrivende*, *virksomheden* og de forskellige typer af virksomheder, der omfattes af vores ordning. Også for erhvervsarkiverne er det nødvendigt at have en institutionel og regelbunden tilgang med udgangspunkt i arkivskaberens karakter og en overordnet beskrivelse af, hvilken type aktiviteter den er involveret i.

Den gældende lovgivning (§ 2082 i Civilloven fra 1942) – tidligere var området reguleret af Handelsloven for Kongeriget Italien fra 1882 – definerer *den selvstændige erhvervsdrivende* som en, der *på professionel basis driver et foretagende, som er organiseret med henblik på at producere og udveksle varer og tjenesteydelser*. Mindre selvstændige erhvervsdrivende (§ 2083) omfatter *jordbrugere, håndværkere, småhandlende og dem, hvis professionelle foretagende primært drives ved egen eller familiemedlemmernes arbejdskraft*. *Bedriften* (§ 2555) defineres som *helheden af de aktiver, som den selvstændige erhvervsdrivende har samlet for at drive virksomheden* og omfatter altså særligt de materielle aktiver (lokaler, maskiner, varer etc.). Med udtrykket *virksomhed* menes al den aktivitet, der er rettet mod produktion og udveksling af varer og tjenesteydelser (kapitalen, personalet, organisationen). Virksomheden kan være dimensioneret til at blive drevet af en enkelt person (*enkeltmandsvirksomhed*) eller af flere i samarbejde (selskab), hvor *to eller flere personer*

bidrager med varer eller tjenesteydelser med henblik på i fællesskab at drive et økonomisk foretagende og dele fortjenesten mellem sig (§ 2247). Virksomhederne deles i to store grupper, når de typologiseres efter deres aktiviteter: der er tale om landbrugsvirksomheder, når de *driver jordbrug, skovbrug, husdyravl eller lignende aktiviteter* (§ 2135); der er tale om handelsvirksomheder, når de driver en industriel produktion af varer og tjenesteydelser, forhandler andres produkter, transporterer varer til lands, til vands og i luften, driver bank- eller forsikringsvirksomhed, eller når de er støttevirksomheder for de foregående (§ 2195). Denne skelnen er vigtig, fordi det kun er de mellemstore og store (og altså ikke de mindre) handelsvirksomheder, der har pligt til at lade sig indskrive i virksomhedsregistret og til at føre regnskab (§ 2214), og som er underlagt konkurslovgivningen (§ 2221). Siden 1993 er virksomhedsregistreringen blevet lagt ud til handelskamrene. Groft sagt – og med store forskelle alt efter om det drejer sig om handelssektoren (industrien) eller servicesektoren – taler man om, at mindre virksomheder har op til ti ansatte, mellemstore virksomheder op til hundrede og store virksomheder over hundrede ansatte.

Vi går nu over til den anden gruppe af bestemmelser, nemlig dem, der vedrører virksomhedens dokumenthåndtering. Virksomhedens produktion, modtagelse og anvendelse af dokumenterne er både reguleret ved lov (herunder en stor del af regnskabsføringen) og nødvendiggjort af organisatoriske og driftsmæssige hensyn (her skabes virksomhedens egne akter). Med hensyn til de lovregulerede områder findes de primære bestemmelser i Civilloven, i Momsloven (lov 633/1972) og i Skatteloven (lov 600/1973). Der skal desuden tages hensyn til lovgivningen vedrørende ansættelsesforhold, kontrakter, fagforeningsforhold, ulykker, brandforebyggelse og arbejdsmiljø.

Arkiver, der skabes af organisatoriske og driftsmæssige hensyn, indeholder – når man begynder i toppen af den typiske virksomheds organisationsdiagram – eksempelvis papirer fra bestyrelsesformanden, bestyrelsen, den administrerende direktør og den øvrige direktion, sekretariatet, virksomhedens forskellige dele og ledelsesorganer; derefter kommer dokumenter vedrørende

- håndtering af virksomhedens formue og finansielle aktiviteter
- tekniske anlæg
- organisering og drift af produktionsanlæg
- personalehåndtering og –administration
- kontrolforanstaltninger, reklame, marketing og pr
- forhold til filialer og andre af virksomhedens produktionsanlæg

- planlægning, forskning og dokumentation
- organisering, systemer og service
- udenlandske aktiviteter

Virksomhedernes dokumentation kan altså overordnet set inddeles i tre store grupper: selskabets dokumenter, den administrative/regnskabsmæssige dokumentation og den tekniske/planlægningsmæssige dokumentation.

Civilloven slår fast, at den selvstændige erhvervsdrivende skal dokumentere udviklingen i sine aktiviteter ved hjælp af dertil indrettede dokumenter og bogholderi (journaler, inventarlistes, hovedbog, korrespondance, kontrakter, fakturaer), som skal bevares i 10 år. Denne periode forlænges, indtil den skattemæssige kontrol af den dertil svarende skatteperiode i henhold til det præsidentielle dekret nr. 600/1973 om direkte afgifter og det præsidentielle dekret nr. 633/1972 vedrørende moms er afsluttet.

En mere analytisk undersøgelse af bestemmelserne vedrørende de forskellige typer af dokumenter må tage udgangspunkt i §§ 2214-2220 i Civillovens 5. bog om føring af regnskaber, der vedrører arbejdsmarkedet. Den selvstændige erhvervsdrivende med handelsvirksomhed forpligtes til at føre regnskab og i § 2214 mere specifikt at føre en journal og en inventarliste. Desuden er virksomhederne – alt efter type og størrelse – forpligtede til at føre andre regnskabsbøger (hovedbog, kassebog, lagerfortegnelse) og at bevare de originale breve, telegrammer og fakturaer, som de har modtaget, og en kopi af de breve, telegrammer og fakturaer, som de har afsendt. § 2215 foreskriver pligten til nummerering og stempning af journalen og inventarlisten, § 2216 vedrører pligten til at påføre journalen *daglige oplysninger om hvad der foretages med hensyn til virksomhedens drift*, og § 2217 vedrører føringen af inventarlisten. Til slut fastslår § 2220 pligten til at bevare regnskabsdokumenterne i 10 år efter datoen for sidste indførsel. Også de modtagne og afsendte fakturaer, breve og telegrammer skal bevares i 10 år.

Ud over regnskabsbøger og -dokumenter gør Civilloven det også obligatorisk for forskellige selskabstyper at føre visse bøger vedrørende selskabet (§ 2421: bog om andelshaverne, om forpligtelserne, om generalforsamlingerne, om bestyrelsen, om det interne kontrolråd, om eksekutivkomiteen). Til forskel fra regnskabsbøger og -dokumenter skal disse selskabsbøger bevares i hele selskabets levetid, så de ved selskabets likvidation kan overføres til – og opbevares i yderligere 10 år hos – domstolens ekspeditionskontor (§§ 2457, 2497 og 2516). Selskabsbøgerne

vedrører organiseringen og driften af selskabet, og de kan derfor ikke i bevismæssig henseende sammenlignes med regnskabsbøgerne og -dokumenterne (journal, inventarliste og øvrige regnskabsbøger og -dokumenter). Regnskabsdokumenternes grundlæggende funktion er at være bevis til fordel for eller imod den selvstændige erhvervsdrivende, fordi de er egnede kontrolinstrumenter i den analytiske rekonstruktion af de enkelte forhold, som er opstået i forbindelse med driften af virksomheden, og de er den selvstændige erhvervsdrivendes garanti for, at han har opfyldt sine forpligtelser i henhold til lovgivningen. Selskabsbøgerne, derimod, der kun dokumenterer selskabets og dets styrende organers beslutningsprocesser, kan udelukkende bevise historiske foreteelser, der er foregået ad de officielle kanaler. Selskabsbøgerne har vist sig at være de oftest bevarede dokumenter fra virksomhederne, og de har været udgangspunkt for de væsentligste historiske studier.

Også lovgivningen vedrørende arbejdsforhold og arbejderbeskyttelse pålægger virksomhederne visse dokumentationsbyrder. De vigtigste er her, at der skal føres og bevares en registerbog og en lønningsbog (§§ 20-26 i det præsidentielle dekret nr. 1124/1965 og § 42 i lov nr. 145/1969) samt arbejdsbog og et register over ulykker. Kontrollen af sikkerhedsforholdene medfører indberetnings- og tilsynspligt, pligt til periodiske godkendelser af maskineri m.v. og pligt til at sørge for præventive lægekontroller med henblik på at kunne få udført forskellige aktiviteter. Andre dokumentationsbyrder er forbundet med opfyldelsen af skatteyderforpligtelserne såsom de årlige navne- og lønningsindberetninger, de periodiske indbetalinger af skatter etc.

Også skattelovgivningen pålægger virksomheden talrige dokumentationsbyrder. Det præsidentielle dekret nr. 600 af 29. september 1973 vedrørende indkomstskatteligningen gør nogle regnskabsdokumenter obligatoriske (et register over aktiver, der kan amortiseres, og supplerende lagerfortegnelser), moms-relaterede registre og dokumenter (registre, kvitteringsblanketter, kartoteker, leporello-liste, fakturaer, toldkvitteringer og transportpapirer), og dekretet påbyder bevaring af disse dokumenter indtil den skattemæssige kontrol af den dertil svarende skatteperiode er afsluttet.

Afslutningsvis bør der henvises til muligheden for at implementere ISO-standarderne for dokumenthåndtering fra 2001 i virksomhedernes virkelighed. Jeg tænker her på ISO 15489-1, Information and documentation, Records management, Part 1: General, og Part 2: Guidelines. Efter at disse direktiver har været glemt i en længere periode, kan vi nu se positive tendenser til, at situationen vender. Både Part 1 (General) og

Part 2 (Guidelines) forsøger at definere og standardisere de politikker, ansvarsområder, termer og regler, som forretningsverdenen burde anvende i forbindelse med deres records management. Desuden tager man fat på en behandling af emnet 'planlægning og implementering af et system til arkivering af data' inden for et hvilket som helst foretagende, idet man kommer ind på alle de basale emner som work-flow, registrering, klassificering, bevaring, kontrol, uddannelse af personalet etc. ISO-standarderne vedrører driften af de 'levende' arkiver ude i virksomhederne.

Institutioner

Offentlige og private arkiver

De italienske erhvervsarkiver udgør en dynamisk sektor i stadig forandring, men den er også fuld af modsætninger. For på den ene side ser vi – særligt i forbindelse med møder ved konferencer og seminarer – at der er almindelig enighed i videnskabelige arkiv- og erhvervsarkivkredse om, at der er behov for en systematisk erfarings- og vidensudveksling. Men på den anden side fortsætter initiativerne med at være fragmentariske og spredte, og særligt mærkbart er det, at der mangler en samlet national registrering, et helhedsorienteret projekt med fokus på bevaring og sikring af virksomhedernes dokumentation.

I løbet af de seneste år er der sket omfattende ændringer både inden for den offentlige sektor og for de private virksomheder. På den ene side er der således foregået en konstant overdragelse af kompetenceområder og beslutningsmyndighed fra centraladministrationens organer til de stadig mere uafhængige decentrale myndigheder (særligt regionerne, men også provinserne og kommunerne); på den anden side ses det, at de store virksomheders størrelse er under omfattende indflydelse fra de – særligt inden for bankverdenen – hastigt på hinanden følgende fusioner og overtagelser. Desuden lider det statslige arkivvæsen under stadige nedskæringer i bevillingerne og den deraf følgende konstante mangel på teknisk/videnskabeligt personale. De forskellige typer af selvstændige virksomheder inden for arkivbranchen må – med ganske få undtagelser – leve med et meget skrøbeligt marked og udgør ikke noget egentligt alternativ.

På ganske få år har der imidlertid vist sig nye aktører på scenen, og der eksperimenteres med nye organisatoriske og driftsmæssige løsninger. Et af de væsentligste eksempler udgøres af de *fonde*¹, der samler en række kulturelle aktiviteter under sig – herunder ofte driften og udnyttelsen af

de historiske arkiver. I flere tilfælde nyder fondene godt af samarbejde med såvel modervirksomheden som de lokale myndigheder. Ved denne type af løsninger sættes arkivet direkte i forbindelse med det samfund og det lokalområde, i hvis historie virksomheden har sine økonomiske og sociale rødder. Denne løsning har vist sig at være en af de mest effektive med hensyn til at garantere arkivet den nødvendige kontinuitet – og med hensyn til at få sikret dokumenternes overlevelse trods de ideligt omskiftelige forhold inden for virksomhederne.

*Outsourcing*² – at få arkivet drevet af eksterne samarbejdspartnere – dækker en stigende del af markedet. Denne tendens gælder ikke blot den semiaktive dokumentation, driften af papirarkiverne, men også inden for de historiske arkiver, hvor en del af de klassiske ordnings- og registreringsopgaver bliver overdraget til specialiserede forskningscentre, til andelsforetagender og til enkelte selvstændigt erhvervsdrivende arkivarer. Dette sker også inden for institutioner med grundfæstede traditioner – og ikke længere kun private. Den primære årsag er de reducerede budgetter, der betyder, at den traditionelle samlingsfigur i virksomhedens arkiv, vogteren af institutionens hukommelse, er ved at forsvinde ud af billedet. Arkivet risikerer derfor jævnligt at blive reduceret til en museumsgenstand.³

Et andet positivt eksperiment har været forsøget på – efter tysk model – at skabe regionale økonomiske arkiver.⁴ Efter at modellen flere gange er blevet nævnt som et af de mest effektive midler mod den stadigt stigende risiko for en opsplnitning af arkiverne, er eksperimentet i færd med at tage sine første spæde skridt efter indgåelsen af en samarbejdsaftale mellem Centret for Virksomhedskultur i Milano, regionen Lombardiet, Polytek-nisk Lærestanstalt i Milano og Kulturministeriet. Den moderne virksomhed bliver mere og mere præget af en dynamik, der medfører hyppige skift af hovedsæde, navn, størrelse og ejerforhold. Særligt i kriseperioder, tider med færre økonomiske ressourcer, er der en naturlig tendens til, at arkiverne og alt, hvad der i øvrigt hører til den historiskdokumenterende arv og derfor bliver anset for at have ingen eller kun ganske lille umiddelbar nytteværdi, spredes for alle vinde.

For øjeblikket er en anden tendens imidlertid også ved at vinde frem, særligt hvad angår de store virksomheder – og i kølvandet på fænomener som fusioner og forretningskoncentrationer. Det drejer sig om institutionernes gradvise overgang fra at være arkiv for en enkelt virksomhed til at antage dimension af historisk arkiv for en hel gruppe. Det drejer sig om en ændring med betydelige konsekvenser, idet det medfører en fuldstændig gentænkning af arkivets funktion. De institutioner, der har den læng-

ste tradition, og hvor der findes såvel en følsomhed over for historiske problematikker som relevante professionelle kompetencer, eksperimenterer med nye typer af organisatoriske og driftsmæssige løsninger. Overtagelsen af arkiver fra nedlukkede eller opslugte virksomheder betyder ofte, at papirerne fysisk overflyttes fra den oprindelige produktionskontekst til et nyt og anderledes opbevaringssted. Man bryder således med det arkivistiske princip om den uafbrudte opbevaring, der som bekendt tilfører dokumenterne autencitet. På den anden side tillader denne løsning, at om ikke hele arkivet, så dog de væsentligste arkivserier reddes fra at blive spredt. Så må man leve med, at det nødvendigvis må skabe nogle problemer for Arkivtilsynet – og at det allerede har skabt en vis forvirring blandt brugerne.

Endelig kan prisen 'Impresa e Cultura' (Virksomhed og Kultur),⁵ som i 2005 blev uddelt for niende gang, ses som bevis på den positive udvikling i forholdet mellem virksomhederne og den kulturelle verden. I løbet af de sidste år er kulturinvesteringerne gået fra at være traditionel mæcen-virksomhed eller sponsorater til at have en mere åben karakter af reelt kulturelt partnerskab. Virksomhederne viser, hvordan også kulturen repræsenterer en fleksibel værdi: stadig oftere ser vi virksomheder være hovedaktører i kulturprojekter, som de selv har fundet på, finansieret og gennemført. Erhvervsarkiverne og -museerne er et klassisk eksempel, og der sker en hastig stigning i den andel af ressourcerne til kulturinvesteringer, som går direkte til bevaring og udnyttelse af den historiskdokumenterende og den visuelle arv.

Også antallet af erhvervsarkiver og centre for virksomhedskultur, der er at finde på nettet, er i konstant stigning. Dette kan ses på UNESCOs portal om arkiver, der beskæftiger sig med virksomheder og arbejde.⁶

En liste over erhvervsarkiver i Italien, der konstant bliver opdateret, findes på hjemmesiden for Centret for Virksomhedskultur i Milano (http://www.culturadimpresa.org/archivi_impresa/archivi_impresa.htm).

Forbund, råd etc.

Det Nationale Italienske Arkivforbund, ANAI (Associazione Nazionale Archivistica Italiana), blev oprettet i 1949 og har hovedsæde i Rom (<http://www.anai.org/homepage.asp>). ANAI har afdelinger over hele landet og har i mange år haft aktiviteter inden for alle arkivprofessionens vigtigste sektorer. Dette sker blandt andet gennem oprettelse af tematiske arbejdsgrupper, organisering af konferencer og seminarer, og en intens uddannelsesvirksomhed.

Centret for Virksomhedskultur (Centro per la cultura d'impresa), der blev dannet som forening i 1991, har sit hovedsæde i Milano (<http://www.culturadimpresa.org/>). Centret har til formål at fremme bevaringen og udnyttelsen af sine medlemmers dokumentssamlinger, at udvikle virksomhedskulturen gennem udnyttelsen af de historiske og samtidige dokumentssamlinger, som er skabt af virksomhederne og andre økonomiske

culturaimpresa

Culture e impresa - On-line journal - n. 7, January 2009
 Fondazione Ansaldo Genova Centro per la cultura d'impresa Milano
 Supported by International Council on Archives - Section Business and Labour

- italian version
- home
  - editorial
  - foreground
  - schedule
  - ica/sbl
  - reviews
  - link
  - authors
  - archives
  - ... search
  - credits

• editorial

Business Archives: New Observations and Old Problems
 by *Alessandro Lombardo and Giuseppe Paletta*

• foreground

The Malacalza Group
 by *Alessandro Lombardo*
 Quaderni di sicurtà. Mansutti Foundation
 by *Marina Bonomelli*
 Enel's Historical Archives
 by *Elena Accorinti*
 The Historical Archives of the Monte di Pietà and the Cassa di Risparmio (Savings Bank) in Genoa
 by *Claudia Cerioli*
 The Micheletti Foundation Film and Media Library
 by *Pier Paolo Poggio*
 The "Memory Project" for Piombino's Iron and Steel Industry
 by *Angelo Nesti*
 The Museweb of the Economy of Varese
 by *Eddy Moschetti*

Despatching first A 109 for U.S. market, aeronautical manufacturer G. Agusta, Cascina Costa (Varese), 1975. A. Grampa collection.

History Looks Forward to the Future
 by *Alessandro Lombardo*
A Study Day for Culture, Communication and Business at the Isec Foundation
 by *Carlo Vinti*

• ica/sbl

Mining Industry's Archives in Spain
 by *José Andrés Gonzàles Pedraza*
ICA World Congress in Kuala Lumpur
 by *Hans Eyvind Næss*

Report of ICA SBL Meetings in Stavanger (Norway), 16-18 June 2008
 by *Becky Haglund Tousey*

o news

Reopening of the Unicredit Banca di Roma Historical Archives

Exhibition Milano1947-2007

Rete degli Archivi d'Impresa. National Central Archives (Rome), 18th June 2009.

Unioncamere: the new website of the library and the historical archives is on line.

o reviews

Cultura d'impresa in Lombardia. Un secolo di lavoro in fotografia.

In cartiera a corsico

Cultura del mercato. La commissione parlamentare d'inchiesta sulla concorrenza (1961-1965)

Raccontare l'impresa

I mondi minerari della Sardegna

I musei d'impresa. Dalle arti industriali al design

enheder, at oprette lokale økonomiske arkiver og virksomhedsmuseer, at uddanne arbejderne og at publicere resultaterne af sine egne aktiviteter.

Forbundet af Italienske Virksomhedsmuseer og -arkiver, Museimpresa (Associazione Italiana Musei ed Archivi d'Impresa), blev oprettet i 2001 og har hovedsæde i Milano (<http://www.museimpresa.com>). Museimpresa ønsker at fremme museums- og arkivmodellerne som udtryk for virksomhedens kulturpolitik med henblik på forskning, udnyttelse af samlingerne og uddannelse samt med henblik på en udveksling med det relevante lokalsamfund og dettes administrative virkelighed.

Det Italienske Forbund for den Industri-arkæologiske Arv, AIPAI (Associazione Italiana per il Patrimonio Archeologico Industriale) blev oprettet i 1997 og har hovedsæde i Terni (<http://www.patrimonioindustriale.it/PatInd/portale.nsf?opendatabase>). AIPAIs formål er at fungere som en slags permanent observatorium, som (a) vurderer, certificerer og formidler viden om institutioner, der allerede eksisterer, og projekter, der har til hensigt at sikre bevaringen af den italienske industriarkæologiske arv, og (b) fremmer det praktiske og videnskabelige samarbejde mellem offentlige og private institutioner vedrørende katalogisering, bevaring og udnyttelse af den industrielle kulturarv og vedrørende beskyttelsen af arkiver, maskiner og andre vidnesbyrd om industriens og arbejdets verden. Disse undersøgelses og initiativers fokus ligger på arkitektoniske produkter, miljøet, landskabet og infrastrukturen, dokumenter og arkiver, maskiner og redskaber, know-how og i øvrigt alle aspekter af den tekniske, sociale og økonomiske historie, som er mest direkte forbundne med den industrielle kulturarv.

Guider

Trykte guider

En af de vigtigste former for bevaringsaktiviteter i forhold til erhvervsarkiverne bestod – særligt i 1980'erne – i en indledende registrering af dokumentmassen. Denne vigtige bevaringsaktivitet, som foregreb mere udviklede former for sikring og anvendelse, har involveret Arkivtilsynene, Kulturministeriets lokale myndigheder, der har til opgave på regionsplan at føre tilsyn med de ikke-statslige arkiver. De første betydelige resultater af disse aktiviteter omfatter de tre regioner Toscana, Lazio, Veneto og – senest – Milano-området, som er dækket af publicerede, geografisk opdeltede guider:

- Consiglio Nazionale delle Ricerche – Soprintendenza archivistica per la Toscana, *Archivi di imprese industriali in Toscana*, Firenze 1982 (edizioni All'insegna del Giglio)

- Ministero per i beni culturali ed ambientali – Soprintendenza archivistica per il Lazio, *Guida degli archivi economici a Roma e del Lazio* (red.: M. Guercio), Rom 1987
- Giunta regionale del Veneto – Soprintendenza archivistica per il Veneto, *Archivi delle Aziende municipalizzate* (red.: G. Bonfiglio-Dossio), Venedig 1987
- Regione Lombardia, *Gli archivi d'impresa nell'area milanese. Censimento descrittivo* (red.: D. Bigazzi), Milano 1990 (editrice Bibliografica).

For Roms vedkommende henvises endvidere til:

- Ministero per i beni culturali ed ambientali – Ufficio centrale per i beni archivistici, *Gli archivi economici a Roma. Fonti e ricerche*, Rom 1997.

For nogle år siden har Milanos Handelskammer taget initiativ til en sonderende registrering af erhvervsarkiverne i Milano-provinsen – et arbejde der allerede er i gang ved Centret for Virksomhedskultur, og hvis første resultater findes publiceret i Giuseppe Palettas artikel *L'attività del Centro per la cultura d'impresa*, der er trykt i *Rassegna degli Archivi di Stato*, LX (2000), 2, side 455-473, og publiceret på Centrets hjemmeside (<http://www.culturadimpresa.org/attivita/01.htm>).

I begyndelsen af 1990'erne sås aktiviteter i den sicilianske sektion af ANAI med henblik på udformningen af en guide over sicilianske kreditinstitutters historiske arkiver, og et tilsvarende initiativ udsprang fra Fondazione Cassa di Risparmio di Puglia og Puglias Arkivtilsyn, der ville registrere Puglias kreditinstitutters arkiver. Et tilsvarende projekt er undervejs vedrørende erhvervsarkiver på Sardinien. Andre eksempler på sådanne sektorguides er:

- Ministero per i beni culturali ed ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici – Unione Italiana delle Camere di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura, *Guida agli Archivi storici delle Camere di commercio italiane* (red.: E. Bidischini og L. Musci), Rom 1996

Som en demonstration af erkendelsen af forsikringssektorens vigtighed er siden udkommet:

- R. Baglioni: *Guida alle fonti storiche delle assicurazioni in Italia* (præsenteret af A. Desiata og med introduktion af L. Segreto), Venezia, Marsilio 2003

Som en del af en større ambition om at udbrede kendskabet til Italiens industrielle kulturarv har vi fået den første guide rettet specifikt mod dette område:

- *Turismo industriale in Italia. Arte, scienza, industria: musei e archivi d'impresa* (med introduktion af A. Calabrò), Milano, Touring Club Italiano 2003

Gennem de seneste år er det overordnede billede af erhvervsarkiverne blevet beriget med talrige guider over arkiverne og de fornemme hovedsæder, der huser de førende italienske bankers arkiver:

- *L'Archivio Storico del Credito Italiano* (Libri Scheiwiller), Milano 1989
- Banca d'Italia, *Guida all'Archivio Storico* (med introduktion af G. Bonelli, C. Pavone og G. Talamo), Rom 1993
- Compagnia di San Paolo, *La Vigna di Madama Reale e l'archivio Storico San Paolo*, Torino 1995
- Istituto Mobiliare Italiano, *Guida all'Archivio Storico dell'Istituto Mobiliare Italiano S.p.A.*, Rom 1998
- *L'Archivio Storico della Banca di Roma*, Rom 2000 (Marchesi Grafiche Editoriali)
- Banca Nazionale del Lavoro, *Le carte della memoria. L'Archivio Storico della BNL (vol. 2)*, Rom 2002
- *L'Archivio Storico di Banca Intesa. Per una storia al plurale* (red.: F. Pino), Milano, Banca Intesa 2004.

Nogle år tidligere udkom:

- *Ansaldo, Archivio Storico*, Genova, IRI/Finmeccanica 1985
- *Archivi d'impresa e archivistica industriale. L'Archivio Storico dell'Azienda Consorziale Trasporti di Reggio Emilia* (red.: L. Borghi og G. Fabbri), Bologna, Analisi 1986
- serien af publikationer fra Fiats projekt »Progetto Archivio Storico Fiat«
- Confindustria, *Guida all'Archivio Storico della Confindustria* (red.: A. Bazzichi og R. Vommaro), Rom, SIPI 1990
- Dalmine, *Archivio Storico*, Milano 1991 (Dalmine SpA – ILVA Gruppo IRI)

Nogle af de førende institutioner arbejder desuden løbende med at publicere trykte serier eller tidsskrifter, der samler den vigtigste forskning i deres arkiver (Banca d'Italia, Banca Intesa, Banca Nazionale del Lavoro,

Compagnia di San Paolo, Fondazione Banco di Napoli, Fondazione Ansaldo, Fondazione Piaggio, Fondazione Dalmine).

De bind, der samler papirerne fra talrige og væsentlige konferencer, må endvidere anses for egentlige redegørelser for de vigtigste erfaringer og deres udvikling. Der er tale om følgende:

- Ministero per i beni culturali ed ambientali – Ufficio centrale per i beni archivistici, *Gli archivi degli istituti e delle aziende di credito e le fonti d'archivio per la storia delle banche. Tutela, gestione, valorizzazione, Atti del Convegno, Roma, 14-17 dicembre 1989*, Rom 1995
- Associazione Nazionale Archivistica Italiana – Sezione Friuli Venezia Giulia, *Le carte preziose. Gli archivi delle banche nella realtà nazionale e locale: le fonti, la ricerca, la gestione e le nuove tecnologie* (red.: G. Tatò), Trieste 1999
- Associazione Nazionale Archivistica Italiana – Sezione Friuli Venezia Giulia, *Le carte sicure. Gli archivi delle Assicurazioni nella realtà nazionale e locale: le fonti, la ricerca, la gestione e le nuove tecnologie* (red.: G. Tatò), Trieste 2001
- Direzione Generale per gli Archivi – Soprintendenza Archivistica per la Campania – Associazione Nazionale Archivistica Italiana, *L'archivio e le banche: ricerca, tutela, gestione* (red.: M. Sessa), *Atti delle giornate di studio, Napoli, 11-12 maggio 2000*, Archivio Storico del Banco di Napoli, Napoli 2001 (Luciano Editore)
- Associazione Nazionale Archivistica Italiana – Sezione Friuli Venezia Giulia, *Le carte operose. Gli archivi d'impresa nella realtà nazionale e locale: le fonti, la ricerca, la gestione e le nuove tecnologie* (red.: G. Tatò), Trieste 2004

Endelig skal der peges på dannelsen af en nationalt baseret arbejdsgruppe, Gruppen af Italienske Erhvervsarkiver (GIAI, Gruppo Italiano Archivi d'Impresa) – inden for ANAI (Det Nationale Italienske Arkivforbund). Blandt gruppens primære formål var relanceringen af registreringen og sikringen af dokumenterne. Det var et forsøg på at sætte gang i en bevægelse vendt mod at identificere, registrere og sikre en stigende mængde af arkiver, og mod at tillade, at en stigende mængde af kildemateriale stilles til rådighed for offentligheden og den historiske forskning (http://www.anai.org/attivita/N_gruppi/giai_lista.htm).

Elektroniske guider

På Centret for Virksomhedskulturs hjemmeside findes en liste over erhvervsarkiver og relevante økonomiske institutioner i Italien (<http://www>.

culturadimpresa.org/archivi_impresa/archivi_impresa.htm). Disse sider er, skønt de ikke indeholder noget om de enkelte arkivers samlinger, en vigtig kilde til information og indeholder de nødvendige kontaktoplysninger i forhold til de forskellige institutioner.

Særligt relevante er de initiativer, der retter sig mod en sikring af forlagsvirksomhedernes arkiver – mod den aktive forlagsbranche. Fondazione Mondadori i Milano tog i 1996 initiativ til en sådan registrering (<http://fondazionemondadori.it/>). Erfaringerne fra denne registrering fik efterfølgende Centralkontoret for Arkivvæsenet (Ufficio centrale per i beni archivistici: http://archivi.beniculturali.it/divisione_III/archivieditoriali.html) til at udvide denne stikprøve til også at omfatte de øvrige italienske regioner – idet man udnyttede den know-how, som Fondazione Mondadori havde opnået. For øjeblikket arbejdes der med registreringer i Emilia-Romagna, Toscana, Lazio og Campania.

Udvidelsen af registreringen har sat Fondazione Mondadori i gang med en række tilgrænsende projekter, som blandt andet – i marts 2000 – førte til dannelsen af en ny Kommission. Kommissionens opgaver var at udarbejde en registreringskabelon og et kassationsreglement for forlagsvirksomhedernes arkiver. Desuden førte projekterne til udviklingen af en streng metodologi til indsamling af informationer – konkretiseret i udarbejdelsen af detaljerede informationskemaer. For nylig er registreringen yderligere blevet udvidet til også at omfatte Veneto, Trentino-Alto Adige, Friuli Venezia-Giulia og Liguria.

Publikationer

Blandt de traditionelle tidsskrifter skal særligt fremhæves *Archivi e Imprese*, som udkom 1990-1999, siden *Imprese e storia*, som fra 2007 også udkommer på engelsk. Dette tidsskrift – og særligt den første serie *Archivi e Imprese*, der blev startet af Fondazione ASSI (Associazione di Studi e Storia sull'Impresa – Foreningen af virksomhedshistorie og -studier) i Milano og redigeret af Duccio Bigazzi, udgjorde et vigtigt kulturelt og operativt omdrejningspunkt for det fremvoksende lag af professionelle erhvervsarkiver og -arkivarer i Italien. Det blev støttet – også økonomisk – af nogle af landets vigtigste producenter og industrivirksomheder.

I oktober 2004 udkom for første gang on line-tidsskriftet »Culture e impresa«, som blev startet af Fondazione Ansaldo i Genova (www.fondazioneansaldo.it) og af Centret for Virksomhedskultur i Milano under medvirken af International Council on Archives – Section of Business and Labour Archives (<http://www.cultureimpresa.it/index.html>). Tids-

skriftet, der udgives både på italiensk og engelsk, udgør et første forsøg på at koble de kulturelle, sociale og historiske aspekter af de forskellige kulturformer, der kommer til udtryk i erhvervslivet.

I det følgende opregnes de – efter min mening – essentielle bibliografiske referencer vedrørende italienske erhvervsarkiver. Bibliografien begynder med det første initiativ fra 1972 i *Rassegna degli Archivi di Stato*, men dækker også de nyere fænomener som bevaringen af den industrielle kulturarv og virksomhedsmuseer.

1. *Tavola rotonda sugli archivi delle imprese industriali*, i *Rassegna degli Archivi di Stato*, XXXIII (1973), 1, side 9-76.
2. *Gli archivi d'impresa* (red.: P. Carucci), i *Rassegna degli Archivi di Stato*, XLIV, (1984), 2-3, side 412-849.
3. *L'archivio nell'organizzazione d'impresa. Atti del convegno, Venezia-Mestre 29-30 ottobre 1992* (red.: G. Bonfiglio Dosio), Venedig 1993.
4. P. Carucci, M. Messina, *Manuale di archivistica per l'impresa*, Rom 1998 (Carocci).
5. Associazione Amici della Scuola Normale Superiore, *L'archivio nella realtà delle imprese* (red.: F. del Giudice), Pisa 1999 (Silgraf).
6. M. Amari: *I musei delle aziende. La cultura della tecnica tra arte e storia*, Milano 2001 (Franco Angeli).
7. *Giai – Gruppo italiano archivi d'impresa. Manuali di archivistica d'impresa a confronto, Milano, 27 novembre 2001*, i *Imprese e storia*, 2002, 1, side 145-184.
8. M. Negri: *Manuale di museologia per i musei aziendali. Con un testo inedito di Kenneth Hudson. Contributi di Monica Amari e Cristina Menegazzi*, Soveria Mannelli 2003 (Rubettino Editore).
9. Associazione Nazionale Archivistica Italiana – Sezione Friuli Venezia-Giulia, *Le carte operose. Gli archivi d'impresa nella realtà nazionale e locale: le fonti, la ricerca, la gestione e le nuove tecnologie*, Trieste 2004.
10. G. Bonfiglio-Dosio, *Archivi d'impresa. Studi e proposte*, Padova 2003.

Noter

- 1 Inden for bankverdenen er de mest kendte eksempler de fonde, der driver de historiske arkiver for henholdsvis Banco di Napoli og Istituto Bancario San Paolo di Torino. For virksomhedernes vedkommende drejer det sig særligt om Fondazione Ansaldo di Genova, Fondazione Dalmine og Fondazione Piaggio di Pontedera.
- 2 Se F. Del Giudice (red.): Associazione Nazionale Archivistica Italiana – Sezione Lazio, *L'outsourcing nei servizi archivistici, Atti della giornata di studio di Roma del 26 Marzo 1999 (Rom 2000: L'Economica)*. Associazione Nazionale Archivistica Italiana – Ministero per i beni e le attività culturali, Direzione generale degli archivi: *I servizi archivistici e l'outsourcing: linee guida per operare una scelta*, med deltagelse af selskaberne H Study – Italiana Archivi, Recall – Records Center (et dokument, der blev præsenteret i Rom den 16. maj 2001). For at se arbejdsgruppen ANAI's papirer, se: <http://archivi.beniculturali.it/forum/argomenti/64.html>. I 2003 konstituerede AIDOC (Associazione Italiana Imprese Gestione Documenti: Foreningen af italienske dokumenthåndteringsvirksomheder) sig i Rom med det formål at samle de firmaer, der operer i dokumenthåndteringsbranchen, hvad enten det drejer sig om håndtering af papir- eller elektroniske dokumenter (<http://www.aidoc.net>).
- 3 Man kan med en lettere omskrivning af en af Marina Giannettos formuleringer sige, at der ikke findes nogen firmaidentitet uden en hukkommelse, der ernærer den, og at der findes ikke nogen firmahukkommelse uden et arkiv, som den kan bundfælde og konsolidere sig i. Og hun fortsætter: »det er den almindelige mening, at den største risiko for et arkiv ikke så meget er [...] at være uordnet frem for ordnet, men derimod at være et ordnet arkiv af en 'nærmest passiv' karakter. Hvis arkivet begrænser sig til at indsamle, registrere og opbevare det materiale, som det består af, så ender det med at bekræfte den 'rent modtagende og konserverende' karakter, som tidligere var kendetegnende for arkivernes traditionalistiske kultur. Det er derimod en aktiv institution, der [...] udvælger, og altså gennemfører en bevaringspolitik, der sigter mod komplettering af det materiale, der allerede haves. Dermed undgår institutionen ukritiske indsamlinger af de papirdynger, der genereres af den offentlige sektors papir-inflation eller byder sig til som forskelligartede privatarkiver, der imidlertid ikke altid stemmer overens med institutionens identitet« (M. Giannetto: *Per una riflessione sulla »questione degli archivi«*, i »Le Carte e la Storia« 2004:1, pp. 201-206.
- 4 http://www.culturadimpresa.org/attivita/arch_terr.htm.
- 5 <http://www.impresacultura.it/>.
- 6 http://www.unesco.org/webworld/portal_archives/pages/Archives/Social_life/Business_and_Labour/Europe/Italy/index.shtml.

Retmæssigt og redeligt?

Handelsforbindelserne mellem Island, Danmark og Den nederlandske Republik i første halvdel af 1600-tallet

AF OLE DEGN OG WILMA GIJSBERS¹

Blandt bilagene til Kancelliets Brevbøger, der blev udgivet fra 1885 og i 2005 nåede afslutningen med bindet 1660, blev ved arbejdet med året 1655 fundet en proces ført ved det danske Admiraltet mellem direktørerne for Islandske Kompagni og en række nederlændere. Nederlænderne havde krænkede den oktroj, som den danske konge havde givet kompagniet i 1620. Sagen greb tilbage til konflikter, der tidligere havde udspillet sig mellem Danmark og Den nederlandske Republik, og blev ført på højeste politiske niveau.

Historikeren Marie Simon Thomas (1901-1955) udgav i 1935 en veldokumenteret undersøgelse, Onze IJslandsvaarders, med handelskontakterne mellem Island, Danmark og Nederlandene i en central rolle, og hun henviste allerede da til denne proces uden at kende den nærmere. Ved sin undersøgelse gjorde hun brug af de vigtigste kilder til den nederlandske Islandshandels historie og udnyttede arkivalier fra arkiverne i København, Reykjavik og Stockholm. Med talrige eksempler illustrerede hun handelskontakterne mellem disse nationer og specielt nederlændernes smuglerier af varer, der somme tider var til fordel for alle parter, men i de fleste tilfælde til skade for danskerne.

Desværre for skandinaviske forskere publicerede Marie Simon Thomas sine forskningsresultater på nederlandsk. Hendes bog rummer ganske vist et omfattende personnavne-, stedsnavne- og skibsnavneregister og et sagregister, men et engelsk resumé savnes. Efter fremkomsten af dette standardværk om Nederlandenes handel på Island kom denne forskning igen i baggrunden. Også på Island og i Danmark fandt bogen ringe genklang. Den genopdagede proces fra 1655 danner en god anledning til at bygge videre på eksisterende viden og på ny rette opmærksomheden mod forholdene mellem Island, Danmark og Nederlandene.²

Problemerne omkring Island

I artiklen står stridighederne mellem Danmark og Nederlandene i forbindelse med Island i første halvdel af 1600-tallet centralt. Island var i denne periode ingen magtfaktor og kunne i økonomisk henseende ikke sætte sin egen kurs. Island var en speciel handelsplads i kraft af beliggenhed, morfologi, økologi og klima. Naturomstændighederne bestemte i høj grad livet på Island. Den menneskelige tilstedeværelse i århundrederne forud havde i økologisk henseende krævet sit. Kvægbrug og fiskeri var fra gammel tid de vigtigste næringsveje; landet bød kun få alternativer. Men de økonomiske grænser for eksistens var snævre. Det er logisk, at islændingene gerne så fremmede komme for at aftage de islandske produkter til gengæld for tilførsel af de på Island sparsomme eller manglende fødevarer eller gods.

De handelsforhold, som de særlige forhold gav anledning til, berøres i artiklen, der også omtaler de muligheder, som Island bød udlændinge, herunder nederlændere, og de restriktioner, som de danske konger lagde for handelskontakterne. Island skulle, set fra kongens synsvinkel, først og fremmest tjene danske interesser, og det gav sig udslag i et handelsmonopol, der blev oprettet i begyndelsen af 1600-tallet til fordel for danskerne. Danmark gjorde imidlertid ikke sin stræben efter at blive en handelsnation klar. Denne kendsgerning, forbundet med Islands totale økonomiske afhængighed af moderlandet, var skæbnesvanger for øens økonomiske udvikling.

Til sidst berøres mere detaljeret Den nederlandske Republiks skibsfart på Island og de sager, som er kommet frem i sagspakken til Kancelliets Brevbøger fra 1655.

Forbindelserne mellem Island, Danmark og Republiken

De vanskelige økologiske forhold og den af moderlandet påtvungne økonomiske afhængighed skulle ved slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet på en betydningsfuld måde bestemme forholdet mellem Island og andre vesteuropæiske lande. Den danske konge var blot ufuldstændigt i stand til at gennemføre sin økonomiske politik efter merkantilismens principper og med magtmidler beskytte sin ejendomsret, og danske borgere var ikke fuldt ud rustet til selvstændigt at opretholde handelen på Island. Skønt islandske myndigheder nødigt tolererede handel med udlændinge, kunne islændingene ikke tillade sig at have skrupler med hensyn til at skaffe sig livsfornödenheder, når danskerne opgav. Således blev de drevet i armene på nederlænderne, som sædvanligvis sejlede efter de-

res finansielle kompas og greb chancen, når den bød sig. Kom de i vanskeligheder, fandt de sig i deres konfrontation med de danske myndigheder støttet af den nederlandske øvrighed. Denne skitse i grove linjer skal uddybes gennem en nærmere karakterisering af de økonomiske forbindelser i første halvdel af 1600-tallet.

Ifølge islændingen Guðbrandur Þorláksson havde englændere, hollændere og tyskere indtil 1571 opretholdt handelen med tilstrækkelige skibe. Imod en rimelig told til den danske kongé havde de hvert år indført huder, jern og andre nyttige og nødvendige varer. Men det system med forpagtning af havne, som Frederik 2. havde indført, førte til tilbagegang i handelen på grund af manglende konkurrence. Tyskerne blev derved stadig mere udelukket. Så snart deres forpagtningskontrakt udløb, kom havnene til danske interessenter. Tyskerne lod sig dog ikke så let fordrive fra deres position. Smugleri på fjerntliggende pladser blev følgen. Ved slutningen af 1500-tallet havde islændingene ansøgt om frihed for handel og skibsfart uden pas, men Christian 4. havde afslået det. Efter hans mening ville den frie handel ikke være en fordel for Island, idet der så ikke ville være nogen kontrol med købmændene og deres varer. Han holdt fast ved systemet med kongelige pas. Det var ham, der begrænsede Islands økonomiske frihed i første halvdel af 1600-tallet. Med sin handelspolitik ramte Christian 4. sig selv, ligesom han gjorde det med sit forsøg på så vidt muligt at drage fordel af de fremmede nationer, når han kom i kontakt med dem. Man kan heri se en forklaring på den mådelige succes for hans handelspolitik, fordi han dermed forbigik sine undersåtters interesser og yderligere atter og atter imod sig fandt andre nationer, som vægrede sig ved at betale afgifterne.³

Til sidst blev udlændingene fuldstændig udelukket fra handelen. In-denlandske købmænd skulle have fordelene af handelen, og Christian 4. overdrog ved brev af 20. april 1602 handelen som monopol i 12 år til København, Malmø og Helsingør.⁴ Dette år blev valgt, fordi et antal forpagtningsbevillinger udløb i 1602. De udenlandske købmænd fik endnu to år til at indkassere deres fordringer og afslutte løbende sager. Kongen havde fastsat, at danskerne måtte besejle en snes havne. Men danskerne manglede skibe, handelsvarer og søfolk, der var fortrolige med farten. Monopolet var indført, uden at man kendte islændingenes ønsker, og yderligere blev opgaven at indføre et tilstrækkeligt forråd af gode varer til rimelige priser for svær for købmændene. Islændingene havde ingen forestilling om de problemer, Danmark kæmpede med i Europa, og det, der af islændingene blev betragtet som uvilje på grund af manglende indsigt i deres situation, var magtesløshed hos danskerne med hensyn til at holde en

Kort over landene, der grænser til det nordatlantiske ocean med de tilgrænsende have. Olaus Magnus, 1652. Foto: Bibliotheek Universiteit Leiden.

selvstændig handel gående. Uenigheder om handelen skulle behandles for den islandske domstol. Klagerne over dårlige varer og høje priser tog til. Regelmæssigt blev bemandede skibe lejet i Hamborg.⁵

Handelsforbindelserne førte snart til gnidninger: de af danskerne indførte varer viste sig at være af ringe kvalitet og dyre, og islændingene var dårlige betalere og leverede efter danskernes mening dårligt forarbejdede produkter. Alligevel blev handelsmonopolet for borgere fra København, Malmø og Helsingør fornyet i 1614. Kongen havde tillid til, at hans undersåtter i disse byer kunne drive handelen selvstændigt og for egen regning. Han stillede som fordring, at skibene skulle udstyres i København, men siden blev også regelmæssigt indsat andetsteds udredede tyske og hollandske skibe. I 1619 befalede kongen danskerne at bygge så mange skibe, at der ikke mere var behov for at gøre dette i Hamborg. Dog beholdt denne by takket være sin gunstige beliggenhed længe sin position som vigtigste aftager af og stapelplads for islandske varer.⁶ Og endnu i 1626 sås afhængigheden af Nederlandene, idet nogle nederlændere solgte et skib, en såkaldt fløjte, på 60 danske læster til nogle Amsterdamfaktorer, Islandske Kompagnis lokale handelsledere.⁷

I 1620 havde Christian 4. besluttet at betro handelen til et kompagni. Han havde store forventninger til dette Islandske Kompagni, men det kæmpede fra begyndelsen med store interne og eksterne problemer: dårlig finansiel forvaltning, bedrageri med mål og islændingenes utilfredshed på grund af de i 1619 fastsatte for høje priser.⁸ Ved brev af 16. juni 1634 fik kompagniet nye privilegier til sejlads på Island, Færøerne og Vestmannaeyjar, ved brev af 8. februar 1649 konfirmeret af Frederik 3. for 20 år.⁹ Kompagniet forstod også at få sine privilegier udvidet; således i 1631 med hvalfangst på den islandske kyst.¹⁰ Det blev forlænget med fem år. Islandske Kompagni bestod til 1662. De vigtigste havne var, foruden dem på Vestmannaeyjar og sydkystens Eyjarbakki, beliggende på vest-, nord- og østkysten, der havde de dybest indskårne fjorde i landet og derfor havde den bedste tilgængelighed fra baglandet.¹¹

For at forstå den omstændelige afgørelse af stridighederne i det følgende er indsigt i det islandske styres begrænsede beføjelser og forholdet til moderlandet Danmark nødvendigt.

På Island blev den danske konge repræsenteret af en lensmand. Lensmændene var ikke bosat på øen. De ankom sammen med kompagniskibene og vendte tilbage med dem. De residerede på Island i Bessastaðir, det administrative centrum i 1600-tallet, beliggende syd for Reykjavik.¹² Korrespondancen vedrørende islandske sager i forholdet til Nederlandene var altid mellem den danske konge og Generalstaterne. I de gennemgæede arkivalier er der aldrig tale om direkte korrespondance mellem Generalstaterne og den danske lensmand på Island eller med fogederne.

Danmark og Nederlandene var i begyndelsen af 1600-tallet handelspartnere på mange områder, men ved Island generede nederlænderne danskerne, og det fortsatte gennem årtier. Den danske konge måtte gentagne gange forelægge de danske krav for Generalstaterne. Hvad handelen på Island angik, anerkendte Generalstaterne fuldstændigt de danske rettigheder. Dog giver Marie Simon Thomas i *Onze IIslandsvaarders* talrige eksempler på nederlandske krænkelser af privilegierne. Smuglere var frygtede konkurrenter til dem, der sejlede i kommission for købmændene fra en af de tre privilegerede stæder og senere Islandske Kompagni. Christian 4. havde nemlig fastsat, at mindst halvdelen af de udførte varer skulle sejles direkte til København. Og når bestemmelsesstedet for islandske varer endelig var et andet, var et antal danskere dog forpligtet til først at gå til København. For disse danske købmænd ødelagde nederlænderes smugleri det nederlandske marked for islandske varer, fordi de med den

danske konges krav om direkte sejlads først til København ankom så meget senere til andre markeder.¹³

Den danske konges gentagne advarsler vandt utilstrækkeligt gehør hos Republikkens borgere. I 1655 besluttede danskerne nogle skibe med tilbehør og gods. I processen, der blev ført ved det danske Admiralitet, refereres til et mindre antal tidligere overtrædelser.¹⁴ Disse tilfælde skal nærmere omtales i afsnittet Diplomatiske forviklinger tillige med relevant korrespondance fra andre år.

Generalstaternes behandling af Christian 4.s klager var hver gang ambivalent: på den ene side anerkendte de den danske konges ret, på den anden side trak de behandlingen af de fremlagte spørgsmål ud og holdt ved besvarelsen af klagerne hånden over undersåtterne. Det stiller spørgsmålet, om forskellene i statsform, et monarki og en republik, spillede en rolle. De nordlige Nederlande dannede siden 1581 en føderal republik. Det var frem for alt stæderne og i dem borgerlige regenter, som stod for embedsførelsen i de syv provinser – mest kapitalstærke købmænd, der havde tid til rådighed til et ulønnet embede. Stæderne var repræsenteret i provinsstænderne, provinsstænderne i Generalstaterne med staten Holland som den mest indflydelsesrige provins. Danmark og Nederlandene var ganske vist på god fod med hverandre, og Danmark gjorde regelmæssigt brug af nederlandsk viden, kundskab, mandskab og kapital, men det var et faktum, at Christian 4. ikke havde forståelse for borgerstater, hvori *købmænd og kræmmere* dristede sig til at drive politik, at styre stater og føre krig.¹⁵ Men det var netop disse *købmænd og kræmmere*, som skulle forsvare Christians interesser over for personer, som krænkede hans rettigheder. Her stødte interesserne hos et traditionelt monarki sammen med dem hos regenter, hvoraf de fleste havde erhvervet deres kapital gennem handel.

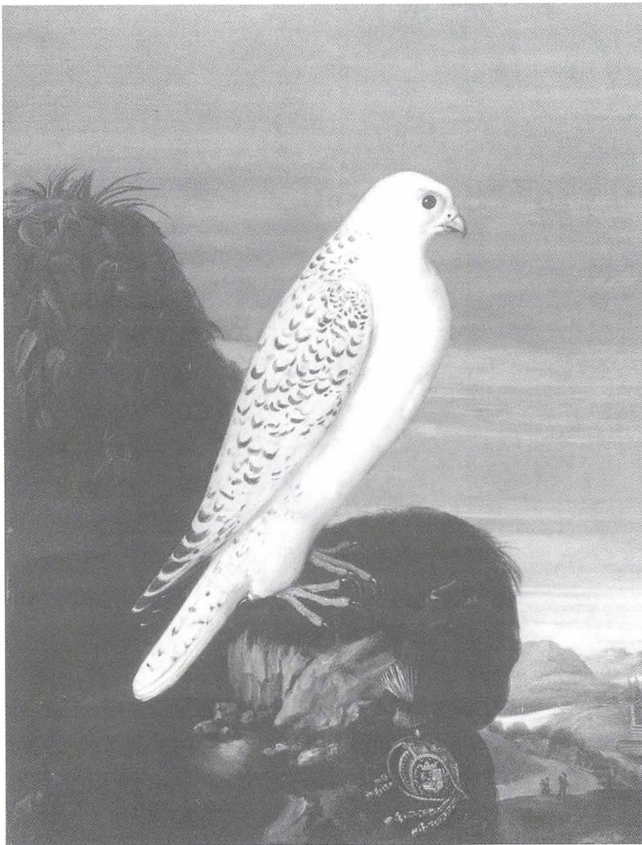
Falkejagt, hvalfangst, handel og fiskeri

Hvad fik nu nederlænderne til at vende stævnen imod Island? Marie Simon Thomas nævnte her fire vigtige årsager: Falkejagt, hvalfangst, handel/fragtfart og fiskeri. Det er disse aktiviteter, som i korrespondancen mellem den danske konge og Generalstaterne stadig træder frem i konflikten mellem Islandske Kompagni og nederlandske skippere og købmænd. Før vi nærmere kommer ind på konflikterne først en kort redegørelse for disse aktiviteter.

Falkejagten var fra gammel tid en elsket beskæftigelse for europæiske fyrster og adelen. Regelmæssigt blev falke benyttet som gave af europæi-

ske fyrster. Fangsten i Nederlandene var ringe; derfor blev falke for det meste indført. Allerede i 1539 blev i en forordning nævnt norske og islandske falke. Islandske falke, som blev distribueret via København, gjaldt for at være de bedste. En hvid falk, i disse tider alene født på Island, var en sjældenhed. Prinsen af Oranjes falkefanger og falkoner drog regelmæssigt til Island. Falkefangsten var i 1600-tallet nederlændernes eneste tilladte direkte kontakt med den islandske befolkning. Andre end falkefangere havde ingen lovlig grund til at komme til landet. Men falkefangere, og det ikke alene de nederlandske, gjorde sig regelmæssigt skyldig i overtrædelse af handelsforbudet.¹⁶

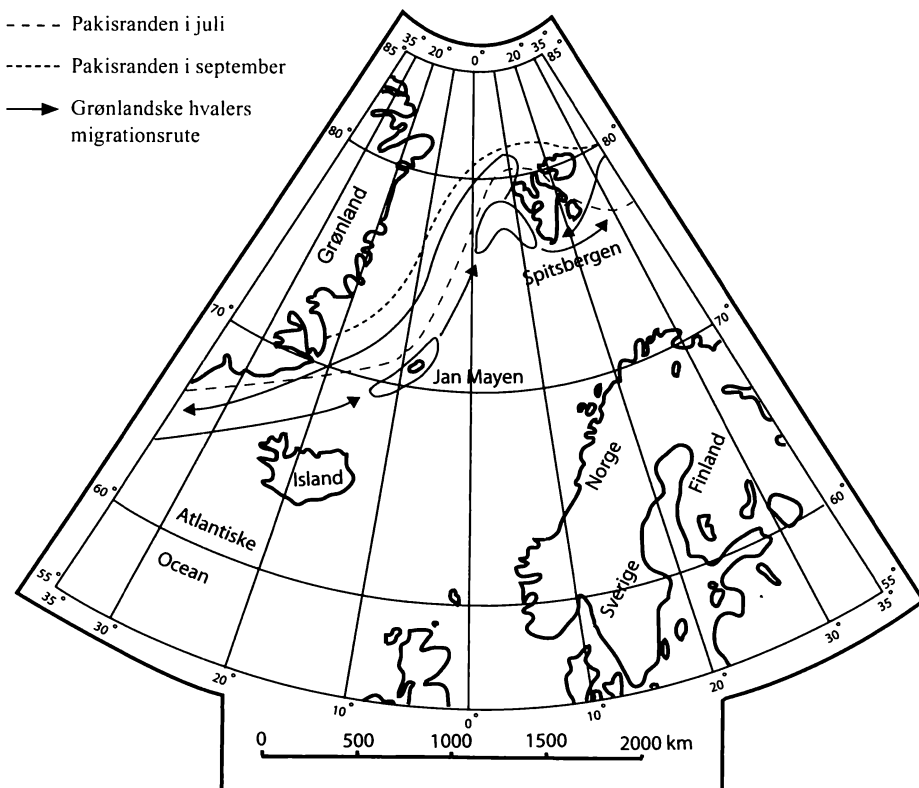
Hvalfangsten var en ny erhvervsgren, hvor de kommercielle muligheder i begyndelsen af 1600-tallet blev udviklet af nederlænderne i efterligning af englænderne, som allerede i lang tid havde været aktive mod nord. I Nederlandene var behovet for olier og fedt længe blevet dækket med raps-, hør-, kål- og hampefrø, men gennem den omfangsrige immigration

Hvid islandsk falk, 1641, malet af Everard Crynsz van der Maes, oliefarve på panel, 79 x 59,5 cm. Den nederlandske falkoner Jon Verbrugge skænkede i 1628 i Generalstaternes navn den franske konge tolv almindelige og to hvide islandske falke. For de to hvide falke betales mere end for de tolv almindelige (henholdsvis 1.500 og 1.400 gylden), hvoraf det ses, hvor usædvanlige hvide falke var. Kort tid derefter skænkede Generalstaterne den franske konge endnu to hvide falke. Foto: Gemeente Musea Delft, Collectie Museum Het Prinsenhof.¹⁷

fra de sydlige Nederlande som følge af den spansk-nederlandske uro og en ekspanderende økonomi som følge deraf steg efterspørgselen efter kertelys, lampeolie, sæbe og smøremidler. Hverken landbruget eller import af søde olier (olieblade) kunne dække det stigende forbrug. Man opdagede de kommercielle muligheder i sådanne olier blandt andet fra hvaltranolie. Den blev på grund af lugt og smag hovedsagelig anvendt til belysning.¹⁸

Generalstaterne udstedte 27. januar 1614 en oktroj for tre år til Noordse eller Groenlandse Compagnie (Nordlige eller Grønlandske Kompagni) til

Grønlandshvalens vandringsrute i det atlantiske Arktis. Grønlandske hvaler trak hvert år fra deres vinteropholdssteder ved Grønlands sydende til sommeropholdsstederne i Nordlige Ishav. Denne vandringsrute førte til pladser med en høj koncentration af zooplankton og gik fra havet syd for Grønland langs randen af pakisen gennem Danmarksstrædet via Jan Mayen til Spitsbergen. For det meste parrede hvalerne sig nord for Spitsbergen i månederne juli og august, fødslerne skete i foråret sandsynligvis ved Jan Mayen. Kort tegnet af Wilma Gijsbers på grundlag af van Bree og Hacquebord, 1988.

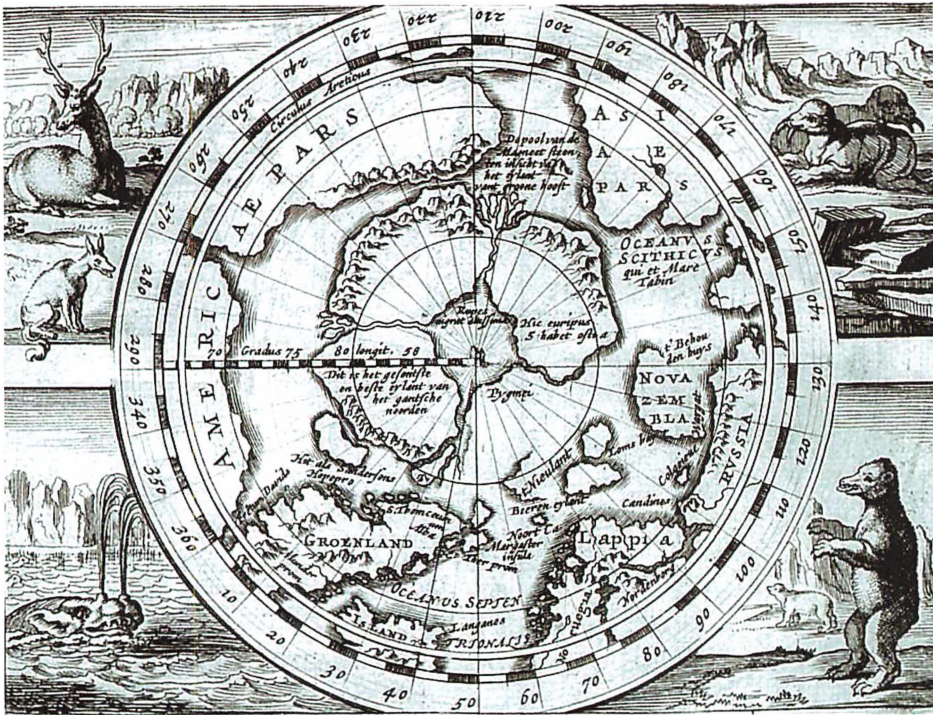

hvalfangst på kysten af Novaja Zemlja op til Davisstrædet, indbefattet Grønland, Bjørnøen og Spitsbergen og andre øer, der måtte være inden for det fundne område.¹⁹ Island blev ikke nævnt. De grønlandske hvaler, som var ved Spitsbergen, var langsommere og leverede mere tran og flere barder end de nordkapere, der tidligere var blevet fisket ved Island. Hvalfangst ved Island kunne derfor, skulle man tro, ikke have forstyrret forholdet mellem den danske konge og Generalstaterne i begyndelsen af 1600-tallet før omkring 1642, da Noordse Compagnie ophørte med at bestå. Handelskamrene i Amsterdam og Harlingen fortsatte efter udløbet af oktrojen en tid med aktivitet i kompagniskab, men fra 1642 stod det enhver frit for at drive hvalfangst. Siden, og især efter 1650, steg antallet af nederlandske rederier hurtigt.²⁰ Islandske beretningerne angår mest skibbrud på den islandske kyst eller ilandkomne hvalfangere, som havde mistet deres skib i isen langs den grønlandske kyst.²¹ Dog blev også hvalfangsten regelmæssigt nævnt i korrespondancen.

For *handel og fragtfart* foretog Marie Simon Thomas en opdeling mellem fragtfart af nederlændere i tjeneste hos danske købmænd på danske skibe, fragtfart af danskere eller deres amsterdamske faktorer fra Republikken med hollandske skibe samt selvstændige udredninger fra Amsterdam og Rotterdam. De danske eller nederlandske skibe, som udgik fra en af de privilegerede danske stæder eller senere skibe fra kompagniet, kan findes i Sundtoldbøgerne. Af de deri nævnte nederlandske skibe med deres varierede ladninger giver Marie Simon Thomas et stort antal eksempler fra årene 1602-1638. Efter sidstnævnte år er der frem til 1661 i Sundtoldbøgerne ikke optegnet hollandske skippere, der gjorde rejser for Islandske Kompagni til Island. Svigtende dansk handel og fragtfart på egne skibe og mangelen på kompetente søfolk var et tilbagevendende problem. I den første handelsmonopolperiode dækkede frem for alt Hamborg denne mangel. Derefter, til langt ind i 1600-tallet, var det frem for alt hollænderne og navnlig skippere fra Vestfrisland og fra Vadehavsøerne, der sejlede for danske købmænd til Island.

Den danske konge forbød igen og igen brug af udenlandske skippere, for denne fragtfart gav naturligvis anledning til selvstændig handelstrafik af udlændinge.²² I hvert fald efter 1630 blev der fra Republikken drevet en direkte smughandel på Island. Nederlænderne var mindre kræsne og tog i bytte ofte varer, som danskerne misbilligede. Tal mangler desværre, men den danske konges gentagne klager med henvisning til nederlandske købmænd og de undvigende svar fra Generalstaterne lader formode, at denne handel ikke må undervurderes. Det årlige antal skibe, der drev denne handel, kan sættes til over ti.²³ Marie Simon Thomas nævnte fisk,

Kort med iskappen ved Nordpolen, med den formodede passage gennem isen til Indien, gengivet i Olaus Magnus, 1652. I kartoucherne ses nogle af dyrene, der levede i disse egne. Nederst ses en del af Island. Foto: Bibliotheek Universiteit Leiden.

strømper og vanter (med to tommelfingre) som langt de fornemste islandske eksportartikler.²⁴ Vi kommer til at se nærmere på fisk, men for at give et indtryk af omfanget af eksporten af islandske vanter og strømper kan nævnes, at der i 1624 blev eksporteret 72.300 par strømper og 12.232 par vanter, i 1630 21.694 par strømper og 13.004 par vanter.²⁵ En del heraf gik som smuglervarer til det nederlandske marked.²⁶

Til sidst *fiskeriet*. I islandske kilder skelner man mellem to slags fisk: *våde* fisk, som også kaldes klipfisk eller stapelfisk, det er tørrede, saltede flækkede torsk, og *tørre* fisk eller stokfisk, som er tørret uden saltning, ophængt på tynde stokke. Den første slags blev fanget med rigtige fiskeskibe, et større fiskerfartøj (dogger) eller senere med skibstypen hukkert og transporteret fersk eller saltet. Dette fiskeri måtte ikke foretages af udlændinge i islandsk territorialfarvand. I hvert fald var ifølge Marie Simon Thomas det *våde* fiskeri ved Island for nederlænderne på grund af afstanden altid en *fart i salt* i modsætning til *farten i fersk* på Nordsøen. Den anden slags, stokfisk, blev købt på Island og afskibet med handels-

skibe som fløjter eller galioter. Det var således handel, og den var i første halvdel af 1600-tallet som nævnt forbudt, når den ikke blev udført for danskere.²⁷ Den proteinrige stokfisk var i lang tid et vigtigt masseprodukt for den europæiske bybefolkning. Den i vinden tørrede fisk var langtidsholdbar, var let i vægt og kunne med ringe omkostning transporteres over lange afstande. I 1600-tallet synes stokfisken dog ikke mere at have været det vigtigste islandske eksportprodukt.²⁸

Om det tidlige 1600-tals torskefiskeri ved Island findes kun tilfældige oplysninger. Men det forhold, at der fra Danmark kom få protester over ulovligt fiskeri udført af nederlændere ved Island, fik Marie Simon Thomas til at formode, at der i første halvdel af 1600-tallet ikke blev fisket intensivt af nederlandske skibe i farvandene ved Island. Ifølge hende lod den kommercielle udnyttelse af disse rige fiskepladser nok også vente på sig, fordi afstanden mellem hjemhavnene og Island var for stor for de forholdsvis små fiskefartøjer, doggere.

Af alle de af Marie Simon Thomas omtalte skibe, der sejlede til Island, var det alene skibet *Abrahams Offerande*, hvormed der i 1655 blev ført den proces, der er anledningen til denne artikel, der specifikt var udrustet til fiskeri, og hvor der også i befragtningskontrakten eksplicit bevidst var tale om fiskeri. *Abrahams Offerande* var et fiskeskib, der blot ved lejlig-

Fiskestation i land. Illustration til Dithmar Blefkens rejsebeskrivelse fra 1653, udgivet af Pieter van der Aa i *Naaukeurige versameling der gedenk-waardigste reysen na Oost en West-Indiën* fra 1707. Foto: Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.

hed drev handel. På den tid, hvor det modsatte mest var tilfældet, havde hvalfanger- eller handelsskibe fiskeredskaber om bord til langlinefiskeri af torsk og kuller, men fiskeskibe var de ikke. I øvrigt blev der i 1655 også fisket af andre nationer ved Island.²⁹

Kort sagt, falkefangere var velkomne, så længe de ikke handlede, og eksporten gik over Danmark. Handel på og fiskeri ved Island var for nederlænderne i første halvdel af 1600-tallet i regelen ikke mål i sig selv ved deres ankomst til Island. Det var blot en biaktivitet i fragtfarten i tjeneste hos danskere eller ved nederlandsk hvalfangst på de områder, som var indbefattet i Noordse Compagniets oktroj, hvorved man blot passerede Island. Selvstændig handel på Island og fiskeri i islandsk territorialfarvand var for nederlændere strengt forbudt, da disse aktiviteter af kongen var forbeholdt danskere og islændinge. Havde lovgivningen haft et hul, havde nogle nederlændere utvivlsomt bosat sig på Island for derfra at styre deres sager, men muligheden var der ikke. Fra gammel tid var ophold af udlændinge på Island vinteren over forbudt. I begyndelsen af 1600-tallet var det forbudt at efterlade mere end én handelsbetjent i hver havn.³⁰

Men nederlændere, der ikke var i tjeneste hos kompagniet, måtte ikke sætte deres fod på landet, for det kunne de ikke anvende til noget. Nederlandske smuglere rejste således på lykke og fromme til Island og ventede på deres chance. Den nederlandske smughandel gav købmændene fra de tre privilegerede købstæder og senere Islandske Kompagni tilstrækkelig konkurrence til regelmæssige klager hos den danske konge, og det var ifølge Marie Simon Thomas Islandske Kompagnis uregelmæssige fart, der drev islændingene i armene på nederlænderne. Ved overtrædelser af handelsforbudet fulgte beslaglæggelse af skib og ladning, og de islandske embedsmænd blev straffet, når de blev grebet i at handle med smuglerne. Men af dem blev der bestemt ikke holdt streng kontrol med efterlevelsen af handelsforbudet. Lavere islandske embedsmænd vidste i praksis kun alt for godt, at overtrædelse af handelsforbudet bød større fordele end efterlevelse af det.³¹

Diplomatiske forviklinger i forbindelse med farten på Island

Nederlændernes interesse for Norden vakttes, da de under forsøg på at finde en farbar passage til Indien opdagede de kommercielle muligheder i området.³² Det var for dem et ukendt område; stadig blev der gjort nye opdagelser. I henhold til plakat af 27. marts 1614 skulle opdagelse af nye passager, havne, lande eller pladser inden 14 dage efter hjemkomsten anmeldes hos Generalstaterne, for at man ville kunne nyde fordelene heraf.

Og disse fordele var anselige, idet opdageren måtte gøre fire nye rejser til det nyopdagede område med udelukkelse af alle andre.³³ Derfor var det naturligt så hurtigt som mulig at få de nye områder kortlagt, for at man præcist kunne stille de nødvendige krav over for andre.³⁴

Naturligvis så den danske konge med ærgrelse på de fremmedes ankomst, men han så i deres ankomst også mulighederne for at tjene penge. Han stillede derfor selv begærligt betingelserne. Marie Simon Thomas gav mange eksempler på overtrædelser af det danske monopol. Disse overtrædelser var baggrunden for megen diplomatisk korrespondance vedrørende Island. Den danske konge, Christian 4. og senere Frederik 3., tog som den krænkede part hver gang initiativet. Hver gang, danske skibe fra Islandske Kompagni kom tilbage fra Island, og direktørerne forelagde overtrædelserne for kongen, skrev denne til Generalstaterne, og der fulgte for det meste en korrespondance de to følgende år. Mærkeligt nok bliver der i procesmappen fra 1655 ikke opregnet en lang liste. Der bliver blot refereret til en række sager fra årene 1631, 1634, 1648, 1652 og 1655. Spørgsmålet er: hvorfor netop disse sager og ikke andre? Måske kaster den diplomatiske korrespondance lys over dette.

1616

Skønt det ikke bliver nævnt i procesmappen fra 1655, begyndte den diplomatiske brevveksling om det danske monopol på Island i 1616. Det første indtryk fås af et brev fra kong Christian, dateret Københavns Slot den 18. februar 1616. Brevet blev forelagt Generalstaternes forsamling den 11. april. Kongen fortalte deri om de daglige tvister mellem danskerne og fremmede nationers undersåtter, som kom for at jage hvaler langs det norske riges kyster og de underliggende provinser, Island og Færøerne, uden at de havde tilladelse dertil. Christians grund til helt at forbyde fremmedes fangst af hvaler i disse egne var, at hans undersåtter boede på nøgen klippegrund. De måtte leve af det, de omgivende have frembragte. Fremmedes hvalfangst berøvede befolkningen dens eksistenskilde, hvilket kunne drive den bort. De lokale myndigheder til vands og lands i hans rige skulle opdrages til ikke længere at tåle overtrædelser eller at lade disse ustraffet. Christian, der vidste, at hvert år var et pænt antal nederlændere beskæftiget med denne fangst, opfordrede statholderen Maurits (1585-1625) og Generalstaterne til at gøre undersåtterne bekendt med fangstforbudet. Hvad angik Grønland kunne han ikke tåle, at man fratog ham hans ubestridelige gamle ret ved at lade det benævne med nye navne (her sigtede han til navnet Spitsbergen), for således at ændre besiddelsen.

Hvalfangsten på Grønland skulle alene være tilladt mod fremvisning af et pas og mod betaling for en rettighed.³⁵

Christian forsøgte at tilegne sig Spitsbergen under navnet *Grieland*, og det fortjener en nærmere forklaring. Englænderne kaldte i denne tid Spitsbergen *Greenland*. Det blev vel før 1613 antaget, at Spitsbergen ikke kunne betragtes som en udløber af Grønlands østkyst (englænderne kaldte det, vi kender som Grønland, *Groneland* eller lignende), og Spitsbergen hørte således ikke automatisk til det Christian tilhørende landområde. Men både den engelske og den danske konge havde held til at opretholde den økonomiske kontrol, så længe det ikke med sikkerhed var fastslået og almindeligt antaget, at Spitsbergen var en ø. Men selv om ejendomsretten til øen var omtvistet, kunne ifølge folkeretten fiskeriet for fremmede i de omliggende farvande ikke forbydes.³⁶

Generalstaterne svarede den 13. april 1616, at det foregående år var der udsejlet mere end tusind skibe for at fiske alle slags fisk, herunder også enkelte på hvalfangst, og de vidste ikke bedre, end at dette var tilladt ifølge gammel, gældende ret. De havde ikke selv fornemmet uregelmæssigheder. Ganske vist havde der tre år tidligere været bryderier med englændere ved Spitsbergen, Bjørnøen og omliggende områder – englænderne foregav her at have den ældste ret – men kravene fra den engelske konge var imidlertid anset som uretfærdige. Siden var englænderne og hollænderne aktive i området. Et år før var nogle nederlandske skippere kommet i lag med skibe, som havde i kommission for den danske konge at indkræve penge. Men nederlænderne mente ikke at gøre brud på gamle rettigheder for den danske konge, og de forårsagede ikke hans undersætter skade. De havde derfor intet betalt. Generalstaterne spurgte Christian, om han ville opfordre sine embedsmænd til ikke at forhindre nederlænderne i fiskeri og i stedet være dem behjælpelige. Over for enhver, ikke mindst Christian 4., hans riger og hans undersætter, ville Generalstaterne intet hellere end det, som var *retmæssigt og redeligt*, således forsikrede de ham.³⁷

Hollands stænder medtog et duplikat af brevet til diskussion i provinssens egen forsamling. De rådede Generalstaterne til at svare høfligt på brevet og videreføre brug og frihed til fiskeri som forhen.³⁸ Dette skulle ifølge Marie Simon Thomas være karakteristisk for Republikken til ind i 1700-tallet.

Var nederlænderne efter Christian 4.s advarsel mere tilbageholdende? På ingen måde. I oktober blev vel en beslutning om oktrojen for Noordvaarders udsat, men i anledning af en rapport fra direktørerne i Noordse Compagnie forlængede Hollands stænder i december 1616 med fire år

oktrojen vedrørende fangst af hvaler, hvalrosser og andre dyr. Kompagniet skulle gennem breve lade indbyde alle indbyggere til at deltage i kompagniet, og dermed skulle Generalstaterne stille garanti for denne fart og næring over for dem, der ville forhindre dem i dette.³⁹ Tonen var slået an.

Ifølge Marie Simon Thomas gav hverken nederlænderne eller andre hvalfangere islændingene konkurrence i hvalfangsten i åben sø. Når de deltog i hvalfangsten, var det i dansk tjeneste.⁴⁰ Eller var der en konkurrence? Ifølge tre islandske annaler fangede baskerne allerede i årene 1608, 1610 og 1611 hvaler i Vestfjorden, den nordvestlige halvø, og flere eksempler på fremmedes fiskeri ses i de følgende år. Var kontakten med befolkningen i begyndelsen god, så blev der i 1615 i Strandir efter et op-

Bingvellir, den geologiske grænse mellem nordamerikanske og det europæiske kontinent. Kontinenterne driver årligt 1-2 cm fra hinanden, og dalbunden synker 0,5 cm årligt. Her holdtes hvert år fra 930 til 1798 Altinget, parlamentet. Dette var også et vigtigt mødested for befolkningen, som i slutningen af juni og begyndelsen af juli forsamledes her. Domme blev afsagt og afstraffelser gennemført, ægteskaber indgået, handler udført og fester afholdt. Altingets betydning dalede under det danske styre. Den 17. juni 1944 blev på dette sted republikken Island udråbt. Foto: Wilma Gijbers, 2006.

råb fra fogeden Ari Magnússon myrdet dusinvis af baskiske hvalfangere, hvis skib var gået tabt i en storm, hvorefter de var kommet i land og havde plyndret en ubesat dansk handelsstation. Den 8. oktober havde fogeden ved et møde i det lokale råd besluttet, at en kampagne imod baskerne var nødvendig for at beskytte indbyggernes eksistensgrundlag – hvortil den danske konge også refererede i sit brev af februar 1616 til nederlænderne.

Muligvis havde Ari Magnússon fået ordre dertil fra en højere myndighed, for i juni 1615 blev i Þingvellir, det islandske parlament, fremlagt et brev fra den danske konge, hvoraf det fremgik, at spaniere og andre, som plyndrede i Island, skulle tages til fange og straffes. Drabene havde sikkert haft en afskrækkende effekt, for der skulle komme til at gå ti år, før der i kilderne igen nævnes hvalfangst ved Island.⁴¹ Brevet fra den danske konge fra 1616 til Maurits og Generalstaterne skal således muligvis ses i lyset af den voksende fangst og besvær med udlændinge ved de islandske kyster og nederlændere ved Spitsbergen. Jagten på hvaler udgjorde i første halvdel af 1600-tallet for øvrigt ingen trussel for hvalbestanden, for der blev ganske enkelt kun fanget få.⁴²

Benægte, at der blev fisket ved Islands kyst, gjorde Generalstaterne ikke. I et brev forklarede de uforblommet, at de igen i 1616 havde planer om at lade skibe sejle ud.⁴³ Generalstaterne så heri ingen overtrædelse.

Falkefangsten blev i brevet af 18. februar 1616 ikke nævnt af Christian 4., handel eller fiskeri af andet end hvaler heller ikke. De rige fiskepladser ved Island var endnu ikke videre kendt.⁴⁴ Men den nu og da ved tilfældigheder påtrufne overflod af fisk og fugle skal lidt efter lidt også have lokket andre til dette område. Efter fornyelsen af handelsmonopolet for de tre danske stæder i 1614 måtte de europæiske fyrster opnå accept fra den danske konge for deres falkefangere (således også prinsen af Oranje) til fangst af falke på Island, og der blev også indført en told.⁴⁵ Tydeligvis havde den strammere regulering båret frugt.

1631

Nye klager fra Islandske Kompagni over nederlænderne kom først 1631. Da klagede kompagniets direktører til den danske konge over krænkelser af deres privilegier af nederlændere og englændere. Muligvis hang de skete krænkelser sammen med det besvær, som Danmark enkelte år havde haft med farten på Island, når det gjaldt passende forsyninger. Christian 4. havde måttet betale sin deltagelse i Trediveårskrigen siden 1625 med en besættelse i årene 1627-1629 af Jylland og Slesvig-Holsten af

fjendtlige hære, som tyngede den danske befolkning hårdt.⁴⁶ Yderligere havde farten på Island været yderst usikker i 1627.

Algierske pirater gjorde farvandene usikre, plyndrede i land, røvede kvæg og myrdede islændinge eller førte dem bort som fanger. Som en sikkerhedsforanstaltning rejste den islandske lensmand i 1628 til Island på et orlogsskib i stedet for et skib fra Islandske Kompagni. Det år spredtes den nyhed, at 13 piratskibe af englænderne var bragt til sænkning i engelsk farvand. To danske vagtskibe fik til opgave at krydse ved de islandske kyster og tage pirater til fange. I 1628 og 1629 krydsede danske og engelske krigsskibe ved Island. Den usikre situation var ikke befordrende for danskernes sejlads og handel på øen.⁴⁷

Direktørerne i Islandske Kompagni appellerede regelmæssigt til nederlandske faktorer om at modtage varer og sælge dem og om at hyre folk til kompagniet. I 1630 var det endda en nederlandsk konvoj, der ledsagede kompagniskibene til Island, og det har fået Marie Simon Thomas til at bemærke, at det ikke var så mærkeligt, at hollandske skippere havde ringe respekt for et kompagni, i hvis tjeneste de stod som fragtfarere eller konvojerende.⁴⁸

I 1627 overfaldt algierske pirater det sydlige Island. Indbyggerne flygtede op på lavamarkerne, men beboerne på Vestmannaøerne kunne ikke undslippe. Mange blev myrdet, og omkring 350 blev bortført som slaver til Algier. Billedet viser byen Algier, Dapper, 1668. Foto: Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.

Den danske konge foreholdt Generalstaterne og den engelske konge de nye krænkelser. Ifølge hans brev af 28. december 1631 til Generalstaterne drev nederlænderne ved øen Vespønø (nu Vestmannaeyjar eller Vestmannæerne) og Island hval- og fiskefangst, og de skulle også have drevet handel i havnene. Falkejægerne, der årligt besøgte disse øer, lagde sig også stadig mere efter købmandshandel frem for falkefangst. Dermed berøvede de den danske konge den ham tilkommende told og krænkede Islandske Kompagnis friheder og koncessioner. Kongen anmodede Generalstaterne om gennem et åbent brev at forbyde deres undersåtters hval- og fiskefangst tilligemed købmandshandel i de nævnte områder. Nederlandske falkefangere var forpligtet til med skibe fra Islandske Kompagni at drage ud fra København og at vende tilbage dertil. Christian 4. ville beskytte sine og undersåtternes rettigheder, bevare den gode forståelse med Generalstaterne og ikke føle sig tvunget til at gå over til eksemplarisk afstraffelse af overtræderne. Men eksemplariske straffe det var, hvad Christian 4. i de følgende årtier skulle gennemføre mod nederlandske overtrædere i det håb, at Generalstaterne ville kalde deres undersåtter til orden. Men heri havde Generalstaterne ingen reel interesse.⁴⁹

Christian 4.s brev stod ikke alene. Nu da det nordlige ishav blev besejlet stadigt hyppigere, stræbte enhver efter at sikre sine krav. En påfaldende detalje er, at kongen tolv dage før havde bevilget Islandske Kompagni et privilegium til hvalfangst ved Island. Dermed havde kompagniet fået ret til at anholde engelske og andre fremmede skibe, hvad enten det drejede sig om hvalfangst eller fiskeri inden for en fastsat grænse fra den islandske kyst og opbringe dem. For engelske skibe var grænsen fastsat til fire sømil, for andre lande til seks sømil.⁵⁰ Det var utvivlsomt Christians mål at give sine undersåtter mere bevægelsesfrihed.

Christian 4. berørte i sit brev af 28. december 1631 ikke hvalfangsten ved Spitsbergen, men dog kan der også heri have ligget en anledning til at sende brevet, og derfor skal de problemer, som opstod heromkring og fortsatte i lang tid, kort behandles.

Nogle måneder før den danske konge skrev sit brev om Vespønø, havde i Amsterdam den 30. august 1631 Generalstaternes ambassadører, der i forbindelse med fredsdforhandlinger mellem Danmark og nogle tyske fyrster drog til Danmark og Hamborg, et møde med Amsterdams magistrat. De fik der af direktørerne i Noordse Compagnie dokumentation for nederlændernes retmæssige krav på Spitsbergen. Og hvad var egentlig problemet? I 1596 havde nederlænderne 'opdaget' Spitsbergen. Som vi før har nævnt, regnede Christian – i henhold til forskellige geografer – Spitsbergen for en del af Grønland. Grønland hørte fra gammel tid til

Norge, Norge til Danmark og Spitsbergen ifølge Christian dermed også. Det var et krav, som nederlænderne med rette anfægtede.⁵¹

Direktørerne i Noordse Compagnie hævdede nu, at de i et venskabeligt forhold siden 1619 havde tolereret ankomsten af to danske skibe. I 1622 havde den københavnske storkøbmand og hvalfanger Johan Braem modtaget et pas og tilladelse til at besejle Tromsø, Sørøya og *Groenland*. Dette pas havde han dog solgt til Johan de Harneder, købmand i Saint-Jean-de-Luz, og Michael de Lalarde, købmand i Ciboure, begge beliggende ved Biscayabugten. I 1623 viste to skibe sig i Spitsbergen ved Mauritiusbaai – eller Hollandse Baai – helt bemandede med biskayere. Disse biskayere kunne ikke bevise, at de kom på vegne af Johan Braem, de Harneder eller de Lalarde. Om det spørgsmål blev der i disse dage ført proces af Noordse Compagnie mod Johan Braem ved Hof van Holland. Til trods for, at Johan Braem havde uret, trængte den danske konge dog på hos Generalstaterne for at få erstattet Braems skade. Partipanterne i Noordse Compagnie løb derfor den risiko, når de var i Danmark, at Johan Braems skade skulle erstattes med deres varer. Direktørerne i Noordse Compagnie forklarede, at de nok ville tåle de to danske skibe, men at de var imod, at danskerne også gav biskayere, franskmænd og andre fremmede tilladelse dertil.

Hvad det kunne udvikle sig til, viste sig også i tilfældet Jan Vrolicq, som under falske forudsætninger havde fået en oktroj af kardinal de Richelieu til hvalfangst ved Spitsbergen fra pladser, som han kaldte *Pico* og *Richelieu*. Af kopien af oktrojen ses, at Danmarks krav på suveræniteten over Spitsbergen blev lagt ind under den franske krone. Direktørerne i Noordse Compagnie bevægede ambassadørerne til at gøre det klart for den danske konge, at dette var skadeligt for såvel Danmark som Republikken. For det var tydeligt for direktørerne, at hverken Braem eller andre investerede i den udenlandske skibsudrustning. Investeringerne blev alene foretaget i hans navn mod en deling af fangsten. Da biskayerne dog ingen fordel havde haft af den med Braem indgåede kontrakt, faldt de over ham, og han faldt derefter over Noordse Compagnie i en ubegrundet proces. For at tilfredsstille biskayerne havde Braem på ny hos den danske konge ansøgt om at få et pas og tilladelse til med fem eller seks skibe at fange hvaler ved Spitsbergen, og han havde også fået det.

To af disse skibe skulle udrustes i Biscayen. Således måtte biskayerne på ny i Braems navn fange hvaler ved Spitsbergen. Også Noordse Compagnie havde modtaget anmodning fra biskayere om at måtte fiske med et eller to skibe ved Spitsbergen, men de havde afvist denne. Det var nemlig tydeligt, at biskayerne forsøgte at arbejde sig ind i denne form for

fiskeri på bekostning af Noordse Compagnie. Direktørerne gav ambassadørerne kopierne af oktrojen, som de havde modtaget af Generalstaterne, blot til deres egen information, for de pålagde dem kraftigt ikke at lade dem falde i andre hænder eller at gøre indholdet bekendt for danskerne. Dog måtte de afsløre indholdet af den oktroj, som Jan Vrolic havde fået af kardinal Richelieu, så den danske konge og hans råd kunne se, hvilken praksis Braem og hans håndlangere anvendte.⁵²

Kort sagt, den tiltagende konkurrence mod nord medførte ikke alene ved Island bryderier mellem Danmark og Republikken, men også ved Spitsbergen. Ved den nederlandske myndigheds optræden over for den danske konges klager over indtrængen i hans rettigheder kunne de beskrevne forviklinger i andre sammenhænge, dvs. forvirringen omkring Spitsbergen, biskayernes indtrængen og oktrojen givet af kardinal Richelieu, have spillet en rolle.

Tilbage til Island. Brevet af 28. december 1631 fra kongen blev den 22. april 1632 læst i Generalstaterne sammen med en ansøgning om rettigheder til hvalfangst fra Jacob Bastiaensz Coel i København, befuldmægtiget af Islandske Kompagni. I resolutionerne blev derfor skrevet, at Generalstaterne var blevet anmodet om at befale deres undersåtter at afholde sig fra farten på Island og Færøerne. Generalstaterne tilstillede de tilstedeværende kommitterede fra Noordse Compagnis kammer i Amsterdam dette brev og ansøgningen fra Coel for at få et svar.⁵³

Et svar udeblev, og derfor klagede Coel den 23. juli 1632 til Generalstaterne. Disse opfordrede direktørerne i Noordse Compagni til over for Amsterdams Kammer omgående at reagere på klagerne over hval- og fiskefangst.⁵⁴ Den 12. august blev det meddelt Generalstaternes forsamling, at et brev var modtaget fra direktørerne den 3. august 1632. Noortwijck og Vosbergen, to af Generalstaternes deputerede, fik i opdrag nærmere at undersøge kongens brev af 28. december 1631 med svaret af 3. august fra Noordse Compagnie.⁵⁵ Den 24. august 1632 rapporterede de om denne sag.⁵⁶

I deres svar af 3. august fastslog direktørerne, at de før 23. juli hverken havde fået brev eller befalinger fra Generalstaterne angående Coels ansøgning. Da nogle af direktørerne i Noordse Compagnie fra Holland, Zeeland og West-Friesland havde været forsamlet i april i Haag, havde de vel kendskab til Coels ansøgning, men han havde i de tre uger, hvor han havde været i byen, ikke henvendt sig til dem. I slutningen af april eller begyndelsen af maj havde de udarbejdet en erklæring. De havde erfaret, at Coel imidlertid var afrejst med et skibe lejet og udrustet i Delfshaven, og de havde betragtet sagen som afgjort. Alle henhørende dokumenter havde de overleveret til de kommitterede fra Amsterdam. Coels klager

over, at han i to måneder havde måttet vente på svar, havde spildt tiden og haft omkostninger, tog direktørerne ikke seriøst.

Hvad var der blevet forevist dem? Coel, tidligere borger og blokmager i Delfshaven, var kommet til Republikken fra Danmark for at udføre sine private sager, leje et skib og udruste det til hvalfangst og finde participanter. Han hyrede folk og de bedste harpunerer i Republikken, således som den københavnske købmand Gødert Braem havde gjort i forsommeren i Amsterdam. De fiskede inden for grænserne i den oktroj, som var givet til Noordse Compagnie af Generalstaterne. Direktørerne så dette som et indirekte indgreb i oktrojen, og de håbede, at Generalstaterne var af den samme mening. Danskerne lod intet middel ubenyttet til at aftage hvalfangsten og transportere den andetsteds. Direktørerne håbede, at Generalstaterne i deres beslutning vedrørende Coels ansøgning ville beskytte Noordse Compagnies rettigheder.⁵⁷

Direktørernes beskyldning var ikke ubegrundet, hvad angik Coel. Denne lejede i februar 1632 det bevæbnede skib *De Jager* med en lastevne på 800 kwartel – et tøndemål for hvalspæk eller tran på 235 l – af skipper Dirck Cornelisz 't Kint for 900 carolusgylden pr. måned til en rejse fra Delfshaven til Island eller øerne omkring Nordkap, som var indbefattet i Islandske Kompagnis privilegier. Den indtagne ladning af tran eller andre varer skulle leveres til befragteren eller hans faktor i København eller i Sundet. Skipperen skulle derefter med en ny ladning sejle til Danzig eller nogle pladser i Danmark, hvor der skulle losses og en ny ladning indtages for at blive ført via floden Vlie til Amsterdam eller via floden Maas til Rotterdam. Hvis Coel anså det for bedre ikke at losse i Sundet eller i København, var skipperen forpligtet til at stævne direkte mod Amsterdam eller Rotterdam. Til rejsen var planlagt mindst fire måneder.⁵⁸

I den udaterede erklæring, der var vedføjet brevet fra direktørerne til Generalstaterne, dateret Amsterdam den 3. august 1632, kaldte direktørerne lejen af skibe og folk og hvervningen af participanter blandt danskere *et subtilt middel* til at trænge ind i Noordse Compagnies fiskeri. For at give deres handlemåde en fernis drog danskerne på hvalfangst med skibe og folk først til Danmark og dernæst til Spitsbergen. Til skade for Noordse Compagnie solgte de ladningen på Spitsbergen under navnet *Dansk tran*, skønt det egentlig tilhørte Republikken. Noordse Compagnie ønskede, at Generalstaterne skulle få standset dette og ligeledes, at de forbød nederlænderne at træde i udenlandsk tjeneste for at fiske inden for oktrojens grænser. Direktørerne anmodede Generalstaterne om at udsætte afgørelsen på Coels ansøgning. Måtte de dog efter en henvendelse fra

den danske konge indvilge i Coels forsøg, så ønskede direktørerne i Noordse Compagnie i forbudet at få indført, at de i kompagniet skulle have lige rettigheder på Spitsbergen i kraft af deres opdagelse og den af Generalstaterne bevilgede oktroj.⁵⁹

Direktørerne rørte i deres erklæring endnu engang op i hele forhistorien om Spitsbergen. De fandt det betænkeligt, at kongen af Danmark stadig stræbte efter at udvide sine grænser. Danskerne ville tilegne sig Spitsbergen under navnet *Christiansbergen* for at lade biskayere, franskmænd og andre komme der, men det ville alene føre til nye konflikter. Hvad angik kongens beskyldning rettet mod dem om fiskeri ved Island, hævdede de, at der hverken gennem Noordse Compagnie i almindelighed eller gennem privat udrustning var fisket ved Island. De vidste ikke, hvilken ø kongen mente med Vespenø; de havde aldrig set dette navn på søkort, men frygtede, at under dette navn skulle forstås nogle pladser, som var indeholdt i oktrojen, som Noordse Compagnie havde modtaget af Generalstaterne.⁶⁰

Generalstaterne havde nu endelig deres svar, og de skrev den 24. august 1632 tilbage til Christian 4. Noordse Compagnie benægtede, at de skadede kongens undersåtter eller fiskede ved kysten af *disse lande*, men skulle undersåtterne krænke kongen i hans rettigheder, da ville Generalstaterne træffe passende forholdsregler. Hvad angik falkefangere, så var de frem for alt indbyggere fra nærliggende områder. Dog opfordrede Generalstaterne den danske konge til ikke at skade falkefangerne. Disse var ansete hos forskellige fyrster, for hvem falkene alene var bestemt.⁶¹ Ifølge Marie Simon Thomas blev opmærksomheden således afledt ved at anmode Noordse Compagnie om oplysninger, mens sagen udelukkende vedrørte hvalfangst. Ligeledes anmodede Generalstaterne Christian om forståelse for europæiske fyrstekollegers og falkeliebhaberers yndlingsbeskæftigelse.⁶² Kongen lod sig foreløbig stille tilfreds med dette svar.

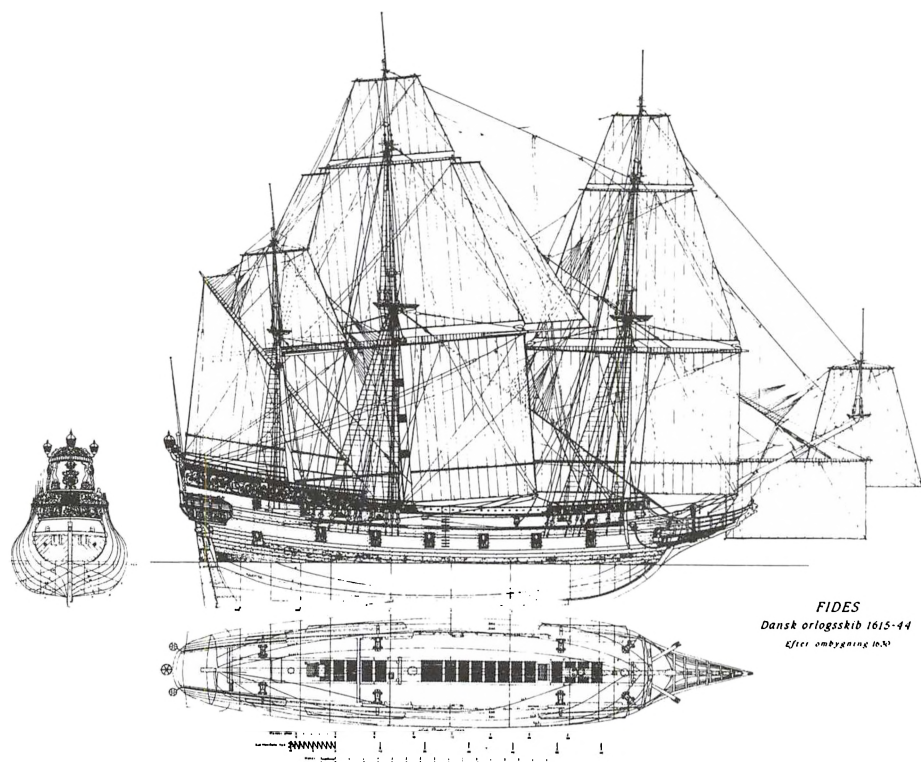
1634

Med henvisning til dets klager i 1631 henvendte Islandske Kompagni sig den 3. februar 1635 på ny til den danske konge. Englænderne havde taget den danske konges advarsel og forbud til sig, nederlænderne ikke. I 1634 havde nederlænderne åbenlyst drevet handel og afskibet hele ladninger islandske tørfisk og andre varer til skade for den danske kronens toldindtægter og Islandske Kompagnis handel. Som om det ikke var nok, havde nederlænderne erklæret, at de det følgende forår ville komme i endnu større tal, så skulle de nok engang se, hvem der kunne forbyde dem at

handle. Islandske Kompagni havde efter eget udsagn de sidste 10-12 år måttet tåle havari, tørke og dyrtid. For at forhindre dets undergang havde kompagniet anmodet Christian 4. om at skrive et brev med anmodning om erstatning og kompensation for de tabte indtægter. Yderligere opfordrede kompagniet kongen til, så snart farvandene igen var sejlbare, at sende et orlogsskib for sammen med *Fides*, *Nældebladet* og *Raphael* at sikre Island, at visitere havnene og indtil 1. juli at krydse i kystfarvande-
ne. Direktørerne i Islandske Kompagni forventede, at omkostningerne ved dette foretagende rigeligt ville blive kompenseret gennem tilbagegang i krænkelser af det kongelige forbud.⁶³

Kongen skrev den 16. februar 1635 fra Kolding til Nederlandenes statholder Frederik Hendrik og til Generalstaterne med henvisning til sit tid-

Orlogsskibet *Fides*, bygget i 1615, som det må formodes at have set ud efter hovedreparation i 1630. Det var et mindre, men solidt konstrueret skib med meget ringe dybgang, og det var kraftigt armeret med 16 halvkartover. Moderne rekonstruktionstegninger udført af Niels M. Probst på grundlag af samtidigt kontraktmateriale, materialeregnskaber og Van de Veldes tegninger m.v. Gengivet fra Degn og Gøbel, 1997.

ligere brev af 28. december 1631 og til svaret derpå fra Generalstaterne den 24. august 1632. Det var kommet kongen for øre, at krænkelserne af hans autoritet blev begået ikke så meget af Noordse Kompagnie som af Republikkens andre undersåtter.⁶⁴ Det ramte Marie Simon Thomas giver forskellige eksempler på skibsudrustning i 1634 og 1635, hvori var inddraget forskellige familiemedlemmer til Coel, således rotterdammeren Cornelis Musch, som var Generalstaternes kansler, og Hendrik Nobel, som var borgmester i Rotterdam og Generalstaternes deputerede. De sidstnævnte kendte Generalstaternes officielle indstilling med hensyn til hvalfangsten på Island, men det afholdt dem ikke fra at deltage i den.⁶⁵

Skønt Islandske Kompagni i sin ansøgning til kongen ikke nævnte navne på overtrædere, nævnte Christian 4. den bekendte amsterdamske købmand i jern, våben og artilleri Elias Trip som den fornemste reder og købmand i et skib, som i 1634 havde inladedet fisk og andre varer ved Island og afskibet dem til Amsterdam. Christian 4. opfordrede Generalstaterne til at skride ind herimod. Samtidig advarede han om, at i tilfælde af, at vagtskibene skulle finde overtrædere, ville der blive grebet ind.⁶⁶ Dette brev, der blev overgivet til præsidenten for Generalstaterne den 31. marts 1635, blev behandlet den 3. april i forsamlingen. Hollands stater tog et duplikat af brevet med for at behandle det i deres forsamling.⁶⁷ Denne bestemte, at medlemmerne, de hollandske stæder, på forlangende måtte duplikere brevet dér, hvor de regnede det for nødvendigt at lade en advarsel gå ud. Brevet skulle også medtages til Noordse Compagnis overvejelse.⁶⁸ Et officielt svar udeblev.

Det var også nu, Coel anmodede Generalstaterne om et svar på sin ansøgning fra 1631. Det gjorde han første gang den 5. maj 1635.⁶⁹ I mellemtiden havde han ikke siddet stille. Nogle uger tidligere, den 13. april 1635, havde han befuldmægtiget af Islandske Kompagni anmodet en notar i Rotterdam om at protestere imod skipper Dirck Cornelisz 't Kint og Hendrick Meeuwsen Coel, dennes fætter og tidligere kommandør på skibet *De Jager*, som uden tilladelse havde jaget hvaler ved Island. Søfolkene havde derefter opslået deres telte ved havnen Stengelsfort og kogt tran. Dette misbrug blev straffet med konfiskation af skib og gods og en bøde på 6.000 rdl.⁷⁰ Den 24. april var Coel i Amsterdam, hvor han som befuldmægtiget for direktørerne i Islandske Kompagni for en notar erklærede, at skipper Sicke Wijbrantsz fra Molkwerum havde anløbet en islandsk havn og der imod Islandske Kompagnis oktroj drevet handel. Kompagniet havde herved lidt skade, og derfor var skibet erklæret forbrudt, og han var indstillet til en bøde på 6.000 rdl. Coel opfordrede notaren til at lade Elias Trip og den amsterdamske købmand og havnemester Barent

IJsbrantsz Halfhoorn, nævnt som befragterne af skibet, erstatte skaden ved at starte en proces imod skibet og folkene i kraft af oktrojen og advarede dem om, at de ved en følgende overtrædelse ville blive anset som sø- og landrøvere. Trip nægtede at have haft en andel i denne udredning, Halfhoorn tog beskyldningen til efterretning.⁷¹

Generalstaterne rykkede den 5. maj efter opfordring fra Coel Hollands stænder for et svar.⁷² Sagen blev den 8. maj på ny taget op i Hollands stænder. Disse lod Generalstaterne vide, at herrerne var kommitteret til at forny Noordse Compagnies oktroj. De skulle kalde Coel til sig for at høre ham og foreholde ham forsamlingens argumenter, at deres indbyggere var uskyldige. Disse kommitterede skulle rapportere om samtalen til Generalstaterne.⁷³

Generalstaterne gik varsomt til værks på grund af de konsekvenser, som sagen Trip kunne have. Trods Elias Trips tidligere erklæring og henvisningen dertil af råderne i Admiralitetet i Amsterdam sendte Generalstaterne den 30. juni 1635 alle dokumenterne til admiraliteterne i Rotterdam, Noorderkwartier og Zeeland med opfordring til en hurtig reaktion.⁷⁴

Om samtalen mellem de kommitterede fra Hollands stænder og Coel også virkelig har fundet sted, er ikke kendt. I hvert fald foretog Coel den 2. juli 1635 et nyt forsøg på hos Generalstaterne at få et svar på sin ansøgning. På ny pressede Generalstaterne på hos Hollands stænder for at få dem til at levere deres beretning om denne sag.⁷⁵ Ansøgningen blev af Hollands stænder den 11. juli spillet videre til de kommitterede, som undersøgte forlængelsen af oktrojen for Noordse Compagnie, med en formaning til at meddele forsamlingen deres skøn.⁷⁶ Generalstaterne udsatte den 19. juli et svar på Coels ansøgning.⁷⁷ Den 1. august sendte Generalstaterne et omhyggeligt memorandum fra Coel til Hollands stænder.⁷⁸ Men et svar udeblev.

Coel kunne ikke længere afvente et svar på sin ansøgning. Han anmodede den 27. november 1635 Generalstaterne om et svar på brevet fra kongen eller i det mindste en meddelelse om deres beslutning i margenen på brevet fra kongen. Dermed kunne han mundtligt rapportere til kongen. Åbenbart havde Generalstaterne imidlertid også mistet overblikket, for de lod sagen undersøge.⁷⁹ Den 30. november formanede de deputerede Generalstaternes deputerede Olycan, som havde indbragt kongens brev fra februar til Hollands stænder, til at skrive en ledsageformular i margenen på Coels ansøgning.⁸⁰ Olycan fremførte den 6. december 1635 i Hollands stænder den danske konges misfornøjelse over, at han efter syv måneder endnu ingen reaktion havde modtaget på sine klager. Endelig kom der fart i sagen. Hollands stænder opfordrede Amsterdam som havende

størst kendskab til sagen til at opsætte et brev til kongen med henblik på at vise Republikkens indbyggers uskyld. Et duplikat af dette brev skal som orientering være sendt til resident Carel van Cracau, der som resident var diplomatisk repræsentant af lavere rang, svarende til en senere tids gesandt.⁸¹

I deres brev til kongen afviste amsterdammerne alle beskyldninger. På ny blev her hele forhistorien bag Spitsbergen lagt på bordet. Den danske konge klagede vel over nederlænderne, men Noordse Compagnie mente at have flere grunde til klage over de danske krænkelser af kompagniets af Amsterdam givne oktroj. Trods brevets vrantne tone forsikrede amsterdammerne, at de ville bevare og fortsætte de gode forbindelser til kongen og hans undersåtter.⁸²

I virkeligheden bestod der siden den 22. marts 1613 et af Hollands stænder udfærdiget forbud for nederlandske søfolk mod at træde i udenlandsk tjeneste. Forbudet var derefter stadig blevet fornyet med henblik på hvalfangst.⁸³ Noordse Compagnie fik Generalstaterne så vidt som til den 11. marts 1633 at udfærdige et forbud mod at udleje skibe til hvalfangst til fremmede. Heri blev det tilmed bestemt, at nederlændere fortsat alene måtte jage hvaler i tjeneste hos Noordse Compagnie og inden for det i oktrojen fastsatte fangstområde.⁸⁴ Egentlig i tide, for samme dag skrev Christian 4. et brev til Generalstaterne med opfordring til gennem amsterdammeren Philips Pelt (der var faktor for brødrene Braem) at lade hyre folk og skibe til brug for hvalfangst og lade indkøbe alle slags redskaber.⁸⁵ Et brev modtaget af Generalstaterne den 19. april 1633 blev den 23. april behandlet i Hollands stænders forsamling, som henviste sagen videre til Noordse Compagnie.⁸⁶ Svaret på denne opfordring kan ikke have været andet end afvisende.

I deres besvarelse af Christian 4.s brev af 16. februar 1635 med klager over Elias Trip skrev Generalstaterne den 11. december tilbage, at Hollands og West-Frieslands stænder havde ladet sig informere om klagerne gennem borgmestrene i Amsterdam. Disse havde indbudt Trip og forelagt ham beskyldningerne. Trip havde forsvaret sig på overbevisende måde. Han havde ladet vide, at han ikke havde været ved Island med sit skib eller gods eller der købt en ladning fisk eller andre varer med Amsterdam som bestemmelsessted. Borgmestrene og Hollands stænder var til slut nået frem til, at Elias Trip hverken handlede eller fiskede ved Island.⁸⁷

En mærkelig udgang på sagen, for kongen syntes denne gang så overbevist om sin sag. Var der da intet sandt i beskyldningerne om Trip og Halfhoorns krænkelser af Islandske Kompagnis monopol? Historikeren P.W. Klein søger en forklaring på beskyldningerne i Trips deltagelse i

Noordse Compagnie, hvor han siden 1624 besad en andel af ukendt størrelse. Klein anser det ikke for utænkeligt, at et udrustet skib med Trip som hovedreder i 1634 kom til den islandske kyst for at indtage fisk.⁸⁸ Det synes mærkeligt, men måske var begge dele sandt, såvel beskyldningerne om, at Trip deltog i handelen ved Island, som Trips gendrivelse af, at han selv havde været ved Island.

For den danske konge havde det selvfølgelig været fint, hvis han havde kunnet præsentere en fremtrædende mand som eksempel på den skærpede kontrolvirksomhed, men uheldigvis for ham blev hans protest også denne gang uden virkning.

1648

I 1640'erne synes der af de danske myndigheder at være startet en sand offensiv mod de indtrængende nederlændere. I 1642 var Noordse Compagnie ophørt efter udløbet af dets monopol. De gode fangster og fortsat gode priser havde i tiden fra omkring 1625 til 1635 givet så gode driftsresultater, at stadig flere aktører havde stræbt efter at bryde monopollet gennem hvalfangst på åbent hav.⁸⁹ I april 1645 måtte fogeden på Island have ordre til strengt at overholde handelsmonopolet, og i maj 1646 var der en opsang til dem, der tillod eller så igennem fingre med, at der blev handlet med fremmede.⁹⁰

På grundlag af behovet for skærpede forholdsregler må det antages, at nederlænderne nu rigtigt havde fundet vejen til Island. Men Danmark havde problemer, idet landet kort tid forinden havde været i krig med Sverige, hvad der trak store vekslere på landet. I 1644 skrev den nederlandske resident Carel van Cracau fra Helsingør, at Islandske Kompagni var forpligtet til i nødstider at hjælpe kongen med 15 gode bevæbnede skibe, og at det var blevet anmodet om at holde dem rede.⁹¹ Af skibene var ifølge Cracau for øvrigt kun otte eller ni egnede som orlogsskibe.⁹² I 1645 lod Christian 4. sine orlogsskibe og nogle skibe fra Islandske Kompagni sammen med nogle borgerskibe i et antal af 30-32 udruste til krigen. Men da han manglede gode søfolk og officerer, havde han også ladet indsætte bønder på sin flåde.⁹³ På en liste over den danske konges skibe, som i Østersøen blev taget, strandede, brændte eller forliste i slaget ved Fehmarn, i alt 17 skibe, forekommer også navnene *Fides* og *Nældebladet*, de skibe, som tidligere patruljerede ved Island for at imødegå smugleri.⁹⁴

I disse krigsår oplevede hollandske skibe og muligvis også skibe fra andre nationer, at Island måtte undvære tilførsler. I 1644 var to nederlandske skibe i Hafnarfjörður for at handle. Fogeden på Bessastaðir rådslog

med islandske embedsmænd, om handelen med udlændinge under disse omstændigheder kunne tillades, men han håndhævede til sidst forbudet. Skibene sejlede derefter til Snæfælssnes, hvor de gjorde en god handel. Fogeden stræbte efter at få aflokket Altinget en udtalelse om straf for islændinge, der sammen med hollændere havde overtrådt forbudet. Det kom ikke til en udtalelse, da forsamlingen var af den mening, at altervin til kirkerne og fiskeliner under disse omstændigheder var tilladt.⁹⁵ I 1645 var tidligt på året igen forskellige nederlandske skibe til stede, mens de danske skibe først ankom om efteråret, efter at freden i Brömsebro med svenskerne var undertegnet.

Da vanskeliggjorde efterårsstorme imidlertid farten. Trods det forhold, at Danmark selv i disse år havde haft vanskeligheder med farten på Island, holdt den danske konge sig ikke tilbage for i 1646 ved sin resident Martin Tancke hos Generalstaterne at beklage sig over smughandel. Et år senere fulgte en memorial fra Tancke om Islandske Kompagnis handel. Han ville personligt tydeliggøre sin besvarelse for Generalstaterne. Kort før sin afrejse til Danmark leverede han en anden memorial med klager over adskillige skippere fra provinserne Holland og Frisland, som handlede på Island og Færøerne med det resultat, at kompagniets skibe vendte tomme eller halvtomme tilbage, fordi nederlændere havde opkøbt de islandske varer. Ifølge Marie Simon Thomas svarede Generalstaterne temmelig lakonisk. De ønskede residenten en god rejse, og hvad memorialen angik, så ville de til sin tid tage sig af den.⁹⁶ Til sin tid. Det kom til at vare længe. Christian 4. skulle da ikke selv være med mere.

Det er således tydeligt, at danskerne havde grund til at klage i disse år. Den 1. september 1648 stillede Peter Christian Roche, resident for den 6. juli dette år indsatte nye konge, Frederik 3., først skriftligt og derefter mundtligt Generalstaterne over for klager fra Islandske Kompagni over nogle nederlænderes fart på Færøerne, Vestmannaeyjar og den islandske kyst. Generalstaterne sendte samme dag klagerne med anmodning om information om dem til Amsterdam.⁹⁷ Den 5. september blev konceptet til brevet til den danske konge forelagt forsamlingen, som dog endnu ikke havde modtaget svaret fra amsterdammerne.⁹⁸ Det den 10. september daterede svar fra Amsterdam kom den 15. september for i forsamlingen.⁹⁹ Amsterdams borgmestre og magistrat lod vide, at de havde gjort forespørgsler hos Groenlandse Compagnie og moskovitiske handlende for at få at vide, om et af de nævnte områder var blevet befaret af amsterdammere. Undersøgelsen nåede frem til, at året før havde alene en Symon van Muijden sejlet med et skib til Færøerne, men var forulykket dér. Dertil blev bemærket, at denne rejse var gjort med fogedens bifald.

Skipperen på det forulykkede skib måtte få det bjergede gods fra skibet tilbagegivet af fogeden, men det var endnu ikke overdraget.¹⁰⁰ En kopi af svaret blev fremsendt til Roche.¹⁰¹

En reaktion fra Roche, hvori anledningen til klagerne blev skildret bredt, fulgte den 23. september 1648. Roche skrev, at han tydeligt fik det indtryk, at Generalstaterne ikke var bekendt med, at hans klager angik en skipper fra Zaandam, Jan Pietersz, og to skippere fra Amsterdam, Karsten Jansen, alias store Karsten, og Cornelis Karstensen. De havde begge to dette år gjort rejser til Island og Færøerne og derfra medtaget en fuld skibsladning. Yderligere havde Thonnis Roelofsen den 17. april været på Færøerne, hvor der var et skib fra Harlingen. Den 14. juli var derfra en hel skibsladning ankommet til *Hof van Danswijk* i Amsterdam og solgt. Jacob Buijck optrådte dér som mægler. Roche henviste til det store antal overtrædelser og rettede en moralsk opfordring til Generalstaterne, idet han anførte, at det var *odiøst* i en tid med verdslige og gudelige love, at nogen ville betage sine naboer og gode venner det, som tilkom dem med rette. Naturligvis ville ingen af overtræderne som den første indrømme overtrædelser og således lægge rebet om egen hals. Antallet af overgreb tog dog dagligt til, og derfor ville kongen have, at Generalstaterne fuldstændigt forbød deres undersåtter al fart på Færøerne, Vestmannaeyjar og den islandske kyst. Der blev forventet en resolution af Generalstaterne om, at de ikke ville tolerere, at deres venner og allierede blev skadet af deres undersåtter.¹⁰²

Beskyldningen ramte, i hvert fald den direkte imod Jan Pietersz, for Marie Simon Thomas fandt i notarialarkiverne i Amsterdam en befragtningskontrakt, hvori den amsterdamske købmand Hugo Davelaer charrede skibet *Fesant* med Zaandammerskipperen Jan Pietersz Geel til en rejse til de skotske øer, Færøerne, Shetlandsøerne, Island og alle *frie og ufrie pladser* mod nord.¹⁰³

Rigtig beskyldning eller ikke, en reaktion fra Generalstaterne udeblev. Den 8. oktober meddelte præsidenten for Generalstaterne, at residenten Peter Roche anmodede forsamlingen om et svar på sin proposition. Generalstaterne besluttede, førend de svarede, først at se nøjere på brevet fra bystyret.¹⁰⁴ De tog sig åbenbart god tid, for den 18. november havde Roche endnu intet svar fået. Præsidenten anmodede de tilstedeværende deputerede fra Hollands stænder om at presse deres principaler til et hurtigt svar.¹⁰⁵ Hollands stænder forsøgte dernæst at bede Roche om en redegørelse for grundene til, at Danmark ønskede at se farten forbudt.¹⁰⁶ Dermed blev ifølge Marie Simon Thomas også den danske protest lagt på hylden. Ifølge hende havde skærpselsen af handelsforbudet på Island intet resultat

haft, da smughandelen såvel for Nederlandene som for islændingene bød for mange fordele til, at islændingene og nederlænderne kunne bekymre sig om Islandske Kompagni, der ikke kunne sætte kraft bag sine forbudsbestemmelser.¹⁰⁷

1652

Med henvisning til krænkelser af dets privilegier fik Islandske Kompagni ved brev af 19. februar 1652 kongens tilladelse til at lade udruste et orlogsskib, som kunne tage enhver, såvel kongens undersåtter som fremmede, der besejlede Island og Færøerne og krænkede dets privilegier.¹⁰⁸ På grundlag af islandske kilder fastslog Marie Simon Thomas, at hollænderne i disse år stadig kom til Island, men med undtagelse af en annulleret befragtningskontrakt fra 1649 fandt hun i nederlandske kilder ingen beviser derfor. Dog alligevel for året 1652. Da var der ifølge hende nederlændere i Breiðafjörður, på Elliðaeyjar og på Flatey.¹⁰⁹ Vi ved i hvert fald sikkert, at det her ikke kan dreje sig om Amsterdamskipperen Claus Frederiksen's skib, da skib og redskab i forbindelse med hans besøg på Island blev konfiskeret.

Vedrørende den præcise anledning til konfiskationen i 1652 famler vi i mørke. Forløbet af den sag kendes alene på grund af et brev i Kancelliets Brevbøger. Den 14. februar fik statholder i København Joakim Gersdorff et brev om Amsterdamskipperen Claus Frederiksen. Kongen var tilfreds og skrev, at han denne gang så gennem fingre med forseelsen. Det konfiskerede skib og de dertil hørende redskaber blev så vidt angik kronens andel tilbagegivet Claus Frederiksen mod løfte om, at han ikke på ny ville gøre sig skyldig i en lignende forbrydelse. Sin klage over Islandske Kompagni kunne han lade udføre ved lovlig ret.¹¹⁰ Om Claus Frederiksen har gjort dette, eller om sagen var afsluttet hermed, ses ikke.

1655

Konfrontationerne i de foregående årtier dannede optakt til den tidligere nævnte konflikt i 1655 omkring skibet *Abrahams Offerande*.

En april dag i 1655 sejlede den hollandske kommandør og købmand Bastiaan Sterreman og skipper Jan Reijersz van Crimpen af Rotterdam med skibet *Abrahams Offerande* med kurs mod Island for dér, som de selv senere forklarede, at fange fisk eller købe fisk, om de kunne få lov dertil.¹¹¹

Men fjorten dage senere skulle de komme i alvorlige vanskeligheder.

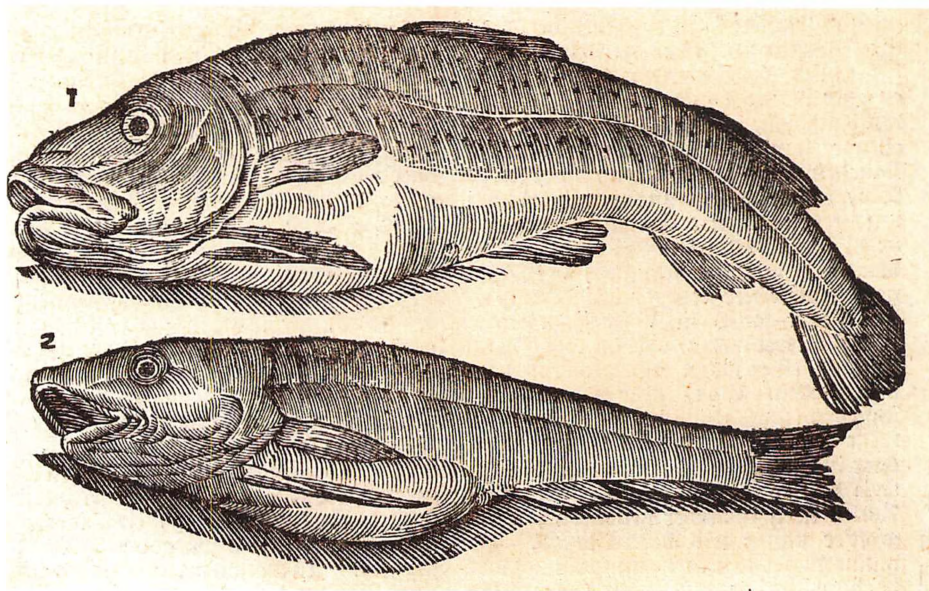
Allerede den 4. maj om aftenen var Bastiaen Sterreman og Jan Reijersz van Crimpen nået til Island og lå for anker på reden ved Stapi, 100 km nordvest for Reykjavik. En jolle med folk sejlede ud til dem, og folkene kom om bord og sagde til dem, at skipperen eller købmanden den følgende dag skulle komme i land til guvernøren eller fogeden. Den følgende morgen sejlede de da med sluppen og fire-fem mand i land og kom til fogeden, Mathias Gummers (Matthías Guðmundsson), som havde den øverste befaling. Han spurgte, hvorfor de var kommet, og de svarede, at de var kommet for at fange fisk og med hans tilladelse få en jolle, som kunne vise dem omkring, og som de ville betale, og det afslog fogeden ikke. De betalte ham og drog ved middagstid igen ud på skibet. Den 6. om morgenen tog de ankeret og drev med skibet fra reden, hvor de lå. To mand fra fogeden var med en jolle kommet om bord. De sejlede med dem fra reden, og skibet fortøjede tæt ved klippen, og de begyndte at fiske. Samme dag blev fire båds mænd sendt i land af købmanden for at tale med fogeden. Denne bad dem sige til købmanden, at han skulle akkordere med fiskerne om prisen på fiskene, og efter deres opfattelse skete det således, idet de dog er noget svævende i deres omtale af deres aktiviteter. Men om aftenen kom et af Islandske Kompagnis skibe *Emanuel* med skipper Mads Madsen fra København, som den 11. maj tog hollænderne og den 14. maj bragte dem til Hafnarfjörður og derfra til København. Hertil blev også bragt endnu et nederlandsk skib, *De Jonge Prins*, hvor Johan Petersen var skipper.¹¹²

At hollænderne ikke blot havde haft til hensigt at fiske eller købe fisk skulle vise sig ved en nærmere gennemgang af skibenes ladninger. Her fandtes i *Abrahams Offerande* ikke blot en del varer indkøbt på Island, således 1 tønne med hoser, 170 par islandske hoser og ca. 7.000 bunkefisk (fisk i lastrummet), men også en hel del varer, som købmanden ikke havde tilladelse til at forhandle, således 6 oksehoveder brændevin, 1 fad og 48 tomme hele og halve ankre, 20 knipper liner, 5 jerngryder, 3 ruller tobak, 9 halve ankre brændevin og 18 læster fransk salt. I *De Jonge Prins* fandt man ligeledes varer indkøbt på Island, således 5 sække fjer, 600 tørfisk og 14 fisk, og hertil 120 jerngryder, 6 ruller tobak med måtter omkring, 8 stykker strige (stribet stof?) eller groft lærred, 1 kasse rosiner, 18 hele og 8 halve ankre brændevin, 5 halve oksehoveder fransk vin, 7 fjerdinge sæbe, 12 tønder spansk salt, 1 tønne svesker, 1 tønne peberkager, 55 tønder mel, 24 gamle hatte, 43 store og små stenfade, 21 stenkrus, 1 pose peber, 1 pose ingefær, 1 dusin uldkarter, 3 jerngryder, 2 stykker blårlærred og 11 tørre huder. Folkene i Islandske Kompagni har ikke været i tvivl om, hvad hollændernes ærinde på Island var.¹¹³

Den 24. juli 1655 mødte da kommandør og købmand Bastiaen Sterreman og skipper Jan Reijersz van Crimpen sammen med skipperen fra skibet *De Jonge Prins* Johan Petersen for Admiralitetsretten på Bremerholm i København og fremlagde et skrift på hollandsk med forklaring af deres handlemåde. I retten sad viceadmiral Jørgen Bjørnsen og ni af kongens skibskaptajner og fire af hans skippere. På vegne af Islandske Kompagni førte en prokurator sagen om ulovlig handel på Island mod kommandøren og købmanden og de to skippere. Nederlænderne forsøgte at forsvare sig med henvisning til, at de ville fiske eller købe fisk, men blev anklaget for ulovlig handel på flere havne imod Islandske Kompagnis privilegier, og prokuratoren stillede krav om konfiskation til kompagniet af begge skibene med tilhørende redskaber og deres vareladninger. Admiralitetsretten fulgte i sin dom Islandske Kompagni.¹¹⁴

Sagen udviklede sig. Generalstaterne gik ind i sagen. Den 16. august behandlede de en ansøgning fra Michiel Viruly og hans medbefragter af *Abrahams Offerande*. Denne ansøgning blev understøttet af anbefalingsbreve af 13. august fra borgmestre og magistrat i Rotterdam. De anmo-

Torsk og kuller. Ved Island bliver der vel fisket kuller (2), men fiskeriet efter torsk (1) er langt det vigtigste. Torsken tjente såvel til eget forbrug som til eksport af tørrede torsk som stokfisk. Illustration fra Nylant og Hextor, 1672. Foto: Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.

dede om en skrivelse fra Generalstaterne til kongen af Danmark om at løslade skib og ladning af arresten omkostningsfrit og skadesløst. Generalstaterne indvilligede i forslaget og befalede resident Frederik de Vries personligt at anbefale deres forslag hos kongen.¹¹⁵ Generalstaterne skrev den 16. august 1655 til den danske konge, at Rotterdamrederne, herunder Pieter Jansz Lagendael og Hubrecht van de Weteringh, havde henvendt sig til dem og havde erklæret, at de havde udlejet deres fløjte, hvorpå Jan Reijersz van Crimpen var skipper, til den ligeledes fra Rotterdam stammende Bastiaen Sterreman for dermed at fiske og fange torsk mod nord. Fogeden Mathias Gummers var kommet om bord. Han havde ikke alene hjulpet skipperen på *Abrahams Offerande* med fiskeriet, men også udlånt sin egen jolle. Skipperen havde blot fulgt den frie ret *til at fiske i rum sø*. Det nederlandske skib var dog blevet overmandet af et dansk skib og opbragt til København, hvor skib og gods var erklæret forbrudt. Generalstaterne skrev, at *det forekom dem helt fremmed*, at deres undersåtter og borgere blev forhindret i deres lovlige og tilladte næring at fiske. De bad kongen om at tilbagegive det beslaglagte skib med fisk og varer uden yderligere omkostninger for ejerne.¹¹⁶

Den danske konge skrev i sit svar den 22. oktober 1655, at *det forekom ham helt fremmed*, at Generalstaterne så den danske ordinans og udøvelsen af hans magt med de deraf følgende i folkeretten begrundede procedurer som en hindring for det retmæssige og tilladte fiskeri. Ifølge den danske konge vidste Generalstaterne vel, at alle fremmede og senere også hans egne undersåtter, som ikke hørte til Islandske Kompagni, var udelukket fra fiskefangst ved kysten og handel med islændingene. Hans far, Christian 4., havde gentagne gange ladet foreholde krænkelserne af forbudet, og han selv også gennem Peter Roche i 1648. Generalstaterne havde foreholdt direktørerne i Noordse Compagnie kongens bebrejdelser og lovet, at hvis det skulle gentage sig, ville de optræde derimod. Nu hævdede skipperen med urette, at fogeden skulle have tilladt ham fiskefangst og handel. Kongen håbede, at Generalstaterne ville bedømme sagen anderledes på grundlag af dette brev.¹¹⁷

Hvad der er den bagvedliggende grund til, at dette brev ikke før den 4. februar 1656 blev forelagt i Generalstaternes forsamling, er ikke klart. Ukendt med indholdet af brevet havde Generalstaterne den 16. november 1655 i anledning af *nærmere klager* fra rederne forsøgt at få kong Frederik til at frigive det med urette konfiskerede skib, fisk og varer uden udsættelse og omkostninger. Der gik også en følgeskrivelse til resident Frederik de Vries i København med anmodning om personligt at sætte kongen ind i sagen.¹¹⁸ Frederik de Vries svarede i brev 1. januar 1656, at

han havde fået brevet fra sine principaler allerede den 26. december. Brevet fra de Vries blev den 13. januar 1656 fremlagt i Generalstaterne. I sit brev oplyste residenten, at han havde overbragt Generalstaternes brev af 16. november til kongens kansler, som skulle give det til kongen. Kansleren forventede ikke, at arresten ville blive ophævet under henvisning til brev af 16. november, som den danske konge i mellemtiden havde skrevet om dette emne til Generalstaterne, men som disse vist endnu ikke havde modtaget.¹¹⁹

De Vries så foreløbigt ikke nogen løsning på situationen, så meget mere som rederne imod hans råd i København havde appelleret Admiralitetets dom af 24. juli 1655. Nu havde det dog imidlertid vist sig, at skipperne på Island havde handlet med strømper og stoffer imod brændevin og bragt det om bord, hvilket de i deres ansøgning til Generalstaterne havde fortiet. Handelen på Island blev selv nævnt i det certeparti, som de Vries havde set.¹²⁰ Det sidste gav resultat. Af befragtningskontrakten, som den 25. marts 1655 blev indgået for en Rotterdannotar mellem skipper van Crimpen med to af hans redere, Pieter Jansz Lagendael og Willem Cornelisz den Boer, med befragteren Sterremann, ses, at skibet *Abrahams Offerande* på 80 læster fra floden Maas skulle afsejle med bestemmelsesstederne Skotland, Irland, Shetlandsøerne, Færøerne og Island eller andre frie pladser i nord for at fiske, handle, negociere, sejle, drive, ligge, losse og lade.¹²¹ De Vries havde ikke afsløret for nogen, at der havde været det belastende faktum, at også handel var formålet med rejsen. Og han havde også villet tilbageholde det, men ikke nu, da Generalstaterne tog alvorligt på sagen, baserende sig på et forsøg på at plædere for at fortie klagernes information. Hvis klagerne havde handlet anderledes, og hvis de havde taget rådet fra residenten til sig, havde det måske været muligt at løslade skibet af arresten. Men nu frygtede de Vries for, at klagerne ved en appel til Herredagen den kommende sommer ikke skulle opnå det samme som med bønskriftet. Han forventede større resultater ved direkte at appellere til kongens medlidenhed end ved at gå den sædvanlige juridiske vej.¹²²

Muligvis så rederne og befragterne også truende skyer for sig. Inden for en måned mødte de to gange for notar Vitus Mustelius Woutersz. Den 29. november 1655 erklærede de, at de med rejsen, hvortil befragtningskontrakten var sluttet, ingen anden intention havde haft, end at købmand Bastiaen Sterreman med sine folk skulle fange våde fisk. Man vidste ikke bedre, end at man mod nord måtte fiske frit. De havde pålagt Sterreman ikke at drage derop for at handle eller foretage andre aktiviteter, der kunne være farlige eller skadelige. Til brug for fiskeriet havde de fået 28 læster salt og fiskegrej som liner og kroge med.¹²³

De kom i sagen også ind på Sterremans besøg hos fogeden. Da Sterreman lå på reden ved Stapi, kom en jolle langskibs. Han fik meddelelse om, at han den følgende dag var ventet hos lensmanden eller fogeden. Den 5. maj gik Sterreman og van Crimpen til fogeden. Da Sterreman blev spurgt om grunden til ankomsten til Island, havde han svaret, at han var kommet for at fange våde fisk. Han spurgte fogeden, om han med hans tilladelse måtte få nogle joller, som skulle fiske for Sterreman. Han ville så belønne ham. Fogeden gik ikke blot fuldstændigt med til fiskeriet, men leverede også joller og folk. Vel forbød fogeden Sterreman at handle med tørfisk eller tran, men gik med til hoser og vanter, fordi det ikke skadede kompagniet. Til belønning af fiskerne havde Sterreman i skibet medtaget seks små oksehoveder brændevin, fem jernpotter og to ruller tobak. Han havde begrænset sig til fiskeriet og havde hverken direkte eller indirekte handlet eller negotieret på landet.¹²⁴

Imidlertid havde rederne Hubrecht van de Weteringh, Willem Cornelisz den Boer, Cornelis Jacobsz Beyer, Arnoult Rosendael, Thieleman Verdoncq og befragterne Michiel Viruly, Hubrecht van de Weteringh, Cornelis Jacobsz Beyer og Philips og Abraham Hoorn i nærværelse af en notar i Rotterdam den 29. december 1655 på skrift ladet nedfælde, hvorledes de skulle fordele den eventuelle skade. Jan Reijersz van Crimpen, skipperen på *Abrahams Offerande*, skulle drage til Danmark for i rederens navn at ansøge om tilbagegivelse af skibet og i befragternes navn om tilbagegivelse af det indladede gods, som var beslaglagt af Islandske Kompagni. De skulle efter ratio for deres regning tage alle omkostninger vedrørende skib og gods, når dette blev overdraget. Men blev alene skibet frigivet, skulle rederne bære omkostningerne, blev alene godset frigivet, da skulle befragterne bære omkostningerne.¹²⁵ Jan Reijersz van Crimpen drog til Danmark. Han valgte endelig den fremgangsmåde, som ifølge de Vries var den mest effektive: at appellere til kongens medlidenhed.

Den 20./30. marts 1656 indgav van Crimpen i sit eget og de andre skadelidtes navn en ansøgning til Frederik 3., hvori han udredede sagen. Skibet var i 1655 ved Island blevet beslaglagt af Islandske Kompagni og opbragt til København. Den 24. juli 1655 fulgte en proces for Admiralitetet, hvorved skib og indladet gods blev erklæret forbrudt. De anklagede havde derefter ladet appellere til Herredagen i fuld tillid til, at dommen ville blive ændret, men da det var uklart, hvornår den ville falde, blev der set bort derfra for at spare tid og penge. Det var kommet indsenderne af ansøgningen for øre, at vidneforklaringerne af deres folk sandsynligvis ikke ville blive accepteret, førend fogeden selv var blevet hørt. Og så ville man igen være et år længere fremme. Af denne grund sagde indsenderne af

ansøgningen, at de uden deres egen skyld havde forvildet sig ind i en *labyrinth*, bort fra en appel, og de henvendte sig til kongen af Danmark, idet de håbede på en gunstig afgørelse pr. kulance på deres ansøgning.¹²⁶

Deres ansøgning var ikke forgæves, for den 3. april 1656 tilkendegav øverstesekretær Erik Krag på ansøgningen, at af hensyn til Generalstaterne og efter intervention af ambassadøren ville kongen give skipperen skib og redskab tilbage.¹²⁷ Godset blev konfiskeret. Den 13. april 1656 skrev kongen til Islandske Kompagnis forvaltere, at skipper Jan Reijersz van Crimpen igen måtte bekomme sit skib.¹²⁸ Dermed slap han i virkeligheden heldigt. I flere andre tilfælde ser man, at Islandske Kompagni fik medhold i konfiskation af både skib og gods.¹²⁹ Der blev således det år, som allerede nævnt, fisket af andre ved Island, men van Crimpen havde ikke held med det.

Kort efter processen mod van Crimpen begyndte en ny periode i de dansk-nederlandske forbindelser. Med krigen mod Sverige 1657-1660 kom farten på Island fra Danmark igen til at gå helt i stå, og danskerne appellerede atter til Nederlandene. Ribekøbmanden Jonas Trellund skulle i den følgende periode komme til at dominere handelen på Island fra Amsterdam.¹³⁰ Fiskeriet tog også til fra denne tid. En nederlandsk fiskebåd med handelsvarer blev i 1661 for første gang nævnt i en islandsk kilde. I 1665 blev ganske vist i en islandske kilde optegnet, at på grund af krigen mellem England og Republikken kom ikke ét hollandsk fiskeskib til øen, men ud fra det faktum, at dette blev anført, må vi gå ud fra, at de i de foregående år havde været synlige. Dermed var en ny periode i handelsforbindelserne mellem Island, Danmark og Republikken begyndt.

Retmæssigt og redeligt? Tilbageblik på handelsforbindelserne
Nederlænderne havde siden slutningen af 1400-tallet retten til at handle på Island, og de havde gjort brug af den, om end ikke med samme vægt som tyskerne og englænderne. Forsøgene ved slutningen af 1500-tallet på at finde en nordlig passage til Indien bragte hyppigere nederlænderne til nordlige områder. En nordlig passage fandt de ikke, men vel nye områder og de økonomiske muligheder dér, og det fik dem til oftere at sætte kurs mod nord. Fra slutningen af 1500-tallet konkurrerede englændere, nederlændere, danskere og biskayere med hinanden i nord. Og Island kunne glæde sig ved en fornyet interesse.

Det var på Island kun falkene, der var luksusvarer til et fåtal velhavende. Det, man her ellers fandt, dækkede massernes behov: tørrede fisk, tran, smør, svovl og huder. Fra 1602 forbeholdt kongen sig retten til han-

delen på Island for København, Malmø og Helsingør og fra 1620 for Islandske Kompagni. Derefter afværgede Christian 4., for at sikre islændingene en fiskebestand til fangst, at udlændinge fordrede en del af fiskefangsten i hans territorialfarvande omkring Island.

Til trods for den danske konges handels- og fiskeforbud blev nederlænderne i første halvdel af 1600-tallet draget til Island af falkefangst, hvalfiskeri, fiskeri og handel. Deres ankomst gav gentagne gange anledning til konflikter med Islandske Kompagni og i forlængelse heraf til diplomatiske meningsudvekslinger mellem Christian 4. og Generalstaterne. Med undtagelse af nederlandske falkefangere, som kom med danskerne via København til Island, var nederlandske handlende for egen regning ikke mere velkomne på Island. Nederlændere, som overtrådte forbudet, blev dømt til eksempel for andre. Det ses af alle de eksempler, som Marie Simon Thomas giver på krænkelser af det danske monopol, at de i processen fra 1655 nævnte overtrædelser ikke var enestående. Men tydeligvis var det den eneste gang, hvor danskerne troede at have konkrete beviser mod overtræderne, eller hvor nederlandske skippere blev taget. Marie Simon Thomas fandt, at nederlændernes handlemåde ikke var forbavsende. Med henvisning til, at danskerne til stadighed anmodede om nederlandske skibe og tjenester, havde disse ifølge hende hentet den trojanske hest ind med smughandel og ulovligt fiskeri som resultat. Sanktioner imod overtrædelser var der næppe. Den danske konge kunne ikke få opfyldt sine forhåbninger om at gøre Danmark til en blomstrende handelsnation. Den sammenlignet med København strategisk beliggende by Hamborg blev i begyndelsen en vigtig stapelplads for islandske produkter. Dermed blev den danske økonomi for en del afhængig af det udenlandske afsætningsmarked for islandske produkter, herunder Hamborg og Nederlænderne, og det var dermed sårbart.

Et ledsagende problem for Danmark var de lange kommunikationslinjer. Kongen blev årligt ved afslutningen af sæsonen ved kompagniskibenes tilbagevenden informeret om situationen på Island. Så det tog nødvendigvis uger eller måneder, førend Generalstaterne blev informeret om overtrædelserne. Generalstaterne indhentede derefter information om beskyldningerne hos provinsen Holland, Amsterdams bystyre, Admiralitetet eller direktørerne i Noordse Compagnie. Dette kunne på grund af Republikkens decentraliserede statsform tage lang tid. Og indrykket er, at Generalstaterne ved klager fra den danske konge ikke ville gå i dybden og undertiden forsinkede sagerne.

Var kravene fra den danske konge retmæssige? Vel formelt. Island hørte til det danske rige. Derfor havde Christian 4. ret til at udfærdige love,

som begrænsede handelen på Island, og han havde ret til ikke at acceptere udlændinge i sine territorialfarvande. Men Republikken var ikke tilbøjelig til at imødekomme kongens fordring om, at der skulle rettes anmodning om tilladelse til hvalfangst i de nordlige områder af Atlanterhavet. Ved konflikterne i forbindelse med hvalfangsten i årene 1631-1632 og 1634-1635, hvor Jacob Bastiaensz Coel repræsenterede kongens interesser, blev igen og igen anført det argument, at handel og fiskeri var monopol for danske participanter i Islandske Kompagni. I dets privilegier var anført en begrænsning af hvalfangsten, og de havde ret til at anholde og opbringe alle hvalfangere og fiskeskibe inden for en afgrænset zone rundt om Island, men det blev aldrig udført efter brevet. Konfiskationerne, som igen og igen gav anledning til korrespondance mellem den danske konge og Generalstaterne, ramte uden forskel alene skibe, som drev handel i strid med Islandske Kompagnis privilegier. Om forbudt fiskeri eller en forbudt zone blev der aldrig talt.

Bortset fra retmæssigheden i den danske konges krav kommer naturligvis spørgsmålet, om den strikte håndhævelse af disse var rimelig over for islændingene, der var så afhængige af tilførsler udefra. Med de marginale eksistensmuligheder på Island, det kolde klima, som bød utilstrækkelige muligheder for landbrug, og mangel på træ og således egne skibe til handel og fiskeri, var det langt fra rimeligt. Monopolet var ufordelagtigt for islændingene; det medførte afhængighed af udlandet og hindrede den økonomiske udvikling på øen i almindelighed og udviklingen af en islandsk købmandstand i særdeleshed. Islændingene havde nok mest fordel af konkurrence, såvel ved afsætningen af deres egne produkter som ved tilførselen af varer af udlændinge. De formindskede muligheder for islændingene for handel medførte en økonomisk nedgang, som ramte hele befolkningen. Yderligere strømede en voksende del af den islandske indkomst ud af landet i form af skatter, som kom kongen til gode.

Nederlænderne spillede op til danskernes uformåen til at opretholde den regelmæssige handel på Island med forsyninger og at udøve en skærpet kontrol med overtrædelserne af handelsforbudet. De var dermed overtrædere, også når lokale islandske embedsmænd lukkede øjnene og tillod handel og fiskeri eller selv medvirkede. Generalstaterne erkendte ganske vist den danske konges ret i teorien, men i praksis holdt de hånden over deres undersåtter. De bagvedliggende motiver for deres stilling kom aldrig frem i deres resolutioner til den danske konge vedrørende klagerne, heller ikke i brevene til ham. I deres breve påberåbte de sig retten til at fiske i frit hav, men de måtte naturligvis erkende, at de ingen rettigheder havde i den danske konges territorialfarvand ved Island. Hvad handelen

angik, måtte de også anerkende den danske konges krav. Dog synes der i Republikken på alle myndighedsniveauer at være tale om uvilje mod seriøst at gå ind på klagerne. Eller et konceptsvar blev diskuteret, førend alle informationer var indkommet. Eller der fulgte genbeskyldninger.

Danmark disponerede ikke over den nødvendige skibskapacitet, heller ikke over tilstrækkeligt erfarne folk til at opretholde farten på Island.

Det er tidligere nævnt, at danskerne i krigstid ikke eller kun stærkt begrænset opfyldte deres forpligtelser med hensyn til Island, med smughandel til følge. Den nederlandske optræden som en venligtsindet stat må vi sikkert betegne som uredelig, men Generalstaterne var nu engang det, som den danske konge anså dem for: købmænd og kræmmere. De havde siden den unge republik opstod i 1581 frem for alt takket være handelen skabt et bredt eksistensgrundlag, og de lagde kun i ringe grad bånd på deres undersåtter.

I første halvdel af 1600-tallet, frem til 1656, den periode, der er sat som grænse for denne artikel, var fiskeri- og hvalfangstområdet for nederlænderne ved Island i vækst. De engelske fiskere forsvandt omkring midten af 1500-tallet fra scenen, tyskerne handlede i anden halvdel af århundredet med fisk, men fiskede ikke selv. Med handelsforbudet forsvandt også de. Af tilfældige oplysninger fremgår, at nederlænderne tøvende fandt deres egen vej til de rige fiskepladser i denne del af oceanet. Det 'våde' fiskeri med fiskeskibe ført af nederlændere kom først efter midten af 1600-tallet rigtigt i gang og falder således uden for denne artikels rammer. Hvalfangst drevet af nederlændere kom efter opløsningen af Noordse Compagnie i 1642 rigtigt til en blomstring.

Marie Simon Thomas konstaterede i *Onze IJslandsvaarders* på grundlag af undersøgte befragtningskontrakter, at befragterne eller skipperne ikke bekymrede sig så meget om, hvorledes og med hvad en fordelagtig rejse kunne gøres. Kunne indladede varer handles imod tørrede fisk, så blev chancen taget, og når et skib lå og ventede på ladning, og skipperen i mellemtiden kunne lade mandskabet eller islændinge fiske for sig, så var det også en mulighed. Blev et skib konfiskeret, som det ses i tilfældet med *Abrahams Offerande*, så gav arten af ladningen udslaget ved bestemmelsen af, om befragter eller skipper havde krænket Islandske Kompagnis privilegier. Det er den bevarede diplomatiske korrespondance mellem Danmark og Republikken, der her har givet indsigt i dette.

Utrykte kilder

Rigsarkivet.

Danske Kancelli.

1583-1648, B 86, Indlæg til Norske Registre vedrørende Bohuslen, Island, Færøerne og Grønland,

1583-1648, B 90, Indlæg til Norske Tegnelser vedrørende Bohuslen, Island, Færøerne og Grønland..

Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 33, 1656, s. 526, 13. april.

Stadsarchief Amsterdam.

Archief burgemeesters, toegangsnummer 5026, inv.nr 45.

Notarieel Archief, toegangsnummer 5075.

Notar J.F. Bruijningh, inv.nr 154.

Notar H. Bruijningh, inv.nr 747.

Notar P. Capoen, inv.nr 1589.

Notar J.C. Hoogeboom, inv.nr. 842.

Notar J. Meerhout, inv.nr 230.

Notar J. Warnaeertsz, inv.nr 670, 702.

Gemeentearchief Rotterdam.

Oud Notarieel Archief Rotterdam.

Notar Jan van Aller Az., inv.nr 85, 91, 99.

Notar Vitus Mustelius Woutersz, inv.nr. 506.

Nationaal Archief Den Haag (tidligere Algemeen Rijksarchief).

Archief Staten-Generaal, toegang 1.01.03.

Ordinaris resoluties, inv.nrs 51, 53, 54, 55, 57, 60, 101, 133, 136.

Archief Staten-Generaal, toegang 1.01.04.

Liassen Admiraliteiten, inv.nrs 5506, 5507, 5514.

Liassen Denemarken, inv.nrs 7239, 7243, 7246, 7247, 7248, 7250.

Liassen Lopende, inv.nr 4988.

Archief Staten-Generaal, toegang 1.01.05.

Verbaal van de ambassadeurs Cornelis van Beveren, heer van Strevelskerk, Anthonis Oetgens van Waveren en Goossen Schaffer tho Uuythuiszen wegens hun zending naar Denemarken en Hamburg (...), inv.nr 8363.

Archief Staten van Holland, toegang 3.01.04.01.

Gedrukte resoluties, inv.nrs 49, 66, 68, 81.

Litteratur

Jón J. Aðils: *Den danske monopolhandel på Island, 1602-1787* Oversat af Friðrik Ásmundsson Brekkan, 1926-27.

Jakob Benediktsson: *Arngrímur Jónsson and his works*, 1957.

Joan Blaeu: *Atlas maior of 1685*, Peter van der Krogt ed. Keulen, 2005.

Dithmar Blefken: 'Scheeps-togt na Ysland en Groenland, gedaan door Dithmar Blefken. In 't jaar 1563. Waar in d'ontdekking der landen, godsdiensten, en zeeden der menschen, nevens sonderling-seldsame ontmoetingen, naauwkeurig beschreven worden', i: Pieter van der Aa (ed.): *Naaukeurige versameling der gedenk-waardigste reysen Na Oost en West-Indiën, mitsgaders andere Gewesten gedaan; zedert het jaar 1563 tot 1576*. Leiden, 1707.

Blöndal, Sigfús: *The life of the Icelander Jón Ólafsson, traveller to India, written by himself and completed about 1661 A.D. with a continuation*

by another hand, up to his death in 1679. Ed. Bertha S. Phillpotts og Richard Temple, 1-2. Londen, 1923, 1932.

P.J.H. van Bree og L. Hacquebord: Hebben de Nederlanders de Groenlandse walvis in de Noord-atlantische wateren uitgeroeid? i: Louwrens Hacquebord og Wim Vroom (ed): *Walvisvaart in de Gouden Eeuw. Opgravingen op Spitsbergen*, Amsterdam, 1988, s. 146-51.

J.R. Bruijn: De vaart in Europa, i: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden II, Zeventiende eeuw, van 1585 tot ca. 1680*, Bussum, 1977, s. 200-41.

J.R. Bruijn: De walvisvaart: de ontplooiing van een nieuwe bedrijfstak, i: (ed.): Louwrens Hacquebord og Wim Vroom: *Walvisvaart in de Gouden Eeuw. Opgravingen op Spitsbergen*, Amsterdam, 1988, s. 16-24.

Sune Dalgård, *Dansk-norsk hvalfangst 1615-1660. En studie over Danmark-Norges stilling i europæisk merkantil expansion*, 1962.

- Olfert Dapper: *Naukeurige Beschrijvinge der Afrikaensche gewesten van Egypten, Barbaryen, Libyen, Biledulgerid, Negroslant, Guinea, Ethiopiën, Abyssinie (...)*, Amsterdam, 1668.
- Ole Degn og Erik Gøbel: *Skuder og kompanier. Dansk søfarts historie, 2, 1588-1720*, 1997.
- Ragnar Edvardsson og Magnús Rafnsson: *Basque whaling around Iceland. Archeological Investigation in Strákatangi, Steingrímsfjörður*, 2006: <http://www.galdrasýning.is/baskarnir.pdf>.
- Johan E. Elias,; *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795, 1-2*, Amsterdam, 1963.
- Kr. Erslev: *Danmark-Norges len og lensmænd 1596-1660*, 1885.
- Brian Fagan: *Fish on Friday. Feasting, fasting and the discovery of the New World*, New York, 2006.
- Ole Feldbæk: *Danske handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler*, 1986.
- W. Gijsbers: *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)*, Hilversum, 1999.
- Olaus de Groot: *Tooneel der Noordsche Landen, daer op in 't kort en klarelyck al de wonderen en vreemdigheden, die men in die Landen vindt, vertoont worden. Met een korte en klare beschryvingh van Yslandt en Groenlandt, door Dithmarus Blefkenius, beyde uit het Latyn vertaelt, hier is noch voor bygevoeght een kort vertoogh van de Noordsche gewesten, met versch. kaerten*, Amsterdam, 1652.
- Groot placact-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de ... Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, ende van de ... Staten van Hollandt en West-Vrieslant, mitsgaders vande ... Staten van Zeelandt ...* I. Cornelis Cau (ed.), 's-Gravenhage, 1658.
- Rudolf Hápke: *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur Deutschen Seegeschichte II, 1558-1669*, Lübeck, 1923.
- C. de Jong: *Walvisvaart, i: Maritieme geschiedenis der Nederlanden II, Zeventiende eeuw, van 1585 tot ca. 1680*, Bussum, 1977, s. 309-15.
- Jón: Jónsson: *Den danske regering og den islandske monopolhandel, nærmest i det 18. århundrede, Historisk Tidsskrift, 6. rk. 6, 1895-97, s. 535-610*.
- Kancelliets *Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold, 1596-1656*, 1913-2002.
- P.W. Klein: *De Trippen in de 17e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt*, Assen, 1965.
- Lovsamling for Island 1096-1874*, Oddgeir Stephensen og Jón Sigurðsson eds., I-XXI, 1853-1889.
- Olaus Magnu se Olaus de Groot.
- Erik van Mingroot og Eduard van Ermen: *Scandinavia in old maps and prints*, Knokke, 1987.
- Ole Mortensøn: *Renæssancens fartøjer - sejlads og søfart i Danmark 1550-1650*, 1994.
- S. Muller Fz.: *Geschiedenis der Noordsche compagnie*, Utrecht 1874.
- P. Nylant og J. van Hextor: *Het schouw-toneel der aertsche schepselen, afbeeldende allerhande menschen, beesten, vogelen, visschen, etc., 1, Amsterdam, 1672*.
- Albert Olsen: *Almindelig skibsfart og søhandel i XVII-XIX århundrede, i: H.C. Bering Liisberg (ed.): Danmarks søfart og søhandel fra de ældste tider til vore dage, I, 1919, s. 322-90*.
- Resolutiën der Staten-Generaal, 1610-1625*, ed. A.Th. van Deursen, J.G. Smit og J. Roelevink, 1-7, 's-Gravenhage 1971-1994.
- P. Scheltema: *Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam*, III, Amsterdam, 1859.
- Dietrich Schäfer: *Geschichte von Dänemark V, 1559-1648*, Gotha, 1902.
- M. Simon Thomas: *Onze IJslandsvaarders in de 17de en 18de eeuw. Bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse handel en visscherij*, Amsterdam, 1935.
- J.Th. Thór: *Foreign fisheries off Iceland, c. 1400-1800, i: Juliette Roding og Lex Heerma van Voss (ed.): The North Sea and culture*, Hilversum, 1996, s. 124-34.
- Jan de Vries og Ad van der Woude: *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam, 1995.
- Ernst Wiese: *Die Politik der Niederländer während des Kalmarkrieges (1611-1613) und ihr Bündniss mit Schweden (1614) und die Hansestädten (1616)*, Heidelberg, 1903.

Forkortelser

SAA	Gemeentearchief Amsterdam
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
NA	Nationaal Archief te Den Haag
RA	Rigsarkivet, København
SG	archieff Staten-Generaal
SjT	Sjællandske Tegnelse
SvH	archieff Staten van Holland

Noter

1. Vi er dr. M. van Tielhof og Magnús Rafnsson tak skyldig for kommentarer til artiklen.
2. Forfatterne har draget nytte af Marie Simon Thomas' arbejde. Mange kildehenvisninger og baggrundsplysninger er hentet fra hendes doktorafhandling *Onze IJlandsvaarders in de 17de en 18de eeuw. Bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandsche handel en visserij*, Amsterdam 1935, hvorpå hun i 1935 dispute-rede cum laude. Siden er flere af de kilder, hun benyttede, blevet publiceret, således Resolütiën der Staten-Generaal til 1625. Årene 1626-1630 er tilgængelige i søgbar form på internettet: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-1651>. Ligeledes er notarialakterne fra Rotterdams Gemeentearchief, som i betydeligt omfang blev benyttet af Marie Simon Thomas, for en del blevet tilgængelige via internettet. Af notarialarkiverne fra Rotterdam (1585-1700) og de annekterede kommuner (1633-1811), omfattende 1.680 protokoller (227 hylde-meter), er ca. 90.000 af det anslåede totale antal akter på ca. 390.000 tilgængelige på internettet. Notarernes navne fremgår af websitet <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/>. Nærmere oplysninger om Amsterdams notarialarkiv findes på: <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/5075.nl.html>. Om M. Elisabeth Kluits biografiske skildring af Marie Simon Thomas, se websitet Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren: www.dbnl.org. En oversigt over Marie Simon Thomas efterladte arkiv findes på: <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/inventaris/781.nl.html>.
3. Simon Thomas, 1935, s. 13-15, 17. Benediktsson, 1957, s. 1. Muller, 1874, s. 237-38.
4. *Kancelliets Brevbøger* 1601, s. 617; 1602, s. 720; 1605, s. 283; 1633-34, s. 651-54 (her date-ret 16. juni); 1649, s. 46. Se også: Jónsson: Den danske regering.
5. Simon Thomas, 1935, s. 16-18.
6. Simon Thomas, 1935, s. 17-19.
7. SAA, Notarieel Archief Amsterdam, notar J. Meerhout, inv.nr 230, 127 verso (ny nummereg-fol. 130), dat. 10. nov. 1626.
8. Simon Thomas, 1935, s. 19-21. Jf. Feldbæk, 1986, s. 489-504.
9. *Kancelliets Brevbøger* 1634, s. 651-54. Samme, 1649, s. 46.
10. Simon Thomas, 1935, s. 19-20. Dalgård: *Hvalfangst*, s. 176-83. *Lovsamling for Island*, 1, s. 215-16, 220.
11. Simon Thomas, 1935, s. 22, note 4.
12. Erslev, 1885, s. 83. Blöndal, 2, 1932, s. 249.
13. Simon Thomas, 1935, s. 18, 81.
14. 1631-32 og 1648, se note 1. 1652, se *Kancelliets Brevbøger* 1652, s. 219. 1655, se *Kancelliets Brevbøger* 1656, s. 127.
15. Wiese, 1903, s. 2-3; Schäfer, 1902, s. 361.
16. Simon Thomas, 1935, s. 31-33, 35-39.
17. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluties, inv.nr 53, dat. 2. okt. 1628 (res. 17), 16. dec. 12/1628 (res. 13), 27. dec. 1628 (res. 10); inv.nr 54, dat. 11. jan. 1629 (res. 15), 19. jan. 1629 (res. 9), 26. jan. 1629 (res. 9), 05. nov. 1629 (res. 6), 6. nov. 1629 (res. 17), 7. nov. 1629 (res. 13), 9. nov. 1629 (res. 16), 13. nov. 1629 (res. 16) og inv.nr 55, dat. 19. jan. 1630 (res. 2) (eller <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-1651>).
18. En kort oversigt over nederlandsk hvalfangst, se De Vries og van der Woude, 1995, s. 306-17; Bruijn, 1988, s. 16-24.
19. Om oprettelsen af Noordse Compagnie, se Muller, 1874, s. 74-77. Davisstrædet var ikke alene søvejen, men omfattede også Grønlands vestkyst, se samme, s. 182, note 3. Navnet Groenlandse Compagnie kom tilmed først ved slutningen af oktrojen, 1642, i brug. Om navne på dette kompagni, se samme, s. 77, note 2.
20. De Jong, 1977, s. 309. Bruijn, 1988, s. 22. De Vries og van der Woude, 1995, s. 309, 313.
21. Edvardsson og Rafnsson, 2006, s. 7-9.
22. Simon Thomas, 1935, s. XX-XXI og s. 77-79.
23. Bruijn, 1977, s. 225-26; Simon Thomas, 1935, s. 79-80.
24. Simon Thomas, 1935, s. 147-51.
25. Mortenson, 1994, s. 152.
26. I 1618 blev fem eller otte pakker islandske strømper beslaglagt i Amsterdam: SAA, Notarieel Archief Amsterdam, notar J.F. Bruijningh, inv.nr 154, fol. 144 verso, dat. 16. okt. 1618. I 1624 ville hamborgeren Claes Wiggertsen give 39 pakker med i alt 23.800 strømper og 5.000 par vanter til amsterdammerne Krijn og Pieter Hoof til salg. De skulle udlægge 6.000 gylden med en årlig rente på 8%. Krijn og Pieter skulle forsøge at sælge varerne mod 5 % provision, pengene skulle afdrages på de lånte penge og renten. Kontrakten blev til slut

- ikke ført ud i livet: SAA, Notarieel Archief Amsterdam, notar H. Bruijningh, inv.nr 747, fol. 848-849, næstsidsde februar 1624. Denne Krijn Willemsz Hooft kaldte sig selv i 1631 allerede faktor i Islandske og Færøiske Kompagni, der for ham førte vægtpenge, dragerpenge, pakhusleje, mæglerpenge og andre omkostninger i regning. Han nød 5% provision eller salær: SAA, Notarieel Archief Amsterdam, notar J.C. Hoogeboom, inv.nr. 842, dat. 24. okt. 1631. For øvrigt kom strømperne ikke altid frem i god tilstand. I 1631 forklarede Focke Poppe Bockemaker for notarerne i Amsterdam, at han 15-16 år tidligere ofte købte strømper, som ved ankomsten var blevet beskadiget af møl og havvand: SAA, Notarieel Archief Amsterdam, notar J.C. Hoogenboom, inv.nr 842, dat. 27. maj 1631.
27. Simon Thomas, 1935, s. XXI, 147, 152-53.
  28. Thór, 1996, s. 130-31. Om torsken og konserveringsprocessen (på Lofoten), se også Fagan, 2006, s. 61-62, 65-66.
  29. Efter en rejse på 11 uger blev en ladning saltede torsk og stapelfisk solgt af den flielandske skipper Jelle Alberts i Rotterdam. Han kom således heldigt bort med byttet, Simon Thomas, 1935, s. 152-53, 155-57. I 1655 skulle fiskene inklusive hale måle 22 tommer, var de mindre, så gjaldt to for én. I 1656 vendte Alberts tilbage fra Island med en ladning på 10.350 stk. saltede torsk: samme, s. 156-57.
  30. Simon Thomas, 1935, s. 9, 17.
  31. Simon Thomas, 1935, s. 80-81.
  32. Om nederlandske opdagelsesrejser i det nordlige ishav fra 1565 til oprettelsen af Noordse Compagnie i 1614, se Muller, 1874, s. 21-67.
  33. Groot placat-boeck, I, spalte 563-64. Om Noordse Compagnies opdagelsesrejser, se Muller, 1874, s. 162-87. Om transskriptionen af disse resolutioner, se samme, s. 380-86 eller sammenfatningen af disse resolutioner på moderne Nederlandske: *Resolutiën der Staten-Generaal*, Nieuwe reeks, deel 2, s. 382, res. 41, dat. 16. okt. 1615; s. 420, res. 255, dat. 2. apr. 1615; s. 444, res. 401, dat. 11. maj 1615; s. 543, res. 914, dat. 26. nov. 1615; s. 728, res. 871, dat. 23. nov. 1616. Samme, deel 3, s. 250, res. 1596, dat. 28. okt. 1617; s. 475, res. 3278, dat. 24. aug. 1618; s. 480, res. 3306, dat. 30. aug. 1618. Samme, deel 4, s. 11, res. 56, dat. 8. jan. 1619; s. 98, res. 624, dat. 13. apr. 1619. Samme, deel 7, s. 162, res. 895a, dat. 11. nov. 1624 og note 895b, dat. 21. nov. 1624; s. 275, res. 1574a, dat. 27. febr. 1625; s. 306, res. 1757a, dat. 25. marts 1625; s. 567, res. 3307a, dat. 10. okt. 1625; s. 663, res. 3827a, dat. 16. dec. 1625. Den af Muller nævnte resolution fra 1626 (res. 5, dat. 24. dec. 1626) og 1627 (res. 12, dat. 15. febr. 1627, res. 19, dat. 24. febr. 1627 og res. 11, dat. 6. marts 1627) via <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-1651>.
  34. Således fik Joris Carolus i 1626 oktroj til udfærdigelse af et antal nye kort (herunder af Island): NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resolutiones, inv.nr 51, dat. 10. april 1626 eller <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-1651>. Om nogle kort over Island, der fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet var i omløb, se korthæftet i Simon Thomas, 1935. Se også kortene over det arktiske område af Island i van Mingroot og van Ermen, 1987, kaart 21, 24, 30 og 31 og de på Carolus' kort baserede kort over Island i Blaeu: Atlas maior, s. 74-75.
  35. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7239, dat. 18. febr. 1616. Brevet var i indledningen stilet til prins Maurits, men adresseret til prinsen og Generalstaterne. Om mødet den 11. april, se *Resolutiën der Staten-Generaal*, Nieuwe Reeks, deel 2, s. 601, res. 232, dat. 11. april 1616.
  36. Om de gensidige krav, hvorom Generalstaterne og Jakob I. korresponderede fra 1613, se Muller, 1874, s. 196 ff. (om navngivningen s. 204, note 1).
  37. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7239, dat. 13. april 1616. I Generalstaternes møde blev svaret på brevet til kongen fastlagt: *Resolutiën der Staten-Generaal*, Nieuwe reeks, del 2, s. 601, res. 236, dat. 13. april 1616.
  38. NA, SvH, toegang 3.01.04.01, Gedrukke resolutiones, inv.nr 49, møde 1. marts 1616-26. april 1616.
  39. NA, SvH, toegang 3.01.04.01, Gedrukke resolutiones, inv.nr 49, møde 30. sept.-22. okt. 1616 og 28. nov.-22. dec. 1616.
  40. Simon Thomas, 1935, s. 55.
  41. Edvardsson og Rafnsson, 2006, s. 5-7.
  42. Van Bree og Hacquebord, 1988, s. 150-51. De anslog den totale årlige hvalfangst i polarområdet i første halvdel af 1600-tallet - herunder Noordse Compagnies - til ca. 300 grønlandske hvaler. Den fangst i stor skala, som derefter fulgte, skadede dog populationen.

43. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7239, dat. 13. april 1616.
44. En nederlandske grønlandsfarer stødte i slutningen af juni 1618 ved en lille ø nord for Island, formodentlig på højde med Hrisey i Eyjafjörður, ved et tilfælde på en overflod af torsk, hvilket siges i en attest af nogle søfolk. På øen blev på et kvarter dræbt mange fugle. Simon Thomas, 1935, s. 57. En regest af denne akt findes i GAR, Oud Notarieel Archief Rotterdam, notar Jan van Aller Az., inv.nr 91, akt-nummer/fol. 88/203, dat. 16. okt. 1619, kan ses via: http://appl.gemeentearchief.rotterdam.nl/na/extern/resultaatdetail.cfm?id=17002&-app_route=1.
45. Simon Thomas, 1935, s. 37.
46. Her er en parallel til den danske okseeksport til Tyskland og Republikken. Denne vanskeliggjordes alvorligt gennem besættelsen. Den rolle, som nederlænderne kom til at spille ved eksporten, opgav de ikke: Gijbers, 1999, s. 58, 69-70, 113, 121, 179-80, 187.
47. Blöndal, 2, 1932, s. 252-53, 257-62.
48. Således hyrede Philips Pelt, der oftere optrådte som faktor for Islandske Kompagni, Gerrit Otten fra Alkmaar, der med kone og børn i marts eller april 1642 skulle rejse til København. Otten blev værkfører i kompagniets rebslageri. SAA, Notarieel Archief Amsterdam, notar J. Warneartsz, inv.nr 702, fol. 563, dat. 22. nov. 1641. 135-134-168. Simon Thomas, 1935, s. 79.
49. Om brevet, se Simon Thomas, 1935, bilag A (s. 235-36) og s. 43. Originalen findes i NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Admiraliteiten, inv. nr 5506, dat. 28 dec. 1631, modt. 22. april 1632.
50. Simon Thomas, 1935, s. 155.
51. Se om Danmarks krav med hensyn til Spitsbergen Muller, 1874, s. 236-84.
52. NA, SG, toegang 1.01.05, Verbaal, inv.nr 8363, dat. 30. aug. 1631, dat. 27. febr. 1632. Om kontrakten mellem 'Johan Braem, Gödert Braem og Dirich Mölenhoff', dat. Ciboure 4. marts 1622, se Dalgård, 1962, s. 135, note 24. Om resolutioner fra årene 1626-1630 vedrørende Noordse Compagnie, Spitsbergen og Jan eller Godert Braem, se: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-1651>.
53. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluties, inv.nr 57, fol. 244, dat. 22. april 1632.
54. Om resolutionen herom, se NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluties, inv.nr 57, fol. 452, dat. 23. juli 1632, om brevet NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5507, dat. 23. juli 1632.
55. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluties, inv.nr 57, fol. 501, dat. 12. aug. 1632.
56. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluties, inv.nr 57, 536 verso, dat. 24. aug. 1632.
57. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5507, dat. 3. aug. 1632, modt. 12. aug. 1632. I øvrigt hyrede Noordse Compagnie udenlandske folk. Således blev i 1630 syv gennem det hyrede baskiske harpunerere med deres folk på vej til Vlissingen overfaldet af Duijnkere og bragt til Flanderen: NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluties, inv.nr 55, dat. 28. april 1630, res. 2 eller <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-1651>.
58. GAR, Oud Notarieel Archief Rotterdam, notar Jan van Aller Az., inv.nr 85, aktnummer/fol. 202 (ikke 208)/418, dat. 28. februar 1632. En regest kan ses via internet: http://appl.gemeentearchief.rotterdam.nl/na/extern/resultaat-detail.cfm?id=14800&app_route=1.
59. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5507, erklæring vedlagt brev dat. 3. aug. 1632.
60. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5507, erklæring vedlagt brev dat. 3. aug. 1632.
61. Om resolutionen herom, se NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluties, inv.nr 57, fol. 536 verso, dat. 24. aug. 1632 og om brevet til kongen, se NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5507, dat. 24. aug. 1632.
62. Simon Thomas, 1935, s. 43.
63. Simon Thomas, 1935, bilag C, s. 242-44. Den nuværende placering er: RA, Danske Kancelli, B 86, Indlæg til Norske Registre vedrørende Bohuslen, Island, Færøerne og Grønland 1572-1642 og B 90, Indlæg til Norske Tegnelse vedrørende Bohuslen, Island, Færøerne og Grønland 1572-1648.
64. RA, Sjt, 33, 526, 16. febr. 1635.
65. Det vil føre for vidt her at gå ind på alle særlige tilfælde. Marie Simon Thomas omtaler dem udførligt, hvorved ses, at de samme navne stadig går igen. Simon Thomas, 1935, s. 62-64.
66. RA, Sjt, 33, 526, 16. febr. 1635. Se også Häpke, 1923, 2, s. 413. Se om Elias Trip: Elias, 1963, del 2, s. 551-52.
67. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluties, inv.nr 60, fol. 262, dat. 3. april 1635.

68. NA, SvH, toegang 3.01.04.01, Gedruckte resoluciones, inv.nr 68, fol. 62, dat. 4. april 1635.
69. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 60, fol. 375 verso, dat. 5. maj 1635.
70. GAR, Oud Notarieel Archief Rotterdam, notar Jan van Aller Az., inv.nr 99, akt/fol. 63/122, dat. 13. april 1635 eller en regest af denne akt på http://appl.gemeentearchief.rotterdam.nl/na/extern/resultaatdetail.cfm?id=16393&app_route=1. Se også Simon Thomas, 1935, s. 63-64 (det af hende nævnte beløb på 600 rigsdaler er urigtigt).
71. SAA, Notarieel Archief Amsterdam, notar J. Warnaeertsz, inv.nr 670, pk. 34, dat. 24. april 1635.
72. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 60, fol. 375 verso, dat. 5. maj 1635.
73. NA, SvH, toegang 3.01.04.01, inv.nr 68, fol. 86, dat. 8. maj 1635.
74. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Admiraliteten, inv.nr 5514, dat. 30. juni 1635.
75. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 60, fol. 569, dat. 2. juli 1635.
76. NA, SvH, toegang 3.01.04.01, Gedruckte resoluciones, inv.nr 68, fol. 126, dat. 11. juli 1635.
77. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 60, fol. 611 verso, dat. 19. juli 1635.
78. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 60, fol. 645 verso, dat. 1. aug. 1635.
79. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 60, fol. 857 verso, dat. 27. nov. 1635.
80. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 60, fol. 861 verso, dat. 30. nov. 1635.
81. NA, SvH, toegang 3.01.04.01, Gedruckte resoluciones, inv.nr 68, fol. 212, dat. 6. dec. 1635.
82. Scheltema, 1859, s. 226-28.
83. Simon Thomas, 1935, s. 59.
84. *Groot Placuet-boeck*, I, spalte 680-83.
85. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7243, dat. 11. marts 1633 (rec. 19. april 1633).
86. NA, SvH, toegang 3.01.04.01, Gedruckte resoluciones, inv.nr 66, fol. 24, dat. 23. april 1633.
87. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7243, dat. 11. dec. 1635.
88. Klein, 1965, s. 180-81.
89. De Vries og van der Woude, 1995, s. 309.
90. *Lovsamling for Island*, s. 229-30, 3. april 1645, s. 231-33, 8. maj 1646.
91. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7246, dat. 23. april 1644 (rec. 17. maj 1644).
92. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7246, dat. 4. juni 1644 (rec. 20. juni 1644).
93. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7247, dat. 18. marts 1645 (rec. 10. april 1645).
94. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7246, udateret.
95. Simon Thomas, 1935, s. 83, henviser her til Aðils, 1926-27, s. 623-25.
96. Simon Thomas, 1935, s. 82-84.
97. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 101, dat. 1. sept. 1648 og en ekstrakt af resolutioner af Generalstaterne, RA, SJT, 33, 526, 1648. Den skriftligt indgivne ansøgning af 1. sept. 1648, som ifølge påskriften var blevet læst i Admiralitetsretten, er også bevaret: RA, SJT, 33, 526, 1. sept. 1652 (påskrift: lectum 15. juli 1648). Ansøgningen fra Generalstaterne til Amsterdam er genfundet i: SAA, archief burgemeesters, 5026, inv.nr 45. Simon Thomas henviser også allerede til Islandske Kompagnis klager mod Zaandammerne i *Onze IJlandsvaarders*, s. 84-85.
98. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 101, dat. 5. sept. 1648.
99. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 101, dat. 15. sept. 1648.
100. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Lopende, inv.nr 4988, dat. 10. sept. 1648 (rec. 15. sept. 1648).
101. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 101, dat. 15. sept. 1648.
102. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 101, dat. 23. sept. 1648 (resolution); NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7248, dat. 23. sept. 1648 (proposition). Simon Thomas, 1935, nævner s. 84-85, vel sagen mod Zaandammerne, men ikke den mod Roelofsen og Harlingerne.
103. Simon Thomas, 1935, s. 84-85. Befragtningskontrakten findes i SAA, Notarieel Archief Amsterdam, notar P. Capoen, inv.nr 1589, fol. 153, dat. 17. febr. 1648.
104. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 101, dat. 8. okt. 1648.
105. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinaris resoluciones, inv.nr 101, dat. 18. nov. 1648.
106. NA, SG, toegang 3.01.04.01, Gedruckte resoluciones, inv.nr 81, fol. 384, dat. 19. nov. 1648.
107. Simon Thomas, 1935, s. 85. I 1648 var i øvrigt endnu en nedertlænder aktiv i farten på Island, falkefangeren Johan Marcusz Mom. Han var

- sammen med borgmester Hans Nansen og Marcus Raadebant i København blevet partner med den danske resident Martin Tancke. De havde den 24. januar 1648 af kongen fået et privilegium for 20 år på laksefiskeri i Hvitå i Borgarfjörðursýsla. Om dette partnerskab se *Onze IJslandsvaarders*, s. 45-47 og notarialakterne fra 1648, 1654 og 1657 i bilag B, sammesteds, s. 237-41.
108. Kildematerialet er RA, Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 13. april 1656, indlæg af 19. febr. 1652.
109. Et af disse skibe forliste senere eller blev boret i grund af englænderne, for senere drev træ derfra rundt, og englænderne solgte sejlene. Simon Thomas, 1935, s. 85.
110. *Kancelliets Brevbøger*, 1652, s. 219.
111. Kildematerialet er RA, Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 13. april 1656, indlæg af 10. juni 1634, 16. febr. 1635, 1. sept. 1648, 8. febr. 1649, 19. febr. 1652, 9. maj, 24. juli og 16. aug. 1655, 20./30. marts, herunder retssagen ved Admiralitetsretten, dat. 24. juli 1655. Om Islandske Kompagni, se Olsen, 1919, s. 338-39. Aðils, 1926-27. Degn og Gøbel, 1997, s. 143-44.
112. Se foregående note.
113. Kildematerialet er RA, Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 13. april 1656, retssagen ved Admiralitetsretten, dat. 24. juli 1655.
114. Se foregående note.
115. NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinarius resoluciones, inv.nr 133, dat. 16. aug. 1655.
116. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7250, 16. aug. 1655, ligeledes at finde i RA, Sjt, 33, 526, 16. aug. 1655.
117. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7250, dat. 22. okt. 1655, rec. 4. febr. 1656 (brev med oversættelse).
118. Kopier af begge breve af 16. nov. (til konge og resident) i NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7250; NA, SG, toegang 1.01.03, Ordinarius resoluciones, inv.nr 136, dat. 4. febr. 1656.
119. NA, SG, toegang 1.01.04, Liassen Denemarken, inv.nr 7250, dat. 1. jan. 1656.
120. Se foregående note.
121. GAR, Oud Notarieel Archief Rotterdam, notar Vitus Mustelius Woutersz, inv.nr. 506, fol. 149.
122. Se note 119.
123. GAR, Oud Notarieel Archief Rotterdam, notar Vitus Mustelius Woutersz, inv.nr. 506, fol. 682.
124. Oversættelsen af 'tran' er usikker. I akten står 'watwar' (sandsynligvis er hermed ment vet-tewaar, fedevare, og således tran): GAR, Oud Notarieel Archief Rotterdam, notar Vitus Mustelius Woutersz, inv.nr. 506, fol. 682.
125. GAR, Oud Notarieel Archief Rotterdam, notar Vitus Mustelius Woutersz., inv.nr. 506, fol. 695.
126. RA, Sjt, 33, 526, 20./30. marts 1656.
127. Se foregående note.
128. *Kancelliets Brevbøger*, 1655, s. 127.
129. Dalgård, 1962, s. 51.
130. Se om Trellund Simon Thomas, 1935, passim.

Kryolit, en udtømt naturressource

AF NIELS-HENRIK TOPP

Der findes i Kryolitselskabet Øresunds arkiv bevaret et enestående kildemateriale, som gør det muligt at foretage detaljerede analyser af industriens udvikling gennem et forløb på 140 år.¹ Kildematerialet giver samtidig mulighed for at analysere en række mere specifikke problemstillinger såsom leve- og arbejdsforhold på Grønland, forhandlingstaktik i forbindelse med koncessionsaftaler og strategiske overvejelser i virksomhederne, der i lange perioder opererede på et marked med modstående monopoler. Endelig kan Kryolitselskabets arkiv have interesse i personalhistorisk sammenhæng, fordi opbygningen er tæt knyttet til en række kendte danskere, der i 1800-tallet kom til at præge dansk videnskab og erhvervsliv.

Indledning

Formålet med denne artikel er at belyse, i hvilken udstrækning det påvirkede Kryolitmineselskabets beslutninger om investeringer og produktion, at forretningen var baseret på en naturressource, der før eller siden måtte forventes at være udtømt.² Det må have været vigtigt at få afklaret, hvor stor forekomsten var, for hvis kryolitten slap op, ville en stor del af investeringerne i kryolitbruddet i Ivigtut ikke have nogen alternativ anvendelse, men blot gå tabt. Spørgsmålet om Ivigtutforekomstens størrelse og udvindingens værdi kan imidlertid ikke alene bestemmes gennem geologiske undersøgelser, da den rent fysiske størrelse sjældent er den begrænsende faktor. Mængden af brydningsværdigt materiale vil også afhænge af rentabiliteten i minedriften og af ændringer i de gældende koncessionsbetingelser. Artiklens viser, at der faktisk skulle gå mere end 100 år, før spørgsmålet om kryolitforekomstens udbredelse og sammensætning for alvor blev undersøgt og kom til at indgå i planlægningen af minedriften.

Kryolittens anvendelsesområder

Kryolit er et mineral, som består af natrium, aluminium og fluor. Minerallet er sjældent, men er påvist på 16 forskellige lokaliteter, blandt andet i Kina, Rusland og Canada samt i Ivigtut i Grønland. Det er alene i Grøn-

land, at mineralkoncentrationen er tilstrækkelig til at kunne betinge en kommerciel udnyttelse, og minen i Ivigtut har dannet grundlag for en industriel udnyttelse af mineralet i perioden 1856-1990. Mulighederne for at udnytte denne monopolstilling har dog været begrænset af eksistensen af en række kemisk fremstillede substitutter. Men da det er muligt at rense naturkryolitten, så indholdet af urenheder bliver minimalt, har produktet haft tekniske fordele sammenlignet med syntetiske kryolitprodukter.

Mineralet kan ved en simpel kemisk proces omdannes til soda og lerjord (alun), som anvendes ved garvning af skind. Begge produkter var almindelige handelsvarer, men den nye fremstillingsproces havde en fordel, fordi produkterne havde en høj kemisk renhed sammenlignet med andre soda- og lerjordsprodukter. Det er ligeledes teknisk muligt at bruge kryolit som råmateriale til fremstilling af aluminium, men metoden fik aldrig nogen merkantil betydning, og den blev hurtigt afløst af andre, billigere produktionsprocesser. På grund af mineralets kemiske egenskaber er kryolitten fra 1880 i stigende omfang blevet anvendt som tilsætningsstof inden for glas- og metalindustrien. Når glasmassen tilføres kryolit, sænkes smeltepunktet, og glasset farves hvidt. Metalindustrien udnytter de samme egenskaber til fremstilling af hvid emalje til køkkenredskaber. Endelig indgår kryolit som en vigtig katalysator i den elektrolytiske aluminiumproduktion, som blev udviklet i midten af 1880'erne. Det er en betingelse for, at kryolitten kan bruges som tilsætningsstoffer og katalysator, at salgsproduktet har en meget høj renhed. Derfor skal naturkryolitten renses for andre mineraler enten ved en simpel manuel eller ved en maskinel frasortering af urenheder.

Den danske kryolitindustriens udviklingsfaser og ejerforhold

Kryolitindustriens historie kan deles op i fire faser. Opdagelsesfasen (1850-1857) dækker perioden fra Julius Thomsens første eksperimenter med fremstilling af soda af kryolit. Julius Thomsen fik patent på fremstilling af kryolitsoda i 1853, men selv om der kom gang i en beskeden produktion, blev projektet hæmmet af små og uregelmæssige leverancer fra Den grønlandske Handel, der var ansvarlig for at fremskaffe kryolit fra det dengang ubeboede Ivigtut. Det var forventningerne om, at kryolitten ville blive et vigtigt råstof til fremstilling af aluminium, som var et nyt og meget kostbart metal, der fik C. F. Tietgen til at interessere sig for kryolitten. Tietgen fik sikret, at der blev givet koncession til at sende et enkelt skib til Grønland efter kryolit, og han fremskaffede det økonomiske grundlag for ekspeditionen. Men udviklingen af nye produktionsprocesser medførte et drastisk fald i aluminiumpriserne i slutningen af 1850'erne,

og interessen for kryolit til aluminiumfremstilling var stort set væk, da ekspeditionen kom tilbage til Danmark i 1856. Derfor blev der fra starten satset på etablering af dansk og udenlandsk sodaproduktion. Denne opgave blev overladt til Firmaet Thb. Weber & Co., der overtog retten til at udnytte Thomsens sodapatent og en ny brydningskoncession. Thb. Weber & Co. etablerede Kryolitsodafabrikken Christiansdal ved Haderslev i 1857, men flyttede i 1859 fabrikationen til Østerbro i København, hvor produktionen blev videreført under det nye navn Fabrikken Øresund.

Under opbygningsfasen (1857-1869) oprettedes kryolitsodafabrikker i Danmark og udlandet, og der blev etableret en kontinuerlig minedrift i Ivigtut i Grønland. Ledelsen og det økonomiske ansvar lå i starten hos Thb. Weber & Co., men på grund af økonomiske vanskeligheder blev kryolitbruddet i 1862 sat under administration af hovedkreditorerne. Fra 1865 blev minedrift og oparbejdning af kryolit opdelt på to selvstændige selskaber. Sodafabrikationen på Fabrikken Øresund i København blev videreført af Thb. Weber & Co., mens kryolitbrydningen overgik til det nydannede selskab Kryolith Mine og Handels Selskabet.³ Mineselskabet solgte uforarbejdet råkryolit til seks europæiske sodaproducenter samt en enkelt amerikansk producent, Pennsalt, som var langt den største aftager. Sodafabrikationen i København fortsatte imidlertid med at give tab, og i 1870 blev produktionsanlægget overtaget af G. A. Hagemann og V. Jørgensen, der videreførte aktiviteterne under navnet Øresunds Chemiske Fabriker.

I løbet af modenhedsfasen (1870-1939) skete en koncentration og omstrukturering af kryolitindustrien. Den europæiske kryolitsodaproduktion blev afviklet i 1880'erne, hvor den ikke længere kunne klare sig i konkurrencen med andre fremstillingsmetoder. I stedet blev råkryolitten oparbejdet til rensat kryolit, som blev aftaget af glas-, emalje- og aluminiumindustrien. Selve oprensningen foregik i to omgange. Mineselskabet foretog en vis manuel frasortering af urenheder, for at det udskibede materiale kunne leve op til kontrakterne, der typisk indehold krav om et kryolitindhold på 90 % eller mere. En mindre del af den brudte kryolit var så ren, at den kunne sendes direkte til den endelige aftager. Hovedparten af den udskibede kryolit måtte gennem en ekstra sortering hos Øresunds Chemiske Fabriker og Pennsalt. I 1899 overdrog Kryolith Mine og Handels Selskabet rettighederne til at forhandle rensat kryolit til Øresunds Chemiske Fabriker. Øresund fik hermed monopol på verdensmarkedet bortset fra Nordamerika, som dækkedes af Pennsalt. Kryolitindustrien bestod herefter af en råvareproducent, som leverede al råkryolitten til den danske og den amerikanske fabrik, som begge oparbejdede rensat kryolit. Denne arbejdsdeling bevarede til 1940, hvor aktiviteterne i de to danske selskaber blev slået sammen.

Pennsalt aftog 70-80 % af råkryolitten i 1865, men efter århundredeskiftet ændredes styrkeforholdet, og Øresund overtog positionen som den dominerende aftager med en andel på 2/3. Øresunds behov for at få forøget tilførslerne af kryolit, og især presset fra staten i forbindelse med koncessionsforhandlinger i 1914 og 1925 førte mineselskabet og den danske aftager ind i et stadigt tættere samarbejde, og Øresund fik i mellemkrigstiden betydelig indflydelse på mineselskabets dispositioner. I 1935 gennemtvang ministeriet Stauning en direkte sammenlægning af de to danske virksomheders aktiviteter fra 1940, samtidig med at staten blev optaget som aktionær i det nydannede selskab Kryolitselskabet Øresund.

Perioden 1940-1990 havde karakter af en afviklingsfase, idet industriens handlinger i væsentlig grad blev styret af spørgsmålet om, hvorledes restforekomsten skulle udnyttes. Det stærkt stigende kryolitforbrug under 2. Verdenskrig gjorde det forudsigeligt, at produktionen af naturkryolit kun i en begrænset periode kunne tilfredsstille efterspørgselen. For at strække reserveerne besluttede selskabet i 1950 at opgive sin hidtidige dominerende markedsposition og reducerede salget, hvorved kryolitmarkedet gradvist blev overtaget af syntetiske produkter. Den ændrede salgspolitik gjorde det muligt at bevare tilknytningen til kryolitmarkedet frem til 1990.

Staten og kryolitindustrien.

Siden 1850'erne har to gennemgående målsætninger været styrende for statens holdning til en kommerciel udnyttelse af kryolitforekomsten. For det første var staten som ejer af minen interesseret i at sikre sig en rimelig andel af indtægterne, og for det andet ønskede Indenrigsministeriet med ansvar for den grønlandske koloni at forhindre, at minedriften blev en integreret del af det grønlandske samfund.

Ønsket om at beskytte det grønlandske samfund betød, at administrationen i begyndelsen var forbeholden over for at give adgang til kolonien, og da der i 1858 blev givet tilladelse til kontinuerlig minedrift, blev der lagt begrænsninger på de ansattes bevægelsesfrihed i et forsøg på at forhindre kontakt mellem danskere og grønlændere. Dette aspekt af Indenrigsministeriets kryolitpolitik var forholdsvis ukontroversielt og skal derfor ikke omtales yderligere. Derimod kan der være grund til at omtale den førte afgiftspolitik, som tidsmæssigt kan inddeles i fire perioder. Indenrigsministeriets afgifts- og koncessionspolitik prægedes i perioden 1856-1864 af, at der eksisterede en betydelig usikkerhed om værdien af kryolitminen. Ministeriet var derfor utilbøjelig til at binde sig til langsigtede aftaler, og de første fem koncessioner blev kortvarige og indeholdt samti-

dig begrænsninger på udskibnings- og brydningsmulighederne.⁴ I et forsøg på at maksimere afgiftsprovenuet opdelte Indenrigsministeriet i perioden 1862-1864 koncessionsområdet mellem tre mineselskaber, men succesen var begrænset, idet de to nye selskaber hurtigt opgav brydningen. På tilsvarende måde søgte ministeriet at inddrage markedskræfterne ved fastsættelsen af selve afgiftens størrelse. I de første år skulle mineselskabet aflevere 12-20 % af den udskibede kryolit, som efterfølgende blev solgt ved en offentlig auktion. Hermed undgik Indenrigsministeriet vanskelighederne med at skulle tage stilling til en prisfastsættelse af råkryolitten. Naturalieafgiften blev i 1860'erne afløst af et system, som gav koncessionsindehaverne en tilbagekøbsret til en i forvejen fastsat pris pr. ton.

Den efterfølgende periode 1865-1913 er kendetegnet ved en betydelig passivitet i det offentliges regulering af kryolitbrydningen. Kryolith Mine og Handels Selskabet fik koncessionen fra 1864 forlænget to gange uden ændringer. Den manglende justering af afgiftssatsen medførte, at statens andel af kryolitindtægterne faldt jævnt. Tabel 1 viser statens andel af overskuddet i mineselskabet før fradrag af koncessionsafgiften og statens andel af det samlede overskud i Kryolith Mine og Handels Selskabet og i Øresunds Chemiske Fabriker. Mens koncessionsafgiften i gennemsnit for perioden 1865-1884 udgjorde omkring 30 % af mineselskabets overskud før fradrag af afgift, faldt andelen til 14 % for koncessionsperioden 1905-1913. Faldet i statens andel var endnu mere markant, hvis man ikke blot ser på mineselskabets udbytte, men også medregner overskuddet i Øresund Chemiske Fabriker. I perioden 1905-1913 udgjorde statens andel således kun 6 % af det samlede overskud inklusiv koncessionsafgiften i den danske kryolitindustri.

Dette forhold anvendte Indenrigsministeriet i 1914 og 1925 som grundlag for en afgiftsforhøjelse. Argumentet var, at selv om den danske kryolitindustri bestod af to selvstændige virksomheder, burde den betragtes som en helhed, og det offentlige måtte være berettiget til en rimelig andel af overskuddet i den samlede danske industri. Ministeriet argumenterede under forhandlingerne med, at da tre parter var involveret – staten som ejer af forekomsten, Kryolith Mine og Handels Selskabet som mineselskab og Øresunds Chemiske Fabriker som oparbejdningsfabrik – måtte staten også være berettiget til 1/3 af indtægterne! Ud over det arbitrære i fordelingen er det interessant, at ministeriet ikke nøjedes med at vurdere afgiften i forhold til fortjenesten hos koncessionsindehaveren, men også inddrog fortjenesten i det efterfølgende danske afsætningsled. Ved efterfølgende koncessionsforhandlinger forsøgte staten uden held også at inddrage det amerikanske Pennsalts fortjeneste ved afgiftsfastsættelsen.⁵

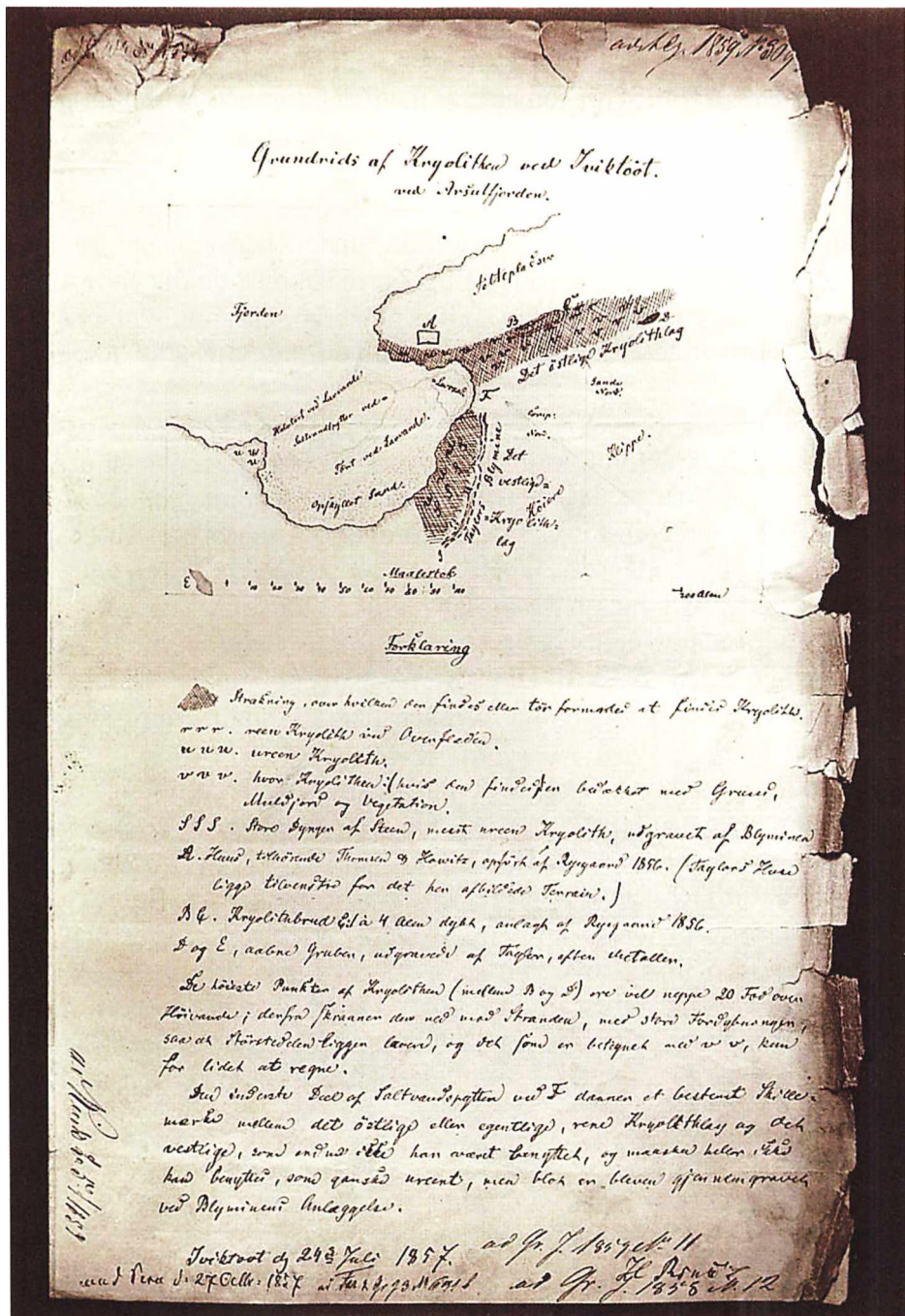
Ved koncessionsforhandlingerne i 1914 gennemtvang den radikale indenrigsminister Ove Rode en femdobling af afgiften pr. ton udskibet kryolit for at bringe statens indtægter op på 1/3 af den samlede fortjeneste i den danske kryolitindustri. Samtidig skulle mineselskabet vederlagsfrit overlade kryolitminens installationer til staten i 1939.

Table 1. Statens andel af det samlede overskud inklusiv koncessionsafgiften 1865-1985.⁶

	Statens andel af overskuddet i mineselskabet inklusiv afgiften	Statens andel af det samlede overskud i mineselskabet og i Øresunds Chemiske Fabrikker inklusiv afgiften	Statens andel af overskuddet/udbyttet i Kryolitselskabet Øresund
(1865-69)	35 %		
(1870-84)	29 %	26 %	
1885-04	22 %	12 %	
1905-13	14 %	6 %	
1914-24	46 %	18 %	
1925-34	51 %	32 %	
1935-39	74 %	41 %	
1940-49			51 % (61 % af udbyttet)
1950-85			30 % (61 % af udbyttet)

Afgiftsændringen i 1914 var ligesom den tidligere koncessionsafgift baseret på et fast beløb pr. udskibet ton kryolit. Beregningsmetoden medførte, at kryolitafgiften ikke automatisk fulgte ændringer i prisudviklingen, og statens andel af kryolitindustriens overskud faldt fra 30 % i 1914 til 15 % i 1924, og i gennemsnit modtog staten kun 18 % af overskuddet i denne periode. Det var baggrunden for, at staten i 1925 fik gennemført en afgiftsomlægning. Den hidtidige afgift pr. ton blev suppleret med en ny afgift, som sikrede, at staten altid fik mindst 1/3 af overskuddet i den danske kryolitindustri. Desuden indførtes en særlig overskudsafgift, som skabte progression i afgiften ved ekstraordinært store overskud. Som modydelse gav staten tilsagn om, at der senere skulle forhandles om en eventuel forlængelse af mineselskabets koncession efter 1939. De betingelser, staten stillede under forhandlingerne i 1930'erne for at forlænge koncessionen, blev imidlertid så ugunstige, at Mineselskabet og Øresund valgte at acceptere dannelsen af et fælles aktieselskab, som gav staten halvdelen af aktiekapitalen, men ret til ca. 61 % af udbyttet.

Oprettelsen af det fælles aktieselskab i 1940 gav ro omkring fordelingen af kryolitindtægterne mellem staten og de private interesser. Der skete mindre justeringer i 1948 og 1951, men afgørende ændringer kom først i 1985 med privatiseringen af Kryolitselskabet Øresund.

Grundriis af Kryolithen ved Iviktut ved Arsutfjorden er titlen på denne tegning fra 1850'erne. Det skraverede område er ifølge teksten den Strækning, over hvilken der findes eller tør formodes at findes Kryolith. Foto: Kryolitselskabet Øresund A/S' arkiv, Erhvervsarkivet.

Kryolit som en udtømmelig naturressource

Den grønlandske naturkryolit er et interessant eksempel på en udtømmelig naturressource. Forekomsten er med en udnyttelsesgrad tæt på 99 % ikke blot økonomisk, men også fysisk udtømt. Erkendelsen af kryolitforekomstens størrelse er først blevet opbygget langsomt gennem brydningens historie. Mineselskabet har med mellemrum revurderet forekomsten og den forventede restlevetid under hensyntagen til den teknologiske og økonomiske udvikling. Formålet med de følgende afsnit er at belyse, hvornår og hvordan spørgsmålet om udtømning af ressourcen påvirkede mineselskabets beslutninger om udnyttelse af forekomsten.

Normalt vil udnyttelsen af en naturressource stoppe længe inden, forekomsten er fysisk udtømt, fordi det ikke er økonomisk rentabelt at fortsætte, når indholdet af det værdifulde materiale kommer under et vist niveau. Kryolitforekomsten er speciel, fordi den er skarpt afgrænset i forhold til det omliggende fjeld. Tabel 2 gengiver selskabets daværende chefgeolog Hans Paulys opgørelse af den samlede forekomst og dens sammensætning, udarbejdet ved kryolitbrydningens ophør i 1962. Det er alene kryolit-zonen på 3,5 mio. tons af den samlede mineralforekomst på 12,5 mio. tons, der har været gjort til genstand for kommerciel udnyttelse.⁷

Det har været relativt enkelt at bryde forekomsten. Kryolitten lå øverst i forekomsten som et linseformet legeme, og malmen havde en meget høj koncentration sammenlignet med f. eks. jern- og kobberforekomsten. Samtidig var mineralets kornstørrelse stor, således at det var muligt manuelt at frasortere store dele af urenhederne. Det gælder dog ikke for urenheder i form af kvarts og flussspat, som i en lang periode heller ikke kunne separeres maskinelt fra kryolitten. Da de to mineraler kun måtte findes i det endelige salgsprodukt i helt minimale mængder, har selskabet undladt at bryde kryolitmalm, som indeholdt disse urenheder, indtil der var fundet en teknisk løsning på problemerne.

Tabel 2. Ivigtutforekomstens opbygning (1000 tons).

	kryolit	jernspat	flussspat	kvarts	andet	total
Kryolit-zone	2.574	444	105	161	216	3.500
Flussspat-zone	7	2	254	22	198	483
Jernspat-zone	0	390	6	120	90	606
Kvart-zone	0	1.440	80	6.080	400	8.000
Total	2.581	2.276	445	6.383	904	12.589

Kilde: Pauly, 1963.

Kryolitproduktionen har ligget stabilt omkring 10.000 tons om året fra 1865 og frem til 1920'erne, hvor udvindingen blev øget til 25.000 tons. I årene før og under 2. Verdenskrig blev brydningen fordoblet, og fra 1950-1962 nåede brydningen op på mere end 100.000 tons årligt, mens salget blev fastholdt på ca. 50.000 tons. På grundlag af de årlige opgørelser af udskibninger og brydning kan der beregnes en restforekomst for hvert enkelt år i kryolitminens levetid. Ved at sammenholde dette tal med de vurderinger, mineselskabets selv har foretaget af forekomst og restlevetid, vil det være muligt at få et udtryk for, hvor stor en del af den faktiske forekomst, der på det givne tidspunkt enten ikke har været kendt, eller som er blevet betragtet som uanvendelig af tekniske eller økonomiske årsager.

Vurdering af brydningsmulighederne 1852-1864

Da de tekniske muligheder for at udnytte kryolitten industrielt blev erkendt, var selve forekomsten i Ivigtut dårligt beskrevet. Der foregik derfor en vis prospektering i forekomsten i årene 1852-1864. Julius Thomsens oprindelige patentansøgning om fremstilling af soda af kryolit fra 1852 blev således først indsendt, efter at en geolog havde undersøgt stedet, og i årene 1856-1864 blev forekomsten flere gange vurderet af Kryolitselskabet, repræsentanter for staten og andre selskaber. Mineselskabets egne undersøgelser fra 1859 og 1863-1864 blev de mest omfattende. Deres formål var imidlertid ikke at give en samlet geologisk vurdering, men var begrænset til at skulle afklare, om den ønskede produktion kunne fastholdes i en rimelig lang periode.⁸ Kryolitvirksomheden blev således påbegyndt med en forventning om, at der var tilstrækkelig kryolit til at gøre investeringerne i brydning og fabrikation rentable i det mindste en årække, men det stod også klart, at det var et risikofyldt projekt.

Selskabet sendte i 1863 en norsk specialist i minedrift til Ivigtut for at effektivisere driften og udarbejde en plan for en mere langsigtet brydning. Paul Qvales indberetninger gjorde det klart, at produktionsforholdene i Grønland var problematiske, og da han året efter vendte tilbage til København, blev han indkaldt til et møde med selskabets ledelse den 9. november 1864, som han efterfølgende beskrev i sin dagbog:⁹

Om aftenen paa Suhrs Kontor traf jeg efter Aftale sammen med DHrr Isberg, Weber & Tietgen, hvilken sidste nu optraadte som første Interessent, og fremkom med ganske besynderlige Forslag; efter at have fortalt mig, at Interessenterne havde skrevet sig min Vaarsindberetning bag Øret og indseet, at

Kryolithbruddet ikke egentlig var synderlig værdt at eje, tilføjede han, at ... de af den Grund havde besluttet at blive det kvit på en fordelagtig Maade; de havde bestemt sig til at søge at faa dannet et fremmed, udenlandsk Aktieselskab, der skulde kjøbe de gamle Interessenter ud; for at faa dette til at gaa saameget kvikkere, maatte min Indberetning være gunstig, og han udviklede udførlig, i hvad Retning dens Indhold skulde gaa; med rene Ord han vilde diktere mig, hvad jeg skulde skrive; for at faa mig saameget villigere, fristedes jeg ved Tilbud om en Consulentspost, godt aflønnet og magelig naar jeg blot bidrog Alt til, at Alt gik vel.- Jeg blev i Begyndelsen ganske perplex, men siden rigtig inderlig forbitret over dette Forslag, fortalte dem alle at jeg slet Intet for Fremtiden vilde have at bestille med Ivigtut - jeg erklærede dem rent ud, at enten maatte de undvære Indberetning eller ogsaa lade mig skrive den, saaledes som jeg vilde.- Skiltes fra dem temmelig ophidset og spiste tilaftens i Dannevirke i temmelig mørkt Humør og meget kjed af det hele Væsen.- Tietgen vilde egentlig, at jeg strax den følgende Formiddag skulde have nedskrevet den forlangte Indberetning, som de skulde oversætte paa Fransk, Tydsk og Engelsk; han skulde da have taget den med sig paa en Rejse, som han paa Fredag skal foretage over Hamburg, Paris og London. Jeg forudser, at jeg faar Scener med mine gode Principaler; men - never mind!

Paul Qvale – der var en ung mand på 25 år – lod sig ikke friste af Tietgens tilbud, men afleverede et par uger efter en rapport, der bar den sigende titel *Almindelig Indberetning bestilt saa gunstigt affattet som muligt*. Rapporten konstaterede, at da forekomsten utvivlsomt var af vulkansk oprindelse, havde kryolitten en nærmest ubegrænset udstrækning i dybden. Qvale anførte endvidere, at det var muligt at fremskaffe 160.000 tons kryolit svarende til yderligere 16 års planlagte udskibninger, såfremt kryolitten blev brudt ned til 15 meter under højvande. Det *gunstige* i rapporten bestod først og fremmest i det, Qvale undlod at medtage. For det første ville det blive vanskeligt at bryde så dybt, fordi der var store problemer med indtrængende vand fra Arsukfjorden. For det andet gav Qvale nok en nøgtern beskrivelse af kryolitens svingende kvalitet, men han kom ikke ind på, at det kunne blive vanskeligt at fremskaffe kryolit med den nødvendige renhedsgrad. Det skulle vise sig, at Qvales undladelser på begge punkter var betydningsfulde. Der var vedvarende problemer med indstrømning af vand, og problemet med de svingende kryolitkvaliteter kunne kun løses ved en kraftig frasortering af urent materiale.

Tietgens efterfølgende forsøg på at få afsat kryolitminen til udlandet lykkedes ikke.¹⁰ Den eneste rationelle reaktion på Qvales ekspertudtalelse ville derfor have været at opgive kryolitbrydningen, men interessenterne ombestemte sig og oprettede i stedet Kryolith Mine og Handels Selskabet

i 1865. Beslutningen kan ikke forklares med, at der var sikret et betydeligt salg gennem langtidskontrakten med Pennsalt i 1865, eller at Indenrigsministeriet havde skabt ro om kryolitbrydningen ved at give en tyveårig eneretsbevilling. Begge informationer havde været tilgængelige for potentielle udenlandske investorer, uden at de af den grund var blevet overbevist. Men både Suhr & Søn og Tietgen personligt havde finansieret kryolitbrydningen gennem betydelige kreditter, og den eneste mulighed for at undgå tab var at tilsidesætte Qvales vurdering og videreføre foretagendet. Imod alle odds skulle det vise sig at blive en særdeles indbringende investering for de involverede parter. Alene C. F. Tietgen opnåede et gennemsnitligt afkast på 31.000 kr. om året resten af sit liv. Det udgjorde en ganske anseelig del af Tietgens indkomst og har antageligt udgjort væsentligt mere end hans løn som bankdirektør i 1870'erne.¹¹

En uudtømmelig ressource 1865-1920

Fra 1865, hvor Kryolith Mine og Handels Selskabet fik eneret på brydningen, og frem til 1920'erne kan spørgsmålet om restforekomsten overhovedet ikke findes omtalt i bestyrelses- og direktionsprotokollerne. Det kan undre, men frem til århundredeskiftet havde selskabet med den ønskede produktion ikke for alvor problemer med at fremskaffe kryolit af en kvalitet, som tilfredsstillte aftagerne. Selskabet kunne derfor tillade sig at betragte forekomsten som nærmest uudtømmelig, og der var ikke noget påtrængende behov for en langsigtet planlægning. Den nødvendige mellemfristede planlægning af de næste års brydning blev besluttet på grundlag af de regelmæssige vurderinger, som minens ledelse udførte i forbindelse med brydningen. Undersøgelserne omfattede rapporter om vedrørende brydning og udskibning samt kvaliteten af kryolitmaterialet. Endelig udarbejdedes med mellemrum minekort og mineprofiler, som i begrænset udstrækning var baseret på boringer.¹² I hele perioden fra 1865 til 1920 skete der kun beskedne ændringer i arbejdsmetoderne i kryolitbruddet, hvilket afspejler sig i en stort set uændret arbejdsproduktivitet. Som det fremgår af tabel 3, kom der ikke den produktivitetstigning, som normalt findes i andre råstofproducerende virksomheder.¹³ Mineselskabets manglende interesse for at effektivisere produktionen må ses på baggrund af, at selskabet med uændret produktionsteknik var i stand til at tilvejebringe et komfortabelt overskud. I tabellens tre første søjler er beregnet, hvor stor en andel driftsomkostninger, koncessionsafgift og driftsoverskud udgjorde af indtægterne fra kryolitten. Det fremgår, at driftsomkostningernes andel har været stabil, mens overskudsandelen er øget frem til den nye koncessionsaftale i 1914.

*Dynamitten skal placeres, så der kan gøres klar til efterfølgende sprængning i bruddet.
Foto: Kryolitselskabet Øresund A/S' arkiv, Erhvervsarkivet.*

Tabel 3. Fordelingen af driftsomkostninger, koncessionsafgift og mineselskabets driftsoverskud samt udskibet tons kryolit pr. arbejder (somerarbejdsstyrken) 1865-1939.

	Drifts- omkostninger	Koncessions- afgift	Beregnet driftsoverskud	udskibet tons pr. arbejder
1865-69	48 %	18 %	34 %	92
1870-84	46 %	16 %	38 %	78
1885-04	40 %	13 %	46 %	80
1905-13	43 %	8 %	49 %	81
1914-24	42 %	27 %	32 %	111
1925-34	33 %	39 %	28 %	218
1935-39	22 %	52 %	25 %	-

Kilde: Egne beregninger på grundlag af Kryolith Mine og Handels Selskabets regnskaber 1865-1939.

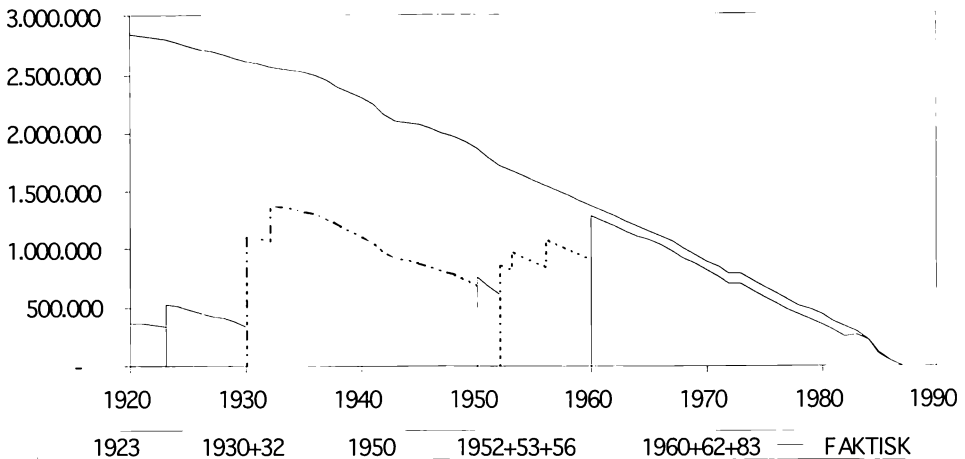
I perioden 1865 til 1920 rådede mineselskabet ikke selv over geologisk eller mineteknisk ekspertise, der var i stand til at foretage en mere basal vurdering af brydningsmulighederne. Forundersøgelserne til et stort dæmningsbyggeri i 1877 blev således gennemført af to medarbejdere ved Mineralogisk Institut ved Københavns Universitet, men deres arbejde, som ikke omfattede borer i forekomsten, havde mere karakter af en besigtigelsesrejse end af en egentlig geologisk undersøgelse.¹⁴ Forarbejdet til det næste dæmningsbyggeri i 1917 kom derimod til at omfatte et boreprogram, der dog primært sigtede mod at kortlægge udstrækningen af et lag kryolit af meget høj kvalitet, som omkring århundredeskiftet havde vist sig i minens bund.

Med kortlægningen af det meget betydelige lag næsten ren kryolit var der ingen grund til at ofre ressourcer på en vurdering af den øvrige del af forekomsten. Mineselskabet havde fået sikkerhed for, at der var tilstrækkelige kryolit af den nødvendige kvalitet til at fastholde uændrede udskibninger frem til 1939. Hovedinteressen samlede sig derfor de næste år om at maksimere udbyttet i den resterende koncessionsperiode snarere end at sikre en optimal langsigtet brydning, for minen skulle alligevel overdrages til staten i 1939 efter bestemmelserne i koncessionen fra 1914.

Prospektering i kryolitminen

Fra 1920'erne skete der væsentlige ændringer i forudsætningerne for mineselskabets beslutning om at fastholde en uændret produktion, som gjorde det nødvendigt at tage hensyn til restforekomstens størrelse. Selskabets aftagere pressede på for at få øget brydningskapaciteten, og efterfølgende stillede staten krav om en mere jævn udnyttelse af kryolitforekomsten. Selskabet fik i 1920'erne tilknyttet geologer og gennemførte de næste 40 år i flere omgange prospekteringer i forekomsten. I figur 1 er indtegnet udviklingen i den faktiske og skønnede restforekomst for perioden 1920-1987. Den faktiske forekomst er beregnet på grundlag af de efterfølgende udskibede og producerede mængder, mens mineselskabets egne vurderinger af restforekomsten er udarbejdet af selskabets geologer og driftsteknikere de angivne år i forbindelse med større investeringsbeslutninger. Den forventede restforekomst er for de mellemliggende år beregnet ved fradrag af produktionen justeret for lagerændringer. Ved hver ny opgørelse angiver springet mængden af ny kryolitmalm, som blev inddraget i reserveerne. Revurderingen i 1923 gav således anledning til en forøgelse af reserveerne fra 0,3 mio. tons til noget over 0,5 mio. tons.

Figur 1. Den faktiske restbeholdning sammenholdt med mineselskabets vurdering af restforekomst fra årene 1923, 1930, 1932, 1950, 1952, 1953, 1956, 1960, 1962 og 1983.¹⁵

Det fremgår af figuren, at der er sket en stadig opjustering af forekomstens restbeholdning og dermed af restlevetid. Ændringerne kan henføres til tre kilder. Selskabet opnåede efterhånden en større geologiske viden om kryolittens udbredelse og sammensætning; endvidere medførte den forbedrede teknik til brydning og oparbejdning af kryolitmalmen, at nye dele af forekomsten efterhånden kunne udnyttes. Endelig har det været helt afgørende, at prisudviklingen på kryolit har gjort en intensiv udnyttelse af forekomsten rentabel.

Søgning efter ren kryolit 1920-1925

Kryolith Mine og Handels Selskabet kom i begyndelsen af 1920'erne under pres for at øge brydningen. Markedet for rensat kryolit ekspanderede efter fredstidsdepressionen, og mineselskabets to aftagere, Øresund i København og Pennsalt i USA, ønskede større råkryolitleverancer for at kunne bevare deres markedspositioner og hindre, at leverandørerne af syntetisk kryolit erobrede en større del af markedet. Mineselskabet gennemførte derfor i 1923 et boreprogram, og det viste, at der var tilstrækkelig kryolit til næsten en fordobling af produktionen frem til 1939 ved koncessionens udløb.

Da brydningen ikke kunne øges med det eksisterende produktionsapparat, var mineselskabets beslutning om en produktionsudvidelse afhæn-

gig af, at aftagerne medfinansierede de nødvendige investeringer gennem prisforhøjelser. I sidste halvdel af 1920'erne gennemførtes så en mekanisering af kryolitbruddet. Der indførtes gravemaskiner og kraner til lastning og tømning af kryolitvognene, hvilket hidtil var sket med håndkraft, og for at øge transportkapaciteten byggedes en ny hurtiggående elevator. Endelig blev udskibningen, der indtil da var foregået med trillebør, mekaniseret med anskaffelsen af en udskibningskran til automatisk lastning af kryolitskibene.¹⁶ Som det fremgår af tabel 3 medførte de store investeringer en markant stigning i arbejdsproduktiviteten ved minen.

Den første afgrænsning af restforekomsten 1929-1950

Allerede inden 1920'ernes investeringsprogram var afsluttet, måtte Kryolith Mine og Handels Selskabet revurdere kryolitforekomsten. Formålet med 1923-opgørelsen havde alene været at afgrænse den del af forekomsten, hvor kryolitmalmen nærmest direkte opfyldte de fastlagte specifikationer i de eksisterende salgskontrakter med hensyn til kryolitindhold og urenheder. Det var ikke økonomisk rentabelt, og minen havde heller ikke kapacitet til i større omfang at frasortere urenheder, hvis efterspørgslen skulle tilfredsstilles. Kryolitmalm, som ikke indeholdt tilstrækkeligt kryolit, eller som indeholdt for store mængder urenheder, blev sammen med andet opkørt stenmateriale fra minen anvendt som opfyld i Arsuk-fjorden.

I selskabets arkiv findes mange fotos af blandt andet hovedkontorets bygninger på Strandboulevarden i København. Det viste foto giver et udsyn over det store fabrikskompleks. På fotografiets bagside findes følgende beskrivelse af anlægget: I forgrunden administrationsbygningen ud mod Strandboulevarden, i baggrunden til venstre nybygningen med marketenderiet og baderummene. Til højre de store silotårne. Foto: Kryolitselskabet Øresund A/S' arkiv, Erhvervsarkivet.

I 1925 gjorde den socialdemokratiske indenrigsminister C.N. Hauge indsigelser mod fremgangsmåden med at kassere kryolitholdigt materiale. De efterfølgende forhandlinger resulterede i en tillægsoverenskomst, som ud over at øge statens økonomiske udbytte skulle sikre, at forekomstens værdi ikke blev forringet uforholdsmæssigt ved *cream skimming* i den resterende koncessionsperiode.¹⁷ Fra 1926 var minedriften derfor underlagt et krav om, at malmen skulle sorteres i Ivigtut for at undgå kryolitspild. Da kravet om sortering blev opgivet i begyndelsen af 1930'erne af tekniske og økonomiske grunde, erstattedes det af et krav om, at kvaliteten af den udskibede kryolit ikke måtte overstige forekomstens gennemsnit.

Boreprogrammerne fra 1929 og 1930-1932 skulle give mineselskabet og staten et overblik over den samlede restforekomsts sammensætning og størrelse, og kortlægningen blev derfor mere omfattende end tidligere undersøgelser. Denne første samlede opgørelse forøgede restforekomsten med ca. 1 mio. tons kryolitmateriale.¹⁸ Afgrænsningen af kryolitforekomsten blev sat der, hvor borerne nåede den flusspatholdige kryolit, der ikke kunne oparbejdes, eller hvis kryolitten ikke var tilgængelig. Opvurderingen af restforekomsten var udtryk for en øget geologisk viden om forekomsten, men afspejlede også, at der i mellemtiden var sket et skift i kriterierne for fastsættelse af restforekomsten.

Mineselskabet skønnede i 1930, at kun noget over halvdelen af den opgjorte reserve var brydningsværdig med de gældende salgskontrakter. Materialet i den øvrige del af forekomsten havde et væsentligt lavere kryolitindhold og var ydermere forurenset af jernspat og kvarts. Udnyttelsen af denne del af forekomsten var ikke blot et økonomisk spørgsmål, men der var også tekniske vanskeligheder ved at behandle kvartsholdig kryolitmalm. Mineralet kunne ikke direkte frasorteres eller oparbejdes med de eksisterende metoder, og aluminiumindustrien, som aftog hovedparten af den rensede kryolit, stillede krav om et endog meget lavt kvartsindhold, fordi mineralet ødelagde metallets kvalitet.

Der var således en klar interesse modsætning mellem statens målsætning om en udnyttelse af hele forekomsten på langt sigt og kryolitindustriens kortsigtede målsætning om at bevare indtjeningen og undgå unødige omkostninger i den resterende koncessionsperiode. Staten kunne inden for rimelige grænser pålægge kryolitindustrien de øgede omkostninger ved at oparbejde malm med lavere kryolitindhold, men havde ingen administrative muligheder for at fremtvinge procesinnovationer, der sikrede, at den kvartsholdige del af kryolitforekomsten kunne anvendes. Derimod kunne statsminister Thorvald Stauning, der fra 1929 var an-

svarlig minister for Grønland, stille i udsigt, at en positiv indstilling fra kryolitindustriens side ville få indflydelse på de kommende forhandlinger om en forlængelse af koncessionen efter 1939.¹⁹ Kryolitindustrien accepterede derfor at bære de øgede omkostninger ved at anvende kryolit svarende til et gennemsnit af minen og udviklede inden for en kort årrække en produktionsproces til behandling af den kvartsholdige kryolit.

De geologiske undersøgelser af kryolitforekomsten fra 1930'erne dannede grundlag for minedriften de næste 20 år. En fornyet opgørelse af restforekomsten i forbindelse med langtidsplanlægningen i 1950 gav nok en mindre forøgelse af mængderne, men viste også, at restforekomstens kvalitet var noget ringere end forventet.

Øget udforskning af kryolitminen 1950-1962

I årene efter 2. Verdenskrig gennemførte det nydannede Kryolitselskabet Øresund en systematisk prospektering efter nye kryolitforekomster i området omkring Ivigtut. Det lykkedes at påvise nogle lokaliteter, hvor der var mulighed for at finde mineralet, men resultaterne af de opfølgende boreprogrammer var negative. Selskabet var derfor helt afhængigt af Ivigtutforekomsten, der i 1950 blev skønnet til 750 mio. tons malm. Men som det fremgår af figur 1 og tabel 4, blev restbeholdningen af kryolitmalm med jævne mellemrum opvurderet i 1950'erne. I starten af perioden forblev vurderingen af samlede forekomst uændret, selv om brydningen lå over 100.000 tons malm om året.

Tabel 4. Kryolitselskabets vurdering af restbeholdning i Ivigtut og den beregnede totalforekomst 1950-1987 (ultimo år).²⁰

	mine a	lager b	havne c	restbeholdning d=a+b+c	forekomst =d+udskib
1950	674.000	76.000	?	750.000	2.252.000
1952	(670.000)	(192.000)	?	862.000	2.510.000
1953	686.000	(293.000)	?	979.000	2.673.000
1956	570.000	514.000	?	1.084.000	2.911.000
1960	140.000	775.000	370.000	1.285.000	3.290.000
1962	33.000	843.000	(357.000)	1.233.000	3.324.000
1987	0	0	0	0	3.375.000

Ligesom i 1930'erne var revurderingerne af forekomsten en kombination af øget geologisk viden samt merkantile og tekniske innovationer i kryolitindustrien. Den vertikale integration af minedriften og oparbejdningen af råkryolit i København med dannelsen af Kryolitselskabet Øresund i

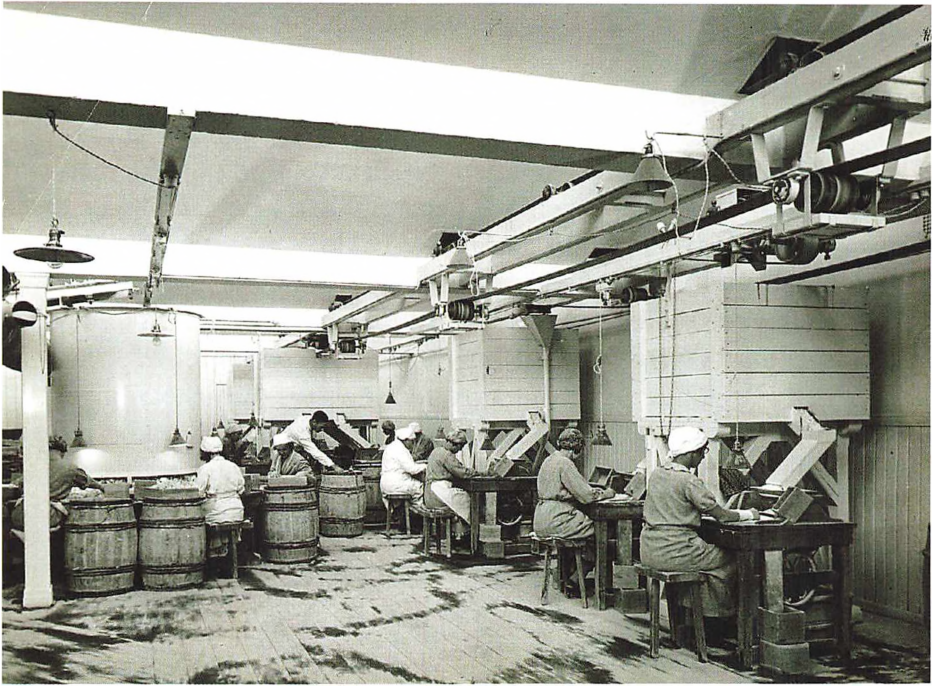

1940 gav i sig selv en væsentlig forbedring af mulighederne for en langsigtet planlægning af udnyttelsen af forekomsten. Hvor større omlægnin- ger af brydningen tidligere var blevet hæmmet af, at der skulle forhandles om justeringer af råkryolitprisen for at fordele omkostningerne mellem de involverede parter, behøvede det nye selskab ikke at tage hensyn til, om selve brydningsaktiviteten gav underskud i en periode, hvis investe- ringerne ud fra en samlet betragtning var fornuftige.

Frigørelsen af minedriften fra en kortsigtet rentabilitetsbetragtning var afgørende for, at der efter krigen kom en radikal omlægning af brydnin- gen med henblik på at reducere omkostningerne. I 1949 blev den eksiste- rende elevator erstattet af en tunnel, så kryolitten og affaldsmaterialet kunne køres op med dumtorslastbiler. Det hidtidige transportsystem med jernbanetipvogne havde betydet, at opkørslen fra minen kun kunne ske, når der blev lastet skibe. Med indførelsen af tunnelsystemet, hvor den opkørte kryolit først blev samlet i et lager, kunne de to produktionspro- cesser foregå uafhængigt af hinanden. Derved opnåedes en mere rationel drift, fordi udskibningen kunne overstås hurtigere, mens opkørslen fra bruddet kunne indpasses i den almindelige arbejds- gang.

For yderligere at reducere omkostningerne besluttede Kryolitselska- bet i 1950 at gennemføre en forceret brydning og opbygge et lager i Ivigtut, således at selve minen kunne lukkes i 1962, flere år før udskib- ningen af kryolitmalmen var afsluttet. Med indførelsen af stordrift faldt enhedsomkostningerne ved brydning og opkørsel af kryolitmalm dra- matisk, og det kunne betale sig også at bryde malm med ringe kryolit- indhold, således at hele den kryolitholdige del af forekomsten blev ud- vundet. For at kunne tilrettelægge restbrydningen, således at den oplagrede kryolit i Ivigtut kunne indeles efter kvalitet, foregik der i 1950'erne en vedvarende geologisk efterforskning i kryolitminen. Efter afslutningen af prospektering for at klarlægge forekomstens omfang i 1952 gennemførtes frem til 1956 et omfattende produktionsboringspro- gram, som gav et meget detaljeret kendskab til restforekomstens sam- mensætning.²¹

Opvurderingen af restforekomsten i 1950'erne skyldtes imidlertid ikke kun, at omkostningsfaldet gjorde det rentabelt at oparbejde mindre lødige kryolitmalm, men var også et resultat af, at udvikling af salgsprodukter og oparbejdningssproces gjorde det muligt at oparbejde en større del af forekomsten. Ved at introducere en ny salgskvalitet i 1953 blev selskabet i stand til at inddrage en del af den hidtil uanvendelige flusspatholdige kryolitmalm i produktionen. Fra 1947 gik Kryolitselskabets salgsbestræ- belser ud på at få aluminiumfabrikker til at aftage et produkt med et vist

De to fotografier er udaterede, men er sandsynligvis fra tiden før ombygningen og den efterfølgende mekanisering af oparbejdningsprocessen. Fotos: Kryolitselskabet Øresund A/S' arkiv, Erhvervsarkivet.

begrænset flussspatindhold. Det gik meget trægt, men da selskabet i 1952 fandt ud af, at aluminiumfabrikkerne ... *bruger op til 8 % flussspat til opspædning af vor gode kryolit*, introducerede selskabet en ny salgskvalitet med 5 % flussspat.²² Det nye produkt vandt hurtigt indpas, og fra 1957 udgjorde denne kvalitet hovedparten af selskabets salg. Problemet med den mere flussspatholdige kryolit blev endeligt løst i 1958, hvor den amerikanske aftager af råkryolit, Pennsalt, udviklede en metode til separering af flussspat og kryolit. I 1962 blev teknikken taget i anvendelse i København efter en gennemgribende ombygning af fabrikken, som indebar en fuldstændig mekanisering af oparbejdningsprocessen.²³ Det nye fabriksanlæg bidrog til en mere intensiv udnyttelse af restbeholdningen, da der efterhånden blev udviklet teknikker til behandling af stadig ringere råvarekvaliteter.

Udnyttelsen af restforekomsten 1960-1987

Selv efter den endelige kortlægning af forekomsten i 1956 fortsatte søgningen efter anvendelig kryolit i Ivigtut. En del af den kryolit, mineselskabet havde anvendt som opfyld frem til 1925, var væsentligt bedre end de kvaliteter, som blev brudt i minens sidste år. Det kunne derfor betale sig at grave materialet op igen, og i løbet af 1960'erne blev der på denne måde fremskaffet 360.000 tons kryolitholdigt materiale.²⁴ I årene 1983-1987 tilvejebragtes yderligere 83.000 tons kryolitmateriale ved at tømme minen for vand og hente materiale, som ikke nåede at blive brudt inden minedriftens ophør i 1962. Derimod opgav selskabet af tekniske og økonomiske grunde at udnytte mindre partier kryolit, som stadig fandtes i Ivigtut.

For at sikre virksomhedens fortsatte eksistens som råstofproducent havde selskabet en løbende prospektering efter kryolit- eller andre mineralforekomster. Der blev også påvist en række store forekomster af jern, ædelmetal og grafit, men de økonomiske og tekniske undersøgelser viste, at der ikke var grundlag for en rentabel produktion med de givne markedspriser. En udnyttelse af flussspat- og kvartsreserverne på 9 mio. tons lå tilsvarende langt ud i fremtiden, og selskabet søgte aldrig om rettigheder til at udnytte denne del af Ivigtutforekomsten.

Derimod arbejdede selskabet fra starten af 1980'erne med planer om at fortsætte virksomheden ved at fremstille regenereret kryolit fra aluminiumindustriens affaldsprodukter. Selskabet var langt fremme med detailprojekteringen af en fabrik, da planerne måtte skrinlægges i 1987, hvor en række nye udbydere af syntetisk kryolit trykkede markedet.²⁵

Sammenfatning

Kryolitmineselskabets interesse for forekomstens størrelse og dermed for minens restlevetid har undergået væsentlige ændringer gennem brydningens historie. I årene omkring virksomhedens start i 1856, hvor forekomsten var dårligt beskrevet, var den primære interesse at få klarlagt produktionsmulighederne. Da det først var konstateret, at der var tilstrækkelig kryolit til at gøre investeringerne rentable, mistede selskabet interessen for mere omfattende prospekteringer.

Fra 1865 og frem til 1. Verdenskrig blev tidspunktet for brydningens ophør anset for at ligge så langt ud i fremtiden, at det ikke indgik i selskabets løbende overvejelser. Selskabet interesserede sig ikke for, hvor meget der var, men alene for, hvilke dele af forekomsten det bedst kunne betale sig at bryde de næste år. Denne holdning forstærkedes af koncessionen fra 1914, som indebar, at staten skulle overtage kryolitminen i 1939.

Restforekomstens størrelse fik først betydning i 1920'erne, da aftagerne pressede på for at få større leverancer. Den første kendte opgørelse af restforekomsten fra 1923 giver et meget beskedent kvantum sammenlignet med de følgende års udskibninger. Opgørelsen afspejler kryolitindustriens daværende tekniske formåen, men er også udtryk for, at industrien indtjening kun var baseret på udnyttelse af den mest lødige del af forekomsten.

De næste geologiske undersøgelser af forekomsten 1929-1932 medførte en kraftig opvurdering af mængderne. Der var i de mellemliggende år indtrådt et holdningsskifte til udnyttelsen af forekomsten. Kryolitindustrien havde accepteret et statsligt krav om, at hele forekomsten skulle inddrages i brydningen, selv om det indebar højere produktionsomkostninger og udvikling af ny teknik til oparbejdning af kryolit.

Opgørelsen fra 1932 på 1,4 mio. tons skal sammenholdes med, at der blev brudt 2,2 mio. tons frem til minens lukning. Der var således fortsat 1/3 af restforekomsten, som enten ikke var kendt, eller som betragtedes som uanvendelig. Først i 1950'erne blev der foretaget en fuldstændig kortlægning af forekomsten i forbindelse med beslutningen om at tømme minen totalt for anvendeligt materiale.

Opvurderingen af restforekomsten gennem 1950'erne, indtil den svarede til den faktisk tilstedeværende fysiske mængde kryolitmalm, var et resultat af flere faktorer. Den vertikale integration af mineselskabet og den danske oparbejdningsfabrik ændrede de forretningsmæssige betingelser for minedriften. Det var ikke længere nødvendigt at forfølge en kortsigtet overskudsmålsætning, og der kunne derfor foretages langsigtede investeringer i stordrift, som bidrog til at sænke brydningsomkost-

ningerne væsentligt. Samtidig foregik der en udvikling af salgsprodukter og oparbejdningsproces, som betød, at dele af forekomsten, som tidligere var anset for uanvendelige, nu kunne inddrages i produktionen.

Der er to hovedresultater, som afslutningsvis kan trækkes frem. For det første er det tydeligt, at kryolitindustrien i den overvejende del af mine-driftens historie ikke har haft noget behov for at kende forekomstens fysiske afgrænsning. Forekomstens geologiske sammensætning blev først endeligt kortlagt efter 100 års brydning, seks år før brydningens ophør. Det skete ikke for at tilfredsstille videnskabelig nysgerrighed, men fordi det kunne betale sig at udnytte hele ressourcen. For det andet er det interessant, at den opvurdering af restforekomsten, som fandt sted med mellemrum fra 1920'erne, ikke blot påvirkedes af omkostningsudviklingen og teknologiske fremskridt, men også afhæng af industriens organisering. Dannelsen af Kryolitselskabet Øresund i 1940 muliggjorde en mere langsigtet udnyttelse af restforekomsten, fordi den fjernede interessemødsætningerne mellem mineselskabet og den danske virksomhed, som oparbejdede råkryolitten.

Litteratur

- Mogens Boserup: *Vor voksende verden. Om dommedagsfrygt, energiproblemer, vækst og befolkning*, 1974.
- G. Dosi: »The nature of the innovative process«. Fra: G. Dosi, L. Giovanni e.a. *Technical Change and Economic Theory*, London 1988, s. 221-238.
- Leif Grønning- Nielsen: *Redegørelse om statens salg af aktier i Kryolitselskabet Øresund A/S*, Justitsministeriet, 1987.
- Hans Chr. Johansen: *Industriens vækst og vilkår 1870-1973*, 1988.
- Michael Møller and Niels-Henrik Topp. »Carl Frederik Tietgen and Privatbanken in Copenhagen, 1857-1896«, *Business and Economic History On-line*, 2008 6, s. 1-24.
- Paul Qvale: »An account of the Cryolite of Greenland«, *Smithsonian Reports*, 1866, s. 398-401.
- Niels-Henrik Topp: *Kryolitindustriens historie 1847-1990*, bd. I og II, 1990.
- Niels-Henrik Topp: *Innovationer i kryolitindustrien*, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet, Forskningsrapport, 1992/4.

Utrykte kilder

- Hans Pauly: Ivigtut 1858-1866, en belysning af baggrunden for dispositionerne i København vedrørende kryolitbrydningen, 1983 (maskin-skrevet manuskript i privateje).
- Rigsarkivet*
C. F. Tietgen
1861-1866 Kryolitselskabet
- Erhvervsarkivet*
Aktieselskabet Kryolit- Mine og Handelselskabet.
1864-1939 Diverse dokumenter vedrørende koncessioner.
1864-1940 Diverse dokumenter vedrørende koncessioner.
1889-1939 Dokumenter vedrørende overenskomsten med Øresunds Chemiske Fabriker.

1864-1940 Diverse kontrakter og overenskomster.
1865-1936 Pennsylvania Salt Manufactory Company (Pennsalt).

Ivigtut

1851-1952 Diverse artikler, beretninger, taler, betænkninger, avisudklip og historiske optegnelser om Ivigtut og Grønland.

1864-1959 Diverse Rapporter.

1864 Paul Qvale: »Almindelig indberetning, bestilt så gunstigt affattet som mulig. 15. november 1864«.

1962- Pauly Hans: Ivigtut Kryolitbrud ved minens lukning 1962.

Noter

- 1 En samlet beskrivelse af kryolitindustriens udvikling findes i Niels-Henrik Topp: *Kryolitindustriens historie 1847-1990*, bd. I og II. 1990.
- 2 Rettighederne til at udnytte forekomsten har i hele perioden tilhørt selskaber med stort set samme ejerkreds. Den eneste betydningsfulde ændring skete i 1940, da aktiviteterne i Kryolith Mine og Handels Selskabet og den danske eneaftager af råkryolit, Øresunds Chemiske Fabriker, blev lagt sammen i det nye Kryolitselskabet Øresund, hvor også staten indgik som aktionær, se Topp, 1990, og Topp, 1992.
- 3 Stifterne af aktieselskabet Kryolith Mine og Handels Selskabet var Webers to hovedkreditorer: Suhr & Søn og C. F. Tietgen med henholdsvis 78 og 19 % af aktiekapitalen. Endvidere deltog Julius Thomsen og Georg Howitz med henholdsvis 2 og 1 %. I 1873 trådte ejerne af Thb. Weber & Co. ind som aktionærer og overtog 40 % af aktiekapitalen fra Suhr & Søn.
- 4 1856-koncessionen gjaldt kun en brydnings-ekspedition samme år.
1857-koncessionen omfattede årene 1857-1858 og gav tilladelse til at hente 3-4 ladninger kryolit men uden bosættelse.
1859-koncessionen gav ret til bosætning og ubegrænset brydning for perioden 1859-1863.
1861-koncessionen omfattede perioden 1864-1873 men begrænsede den årlige udskibning til max 6.000 tons og gav staten mulighed for senere at opdele kryolitbruddet i flere koncessionsområder.
1862-koncessionen medførte en deling af Ivigtut i 3 koncessionsområder, samtidig med at mængdebegrænsningen blev ophævet. Koncessionen gjaldt ligesom den fra året før for perioden 1864-1873.
1864-koncessionen gav eneret for perioden 1865-1884 uden begrænsninger i brydningen.
Koncessionen blev forlænget uændret med 20 år i 1882 og 1902.
- 5 Topp, 1990, s. 450-453.
- 6 Topp, 1990. Fordelingen 1865-1939 ville ikke have ændret sig væsentligt, hvis beregningen var foretaget på grundlag af det udbetalte udbytte. Men fra oprettelsen af Kryolitselskabet Øresund i 1940 med statslig deltagelse blev en betydelig del af overskuddet ikke udloddet. Staten blev kompenseret for det manglende udbetalte udbytte i forbindelse med privatiseringen i 1985.
- 7 De resterende 9 mio. tons mineraler i forekomsten er ikke udnyttet kommercielt. Mineralerne med en anslået salgsværdi på 800 mio. kr. fik en vis betydning i forbindelse med den endelige lukning af minen i 1987 og privatiseringen af Kryolitselskabet Øresund i 1985.
For det første blev det besluttet at lade dæmningen i Ivigtut blive stående af hensyn til en eventuel udnyttelse af mineralerne på et senere tidspunkt.
For det andet skabte omtale i pressen af mineralernes værdi politisk tvivl om beslutningsgrundlaget ved salget af statens aktier, hvilket førte til iværksættelse af en dommerundersøgelse af ministeriernes sagsbehandling, se Leif Grønning-Nielsen.
- 8 Se Topp, 1990, s. 131-136 og 237-254, og Hans Pauly.
- 9 Paul Qvale »Dagbog paa en Reise til og et Ophold i Syd Grønland, 1863-1864«, citeret efter Topp, 1990, s. 295-302. Dagbogen er i familiens eje, men en fotokopi befandt sig i selskabets arkiv. Det kan ikke ud fra Erhvervsarkivets arkivregistratur ses, om den indgår i samlingen.
- 10 Topp, 1990, s. 295-302. Paul Qvales geologiske observationer blev senere offentliggjort på engelsk Paul Qvale: »An account of the Cryo-

- lite of Greenland», *Smithsonian Reports*, 1866, s.398-401. Materialet om Tietgens salgsbe-
stræbelser findes i Tietgens Arkiv i *Rigsarkivet* i pk. Kryolith Mine og Handels Selskabet
1861-1866.
- 11 Møller og Topp.
  - 12 Pauly, s. 2-3.
  - 13 G. Dosi, s. 230 f, og Mogens Boserup, s. 76. Til sammenligning havde den danske sten- ler- og glasindustri generelt pæne produktivitetsstigninger i den pågældende periode, se Hans Chr. Johansen.
  - 14 I 1874 besøgte professor Fr. Johnstrup sammen med sin assistent K. J. V. Steenstrup Ivigut for at vurdere forekomstens udbredelse og sammensætning samt for at undersøge, om der fandtes kryolit andre steder i nærheden, Topp, 1990, s. 411-413.
  - 15 I figuren er udviklingen i restforekomsten beregnet på grundlag af de faktiske årlige udskibninger i den efterfølgende periode. For at beregne den forventede restlevetid korrekt burde de forventede udskibninger på prognosetidspunkterne være anvendt.
De to talserier er imidlertid næsten identiske, idet minedriften og udskibningen i 1920'erne og 1930'erne var planlagt ud fra fuld kapacitetsudnyttelse, mens salget fra 1950 var underlagt en frivillig begrænsning.
  - 16 Topp, 1990, s. 473-484.
  - 17 Fremgangsmåden med at kassere materiale, som ikke indeholdt tilstrækkeligt kryolit, havde været anvendt siden brydningens start, og var kendt af statens repræsentant i Ivigut, som ikke havde gjort indsigelser. Staten frafaldt derfor hurtigt beskyldningen om rovdrift men forhandlede sig frem til større afgifter og en mere intensiv udnyttelse af forekomsten ved at love forhandlinger om en forlængelse af den private brydning efter 1939, se Topp, 1990, s. 490-496.
  - 18 Mineselskabet gennemførte 2 boreprogrammer umiddelbart efter hinanden, fordi de første borekerner blev ødelagt ved en brand, inden de var gennemanalyseret.
  - 19 Staten truede tillige med at indføre en eksportafgift på kryolit. Denne mulighed havde staten også trukket frem ved koncessionsforhandlingerne i 1914.
De betingelser staten stillede under forhandlingerne i 1930'erne for at forlænge den private koncession blev så ugunstige, at Mineselskabet og Øresund til sidst valgte at acceptere dannelsen af et fælles aktieselskab med staten, Topp, 1990, s. 555-568.
  - 20 Bestyrelsesprotokoller samt interne notater til bestyrelse og direktion, Kryolithselskabet Øresunds Arkiv. Parenteserne angiver, at tallene ikke foreligger direkte men er beregnet ud fra kendskab til brydning og udskibning.
Totalforekomsten i sidste kolonne er beregnet som summen af restbeholdning og udskibningen de foregående år. De kumulerede udskibninger på 3,4 mio. tons i 1987 afviger fra opgørelse af kryolit-zonen i tabel 1. Forskellen på ca. 100.000 tons svarer til den del af forekomsten, som isen har skuret bort, inden brydningen blev påbegyndt.
  - 21 Tilvæksten fra opgørelsen i 1950 til opgørelserne 1952-53 kan tilskrives den geologiske prospektering i minen. Tilvæksten fra 1953 til 1956 var et resultat af 1) at produktionsboringerne gav en mere præcis viden om forekomsten, 2) at hele den flusSPATHOLDIGE kryolit indgik i opgørelsen, samt 3) at opgørelsen indeholdt den kryolitmalm, som kunne brydes, når den planlagte nye dæmning var færdig i 1959.
  - 22 Citatet stammer fra bestyrelsesmødet i Kryolithselskabet den 27. september 1952, Topp, 1990, s. 628-629 og 641-642.
  - 23 Oparbejdningen havde indtil 1962 delvis været baseret på manuel sortering, men med installationen af det nye anlæg var det muligt at halvere fabrikkens medarbejderstab, Topp, 1990, s. 645 og 653.
  - 24 Spørgsmålet om affaldskryolitten blev første gang rejst i bestyrelsen i 1956, og året efter iværksattes en prospektering for at fastlægge omfang og kvalitet.
  - 25 Topp, 1990, s. 666-667 og 672-673.

Dansk elforsyning med staten på sidelinien

AF FLEMMING PETERSEN

Den danske elforsyning har gennem de sidste 15 år undergået store forandringer på både det økonomiske, tekniske og organisatoriske område. Så store, at næppe nogen i eller uden for sektoren havde forestillet sig, at det ville komme så vidt, som det er kommet. Især har liberaliseringen af sektoren sat dagsordenen for store organisatoriske og ejermæssige forandringer. I de første mange år af elforsyningens historie havde elselskaber monopol på levering af strøm i hvert deres geografiske område. Med liberaliseringen fik kunderne mulighed for selv at bestemme, hvor de ville købe deres strøm.

Liberalisering er også blevet kaldt deregulering. For elforsyningens vedkommende har liberaliseringen dog betydet betydelig flere regler og mere styring end tidligere. Da politikerne skulle til at formulere spillereglerne for, hvordan det 100 år gamle monopol skulle falde til fordel for et frit elmarked, fandt de ud af, at man ikke kunne overlade styringen alene til markedet.

Indledning

I denne artikel vil den danske elforsynings historie fra 1891 til i dag blive beskrevet og statens rolle med de ændringer, den undergik, blive undersøgt.¹ Selve beskrivelsen af elsektoren med dens teknik, produktionsform, organisation og ejerskab vil få relativ megen plads, da det i høj grad er disse forhold og deres samspil med resten af samfundet og dets behov, der får staten til at gribe ind. Dertil kommer selvfølgelig også mere ideologiske forhold, som afgør, om staten i højere eller mindre grad griber ind i en sektor som elsektoren.

De ca. 115 år med dansk elforsyning vil blive delt i fire perioder: 1891-1945, 1945-1973, 1973-1996 og 1996-2007.

I den første periode med statens forsigtige indblanding etableres elforsyningen som et såkaldt naturligt monopol. Det vil sige: *an industry in which a single firm can supply the entire market more efficient than two or more firms.*² Da anlægsomkostningerne til ledningsbunden energi som gas og el er meget høje, har der fra begyndelsen af disse sektors historie

været konsensus om, at det er i almenvællets interesse med et selskab i hvert område. Et andet kendetegn ved elsektoren i denne periode er en decentral struktur med mange relativt små elværker. Ikke alle i sektoren var tilhængere af denne struktur. Fra politisk hold var der fra slutningen af 1920'erne en vis opbakning til at gribe ind for at tvinge elsektoren til en mere central produktionsform, men dette synspunkt kunne ikke opnå flertal i Rigsdagen. Under Besættelsen så staten sig dog nødsaget til at gribe ind for at få elforsyningen til at fungere. Ud af det kom en ny og mere central struktur, som betød en mere rationel udnyttelse af de tilgængelige brændsler.

Da elforsyningen efter krigen fulgte dette spor, gav det ikke anledning til for staten at gribe ind de næste mange årtier. Elsektoren kunne levere den vare, som det moderne velfærdssamfund havde brug for. Med øget forbrug blev der løbende bygget nyt, elsektoren voksede i omfang og gjorde sig stærkere som modpart til staten. Det fik staten at føle, da den indirekte forsøgte at blande sig i elforsyningen med etableringen af Forsøgsstation Risø, der blandt andet var tiltænkt at levere danske reaktorer til danske elværker. Elsektoren ønskede ikke statens indblanding, og det blev fra statens side i store træk accepteret.

Oliekrisen i 1973 ændrede situationen i elsektoren. Krisen gjorde det klart for politikerne, at der skulle en vis styring til. Elsektoren havde valgt olien som det vigtigste og næsten eneste brændsel. Et moderne samfund, der ikke kunne undvære energi, måtte vælge en mere flerstrengt energiforsyning. Dertil kom, at planerne om atomkraft satte fokus på, at staten måtte spille en rolle med hensyn til sikkerhed. Alt i alt var der brug for en betydelig mere aktiv energipolitik, der indbefattede, at elsektorens udvikling blev planlagt i sammenhæng med resten af energisektoren. Med den øgede fokus på miljø og klima i 1980'erne blev energipolitik også miljøpolitik; heraf fulgte en række krav til, hvordan energisektoren skulle indrettes rent teknisk.

Som nævnt ovenfor kom liberaliseringen fra 1990 til at sætte dagsordenen. Det begyndte med tiltag fra EF i 1988 og et ikke særlig vidtgående direktiv i 1990 om, at elforsyningerne i de enkelte lande skulle åbne for transit af el over landegrænser. I Norge blev elsektoren liberaliseret i 1990, og det gjorde, at emnet livlig blev debatteret i den danske elsektor. Det er dog først fra midten af 1990'erne, at der for alvor kom skred i sagerne i Danmark. Staten spillede en vigtig rolle i at definere den bane, liberaliseringen skulle følge. Den socialdemokratiske miljø- og energiminister forsøgte at lave en liberalisering, hvor der i høj grad blev taget hensyn til miljø og forbrugerinteresser. Privatisering af elsektoren var i

flere lande en del af liberaliseringen; i Danmark gik udviklingen modsat, her endte en forbrugerejet sektor med i høj grad at blive overtaget af staten.

Som det er antydnet i denne indledning, er der gennem de fire perioder et skift i, hvordan og hvorfor staten griber ind i sektoren.

Der foreligger endnu ikke en samlet beskrivelse af elforsyningens historie fra 1990 til i dag og de store forandringer, der er sket. Går man til udlandet, bl.a. Norge og Sverige, ser situationen noget anderledes ud.³ Historiske afhandlinger herfra lægger stor vægt på statens rolle. I Danmark har især Mogens Rüdiger beskæftiget sig med dette tema, men har dog primært fokus på gassektoren.⁴ Andre afhandlinger om den danske elsektors historie har kun sporadisk beskæftiget sig med statens rolle.⁵

1891-1945: Decentral struktur

I 1882 satte den amerikanske opfinder Thomas Alva Edison verdens første elværk med offentlig elforsyning i drift. Værket på Manhattan i New York var en verdenssensation. Edison havde ikke bare opfundet elpæren, men et helt system med ledninger, elmålere, sikringer, dynamoer og meget andet, som gjorde det muligt at producere, distribuere og sælge strøm. Edisons system byggede på produktion af jævnstrøm, som har den fordel, at den kan lagres på batterier. Forbruget af elektricitet var størst i belysningstiden. I løbet af dagtimerne var forbruget næsten lig nul, mens tiden efter almindelig sengetid og frem til vækkeuret ringede kun bød på et mindre forbrug. I løbet af dagen kunne der på elværket produceres til lager, således at lageret i spidsbelastningstiden kunne spæde til, og i løbet af natten kunne lageret, hvis det igen var blevet fyldt op, klare hele forbruget. Det betød en stor besparelse til ekstra maskinkraft og til personale i løbet af natten. Da jævnstrøm ikke kan transporteres i afstand fra værket på mere end 3 - 4 kilometer, og da elektriciteten var tænkt til belysning, skulle den produceres, hvor folk boede og arbejdede, altså i byen eller på fabrikken.

I Danmark kom de første elektriske anlæg på samme tid, som Edisons system blev udviklet. Det drejede sig ofte om industrivirksomheder, som i forvejen var i besiddelse af en kraftmaskine som vandhjul, vandturbine eller dampmaskine. De turbiner eller dampmaskiner, der trak arbejdsmaskiner ved hjælp af aksler og forlag, kom ofte også til at trække en dynamo, der så kunne lave elektricitet til fabrikkens egen belysning. De første elektriske anlæg benyttede kulbuelamper, som gav et stærkt, hvidt lys fra sig, så stærkt, at det snildt kunne oplyse hele fabrikshaller. Dermed blev

treholdsdrift muligjort. Ofte kunne virksomheder opnå en klækkelig nedsættelse af forsikringspræmien ved at overgå til elektrisk belysning, fordi det var mindre brandfarligt.

Det første kendte anlæg med et tilkøbt lyssystem i Danmark er Burmeister & Wains anlæg fra 1879, som med strømmen fra en belgisk Gramme generator kunne forsyne otte buelamper. I 1886 kunne militæringeniør N.C. Hansen i Industriforeningens Tidsskrift meddele, at elektriciteten nu succesfuldt havde taget konkurrencen op med gassens lyssystem.⁶ Han havde registreret syv danske elektrotekniske installatører, som havde installeret 44 elektriske lysanlæg for forskellige kunder. De første elværker i Danmark var private og beregnet til selvforsyning. I 1909 kunne den nyoprettede Elektricitetskommission registrere omkring 700 af sådanne anlæg, som producerede strøm til eget forbrug. Mejerier, større landbrugsbedrifter, vandmøller, bryggerier og slagterier hørte til blandt den type virksomhed, som oftest havde eget elværk. De største private elværker var installeret på cementfabrikkerne. I 1931 var antallet i forhold til 1909 fordoblet, og samlet kunne de private værker på det tidspunkt producere op mod en tredjedel af elektriciteten i Danmark.⁷ Nogle af disse elværker blev med årene egentlige elværker, der også havde salg for øje til det offentlige net.

De første byelværker

De private og selvforsynende anlæg fik ikke den store omtale i pressen. Helt anderledes forholdt det sig, da de første elværker med salg til forbrugere (centralstationer) blev etableret. Den 13. oktober 1891 noterer Østsjællands Folkeblad om Danmarks første egentlige elværk:

Elektrisk lys i Køge. I Aften tændes det elektriske Lys fra den i Hr. Urmager Hansens Ejendom i Brogade indrettede Centralstation. Forskellige Butikker på Torvet og i Brogade vil blive forsynede med den nye Belysning.

Hansen havde ikke fået koncession, og derfor blev alle ledninger fra elværket i kælderen under urmagerbutikken og ud til forbrugerne trukket over tage og baggårde. Der var ingen akkumulatører i Hansens kælder, som kunne forsyne efter maskinernes standsning kl. 21.15. Ved god borgerlig sengetid blev der derfor blinket et par gange som advarsel, inden strømmen blev afbrudt.

Tre uger efter Jens Hansens start kom det næste elværk, i Odense, som også var privatejet. Elværket i Odense blev placeret nær bymidten, så det

I årene fra omkring 1890 til 1905, hvor de allerførste elværker blev etableret, blev der også brug for en helt ny slags håndværkere, nemlig elektrikere. I 1893 stiftede elektrikerne den første afdeling af Elektrikerne's fagforening. Gudinden Elektra blev flittigt brugt i disse år, både på faner, plakater til udstillinger om elektricitet og på forsider af bøger om elektricitet. Hver gang skulle hun holde en glødende kulbuelampe i hånden. Foto: Elmuseet.

kunne forsyne godt og vel 2.000 samtidigt brændende glødetrådslamper. Gennem jordkabler på i alt 3,5 km forsynede værket ved idriftsættelsen ca. 70 kunder, fortrinsvis forretninger. Aktieselskabet Det danske Elektricitetskompagni havde indgået en koncessionsaftale med Odense kommune, som gav dem ret til at benytte byens gader til fremføring af kabler i 25 år. Eneret havde kompagniet ikke fået. Kommunen kunne give andre ansøgere samme rettigheder, og fra år 1900 kunne kommunen til enhver tid med et halvt års varsel overtage hele anlægget mod betaling af en sum, fastsat ved taksation. Dertil kom, at kommunen skulle have et årligt vederlag for den tildelte koncession. Ved siden af disse lidt vanskelige kontraktmæssige forhold døjede selskabet også med tekniske problemer. Alligevel etablerede selskabet også elforsyning i Ålborg i 1895 på nogenlunde samme vilkår. I 1908 valgte først Odense kommune og i 1910 Ålborg kommune at overtage elforsyningen i de respektive kommuner.

Til aktionærerne var der kun 70 % tilbage af aktiernes pålydende værdi. Andre steder var etableringen af elforsyning blevet en økonomisk succes, men altså ikke for landets første kommercielle forsyningsselskab.

Overtagelsesretten i kontrakterne med de to kommuner er udtryk for, at eldistribution blev betragtet som et naturligt monopol, og koncessionsafgiften som om kommunerne havde en formel råderet til veje og stræder inden for bygrænsen, når der skulle føres ledninger og kabler til forbrugerne.

Elværkerne bliver kommunale

København fik Danmarks første kommunale elværk. Den 5. marts 1892 blev strømmen sluttet fra Gothersgade Elektricitetsværk til de første 50 af i alt 250 abonnenter. Rådhuset var blandt de første. To dage efter indvielsen af det elektriske lys var der byrådsmøde. Mødet blev indledt med, at lyset fra hele 75 glødetrædspærer i byrådssalen blev nydt. Efter et kvarter var der dog enighed om *at Lysskæret var for stærkt for de mange gamle Øjne*, så formanden fik slukket lyskronens 24 lamper, og *i denne dæmpede og for det ærværdige Råd ulige mere passende Belysning* gik man så i gang med dagsordenen.⁸

Forud var gået flere år med forhandlinger og teknisk gennemførelse af projektet. I 1884 var den første ansøgning om oprettelse af en centralstation sendt til Københavns Magistrat. Året efter blev der i Magistraten udarbejdet et sæt særdeles restriktive koncessionsbetingelser, som i de kommende år effektivt var i stand til at holde det stadigt stigende tal af bevillingsansøgere fra sagen. Blandt andet skulle der erlægges afgift til kommunen som kompensation for en eventuel nedgang i gassalget. Politikerne var ikke uenige i embedsmændenes fremgangsmåde, men udtrykte også skepsis. De frygtede, at denne politik ville føre til for mange private anlæg, som i fremtiden ville vanskeliggøre, at der kunne opnås et tilstrækkeligt stort salg fra et kommende kommunalt elværk.

I 1889 sendte Magistraten ingeniør Ib Windfeld-Hansen på studietur rundt i Europa for at studere elektricitetsens udbredelse. Efter hjemkomsten udfærdigede han en rapport, som fremhævede, at Tyskland var i spidsen for udviklingen. Her opførte og drev det offentlige elværker stort set i alle større byer, og i konklusionen blev det fremhævet, at det elektriske lys langt fra havde skadet salget af gas.⁹ Denne pointe var af stor betydning, da en af de væsentligste anker mod elektriciteten var, at kommunerne med elværkerne ville påføre sig selv konkurrence. I forlængelse af Windfelds rapport udarbejdede Magistraten et forslag om kommunal

elforsyning til Borgerrepræsentationen, som støttede forslaget. Det kommunale initiativ blev ikke hilst lige velkomment overalt. En vred borger skrev i Politiken:

Gud fri os overhovedet for al forretningsforbindelse med Magistraten, hvis princip er at tage priser, der giver apoteker-avance; lad alle elektriske anlæg komme i private entreprenørers hænder, så får vi da ret til at påtale eventuelle mangler.¹⁰

Trods modstanden fastholdt politikerne deres beslutning, og lidt over to år senere efter en del tekniske besværligheder kunne de første elkunder få lys i lampen. Det var så stor en succes, at Belysningsvæsnet udvidede med nye elværker, Vestre Elektricitetsværk i 1898 til forsyning af Vesterbro, og i 1903 med Østre Elektricitetsværk, der skulle forsyne Nørrebro og Østerbro.

I 1898 kom det første kommunale elværk uden for hovedstaden. Det var i Kolding. Umiddelbart gav det dog ikke anledning til en voldsom bølge af nye kommunale elværker. Ved århundredskiftet var der etableret i alt 10 elværker med offentlig elforsyning, og kun nogle få var kommunale. Først fra år 1905 kom der fart over feltet. Hvert år frem til 1920 blev der bygget mange nye elværker landet over, og de eksisterende udvidede løbende deres kapacitet. I 1905 var det samlede elforbrug i Danmark 16 millioner kWh, hvilket i 2009 svarer til ca. 4.000 husstandes elforbrug. I 1920 var det næsten blevet tidoblet.

Et af de forhold, der havde sat skub i denne udvikling, var, at Burmeister & Wains maskinfabrik i København i 1897 havde fået patent på at udvikle Rudolf Diesels forbrændingsmotor. Efter flere års udviklingsarbejde nåede firmaets ingeniører frem til at få tilpasset dieselmotoren til elproduktion med så godt et resultat, at bestyrelsen turde give grønt lys for at sætte motoren i produktion. Som konsulenter havde Burmeister & Wain benyttet sig af driftsbestyrer Carl Hentzen og ingeniør P.A. Pedersen ved Københavns Belysningsvæsen. Især Hentzen havde ved siden af sit kommunale job fungeret som rådgiver for flere provinseleværker. P.A. Pedersen fik også lyst til at prøve kræfter som selvstændig. I 1905 var Randers byråd efter mange års overvejelser tæt på at beslutte at bygge et elværk. Tilbage i 1896 havde byrådet besluttet, at skulle der bygges et elværk i Randers, så skulle det være kommunalt. Det danske Gaskompagni, der havde fået koncession på gasforsyning i byen, fik indtil 1905 held med at påvirke byrådsmedlemmerne til at stemme nej til et kommende elværk. I 1905 hyrer byrådet dog P.A. Pedersen sammen med DSB-ingeniøren

J.B. Bruun som rådgivere i elværkssagen. I første omgang fik de til opgave at forholde sig til Gaskompagniets udfald mod elværket. Bruuns svar til byrådet indledes med:

Ingeniør Pedersen kom hjem til mig i går med gasværkets klagesang. Som jeg begyndte at læse højt, men jo mere jeg læste desto mere svimlede det for mig, det var i sandhed gyngende grund uden et eneste fast holdepunkt og for ikke at blive søsyg måtte jeg til sidst holde op.¹¹

Efterfølgende fik de to ingeniører tilladelse til at udarbejde planerne for både den tekniske og organisatoriske indretning af det nye elværk. P.A. Pedersen sørgede også for, at han efter idriftsættelsen kunne fortsætte som konsulent, der indbefattede seks årlige besøg til en årlig gage på 1.300 kr.

Randers elværk blev brugt som model og snart kopieret af andre købstæder. P.A. Pedersen tog rundt i landet og solgte ideen til andre byråd. I løbet af 12 år projekterede han 28 nye kommunale elværker. P.A. Pedersen udviklede et koncept, hvor han havde faste leverandører. Et hurtigt blik i Statistik for Provinselværker viser, at de kommunale byværker stort set blev indrettet med samme udstyr. Dynamoer fra Titan eller Thrige, dieselmotoren fra Burmeister & Wain, ledningsnet udført af Siemens, akkumulatorbatteriet fra Hagen i Köln osv.

Kommunesocialismen

Når kommunerne omkring 1905-1908 tog springet til at etablere kommunal elforsyning, hænger det sammen med såvel den tekniske, kulturelle som politiske udvikling. Den nye dieselmotor var billigere i drift end dampmaskinen, og kultrådspærens afløser, metaltrådspæren, gav et større lysudbytte. Så alt i alt fik kunderne nu meget mere lys for pengene. Hvis man skulle skabe en moderne by, der fulgte med i udviklingen, skulle man have et elværk. Fra verdensudstillinger og avisskriverier blev elektriciteten lanceret som den moderne kraft, der både ville give mere velvære og nye muligheder for erhvervslivet. Storbyen var en smeltedigel for nye ideer og fremskridtsoptimisme – og købstæderne ville gerne ligne storbyerne. I år 1900 skrev korrespondenten Johannes V. Jensen hjem til Socialdemokraten om Verdensudstillingen i Paris. Artiklerne blev i 1901 udgivet under titlen Den Gotiske Renaissance. Det var en hyldest til teknikken, ikke mindst elektriciteten, og et markant udtryk for drømmen om det 20. århundrede, som også blev kaldt for Elektricitetens Aarhundrede.

Der står en Maskine på Verdensudstillingen... Det er en Dampmaskine. Akslen, der er tykkere end en Mand og af kompakt, drejet Metal, står i Forbindelse med en Dynamomaskine, et Hjul indfattet i Systemer af omviklet Kobbertråd. Når Hjulet drejer sin Magnetkærner forbi disse Trådruller, skabes der en elektrisk Strøm på 2200 Volt. Det begynder med Kullet's Forbrænding og ender med Kullet's Glød i Buelysset på Gaden...

Maskinernes Kraft er ufattelig, som Gudernes Kraft var ufattelig... Maskinen er fuldendt skøn.

Efter Systemskiftet i 1901 blev der i højere grad åbnet op for kommunalt selvstyre. Flere opgaver som social-, skole- og hospitalsvæsen blev udsøndret fra statsadministrationen til kommunerne. Regningen skulle betales, og på det punkt lod man sig bl.a. inspirere af den kommunale udvikling i Preussen, hvor den såkaldte "kommunesocialisme" var ganske udbredt. Kommunesocialismen gik i korte træk ud på, at en stor del af kommunens indtjening blev baseret på almenyttige virksomheder som gas-, el- og vandforsyning og sporvognsdrift. En gennemgang af bykommuners regnskaber fra perioden 1908-1915 viser, at elværkernes indtjening til kærnerkassen svarede til 5-8 % af den samlede skatteindtægt i de kommuner, der havde egen elforsyning. I 1918-1919 udgjorde indtjeningen fra de kommunale elværker 6,25 % af de samlede kommunale udgifter.¹²

I dagbladet Socialdemokraten blev der den 26. marts 1907 slået fast, at elværkerne var en sejr for kommunesocialismen. Artiklen argumenterer for med Københavns elforsyning som eksempel, at princippet skulle udbredes til alle landets byer. For socialdemokraterne var det ikke bare vigtigt, at kommunerne kunne tjene penge på elforsyning; for dem handlede det også om, at private ikke skulle tjene på det almene gode, som elektriciteten skulle være. Der skulle ikke sidde en trust, som de mente, der gjorde med petroleum og olie, og samle sig *milliarder og magt, medens hele Jordens befolkning udbyttedes i en utrolig grad. Noget lignende kunde i tidens løb ske med elektriciteten, hvis den overalt var i kapitalisternes behold.* Socialdemokraterne var dog i et dilemma. På den ene side argumenterede de for, at kommunerne skulle tjene penge på strømmen, på den anden side ville de gerne, at strøm blev et alment gode. Da prisen for en kWh i Odense i 1891 var 80 øre,¹³ var elektricitet ikke for hvem som helst. Timelønnen for en faglært håndværker var på omkring 35 øre, så der skulle slides hårdt i det for at få råd til lys i lampen. I København var prisen ikke meget lavere.

Landsbyerne vil også have strøm

På samme tid, som byerne fik deres første elværker, startede der også en bevægelse for, at landsbyerne skulle have el. Elektrificeringen af især Jylland og Fyn med hundredvis af små andelsejede værker og lokale distributionsnet afspejler landbefolkningens stigende selvbevidsthed, stærk ansporet af fysikeren og højskolemanden Poul la Cour.

Poul la Cour, der var uddannet magister i fysik, blev i 1878 ansat på Askov Højskole. Sideløbende med sin undervisning på højskolen bedrev han en aktiv forsknings- og foredragsvirksomhed. Forskningen rettede sig i høj grad mod udvikling af ny teknologi inden for telegrafi og vindkraft. I 1891 ansøgte han om statsstøtte til et nyt projekt: han ville forsøge at *tøjle, tæmme og nyttiggøre* vores største naturlige energikilde, vinden. Han opnåede støtten også ved flere senere ansøgninger og nåede resultater, der gjorde, at vindkraften blev gjort anvendelig til elproduktion. I 1903 søgte han igen, men denne gang mente statsadministrationen åbenbart, at han havde fået nok til vindmøllerne og derfor blev statsstøtten denne gang øremærket til *forsøg angående elektricitetens anvendelse i landbrugets tjeneste*.

Allerede i 1890'erne havde la Cour ansporet flere vandmølleejere i det sydjyske til elproduktion. Med de nye statspenge var han i 1903 initiativtager til dannelsen af Dansk Vind-Elektrisitets Selskab (DVES), som tilbød projektering og praktisk arbejde ved opførelse af nye jævnstrømsværker. Ideen havde været at benytte vindmøller, men også la Cour havde hørt om Burmeister & Wains forsøg med dieselmotorer. Så de fleste nye, små landlige elværker blev med dieselmotorer som trækraft.

Oplysningsarbejdet var en væsentlig del af selskabets aktiviteter. Især Poul la Cour tog rundt i landet og holdt foredrag om elektricitetens betydning for landbruget og landsbyen. Han slog meget på landsbyernes kamp for ikke at blive underordnet i forhold til byerne med billedlige eksempler som, at landsbyernes håndværkere ville blive knust under de store dampmaskiners vældige overmagt, hvis ikke der kom el til landsbyerne. Skulle den vandring af folk fra land til by stoppes, som på daværende tidspunkt var ved at affolke landbruget, da var det nødvendigt med el, *thi hvor der er billig hjælpkraft, der flokkes mennesker*.¹⁴

De fleste elværker på landet blev stiftet på andelsbasis. Typisk tog et par af landsbyens driftige herrer, eventuelt et par medlemmer af sognerådet, kontakt til DVES eller til en af leverandørerne af dynamoer. Herefter blev der udarbejdet et budget, som beskrev, hvor mange lamper og elmotorer der var nødvendige for at få økonomi i et elværk. Derefter blev der efter lidt benarbejde holdt stiftende generalforsamling, hvor man kunne melde

sig som andelshaver og binde sig for installation af både lys og kraft. For landsbyerne talte det at få strøm til elmotorer betydelig mere end i byerne, hvor lyset var altafgørende i de første år. Et væsentligt element i andels-tanken var kampen for retfærdig prisdannelse. Landmændene var mod uproduktive mellemmands profiteren på deres hårde arbejde. I forbindelse med elforsyning var der i begyndelsen stort set ikke mulighed for at få elforsyning på landet, uden at man selv tog initiativ, idet der med byværkernes jævnstrøm ikke var tekniske muligheder for at sende strømmen ud over bygrænsen.

Staten griber ind

Indtil 1907 var anvendelsen af el ikke specifikt omfattet af nogen lov. Minister for offentlige arbejder Svend Høgsbro udtalte ved fremlæggelse af den første lov vedrørende brug, produktion og distribution af el: *Anvendelsen af elektricitet som drivkraft eller til belysning er en fri sag, men det er tillige en privat sag.*¹⁵ Loven, kaldet Stærkstrømsloven, gjorde det nu muligt at føre ledninger over tredjemands jord, at ekspropriere om nødvendigt. Der kom også regler for anvendelse af el, så man undgik el-anlæg og udstyr, der var til fare for brugerne. Der blev også nedsat en kommission, Elektricitetskommissionen, der skulle vejlede ministeren.

I 1907 blev Skovshoved elværk nord for København bygget om, så det som det første elværk i Danmark kunne producere og levere vekselstrøm. Værket hørte under det private selskab Tuborg-Klampenborg Elektriske Sporvej og var blevet anlagt for at levere strøm til sporvogne. Udvidelsen af værket og ledningsnettet blev fulgt af en kampagne for at skaffe elkunder langs med sporvognslinien, så selskabet kunne få en bedre forrentning af anlægget. I 1908 ønskede selskabet at føre en højspændingsledning til Slangstrupbanens værksted på Nørrebro. Københavns kommune betragtede det som en udfordring og modsatte sig, at ledningen kunne krydse Emdrupvej. For første gang blev Stærkstrømslovens bestemmelse om ekspropriation taget i anvendelse, og linien fik derefter lov til at krydse vejen, uden at vejens ejer kunne modsætte sig. Efterhånden kom der så mange elkunder til, at elforsyningen for selskabet blev en større aktivitet end sporvognsdriften. I 1911 skiftede selskabet derfor navn til Nordsjællands Elektricitets og Sporvejs Aktieselskab, forkortet NESAs. I 1916 blev aktiemajoriteten i NESAs købt af Gentofte Sogneråd. NESAs udviklede sig til Danmarks største elselskab og bevarede denne position frem til 2005, hvor selskabet blev en del af DONG koncernen.

Tilbage i 1891 var verden på en stor international udstilling i Tyskland blevet præsenteret for to tekniske systemer til elforsyning. Et med jævn-

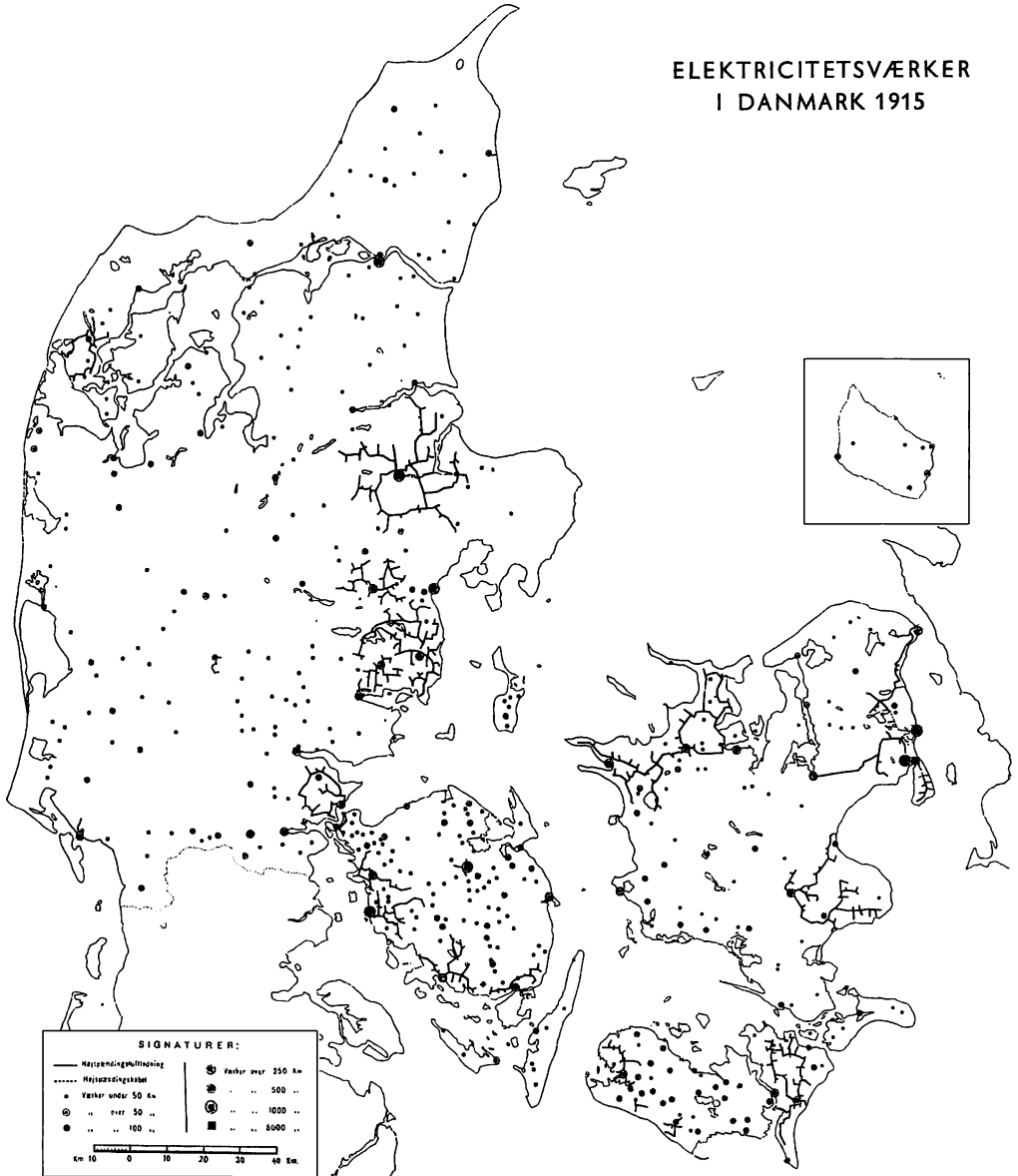
strøm og et med vekselstrøm. Hvert system havde sine fordele og ulemper. Jævnstrøm kan opbevares på akkumulatorer, men kan kun svært distribueres i en afstand på over 4 km. Det hænger sammen med, at denne strømtype ikke kan transformeres op og ned i spænding (volt); den skal derfor produceres med den spænding, som passer de elektriske forbrugsapparater og til folks installationer. Vekselstrøm kan transformeres til højspænding og dermed transporteres over store afstande uden stort energitab. Med højspænding kan der sendes meget mere energi gennem en given ledning. Vekselstrøm kan dog ikke lagres, så der skal hele tiden være balance mellem produktion og forbrug. Jævnstrøm lægger derfor op til en decentral struktur, mens vekselstrømmen kan bruges i elforsynings-systemer, hvor få store værker forsyner store områder.

På Sjælland blev elforsyningen på landet præget af tre store elselskaber: NESA, NVE (Nordvestsjælland Elektricitetsværk) og SEAS (Sydsjællands Elektricitets Aktie Selskab). De to sidstnævnte selskaber blev stiftet henholdsvis 1918 og 1912. Bag stod et par driftige venstremænd, som var inspireret af andelsbevægelsen. NVE blev et andelsselskab og SEAS et aktieselskab, hvor de enkelte forbrugere var aktionærer. I Jylland og et par steder på Fyn begyndte man også flere steder at udbygge med vekselstrøm. Der blev stiftet andelsselskaber, som etablerede net, så den strøm, de modtog fra byernes elværker, kunne distribueres til andelshavere i oplandet. På den måde opstod der en dansk elforsyning med to tekniske systemer – jævnstrøm og vekselstrøm - som fungerede side om side. Hvert system havde sine tilhængere, og op gennem 1920'erne og 1930'erne bekrigede de hinanden i de tekniske tidsskrifter. Elektroingeniørerne, der var ansat hos de store elselskaber eller i Elektricitetskommissionen og på Polyteknisk Lærestanstalt, var alle tilhængere af en centraliseret elforsyning med vekselstrøm. De små jævnstrømsværker blev ledet af elinstallatører på landet og maskinmestre i byerne, og de forsvarede sammen med selskabernes ejere og rådgivere deres måde at producere på. Jævnstrømsfolket forsvarede sig med argumenter om selvstændighed, og vekselstrømsfolket vægtigste slagord var rationalitet.

Under alle omstændigheder var det dog sådan med få undtagelser, at de fleste elselskaber var forbrugerejede. Enten direkte gennem andelsselskaber eller indirekte gennem kommunale selskaber.

Inden striden mellem tilhængere af henholdsvis jævnstrøm og vekselstrøm blussede op, havde staten i 1914 igen været på banen. Første gang var med Stærkstrømsloven i 1907, anden gang i 1914 skete det i forbindelse med, at der skulle gives koncession til at udlægge og drive et højspændingskabel under Øresund. NESA havde fået en aftale om levering

af elektricitet fra et svensk vandkraftværk. Selskabets beregninger viste, at det på trods af lang ledningsførelse og et dyrt kabel under Øresund ville blive billigere med svensk strøm. Forbindelsen stod klar til drift december 1915.

10 år efter, at der for alvor kom gang i byggeriet af elværker i Danmark, var der etableret mange elværker både i by og på land. Som det fremgår af kortet, var de første vekselstrømsnet også etableret, f.eks. omkring Randers, Østjylland, Assens, Svininge og Hæslev. Kortet er her gengivet fra Elektricitets Kommissionen, Elektricitets Rådet 1907-1957.

Under 1. Verdenskrig var Danmark ude i den første energikrise. Elværkerne, der ofte benyttede dieselmotorer som trækraft, kunne ikke få den nødvendige brændsel p.g.a. Tysklands uindskrænkede ubådskrig. Mange af de forbrugere, der endnu ikke havde fået el installeret, og som derfor benyttede petroleumslamper, havde også et problem som følge af mangelssituationen. De efterspurgte nu også el.

I Jylland førte denne situation til, at flere elselskaber slog sig sammen og i fællesskab byggede vandkraftværker. Staten engagerede sig både ved at give koncessioner og ved at give støtte til den arbejdskraft, der skulle bruges til de store anlægsarbejder. Vandkraftværkerne stod først færdig, da krigen var slut. De fik lov til at køre videre og producerede i begyndelsen af 1920'erne over halvdelen af strømmen i Jylland. Også disse værker var med vekselstrøm. Det største af disse værker var Tangeværket, der forsynede en stor del af Midtjylland, herunder Århus, med elektricitet.

Efter Genforeningen i 1920 blev Elektricitetskommissionen sat på den opgave at rådgive Rigsdagen med hensyn til, hvordan man bedst muligt kunne få en tidssvarende elforsyning stablet på benene i Sønderjylland. Staten besluttede herefter at give økonomisk støtte under forudsætning af, at hjælpen kom hele landsdelen til gavn. Det blev til, at der blev bygget et centralt værk i Åbenrå. Fem nyetablerede distributionsselskaber blev andelshavere i elværket og sørgede for at fordele strømmen ud til forbrugere.

Vekselstrømstilhængerne lugtede blod, og jævnstrømstilhængerne frygtede for deres skind. I Elektroteknisk Forening, Dansk Ingeniør Forening og Danske Elektricitetsværkers Forening argumenterede man for, at de mange små jævnstrømsværker var urentable. Vekselstrømtilhængerne mente, at der kunne fremskaffes billigere strøm ved at sammenkoble og udbygge de store elværker, som så kunne klare hele elproduktionen. På foranledning af ovennævnte foreninger nedsatte minister for offentlige arbejder J.P. Stensballe (Venstre) i 1927 et udvalg, der skulle undersøge om og eventuel hvordan, der skulle fastsættes regler for den mest økonomiske fremstilling og fordeling af elektricitet.¹⁶ Udvalgets arbejde mandede ud i et nyt lovforslag, som foreslog oprettelse af et Elektricitetsråd til afløsning af Elektricitetskommissionen. Et råd, som skulle have langt mere vidtgående beføjelser end Elektricitetskommissionen. Forslaget fik en lang vej gennem Rigsdagen, inden loven kunne underskrives. Mange, især partiet Venstre, fandt det uheldigt, at forslaget brød med det grundlæggende princip i Stærkstrømsloven af 1907, hvor elværksdrift skulle være fri næring. Ifølge det nye forslag skulle Elektricitetsrådet kunne hindre oprettelse og udvidelse af elværker med offentlig

forsyning, hvis den tilsigtede forsyning efter Elektricitetsrådets mening kunne tilvejebringes på anden og billigere vis. Modstanden i Rigsdagen gjorde, at Elektricitetsrådet fik færre beføjelser end foreslået. Rådet skulle ifølge den vedtagne lov rådgive og kun i tilfælde af grænsetvist mellem to selskabers ledningsnet træffe bindende afgørelse.

Da krigen kom, kom Danmark ud i sin anden energikrise. I maj 1940 indgik den danske og tyske regering aftale om, at Danmark kunne importere tyske kul mod til gengæld at tillade hvervning af danske håndværkere og ufaglærte arbejdere til arbejde i Tyskland. Importen fra Tyskland kunne frem til 1945 dække 50 % af landets samlede energifremstilling. Der skulle altså i højere grad bruges indenlandsk brændsel, og det var nødvendigt med rationeringer. I tilknytning til Direktoratet for Vareforsyning blev der oprettet en række udvalg og nævn med betydning for elforsyningen: brændselsnævnet, kulfordelingsudvalget, brændselsolie-nævnet, benzinudvalget og især Elektricitetsudvalget af 1940, som fik til opgave at tilrettelægge den mest hensigtsmæssige udnyttelse af landets elværker – ikke mindst under indtryk af, at tilførslen af flydende brændsel til de mange dieseldrevne elværker snart ville stoppe. I spidsen for dette udvalg blev placeret de samme personer, som havde siddet i spidsen for det udvalg, der i 1927-1934 havde fremlagt udkastet til lovforslaget om et elektricitetsråd med vide beføjelser, og som på sigt pegede frem mod et sammenhængende vekselstrømsnet. Nu fik de stort set lov til at gennemføre deres ideer. Kun meget fjerntliggende elværker blev ikke tvunget til at koble sig på de store, centrale dampdrevne elværker, der benyttede tyske kul og indenlandske brunkul.¹⁷

Samtidig med disse foranstaltninger, som var praktisk begrundede, fik elektroingeniørerne opbakning fra nationaløkonomisk side. I efteråret 1940 afgav Produktions- og Raastofkommissionen *Betænkning angaaende rationel Kraft- og Varmeforsyning*. Formanden for kommissionen, fhv. socialdemokratisk finansminister, nationalbankdirektør C. V. Bramsnæs fremhævede, at det var samfundsøkonomisk hensigtsmæssigt med en samproduktion af el og varme, så brændslet kunne finde en bedre udnyttelse end ved separat produktion af de to energiprodukter. Dermed blev der også peget på en fremtidig struktur med få, store kraftværker placeret tæt på de største byer. I indledningen til betænkningen står der:

Tilvejebringelsen af en rationel kraftforsyning er af stor vigtighed for udviklingen af Danmarks erhvervsliv. Ikke blot er det af væsentlig betydning for den bestående industris konkurrenceevne, at den fornødne kraft fremskaf-

fes så billigt som muligt, men for udbygningen af nye industrier... er dette forhold ofte ganske afgørende.. Allerede i 1938 har Kommissionen indgående beskæftiget sig med mulighederne for en generel løsning af kraftspørgsmålet i Danmark, men på daværende tidspunkt fandtes det ikke oportunt at fremsætte en samlet plan.¹⁸

Betænkningen mandede ud i en opfordring til regeringen om at gå videre med de teknisk-økonomiske analyser af en sådan plan. Regeringen fulgte straks op med nedsættelsen af Elektriciteitskommissionen af 1941.

I marts 1946 forelå Elektriciteitskommissionens betænkning, som ikke overraskende fulgte oplægget om at fremlægge en plan for, hvordan den danske elforsyning skulle centraliseres. Der skulle placeres store kombinerede kraft- og varmegværker i Ålborg, Århus, Fredericia, Esbjerg, Åbenrå, Odense og København. Sjælland og Lolland-Falster skulle derudover forsynes fra et par store vekselstrømsværker.

Kriser får staten på banen

Elforsyningen i Danmark blev etableret uden statens indblanding. Selvom de første værker blev bygget på privat initiativ af firmaer, der håbede at tjene penge på elsalg, blev langt de fleste elværker og elselskaber forbrugerejede. Enten på kommunal vis eller på andelsbasis. Det offentlige islæt blev således gennem de kommunale værker, der både skulle gøre byen moderne og skaffe midler i kommunekassen. Staten blev først inddraget, da elværkerne havde brug for det. Nemlig da der skulle skabes juridisk grundlag for at kunne trække ledninger over fremmed mands jord, og da der skulle udarbejdes sikkerhedsregler for anvendelsen af el. Under 1. Verdenskrig gav staten støtte til bygningen af vandkraftværker, primært begrundet i fremskaffelse af energi, men også for at give støtte til at få folk i arbejde. Først senere kom der for alvor politik i el-sagen. Da handlede det om at rationalisere og centralisere. Ønsket om statslig styring i 1930'erne handlede om at få en central, rationel elforsyning. Partiet Venstre og de mange jævnstrømsværker kæmpede mod en tvungen centralisering, men accepterede denne linie i forbindelse med 1. Verdenskrig, Genforeningen og ikke mindst under 2. Verdenskrig.

Ved afslutningen af Besættelsen forelå der en drejebog til centralisering af fremtidens danske elforsyning.

Set over hele perioden er der således ikke en kontinuerlig energipolitik, men en stat, der greb ind i krisesituationer og i fuld forståelse med stort set hele sektoren.

1945-1973: Fuld damp på kedlerne

Selvom der var bred enighed såvel i Folketinget som i elsektoren om, at elsektoren skulle centraliseres, kneb det dog med at finde kapital til at udbygge den nye struktur. Det blev i elværkskredse anslået, at "1946-planen" ville koste ca. 400 mio. kr.

Da Danmark i perioden 1948-1953 fik stillet 1,7 mia. kr. til rådighed fra Marshallhjælpen, vejrede elværkerne morgenluft. Finansminister H.C. Hansen kunne dog fortælle elværkerne, at politikernes holdning var, at ud- og ombygningen af dansk elforsyning måtte ske gennem selvfinansiering og almindelig, indenlandsk låntagning. Hvis elsektoren fulgte "1946-planen", ville den dog kunne opnå begrænset støtte. Det gjorde elsektoren, og samlet set betød denne støtte en besparelse på renteudgifterne på ca. 1,25 % p.a. i forhold til den daværende markedsrente.¹⁹ Muligheden for støtten blev et ekstra argument mod de jævnstrømsfolk, som stadig var lidt modstræbende.

Mens der blev bygget nye kraftværker, og mens de store, gamle blev renoveret, fortsatte produktionen på de mange små jævnstrømsværker. Fra 1955 styrtdykkede dog antallet af elværker i Danmark. Mange af de gamle oplandselskaber blev til forsyningsselskaber (også kaldet distributionsselskaber), der overtog elforsyningen i de områder, hvor der tidligere havde været jævnstrømsværker. En del jævnstrømsværker blev ved deres nedlæggelse omdannet til transformerforeninger, som kunne købe elektriciteten fra et distributionsselskab, der igen købte den fra et af de producerende selskaber. Transformerforeningerne varetog det videre salg til forbrugerne i deres område og havde ofte opsynet med ledningsnettet og de to til tre transformertårne, der hørte til området. Med transformerforeningerne blev den lokale selvbestemmelse til dels bevaret. Specielt i det jyske og fynske område blev der oprettet mange transformerforeninger. Nordjylland førte an med 587, så fulgte Vestjylland med 298, mens der på Fyn med omkringliggende øer var 162. På Sjælland og øerne var der kun 11. De fleste transformerforeninger blev nedlagt i 1970'erne og 1980'erne, og dermed overgik deres aktiviteter og anlæg til distributionsselskaberne.

Organisatorisk var elforsyningen nu bygget op på den måde, at der nederst i hierarkiet var transformerforeninger, der købte strøm hos det næste led, distributionsselskaberne, som beskæftigede sig med salg af strøm samt drift og vedligeholdelse af det lokale elnet. Distributionsselskaberne var ejere af produktionsselskaberne, der ud over at fremstille el også havde ansvaret for en del af nettet (60 - 150 kV). I 1954 kom der en organisatorisk overbygning til værkerne på Sjælland kaldet Kraftimport (fra 1978 Elkraft), og to år senere fulgte Jylland og Fyn efter med dannelsen af

Elsam. Disse to organisationer skulle i første omgang stå for lastfordelingen. Det vil sige, sørge for, at værkerne kunne stå hinanden bi i forbindelse med havarier og eftersyn. Efterhånden blev lastfordelingen udvidet, så værkerne løbende og på skift hjalp hinanden, alt afhængig af hvem der havde de bedste og største værker. Gennem disse samarbejdsorganisationer kunne værkerne også koordinere udbygningen. Dertil kom, at Kraftimport og Elsam fik den opgave at etablere og drive elektriske forbindelser til udlandet (Sverige, Norge og Tyskland). På den måde var der mulighed for at eksportere af den nødvendige overkapacitet, når der ikke var havarier eller hovedrepareringer på et af de store værker. En anden stor fordel var, at der kunne importeres billig el fra norske og svenske elve på tidspunkter med store nedbørsmængder over Skandinavien.

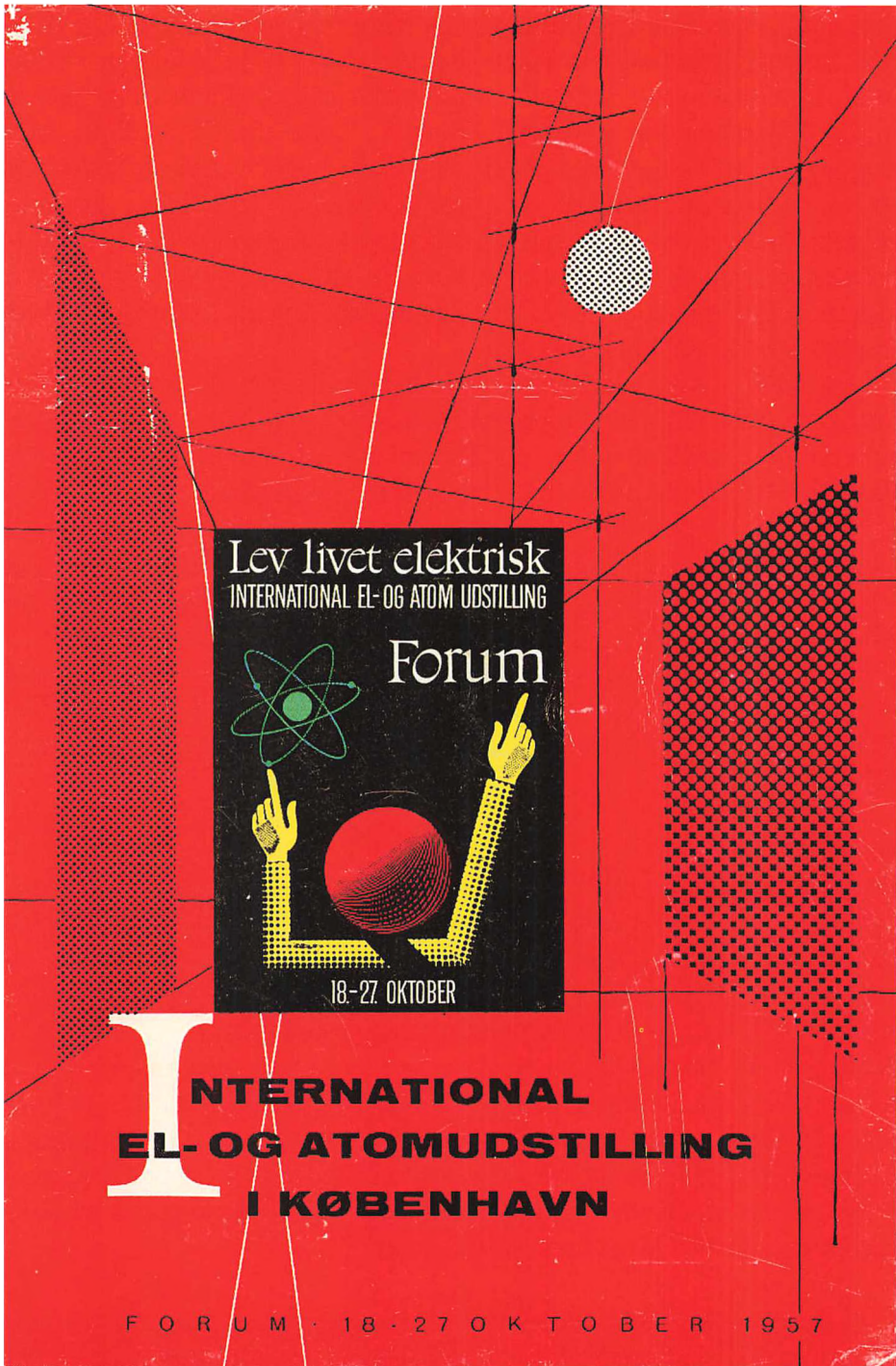
Det var stadig forbrugerne, der ejede elsektoren. Distributionselskaberne, som var elforsyningsens basis, var enten kommunale selskaber eller andelsselskaber.

Centraliseringen af den danske elforsyning blev hjulpet på vej af statens tiltag under 2. Verdenskrig, og fordelingen af Marshallhjælpen trak i samme retning. Men centraliseringen udløste ikke en eneste lov. I Danmark kom centraliseringsbestræbelserne til at dreje sig om samling af elproduktionen og etablering af et sammenhængende og landsdækkende transmissionsnet mere end om ændring af ejerskab og selskabsformer.

Lev livet elektrisk

Overgangen til vekselstrøm gav ofte problemer for forbrugerne. Ikke mindst i industrien, hvor de nye vekselstrømsmotorer ikke på samme måde som jævnstrømsmotorerne lod sig regulere trinløst op og ned i hastighed. Og havde man en elevator, var det ofte nødvendigt at købe en ensretter for at få den til at virke. På samme måde med biograferne, der havde behov for jævnstrøm til kulbuefremviserne. Elinstallatørerne havde kronede dage i 1950'erne. Mange installationer skulle laves om, og mange valgte ved overgangen til vekselstrøm at købe nye køleskabe, støvsugere osv. Ekstra travlt fik installatørerne, da der fra slutningen af 1950'erne kom gang i den danske økonomi.

Sammenlignet med andre europæiske lande var Danmark indtil dette tidspunkt nærmest et elektrisk uland. I 1950 var gennemsnitsforbruget pr. indbygger i Danmark 484 kWh. I Europa havde kun landene Irland, Grækenland, Portugal og Tyrkiet et lavere elforbrug pr. indbygger.²⁰ Og bevægede man sig over Atlanten, blev forskellen endnu mere markant. *The american way of life*, der krævede et stort forbrug af el og energi, inspire-

Forside til katalog for el- og atomudstilling i København 1957. Udstillingens slogan var Lev livet elektrisk. Kataloget findes på Elmuseet.

rede europæerne. Overalt i Europa steg elforbruget op gennem 1950'erne, ikke mindst i Danmark, som på det område fik en af de kraftigste vækstrater. Den stigende industrialisering, landbrugets mekanisering og den øgede boligmasse var afgørende faktorer i Danmark. Fra 1955 til 1970 steg antallet af boliger med 25 %, og det var boliger, som var betydelig større, og hvor der mageligt var plads til elektriske køleskabe, vaskemaskiner, komfurer og andre husholdningsmaskiner samt oliefyr, radioapparater, grammofoner og tv-apparater. En stor udstilling i Forum om elektricitet og atomkraft i 1957 havde sloganet *Lev livet elektrisk*, og det forstod danskerne at leve op til.

Den kraftigt stigende efterspørgsel efter elektricitet gav travlhed på elværkerne, ikke mindst i projekteringsafdelingerne. Med få års mellemrum blev de enkelte elværker udvidet med nye enheder. Brændslet var i de første år efter 1945 primært udenlandske kul og danske brunkul. Prisfald på olie op gennem 1960'erne fik dog elværkerne til at skifte brændsel. I 1966 åbnede et nyt stort elværk på Vestsjælland, Stignæsværket, som var 100 % oliefyret, andre værker fulgte efter og i begyndelsen af 1970'erne blev 75 % af den danske strøm produceret ved hjælp af olie.

Elforsyningen forstod at levere produktet elektricitet til forbrugerne med få afbrydelser og til lavere og lavere priser, og derfor var der fra statens side ikke grund til at gribe ind. Og alligevel blev der gjort et enkelt forsøg.

Atomalderen

I årene umiddelbart efter 2. Verdenskrig var alt vedrørende atomenergi ”top secret”. På FNs generalforsamling 1953 skete der dog et skifte, da præsident Dwight D. Eisenhower lancerede begrebet *Atoms for peace*. Nu skulle der løsnes op for noget af hemmelighedskræmmeriet, så kernekraften på fredelig vis kunne tøjles og udnyttes til energiproduktion. To år senere blev der afholdt en stor international konference i Genève med temaet fredelig udnyttelse af kernekraft. Danmark sendte en stor delegation af både videnskabsmænd og ingeniører med Niels Bohr i spidsen. Begejstringen var stor. En af deltagerne i den danske delegation, elværksdirektør Jens Møller fra Vestkraft i Esbjerg, kunne efterfølgende på Danske Elværkers Forenings årsmøde fortælle:

Vor civilisation er baseret på energi. Levestandarden kan kun forbedres gennem øget brug af energi. Atomenergi udgør en potentiel energikilde, der er meget større end nogen hidtil eksisterende, og det bliver den, der skal fri os fra tilbagegang.²¹

Bekymringen for den fremtidige energiforsyning var i begyndelsen af 1950'erne stor. Både videnskabsmænd og politikere frygtede for, at det i løbet af et par årtier ville være umuligt at skaffe olie, gas og kul nok. I Danmark havde Akademiet for de Tekniske Videnskaber nedsat et atomenergiudvalg med Niels Bohr som formand. I 1955 indstillede Akademiet, at der blev givet statsstøtte til at igangsætte et reaktorforsøgsanlæg og i tilknytning hertil en institution for forskning og uddannelse. Regeringen tog positivt imod og fremsatte et forslag om nedsættelse af Atomenergi-kommissionen, herunder oprettelse af forsøgsstation Risø. Selvom Retsforbundet udtrykte frygt for nationalisering af energisektoren, og Venstre udtrykte utilfredshed med, at landbruget gennem dets organisationer ikke var repræsenteret i kommissionen, blev forslaget vedtaget uden megen besvær. Det på trods af, at prisen på det samlede anlæg på halvøen Risø løb op i 150 mio., hvilket var mange penge i 1955. Dertil kom løbende høje driftsudgifter, blandt andet løn til 250 medarbejdere. Når det lykkedes uden store sværdslag at få loven og bevillingen igennem, skyldtes det ikke mindst den førnævnte angst for mangel på energiressourcer. Men Niels Bohrs anseelse og den dynamiske finansminister Viggo Kampmanns engagement spillede i den sag også en væsentlig rolle.

Ved indvielsen af Risø i 1958 gav institutionen anledning til national stolthed. Risø var et håndgribeligt bevis på, at Danmark var med på det nyeste. Der var stor optimisme knyttet til institutionen. Mange så, at her lå vejen frem til øget velstand og social tryghed. Også elsektoren støttede initiativet, men snart kølnedes dens begejstring.

Den danske elsektor og en række store industrivirksomheder stiftede i 1957 selskabet Danatom som et modstykke til Risø. Der opstod i elsektoren en udbredt frygt for, at staten gennem Risø ville nationalisere elforsyningen. I samtlige lande, der på det tidspunkt havde arbejdet på at udnytte atomenergi til energiforsyning, var forskningen og i stort omfang også den industrielle virkeliggørelse underlagt statslig kontrol. De statslige elselskaber i England og Frankrig var tæt knyttet til udnyttelsen af atomkraft. Begrundelsen for det statslige engagement i denne sag var 1) atomenergiens tilknytning til militære formål, 2) sikkerhedsproblemer og 3) de store omkostninger, der var forbundet med atomteknologi. Herhjemme var Socialdemokratiet heller ikke fremmed over for en vis statslig indblanding. I principprogrammet fra 1961 hedder det således:

Den nye tekniske udvikling vil betyde dybt indgribende ændringer i samfund og arbejdsliv. Atomalderen vil yderligere forstærke den igangværende udvikling hen imod produktionens koncentration og uden kontrol medføre

monopolisering og dermed øge faren for alvorlige samfundskriser. Der vil opstå en voksende modsætning mellem ejernes private og samfundets almene interesser. Bestemmelsesretten over atomenergien må derfor bevares for samfundet.²²

Risø valgte at satse på en reaktortype, som elværkerne ikke ønskede, og generelt blev samarbejdet mellem de to parter aldrig godt. Dertil kom, at der blev fundet mere og mere olie. Priserne faldt, og elektriciteten kunne produceres billigere. Elværkerne blev ikke modstandere af atomkraft, men ønskede i 1960'erne at se tiden an. Konceptet i den danske elsektor var at købe turbiner, generatorer, transformatorer m.v. hos de leverandører, hvor det var bedst og billigst. For elværkerne var det vigtigt ikke at være afhængig af én bestemt, national leverandør. Så den danske elsektor ønskede at vente til det tidspunkt, hvor atomkraft var lige så billig som konventionel elproduktion. Når det punkt var nået, ønskede elsektoren at kunne vælge mellem flere og gerne udenlandske leverandører. Så selv om både Socialdemokratiet og Risø ved flere lejligheder ytrede ønske om en snarlig indførelse af atomkraft, var elsektoren afventende frem til 1972/1973.

Socialdemokratiet var direkte involveret i elforsyningen gennem de mange kommunale distributionsselskaber. Fra formandsposter i disse selskaber blev socialdemokrater valgt ind i kraftværkernes bestyrelse, hvor de sad sammen med venstrefolk fra andelsselskaberne. I en årrække var formanden for Elsam socialdemokraten Willy Sørensen. Han var som resten af elsektoren mod en hurtig overgang til atomkraft. De vigtigste parametre var billig og sikker elforsyning. Den store statslige investering i Risø førte dermed ikke til en ændring af statens involvering i elforsyningen.

Elsektoren klarer sig uden staten

I perioden fra 1945-1973 forblev staten på sidelinien, når det drejede sig om den danske elforsyning. I mange andre europæiske lande var og kom store dele, hvis ikke hele, elsektoren på statens hænder. Således f.eks. Frankrig, England, Sverige og til dels Norge. De mange lokale elselskaber i Danmark havde i vidt omfang enten venstrefolk eller socialdemokrater i bestyrelserne, og jo længere man bevægede sig op i hierarkiet til kraftværkselskab og videre til enten Elsam eller Kraftimport, jo mere homogen blev sammensætningen af bestyrelserne. Den politiske konsensus, som på den måde opstod og blev videreført i brancheforeningen Danske Elværkers Forening, var der åbenbart opbakning til på Christiansborg.

Politikerne i elsektoren har uden tvivl gennem de forskellige partiapparater skaffet gode rammebetingelser. Så har der været en energipolitik i denne periode, har den for det første været svær at få øje på i offentligheden, og for det andet har det mere været en bottom up end en top down politik.

1973-1996: Energi- og miljøpolitik

I oktober 1973 angreb syriske og egyptiske styrker, assisteret af flere andre arabiske nationer, Israel ved en overraskelsesaktion. De første par dage var Israel alvorlig trængt, men langsomt blev den arabiske fremfærd standset og drevet tilbage. 10 dage efter krigens udbrud besluttede de arabiske oliestater ved den Persiske Havbugt på et møde i Kuwait, at de i solidaritet med de krigsførende arabiske lande ville skære ned på leverancerne af olie til USA og andre industrilande, der støttede Israel. Danmark fik også kærligheden at føle. I et par måneder så det slemt ud. Hastigheden på landevejene blev af regeringen beordret ned, det samme med oktantallet, og en række søndage blev bilfri. Ved juletid begyndte Kuwait og Saudi Arabien at lempe på beslutningen om levering af olie til de vestlige lande. Det, der nu skabte en krisesituation, var, at olien var kommet op i en helt anden pris, og det svækkede industriens konkurrenceevne og forbrugernes købekraft.

Hele dette scenarium blev betegnet som den første oliekrise. Den anden oliekrise rasede i den vestlige verden i 1979-1980. Den islamiske revolution i Iran og de politiske uroligheder omkring afsættelsen af shahen samt den irakisk-iranske krig fra 1980 var baggrunden for, at olieforstyrrelserne til den vestlige verden gik ned og prisen betragtelig op.

Næsten med ét gik det op for politikerne i 1973 og årene efter, at energien og dermed også elektriciteten måtte have politisk bevågenhed.²³ Velfærdsstaten havde påtaget sig ansvaret for forsyningen af grundlæggende fornødenheder og måtte derfor også blande sig i energien. Godt nok havde staten grebet til regulering tidligere, når der havde været knaphed på energi, men den energipolitik, der nu tegnede sig, var i forhold til tidligere ikke kun af midlertidig karakter. Den gik på tværs af forskellige energisektorer, og den indeholdt en planlægning, der både omfattede produktion og forbrug.

Oliekrisen ændrede afgørende på energiens nationalpolitiske status. Krisen viste, at der var problemer på markedet, at det kunne påvirkes af eksterne politiske forhold, hvorved udbuddet kunne begrænses og priserne presses op. I en tid, hvor velfærdsstaten havde vist, at forholdet mellem stat og mar-

ked kunne være dynamisk, blev problemerne forsøgt løst ved, at staten greb justerende ind i markedsmekanismerne. Dette reaktionsmønster var ikke specielt socialdemokratisk, men – i velfærdsstatens storhedstid – en uadskillelig del af velfærdspolitisk måde at håndtere forholdet mellem stat og marked på.²⁴

I slutningen af 1980'erne kom der et nyt element ind i energipolitikken. Nu drejede det sig ikke kun om forsyningssikkerhed og rational produktion, men også om, at elproduktionen ikke skulle forurene. Vindkraften og den vedvarende energi skulle støttes, og røgen fra elværkernes skorstene skulle renses. Græsrodsbevægelser og store dele af befolkningen støttede denne politik, mens elværkerne kviede sig, fordi flere af de energi- og miljøpolitiske tiltag fordyrede produktion af el.

Atomkraftdebatten

Elsektoren kom også hurtigt på banen ved oliekrisens begyndelse, og ikke mindst elselskabet Elsam, der nu meldte ud, at der snarligt skulle introduceres atomkraft i Danmark. Selskabet nåede i løbet af 1974-1975 frem til, at det første danske atomkraftværk skulle være en amerikansk letvandsreaktor, og at værket skulle ligge på Gyllingnæs i Østjylland. Politikerne blev taget lidt på sengen med dette hurtige udspil. Der var ikke udarbejdet egentlige regler og procedurer for, hvordan et sådant værk skulle godkendes. Inden det kom på plads, trådte OOA (Organisationen til Oplysning om Atomkraft) frem på et pressemøde. OOA krævede tre års udsættelse af beslutningen om at indføre atomkraft i Danmark med den begrundelse, at en lang række problemer omkring atomkraft og energipolitik var uafklarede. OOA viste sig, på trods af navnet, at være modstander af atomkraft. Modstanden mod en hurtig beslutning om atomkraft vandt tilslutning i befolkningen, ikke mindst i de områder i landet, hvor elværkerne havde planer om at bygge de første kernekraftværker.

I foråret 1974 fremlagde handelsminister Erling Jensen en *Energipolitisk Redegørelse*. For første gang i Folketingets historie kom begrebet energipolitik til debat. Ministeren kunne fastslå, at det var planen at gøre Danmark mere uafhængig af olien, og at det skulle ske ved indførelse af atomkraft og etablering af et naturgasnet. På begge områder ville staten blande sig. Naturgassen skulle have statstilskud for at blive konkurrencedygtig, og atomkraftværker skulle kun kunne bygges med statslig eneretsbevilling. Et stort flertal i Folketinget var tilhænger af atomkraft i 1974, men i de næste par år skiftede først SF, så Det Radikale Venstre over til at være modstandere. Blandt de socialdemokratiske medlemmer

kom der flere og flere tvivlere. I 1976 besluttede regeringen at udskyde beslutningen om atomkraft, indtil der forelå sikre løsninger på opbevaringen af atomaffald. Denne udskydelse viste sig skæbnesvanger for dem, der ønskede indførelse af atomkraft. Modstanden mod atomkraft i befolkningen voksede, således at mere end 75 % valgte at sige *Atomkraft, Nej Tak*. Uheldet på kernekraftværket Three Mile Island i USA marts 1979 fik stor omtale i den danske presse. Ulykken menes ikke at have fået direkte sundhedsmæssige følger, men frygten for kernekraftværker steg markant. I Sverige skiftede Socialdemokratiet holdning og gik nu ind for krav om folkeafstemning. I 1985 valgte den konservative statsminister i Danmark, at atomkraften på ubestemt tid skulle tages ud af dansk energiplanlægning.

Den ti år lange debat om atomkraft gav ridser i lakken på elsektorens image. Hvordan kunne det gå til, at en forbrugerejet sektor i den grad kæmpede for atomkraft, når nu 75 % af forbrugerne var modstandere?

OOA blev en magtfuld faktor i slagsmålet om atomkraftens indførelse i Danmark. Her ses en demonstration fra Gyllingnæs til Århus i 1978. Samtidig vandrede de sjællandske modstandere fra Stevns til København. Foto: Århus Stiftstidendes arkiv, Erhvervsarkivet.

Især i perioden 1974-1980 gik bølgerne højt; debatten var godt stof i pressen. Elsektoren argumenterede med, at atomkraft ville være den bedste tekniske og økonomiske løsning på energisituationen, og at modstanderne skulle overlade det til teknikerne at finde ud af, hvad der var sikkert. Mange modstandere betragtede kampen mod atomkraft som led i en større kamp mod overflodssamfundet, tiltagende forurening, ekspertvælde m.v. Elsektoren var i manges øjne blevet en effektiv maskine, der havde mistet kontakten til sine rødder. Debatten om atomkraft er formodentlig den første debat, hvor en bredere offentlighed lod sig inddrage i en diskussion om fordele og ulemper ved en bestemt teknologi.

Oliekrise og energipolitik

I forlængelse af den Energipolitiske Redegørelse fra 1974 vedtog Folketinget i 1976 Loven om Elforsyning. I lovens første paragraf hed det, at *Loven har til formål at sikre, at elforsyningen tilrettelægges og gennemføres med sigte på den mest hensigtsmæssige indpasning i landets samlede energiforsyning.* Det betød blandt andet, at der fremover skulle en bevilling til for at producere el. Staten fik nu muligheden for at gribe ind, hvis ikke elsektoren udviklede sig på en tilfredsstillende måde. Et andet hovedpunkt var, at der skulle nedsættes et Elprisudvalg, der skulle overvåge, at elselskaberne ikke tjente penge på salg af el. Selskaberne skulle økonomisk set hvile i sig selv; overskud skulle tilbage til forbrugerne i form af lavere energipriser. Endelig gav loven ministeren mulighed for at pålægge elværkerne en tilpasning til bestemte brændsler og til at opnå størst mulig nyttevirkning. Her tænkes især på at lade større dele af elproduktionen foregå på såkaldte kraftvarmeværker. Nøglebegrebet i 1970'ernes energipolitik blev planlægning. På grundlag af omfattende analysearbejde, planlægning og styring var det hensigten at opnå sammenhæng i energisektoren, så oliebranchen, el-, gas- og fjernvarmesektoren ikke kæmpede for egen sag, men trak på samme hammel til samfundets bedste. Andre indsatsområder var at intensivere forskningen i nye energiformer og bremse væksten i energiforbruget gennem bl.a. bedre isolering af boliger.

Elsektoren var utilfreds med, at politikerne skulle have indflydelse på udviklingen og hverdagen i elforsyningen. Helt galt gik det dog ikke. Fulgte elselskaberne en linie, som var bedst for såvel selskabets soliditet og forbrugerne med hensyn til pris og forsyningssikkerhed, greb Elprisudvalget ikke ind. Fra 1977 blev elprisen pålagt diverse afgifter med det argument, at det ville få forbrugerne til at spare på strømmen. Et tiltag, som heller ikke ændrede noget på hverdagen i elsektoren, men som alli-

gevel ærgrede mange i sektoren, fordi et af dens vigtigste mål var at fremstille og sælge strøm billigst muligt. Den anden oliekrise i 1979 førte til den endelige vedtagelse af naturgasprojektet og til oprettelsen af et Energinisterium. Dermed kom der endnu mere fokus på energipolitikken.

I 1983 stod det klart, at det statslige naturgasselskab DONG havde problemer med økonomien. Der blev besluttet en redningsplan, der betød, at staten over et par år gik ind med et ekstraordinært tilskud. Desuden skulle Elsam og Elkraft i en årrække aftage en større mængde gas til elproduktion. Igen var elsektoren utilfreds, men endte alligevel med at bøje sig. I mellemtiden havde sektoren med næsten rekordfart bygget elværkerne om, så de kunne producere el med kul, fordi kul var billigere end olie, og fordi det gav en højere grad af forsyningssikkerhed, idet kul kunne skaffes fra mange forskellige lande. Parallelt hermed var elværkernes fjernvarmenet blevet udbygget, så byer som København, Århus, Ålborg, Odense, Esbjerg, Randers og Trekantsområdet og omkringliggende områder i en radius på ca. 25 km fik fjernvarme fra elværkerne. Denne produktionsform gav en betydelig bedre udnyttelse af det brændsel, som kom i kedlerne på elværkerne. Elsektoren ytrede ved flere lejligheder utilfredshed med statens varmeplanlægning, fordi den begrænsede elsektoren i at udbrede fjernvarme i områder, der var tiltænkt forsynet med naturgas. Dertil kom, at kun meget begrænsede områder måtte forsynes med elvarme.

Miljøet på dagsordenen

I 1982 blev den socialdemokratiske regering afløst af en Venstre/Konservativ regering med Poul Schlüter som statsminister. Socialdemokratiet havde været i førersædet med hensyn til at føre en aktiv energipolitik, selvom forlig og love på det energipolitiske område var gennemført primært med Venstres og til en vis grad med Det Konservative Folkepartis stemmer. Den nye regering havde ikke flertal på det energipolitiske område – så skiftet var på det område mere af navn end af gavn. Regeringens overlevelse var betinget af det lange, seje træk i genopretningen af økonomien. Situationen med et alternativt flertal i de vigtigste energisager betød, at Folketingets Energipolitiske Udvalg kom til at spille en central rolle i udformningen af de politiske retningslinier. Fulgte ministeren ikke trop, risikerede han at komme i mindretal.

Det betød, at den linie, der var blevet lagt for energipolitikken i perioden 1976-1982, fortsatte. Naturgasnettet skulle stadig udbygges, og elforsyningen fik det alternative flertal at mærke på den måde, at der kom flere vindmøller til, som skulle indpasses i elnettet. Vindmøllejerne fik

statsstøtte til opstilling af møller og til drift. I begyndelsen var det ikke nogen speciel god forretning at eje en mølle. Mange valgte dog møllerne, fordi de viste en anden vej for elproduktion end den, elværkerne stod for. Det var småt, det var godt. Møllerne blev imidlertid bedre og bedre, så med støtten blev det en udmærket forretning at eje en mølle. Med den udvikling blev der skabt et godt hjemmemarked for vindmøller, og Danmark blev førende på vindmølleområdet.

Vindmølleindustrien fik i slutningen af 1990'erne et omfang, der gjorde, at værdien af eksporten af vindmøller oversteg eksporten af grise. For at støtte udviklingen blev elværkerne ved flere lejligheder pålagt at bygge forsøgsmøller, hvor nye vingetyper, størrelser, gear m.v. kunne afprøves.

I 1988 valgte regeringen Jens Bilgrav-Nielsen som ny energiminister. Han havde læst Brundtlandrapporten *Vor Fælles Fremtid*, som var udgivet af FNs kommission for miljø og udvikling året inden. Ifølge rapporten var det et stort problem, at brugen af fossile brændsler til opvarmning, elproduktion og transport bidrog til at øge drivhuseffekten, så klimaet kom i ubalance. Derfor blev det foreslået, at hver indbygger jorden rundt skulle halvere sit energiforbrug i løbet af 30 til 40 år, og at energiproduktionen skulle omlægges til at være baseret på vedvarende energikilder. Rapporten inspirerede Bilgrav-Nielsen og hans embedsmænd til en ny handlingsplan, ENERGI 2000, for den danske energisektor. Produktionen af energi skulle omlægges sådan, at udslippet af CO₂, SO₂ og NO_x skulle reduceres med henholdsvis 20 %, 60 % og 50 % i løbet af 17 år.

Elsektoren tog positivt mod den del af udfordringen, der handlede om at begrænse udslippet af SO₂ og NO_x. Nye avancerede installationer blev indsat i kraftværkernes skorstene, så der stort set kun var CO₂ tilbage. Denne drivhusgas var sværest at få bugt med og ikke mindst i den situation, som elværkerne nu stod i, hvor de i løbet af få år havde bygget alle kraftværker om, så de nu stort set kun brugte kul som brændsel.

Da Skærbækværket i 1990 søgte om tilladelse til at måtte bygge ud med endnu en kulfyret blok, var ministerens klare svar, at det sidste kulfyrede kraftværk var blevet bygget i Danmark. Ville de udvide, måtte det blive med naturgas som brændsel. Ud over dette skift i brændsel lagde ENERGI 2000 op til, at de mange fjernvarmeværker rundt om i landet i fremtiden ikke bare skulle fremstille varme; de skulle bygges om til at være decentrale kraftvarmeværker, der også fremstillede el. Brændslet skulle være naturgas, biobrændsler, halm, træflis og affald fra husholdninger. Elforsyningen var på vej tilbage til en decentral struktur. Vindmøllernes

Først kom der møller på land og fra 1990'erne også på havet, hvor der er mere vind og ingen naboer, der kan blive forstyrret af vingernes susen. Fra 2005 har vindmøllernes andel af elproduktionen udgjort ca. 20 %. Foto: Elmuseet.

antal og størrelse steg, og 10 år senere omkring år 2000 var den decentrale elproduktion fra vindmøller og decentrale kraftvarmeværker oppe på at levere ca. 40 % af elektriciteten i Danmark.

Da den socialdemokratiske regering trådte til i 1993, blev sammenhængen mellem miljø og energi accentueret gennem oprettelsen af et ministerium for begge områder. Gennem 1990'erne satte dette ministerium et markant aftryk på dansk politik. Den linie, der var blevet lagt med ENERGI 2000, blev forstærket og udbygget med nye energiplaner og krav til elforsyningen. For at opfylde mål for vindkraft blev elværkerne pålagt selv at bygge en del vindmøller. Når elværkerne forsøgte at argumentere imod, var det fordi, at den vigtigste dagsorden for elsektoren stadig var at producere billigst mulig strøm med størst mulig forsyningssikkerhed. Det store antal vindmøller begyndte også at være et teknisk problem, fordi de til tider kunne producere over halvdelen af strømmen og til andre tider uden vind slet intet. Det betød, at det var nødvendigt med stor reservekapacitet, og det medførte til tider problemer med at styre balancen mellem produktion og forbrug af elektricitet.

I løbet af 1980'erne skete der et skift fra en forureningsdiskurs til en miljødiskurs, eksemplificeret med at debatten om syreregn og skovdød blev erstattet af debatten om drivhuseffekt og udledning af CO₂. Et skift, som øgede den politiske bevågenhed og de krav, der blev stillet til den danske elsektor.

Energipolitik

Energipolitik, Energistyrelse og Energiministerium var nye begreber i 1970'erne. Noget af indholdet i energipolitikken var gammel vin på nye flasker, men der kom et nyt indhold og engagement i statens involvering i energibranchen. De store udsving i udbuddet af energi og prisen på olie var i første omgang begrundelsen for at formulere en energipolitik. Energimarkedet blev set som ufuldstændigt. Indgrebene lå i fin forlængelse af en tradition, hvor problemer på markedet skulle afhjælpes – ofte således at markedskræfterne blev sat ud af spillet. Selv om elselskaberne var forbrugerejede, skønnede staten, at disse selskaber ikke i alle tilfælde handlede ud fra, hvad der var samfundsøkonomisk mest fornuftigt. Derfor var indgreb og styring nødvendig. I forhold til perioden 1945-1973 var der nu i langt højere grad tale om top down styring fra stat til sektor.

1996-2007: Liberalisering

31. maj 1996 vedtog Folketinget lov 486, som var en ny ellov, der afløste den, der havde fungeret siden 1976. Med loven begyndte liberaliseringen af den danske elforsyning. En sammentømret elsektor blev brudt op, og en hel ny organisering opstod. Dette komplekse spil bliver illustreret ved hjælp af tre organisationsdiagrammer (1996, 2000 og 2005) i dette afsnit om liberalisering. Jeg vil vende tilbage til indhold og konsekvenser af lov 486. Inden lidt om forhistorie til liberaliseringen.

I 1988 var EF-Kommissionen blevet opmærksom på forholdene i den europæiske energisektor, som jo indtil det tidspunkt, hvor Margaret Thatcher i 1980'erne begyndte sit store privatiserings- og liberaliseringstogt, overalt var baseret på monopoler. Kommissionen udgav i 1988 grønbogen, *Det indre energimarked* og fik efterfølgende mandat til at udarbejde en plan for at inddrage energi som en markedsreguleret vare. Første trin i denne plan blev et direktiv om henholdsvis prisgennemsigtighed og transit i elsektoren fra 1990. Formålet med prisgennemsigtigheden var at modvirke forskelsbehandling over for forbrugerne. Især skulle industrielle slutbrugere have oplysninger om blandt andet priser og salgsbetingelser. Samtidig skulle medlemslandene træffe nødvendige foranstaltninger

for at lette transit af elektricitet over landegrænser. Landene måtte ikke opsætte diskriminerende betingelser for udenlandske selskabers ønsker om transit. Direktivet fik ikke stor praktisk betydning, men med grønbo-gen var der sat en udvikling i gang.

Først og fremmest handlede liberalisering om at ophæve monopolerne og skabe et marked. Det krævede ny lovgivning – både for at give det juridiske grundlag for at kunne ophæve monopolerne og for at sætte regler for, hvordan markedet skulle fungere. Kun få forestillede sig liberalisering uden regulering. Dernæst var det i EF-landene også et udbredt ønske om, at elforsyningen skulle privatiseres; det var dog ikke nødvendigt for at liberalisere. I flere lande forblev elforsyningen på offentlige hænder; i Danmark oplevede man det paradoksale forløb, at store dele af den forbrugerejede elforsyning endte på statens hænder.

Hvorfor liberalisering?

Liberaliseringen af elsektoren var ikke enestående. Både togdrift, luftfart og telesektor havde været gennem lignende omstillinger. Liberaliseringsprocessen faldt sammen med overgangen fra den 2. til den 3. industrielle revolution, med murens fald, med udviklingen af den globale økonomi, men det var også en udvikling, som nøje hang sammen med en ideologisk bølge, der skyllede ind over først USA og siden Europa, og som havde været synlig siden 1980'erne.

På elområdet begyndte liberaliseringsprocessen som nævnt ovenfor med, at EF-kommissionen i et notat fra 1988 præsenterede en grøn bog om at udbrede det indre marked til også at gælde den europæiske energisektor. Det startede en proces, der skulle vise sig at være meget mere konfliktfyldt end f.eks. på teleområdet. Kommissionen måtte trække et forslag til hurtig og omfattende liberalisering tilbage, bl.a. som følge af massiv modstand i Ministerrådet (1992). Først en lang forhandlingsproces på højeste politiske niveau gjorde, at man efter lang tid kom frem til en kompromistekst. På den baggrund blev det første eldirektiv vedtaget december 1996.

Fra elsektorens egen side var der heller ikke det store pres. I europæisk perspektiv havde elsektoren i sidste fjerdedel af 1900-tallet ikke øget kapaciteten væsentligt, og den fundamentale teknologi havde kun skiftet en smule. Grundlæggende drejede elforsyning sig om et sammenhængende net med generatorer, der skulle kobles ind eller ud. Så sektorens teknologi gav i sig selv ikke anledning til forandring. Anderledes forholdt det sig med telesektoren. Her var der tusinder af separate kredsløb med mange forbindelser på tværs af landegrænser, og meget vigtigt var det, at sekto-

ren var under pres for forandring p.g.a. nye teknologier som computere, satellitter, fiberoptik og mobiltelefoni. Telesektoren skulle finde en ny struktur, og mobiltelefonien gav for alvor anledning til at bryde monopolerne.

Ses der på elforsyningen var forbindelserne på tværs af landegrænser af meget forskellig kapacitet. Kun lande som Luxembourg, Schweiz, Østrig og Holland havde en udvekslingskapacitet på 100 %, mens man i Norden havde en på 6 % set i forhold til topbelastningen. På den måde var infrastrukturen omkring 1990 ikke på plads til handel med større elmængder på tværs af landegrænser.

Derfor var der teknisk set ikke rigtig gode argumenter for at bryde monopolet. Også de tiltagende krav om at kombinere miljø- og energipolitik bremsede liberaliseringen i elsektoren. F.eks. er et af hovedargumenterne for liberalisering prisfald, som jo ofte afstedkommer højere forbrug og dermed er ødelæggende for miljøet. Der var også frygt for, at de små vedvarende energianlæg, som var på vej ind i sektoren, ville blive opslugt og lukket af store selskaber. Alt i alt var der således ikke et pres fra den tekniske udvikling, som gjorde, at der var grund til at organisere elsektoren anderledes end tidligere. Elsektoren havde heller ikke nye produkter at tilbyde, og blandt forbrugerne var det kun industrien, som gik i brechen for at liberalisere. Presset var lavt.

Den danske elsektors holdning

Selv om kun få i den danske elsektor var direkte mod en liberalisering, var der i sektoren indtil 1995 mange argumenter mod en hurtig og vidtgående liberalisering. Det betød, at den danske elsektor i perioden 1990-1995 ikke gik i brechen for liberalisering. Elsektorens argumenter for denne defensive holdning kan sammenholdes i ni punkter:

1. at det ikke kunne lade sig gøre rent teknisk
2. at prisen på el i Danmark var en af de laveste i Europa
3. at forsyningsikkerheden var langt vigtigere end billig strøm
4. at sammenkoblingen mellem el- og varmeproduktion ville give problemer på et frit marked
5. at det ville gå ud over den lille forbruger
6. at liberaliseringen ville undergrave distributionsselskabernes ejerskab af produktionsselskaber
7. at der var stor risiko for at blive udkonkurreret på et europæisk marked, fordi vi i Danmark skulle bruge vedvarende energi, decentrale kraftvarmeværker og lignende

8. at danske elselskaber var for små og derfor kunne tabe i konkurrencen til store udenlandske selskaber
9. at liberalisering ville sætte en stopper for en forbrugerejet elsektor

Over for denne defensive holdning var der i elsektoren en mindre gruppe, som aktivt forsøgte at kridte banen op for en kommende liberalisering; ikke mindst i de selskaber, som stod for distribution af el, gjorde dette sig gældende. Forholdet mellem kraftværkerne og distributionsselskaberne havde gennem årene ikke givet anledning til de store trakasserier, men liberaliseringsdebatten ændrede på dette forhold. Flere af distributions-selskaberne begyndte at ytre sig om, at de glædede sig til at købe strøm på et frit marked og dermed ikke nødvendigvis købe hos deres eget kraftværk. Det skabte undren og en vis utilfredshed på kraftværkerne. Grunden til den ændrede holdning i distributionsselskaberne hang til dels sammen med et oprør mod kraftværksselskaberne og mod Elsam/Elkraft, som siden 1970'erne havde været de parter, der sammen med staten havde sat dagsordenen. Distributionsselskaberne, som var ejer af kraftværks-selskaberne, ville det nu anderledes. Det kom bl.a. til udtryk med dannelsen af Elfor i 1994, som i høj grad var en interesseorganisation for distributions-selskaberne.

Flere i elsektoren havde også forhåbninger om, at den politiske indblanding og de mange bånd, der var blevet lagt på sektoren på grund af miljøet, ville blive mindre med liberaliseringen.

Fra politisk side var det stort set kun miljø- og energiminister Svend Auken, som offentligt ytrede en holdning til liberalisering. Ved flere lejligheder udtrykte han, at elsektoren på trods af en eventuel kommende liberalisering fortsat måtte regne med politiske pålæg om en ekstra miljøindsats. Og at man ikke kunne omgå disse pålæg ved at importere el fra udlandet, så hverken storbrugere eller distributionsselskaber skulle ifølge Svend Auken kunne undgå at betale til miljøet i ly af en åben elhandel på tværs af landegrænser.²⁵ I øvrigt var Socialdemokratiet ikke afvisende over for liberalisering:

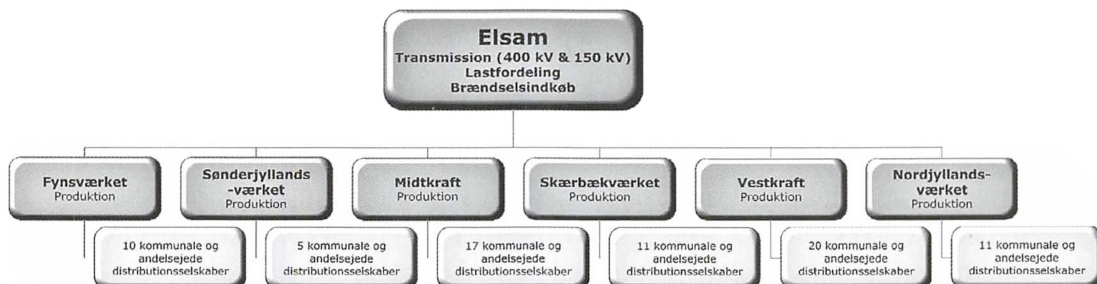
Vi havde en dobbelt holdning vil jeg sige. En stærk modvilje mod den grundlæggende tankegang i neoliberalismen. Omvendt var det i Danmark lettere at tilpasse sig disse strømninger end andre steder, fordi vi har så få regulerede sektorer sammenlignet med andre lande. Vi har meget lidt statsejet industri, faktisk mindst i EU. Så derfor, da Socialdemokratiet skulle tage stilling til dette nye fremvoksende fænomen, så vurderede vi, at vi ikke kunne lide tonen i det, men at vi på mange måder allerede havde sådan et samfund.²⁶

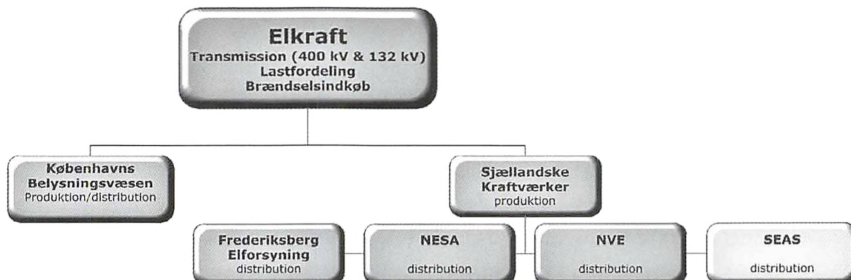
I Norge og England blev elsektoren liberaliseret omkring 1990. Sverige og Finland fulgte snart trop. Sammenholdt med EUs initiativer var det medvirkende til, at elsektoren i Danmark i midten af 1990'erne skiftede holdning og blev overvejende positiv indstillet over for liberalisering. Flere i sektoren følte nu, at der ikke var nogen vej uden om. I stedet for at halte bagefter måtte man ind og præge udviklingen. Samtidig viste det sig, at flere embedsmænd i Finansministeriet pressede på for en liberalisering. Så da Svend Auken tiltrådte som minister i 1994, begyndte han at sondere, hvordan man kunne liberalisere samtidig med, at der blev taget hensyn til miljø, forbrugerejet og forsyningssikkerheden. Det blev til den danske elforsyningslov i 1996, som således nærmest overhalede EUs arbejde med et nyt direktiv, og det viste sig efterfølgende, at det danske

Den danske elsektor 1996

Jylland & Fyn

Sjælland & øerne

lovarbejde kom til at præge det første EU-direktiv (december 1996) om liberalisering af elsektoren.

Med elloven var Danmark kommet et skridt foran mange andre europæiske lande. Socialdemokratiet begrundelse for denne offensive handling var, at det på den måde bedst sikrede miljøet og forbrugerne.

Ny ellov med liberalisering

Som noget nyt blev der med den nye ellov givet mulighed for at købe strøm uden for sit eget forsyningsområde. Forbrugere og distributionselskaber med et årligt aftag på mere end 100 GWh skulle frit kunne vælge, hvor de ville købe el. Grænsen på 100 GWh betød imidlertid, at kun seks store danske forbrugere og de fleste distributionsselskaber i første omgang blev omfattet af markedsåbningen. Det betød, at disse virksomheder og elselskaber kunne købe strøm, hvor det passede dem. Det kunne være hos et dansk eller udenlandsk elværk. En lidt underlig situation i forhold til tidligere tiders praksis og ikke mindst for distributionsselskaberne, der nu ikke behøvede at købe strøm hos det kraftværk, som de selv var medejer af. Hidtil havde et distributionsselskab som f.eks. ELRO, der havde til opgave at forsyne oplandet til Randers med el, købt al sin strøm hos Midtkraft, der primært producerede strøm på kraftværket Studstrup nord for Århus. ELRO ejede sammen med en række andre midtjyske distributionsselskaber Midtkraft. Med den nye lov kunne ELRO i princippet købe strøm hos f.eks. Københavns Belysningsvæsen eller Vattenfall i Sverige, men dermed ville selskabet kunne svække sit eget, producerende selskab. De nye muligheder for indkøb af strøm fik den konsekvens, at strømmen kunne risikere at skulle løbe gennem flere selskabers net, inden den nåede fra producent til forbruger. Det betød for det første nye former for registrering og måling af strøm, og det betød for det andet, at nettet skulle stilles til rådighed for dem, der ønskede at handle med el. Produktion og handel med el skulle liberaliseres, mens distribution og transmission skulle fastholdes som monopol. Derfor blev det også en del af loven, at selskabet Elsam fra 1998 skulle splittes op i en del, der stod for produktion og salg, og en del, der stod for det overordnede transmissionsnet og for overvågning og styring af balancen mellem produktion og forbrug, kaldet systemansvar. Elsam blev til Elsam (produktion og salg) og til Eltra (systemansvarlig). På Sjælland havde Elkraft tilbage i 1992 fået en opgave, der passede til det nye krav som systemansvarlig. Øst for Storebælt blev strømmen produceret i to selskaber, nemlig Sjællandske Kraftværker og Københavns Belysningsvæsen.

Liberalisering og regulering på samme tid

Den nye ellov trådte i kraft 1. januar 1998, og snart begyndte de første elhandler. I januar meldte to nye aktører sig åbenlyst i debatten om elsektorens fremtid, nemlig Finansministeriet og Det Økonomiske Råds Vismænd. Finansministeriet nåede ved hjælp af international benchmarking frem til, at en mere vidtgående liberalisering i elsektoren på lang sigt kunne give besparelser på op imod 30 %, mens vismændene skrev, at elsektoren var en af de mest beskyttede og regulerede sektorer i Danmark.²⁷ I konklusionen stod der, at den skeptiske og afventende danske holdning til et liberaliseret elmarked var ubegrundet. Disse to udmeldinger førte til saftige overskrifter i dagspressen om elforsyningsens overflødige fedt i form af ineffektivitet, overkapacitet og overbemanding. Også brancheforeningen, Danske Elværkers Forening (DEF), ønskede nu mere konkurrence.

Under alle omstændigheder var der et pres på miljø- og energiministeren for at tilpasse loven til ønskerne om en større grad af markedsåbning. Samtidig viste forskellige analyser, at loven manglede en konkretisering af forskellige forhold. Derfor meldte Svend Auken i begyndelsen af 1998, at han ville påbegynde et reformarbejde, også fordi EU-direktivet skulle implementeres endeligt februar 1999.

Det energipolitiske spil omkring elreformen handlede om økonomers, elsektorens og industriens ønsker om større markedsåbning på den ene side og på den anden side energi- og miljøminister Svend Auken, som ønskede at fastholde, at markedsåbningen ikke måtte føre til forringelse af vilkårene for miljø og forbruger. Især optog det ham, at det ikke skulle være attraktivt at sælge elsektoren, som jo i virkeligheden tilhørte forbrugere.

Elselskaberne frygtede for konkurrencedygtigheden inden for disse rammer og forsøgte at påvirke især Venstre til at gå imod Aukens ideer, men forgæves. Juni 1999 blev reformen vedtaget med samtlige partier i Folketinget, bortset fra Enhedslisten og Dansk Folkeparti. Reformen indebar en fuld markedsåbning 1. januar 2003, hvor alle forbrugere frit skulle kunne vælge leverandør. I år 2000 kunne forbrugere med et forbrug på 10 GWh gå på elmarkedet, i 2001 kunder med et forbrug på 1 GWh. Denne trinvis åbning af elmarkedet gennemførtes for at sikre, at det administrativt og teknisk kunne lade sig gøre at håndtere det frie leverandørvalg. Reformen ophævede ikke monopolen, men gennemførte en selskabsregulering, der adskilte monopol- og konkurrenceområder.

De enkelte distributionsselskaber skulle opdeles i selskaber, der passede nettet, og i selskaber, der havde forsyningspligt til de kunder, som

ikke ønskede at gå på det fri marked. Ønskede et selskab desuden at handle med kunder i og uden for forsyningsområdet, krævede det dannelsen af et tredje selskab, og hvis selskabet også ønskede sideordnet aktiviteter, som ikke direkte havde med elforsyning at gøre, krævede det et fjerde selskab.

Både de to systemansvarlige selskaber Elkraft og Eltra, som også havde transmissionsnettet (400 kV og 150 kV) og udlandsforbindelserne under sig, og alle netselskaber fortsatte som monopolselskaber. Det samlede elnet skulle nemlig fungere som en offentlig infrastruktur, der mod betaling blev stillet til rådighed for alle, der ønskede at benytte det.

For produktionsselskaberne og de kommende handelselskaber gjaldt det, at de skulle drives som kommercielle virksomheder; her var hvile-i-sig-selv-princippet dermed ophævet ligesom produktionsselskabernes forsyningspligt. De ejerandele, som de daværende distributionsselskaber havde i kraftværkerne og i det overordnede transmissionsnet, skulle fremover placeres i netselskaberne. Det vil sige, at der ikke blev rørt ved det forhold, at sektoren fortsat var ejet "nedefra" af kommuner og andelsselskaber. Forbrugernes interesse i netselskaberne blev sikret ved, at direkte og indirekte valgte forbrugerrepræsentanter fik dominerende indflydelse på netselskabernes ledelse. Forsyningspligtselskaberne og netselskaberne kunne fortsat have samme ejer som hidtil, f.eks. en kommune.

Store forandringer i elsektoren

Indgangen til år 2000 var ikke bare et tidsskel, der gav frygt for computerproblemer og stop på kraftværker, men også et tidspunkt, hvor der skete store organisatoriske ændringer i elsektoren. På samme måde som med computerne var forberedelserne og bekymringerne gjort ved årsskiftet, så alt i alt må man sige, at selve overgangen til det frie marked gik relativt smertefrit, da man først var nået så langt. I årene 1999-2001 skete der rent organisatorisk mange ændringer og nydannelser i den danske elsektor.

I slutningen af 1990'erne var der ansat mere end 10.000 personer (fuldtidsbeskæftigede) i danske elselskaber. Umiddelbart før og efter ellovsreformen faldt beskæftigelsen. I 2003 var der ansat 6.700 personer.²⁸

Mange distributionsselskaber i det jysk-fynske fusionerede i perioden 1998-2000. Kommunale selskaber gik sammen med andelsselskaber og andelsselskaber og andelsselskaber fusionerede. Kun nogle få holdt sig passivt tilbage i dette store bunkebryllup.

På Sjælland fusionerede de to store produktionsselskaber Sjællandske Kraftværker og Københavns Belysningsvæsen til Energi E2. De seks

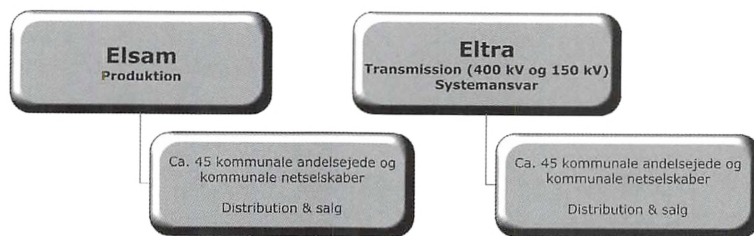
kraftværkselskaber vest for Storebælt: Fynsværket, Midtkraft, SV produktion, Esbjergværket, SH Energi og Nordjyllandsværket blev fusioneret med det fælles samarbejdsorgan, Elsam. Dette selskab videreførtes under navnet Elsam.

Elforsyningen sættes til salg

Efter regeringsskiftet i november 2001 blev Energi- og Miljøministeriet nedlagt. Energiområdet blev lagt ind under Erhvervsministeriet. Miljøet blev placeret i et selvstændigt ministerium, som ikke skulle beskæftige sig med energisektorens påvirkning af klimaet. Den nye regering ønskede i modsætning til den forudgående at gøre det mere fordelagtigt for kommuner at sælge deres andele og aktier i elsektoren. Den 9. maj 2003 udsendte erhvervsminister Bendt Bendtsen en pressemeddelelse vedrørende et nyt lovforslag, der omhandlede elsektoren:

Den danske elsektor 2000

Jylland & Fyn

Sjælland & øerne

Som et led i liberaliseringen af det danske energimarked er der indgået en aftale, der understøtter udviklingen af effektive elselskaber, sikrer at forbrugernes værdier i elselskaberne anvendes til gavn for forbrugerne og skaber lige vilkår for konkurrerende energivirksomheders anvendelse af el- og gas-transmissionsnet. Der er enighed om, at den nuværende lovgivning vedrørende salg af kommunal elforsyning forenkles således, at en kommune beholder 60 pct. af salgsprovenuet. Der er dermed enighed om det lovforslag, regeringen har lagt frem.

Kommuner, der ville sælge deres elforsyning, skulle ifølge forslaget prioritere en nedbringelse af kommunal gæld af det provenu, de ville tjene ved salget. Hermed mente ministeren, at der var skabt klare rammer for salg af kommunal elforsyning, et forhold som ville understøtte en langsigtet og positiv strukturudvikling i energisektoren.

Loven blev vedtaget, inden Folketinget gik på sommerferie i juni 2003. Aviserne berettede, at de europæiske elgiganter nu var klar til indtog i den danske elsektor. Mange kommunalpolitikere meldte ud, at kommuner ikke skulle drive selskaber i fri og hård konkurrence, og derfor ville det være en god ide at sælge, også fordi mange kommuner havde hårdt brug for pengene. De andelsejede selskaber reagerede i første omgang ikke med ønsker om salg.

Knap var loven blevet trykt, før Gentofte kommune satte landets største elselskab, NESA, til salg. I slutforhandlingerne om købet var der to købere på banen, Elsam og DONG. Elsam fik NESA, og med i købet også NESAs andel i Energi E2. DONG gav ikke op og begyndte i stedet for at opkøbe netselskabernes aktier i Elsam. Med forskellige manøvrer forsøgte Elsam at undgå disse opkøb. I halvandet år kunne befolkningen følge med i dette erhvervsdrama gennem pressens fyldige omtale. Elsams ejere viste sig at være meget uenige om strategien. Skulle der sælges aktier, og i så fald til hvem? Ejerne grupperede sig og forsøgte at sætte hindringer i vejen for modpartens opkøb eller salg. Nogle af ejerne skiftede pludselig kurs med kraftige reaktioner fra modparten til følge. Det broderskab, som havde præget elsektoren i årtier, gik nu i den grad op i limningen.

Når DONG i 2003 begyndte at vise interesse for elsektoren med opkøb af aktier, skyldtes det først og fremmest, at selskabet ønskede at forbedre værdien af selskabet. For det første ville gassen fra Nordsøen kun i en begrænset årrække fortsætte med at strømme til de danske forbrugere, og for det andet havde forskellige økonomiske rådgivere analyseret sig frem til, at den samlede værdi af selskabet ville blive betragtelig øget med opkøb af elsektoren. Statens interesse var på kort sigt et veldrevet selskab,

som løbende kunne give så meget afkast til statskassen som muligt. På længere sigt at få et konkurrencedygtigt selskab, som ved salg kunne skæppe bedre i statskassen.

Den 29. marts 2004 indgik et bredt flertal i Folketinget et energipolitisk forlig, som bestod af flere ”pakker”, hvoraf en handlede om at frigøre de værdier, der hidtil havde været bundet i sektoren. En af Eltras direktører, Poul-Frederik Bach, skriver i sine memoirer, at det var det vigtigste vendepunkt i alle de år, han arbejdede med elforsyning.²⁹ Siden elloven fra 1976 havde distributionsselskaberne haft mulighed for at opbygge egenkapital ved henlæggelser, men denne kapital var bundet, idet den blev betragtet som elforbrugernes ejendom. Bindningen blev ophævet, mod at staten fik overdraget Eltra og Elkraft, altså transmission og systemansvar. En opgørelse fra Eltra viste ifølge Poul-Frederik Bach, at staten modtog værdier for 3 mia. kr., mens den overlod 20 mia. af elforbrugernes værdier til danske distributionsselskaber og kommuner, der nu fik store beløb at spekulere med. Forliget var en politisk studehandel. Svend Auken var stor modstander af ophævelsen af forbrugerejet, men fik til gengæld sammen med resten af oppositionen vedtaget oprettelsen af statsselskabet Energinet.dk, der skulle overtage Eltras og Elkrafts opgaver, og de fik et par ”grønne pakker”, der skulle sætte gang i udbygningen af vedvarende energi.

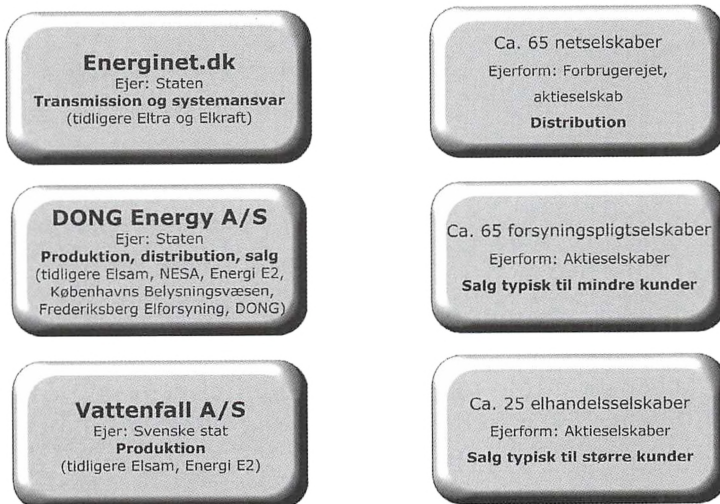
Den store fusion

I det tidlige forår 2005 var det lykkedes DONG at opkøbe store dele af Elsam samt flere store sjællandske elselskaber. Elsams ledelse havde forsøgt at lægge hindringer i vejen for DONGs opkøb af Elsam-aktier, men ejerne ville det anderledes. Efterfølgende blev alle de opkøbte selskaber og DONG enige om at lægge sig sammen til det absolut største energiselskab i Danmark, nemlig DONG Energy. Et selskab som i størrelse, både hvad angår personale, økonomi og antal opgaver, var langt større end noget andet dansk el- eller energiselskab. Også hvis man kun tager eldelen af DONG Energy, var det et selskab, som var meget større end tidligere danske elselskaber. Etableringen af det store selskab havde været undervejs et par år, men kun på få dage i februar 2005 faldt brikkerne på plads. Et par dage tidligere pegede alle prognoser på, at det skulle ende med en helt anden selskabsstruktur, hvor DONG, der endte som sejrherter, syntes at være blevet kørt ud på et sidespor uden mulighed for indflydelse på den danske energisektor og med risiko for et meget kort liv. Forløbet i denne proces hen mod det nye selskab, DONG Energy, er et af de største dramaer i dansk erhvervs- og energihistorie. Drama, fordi der var stor usikkerhed om udfaldet, fordi der var mange milliarder kroner på

højkant, fordi det var konfliktfyldt med mange kontroverser på tværs af forskellige grupperinger i elsektoren og mellem gas- og elsektoren og mellem elsektor og stat. Konflikter, som blev udstillet for åbent tæppe, så det brede publikum dagligt kunne følge udviklingen. Staten viste i den sidste fase af forløbet en sjældent set magtdemonstration. Med milliarder af kroner blev store dele af elsektoren på få uger opkøbt. Staten ønskede ikke, og her var Venstre og Socialdemokratiet enige, at udenlandske selskaber som den svenske energikoncern Vattenfall overtog den danske elsektor.

Hvis liberaliseringen af elsektoren var startet langsomt i Danmark med relativ få ændringer de første år, så oplevede sektoren i årene 2004-2005 en eksplosiv forandring. En del af distributionsselskaberne i det jysk/fynske område valgte at sælge deres aktier i Elsam til det svenske Vattenfall. Da stort set alt var opkøbt af DONG og Vattenfall, var der den mulighed at lave et stort energiselskab, hvor DONG havde aktiemajoriteten, Vattenfall ca. 25 % og et par distributionsselskaber mindre aktieposter. Med finansminister Thor Pedersens og Svend Aukens accept besluttedes det i stedet for at udskille ca. en tredjedel af de centrale kraftvarmeværker og overdrage dem til Vattenfall. Dermed var produktionsapparatet i elsektoren blevet splittet op, og DONG Energy var etableret som et selskab, der både havde produktion og distribution af el under sig. En vigtig del af den

Den danske elsektor 2005

oprindelige vision om liberaliseringen havde været at unbundle sektoren, det vil sige at skære de ejermæssige bånd over mellem transmission/systemansvar, produktion og distribution. Den del af visionen blev ikke opfyldt.

Hvis hensigten med liberaliseringen var at begrænse statens engagement i elsektoren, så må man sige, at også den del af projektet er mislykket. For det første viste det sig, at et liberaliseret elmarked kun kunne fungere med en omfattende regulering, og for det andet overtog staten store dele af elsektoren gennem de statslige selskaber: DONG Energy og Energinet.dk.

Liberaliseringens forløb fra land til land varierer. Resultatet blev nogenlunde det samme, selvom nogle lande som Frankrig og Tyskland først omkring år 2008 var ved at nå op på det niveau for liberalisering, som de skandinaviske lande nåede i midten af 1990'erne. Et par fælles træk er, 1) at elsektorens modstand mod liberalisering relativt pludselig skiftede til begejstring, 2) at socialdemokratierne i de forskellige lande bevægede sig fra modstand til en aktiv rolle, hvor liberalisering blev koblet sammen med forbrugerbeskyttelse og miljø, og 3) at embedsmænd med forkærlighed for liberale ideer i de forskellige landes centraladministrationer kom til at spille en aktiv rolle.³⁰

Skift i energipolitikken

Det kan være lidt svært præcist at få styr på statens rolle i forbindelse med liberaliseringen. Statens interesse varierer fra, om det ses fra det stats-ejede selskab DONGs side, eller om det ses fra statens interesse i at skabe en billig og sikker elforsyning, som ikke skader miljø og klima. Finansministeriet og ikke mindst dets embedsmænd var ikke forkæmpere for miljøet og ville gerne have så store værdier ud af DONG som muligt, mens Miljøministeriet ønskede så ren en energiproduktion som muligt. Frem til 2001 var miljøpolitikken i bredt omfang styrende for energipolitikken og dermed også liberaliseringen.

Socialdemokratiet, som sad i spidsen for regeringen fra 1993 til 2001, var i princippet kritiske over for den neoliberalistiske bølge, som indbefattede privatisering, udlicitering og markedsstyring på bekostning af statsstyring. Alligevel er der flere eksempler på tiltag i denne periode, som gik i retning af mere liberalisering. Bl.a. liberaliseringen og privatiseringen af telesektoren.

Den socialdemokratiske miljø- og energiminister Svend Auken satte sig i 1994 i spidsen for at forberede den danske elsektor til liberalisering. Hans begrundelse var, at et hurtigt udspil kunne være med til at sætte dagsordenen for liberalisering, som efter hans smag gerne skulle sikre

såvel miljø som forbrugerinteresse. Senere, med elreformen i 1999, handlede det for Svend Auken i høj grad om at gøre det svært at sælge elsektoren. Oppositionen med Venstre og Det Konservative Folkeparti gav ikke meget modstand. Først med regeringsskiftet i 2001 skete der noget. Det store Miljø- og Energiministerium blev opløst. Energien blev lagt ind under Erhvervsministeriet. Den tætte sammenhæng, der siden 1990 havde været mellem energi- og miljøpolitikken, blev skippet, og spørgsmålet om energisektorens ansvar for drivhuseffekten blev nedprioriteret. Større opmærksomhed blev der rettet mod værdierne i elsektoren. Det blev muligt, meget mod Svend Auken og Socialdemokratiets holdning, at elskaberne i Danmark kunne sælge deres værdier. Det førte først til salg af NESA, som primært var ejet af Gentofte kommune, og efterfølgende til et kæmpe udsalg af aktier i Elsam. Mange kommuner og andelsselskaber tjente store summer på dette salg. I en periode med skattestop og stramme vilkår for kommunerne kunne det være et plaster på såret at få realiseret de værdier, kommunerne havde i elsektoren. Det ligger uden for denne artikels rammer at komme med et egentligt bud på, hvorfor regeringen valgte dette spor. VK-regeringens generelle ønske om mindre offentlig aktivitet på områder, som kan klares af private virksomheder, er nok en del af forklaringen. Det statslige DONGs oprustning med store opkøb peger dog i modsat retning. En del af begrundelsen herfor var at holde det svenske Vattenfall, som også er statsejet, ude, en anden del var at gøre DONG til et mere værdifuldt selskab.

På tværs af de uenigheder, der var mellem de politiske partier, var der enighed om, at liberalisering ikke kunne gennemføres uden regulering og løbende styring. Energi- og Konkurrencestyrelsen og det statslige selskab Energinet.dk spiller således løbende en vigtig rolle for at opretholde et effektivt elmarked.

Afrunding

El blev den store drivkraft i 1900-tallet. Meget vigtig for erhvervslivet og et gode i hjemmet, hvor man nødigt ville undvære elektriciteten, når den først var installeret. Derfor måtte staten gribe ind i krisesituationer, hvor forsyningssikkerheden og prisen var truet. Et andet element, som også kom til at styre statens engagement, var ønsket om, at elsektoren ikke bare var en god forretning for ejerne eller forbrugerne, men også for samfundet. Det begyndte med forsøget på at centralisere elforsyningen i 1930'erne og kom for alvor til udtryk under og umiddelbart efter krigen 1940-1945, hvor elproduktionen blev centraliseret. Denne keynesianske

tilgang, hvor staten med henblik på at forbedre samfundsøkonomien, prægede stadig politikere og embedsmænd i begyndelsen af 1970'erne, da energikrisen brød ud. Den energipolitik, der opstod nu, var både begrundet i at begrænse krisens omfang og i at skabe en energisektor, som samfundsøkonomisk fungerede så optimalt som muligt. Perioden op til 1973 var i høj grad præget af en tro på teknologien. Tydeligst med Risø, hvor statens logik var, at videnskab ville skabe teknologi (energi), som igen ville skabe velfærd. Oprøret mod forurening, materialisme og centralisme begyndte blandt videnskabsmænd og græsrodsbevægelser, men kom efterhånden til at præge flere og flere politiske partier, og dermed skete der også et skift i politikken. Energien skulle ikke blot være billig og sikker, den skulle også være miljørigtig. Statsstyringen, som i høj grad havde været økonomisk og erhvervsmæssig begrundet, blev fra 1980'erne også begrundet med ønsker om et bedre og renere miljø. Især frygten for drivhuseffekten kom til at spille en stor rolle. Undervejs har der været en høj grad af konsensus mellem Socialdemokratiet og Venstre i energipolitikken, selvom der har været forskel i, hvor meget miljøtiltagene skulle præge energipolitikken.

Liberaliseringen af elforsyningen skete samtidig med, at socialdemokraten Svend Auken sad på posten som energi- og miljøminister. Han mente ikke, at man kunne undgå at liberalisere, og i stedet for at udskyde processen gennemførte han hurtigt det lovmæssige grundlag for liberaliseringen, som sikrede, at der blev taget hensyn til forbruger og miljø. Venstre gjorde ikke stor modstand. Sikkert fordi, at mange venstrefolk i elseskabernes bestyrelser også kæmpede for forbrugerbeskyttelse. Først med Fogh Rasmussen-regeringen skete der et skift. En ny ellov i 2003 gjorde det muligt, at distributionsselskaber kunne sælge ud af deres ejerandele i kraftværkerne og selv beholde overskuddet af salget. Med det energipolitiske forlig, der fulgte i 2004, mistede "forbrugerejet" i dansk elforsyning sin mening. Generelt var der opbakning til liberalisering, fordi der var en tro på, at marked skaber mere effektivitet og værdi for samfundet. Og staten viste sig villig til at skabe disse rammer. Ved den konkrete udformning af liberaliseringen viste der sig store forskelle mellem Venstre og Socialdemokratiet, der ellers siden 1945 havde fundet fælles fodslag med hensyn til elsektoren.

Både elsektoren og et bredt politisk flertal måtte sande, da forhandlingerne om liberaliseringen tog sin begyndelse, at et liberaliseret energimarked i et moderne samfund kun kan fungere med styring, der sørger for, at der er konkurrence og ikke monopol, og for, at der tages hensyn til miljø, forbruger og forsyningssikkerhed.

Mens motivationen til regulering i perioden 1976-1996 havde været at erstatte konkurrence med en rationel styring, så var hensigten i perioden fra 1996 at styre hen mod en rationel konkurrence. Målet skiftede fra regulering af konkurrence til regulering for konkurrence.³¹

Gennem årene er der sket et stigende statsligt engagement i elsektoren. Indgrebene har været forskellige og begrundet i forskellige situationer.

Litteratur

- A.K. Bak: Elektricitetsværkernes Produktions- og Driftsforhold under Krigen, *Elektroteknikerens Tidsskrift*, s. 29 ff.
- Steen B. Böcher: Danmarks Elektrificering, *Geografisk Tidsskrift*, bd. 47, 1944/45, s. 3- 42.
- Danmarks Energiforsyning 1900-1958*. Statistiske Undersøgelser nr. 2, 1959.
- Danmarks Energiforsyning 1948-1965*. Statistiske Undersøgelser nr. 20, 1966.
- Dansk elforsyning*, statistik, Udgivet af Danske elværkers Forening 1976-2000.
- Dansk elforsyning*, statistik, Udgivet af Dansk Energi, 2001-2007.
- Dansk Elværksstatistik 1953-1975*. Det statistiske Departement. Udgivet af Elektricitetsrådet og Danske Elværkers Forening.
- El og Energi 1984- 2008*. Udgivet af Danske Elværkers Forening indtil 2000, derefter af Dansk Energi.
- Elektricitetsværker i Danmark*. Statistiske Meddelelser, 4. række, 1921/22-1951/52.
- Elektricitetskommissionen – Elektricitetsrådet, 1907-1957*, 1957.
- Elektroteknikerens Tidsskrift 1905- 1983*. Teknisk Tidsskrift. Udgivet af Den tekniske Forening og Elektroteknisk Forening, 1905 ff. Fra 1924 med undertitlen: Elektroteknisk Tidsskrift for Lys og Kraft, Telefoni og Telegrafi. Organ for Elektroteknisk Forening og Danske Elektricitetsværkers Forening.
- Søren Federspiel: *Dynamikken bag energien. Det østdanske produktions- og transmissionssamarbejde 1960-2000*, 2002.
- N.C. Hansen: Elektriske lysanlæg udførte her i Landet, *Industriforeningens Tidsskrift* 1886, Vol. 2, s. 322-25.
- Ole Hydtoft: Modern Theories of Regulation: an Old Story. Danish Gasworkers in the Nineteenth Century, *Scandinavian Economic History Review* 1994, vol. 42, no. 1.
- Per Högeselius og Arne Kaijser: *När folkhemselen blev internationell. Elavreguleringen i historisk perspektiv*, SNS forlag, 2007.
- Kaj Jørgensen: *Ej blot til lys, 100 år med el i Randers*, Energi Randers, 2006.
- Flemming Petersen: *Atomalder uden kernekraft. Forsøget på at indføre atomkraft i Danmark 1954-1985 set i et internationalt perspektiv*, 1995.
- Flemming Petersen: Interview med Svend Auken, 22. oktober 2004, s. 1-2, beror på Elmuseet.
- Flemming Petersen: *Liberalisering af den danske elsektor* (utrykt rapport til Kulturarvstyrelsen), 2008.
- Flemming Petersen, Harriet M. Hansen og Birgitte Wistoft: *Elektricitetens Aarhundrede 1891-1940*, bd. 1, 1991.
- Flemming Petersen, Jytte Thorndahl og Birgitte Wistoft: *Elektricitetens Aarhundrede 1941-1991*, bd. 2, 1992.
- Flemming Petersen og Bjarning Grøn, Asger N. Kristiansen, Anette Christensen: *Det danske vindmølleeventyr*, 2007.
- Mogens Rüdiger: *Energi og Regulering. Enerkipolitisk regulering og DONG A/S 1972-2004*, 2007.
- Hanne Thomsen og Jytte Thorndahl: *El og Gas til danske kommuner*, 2007.
- Statistik for danske Proovins-Elektricitetsværker. Driftsårene 1910/11-1952/53. Udarbejdet af Elektricitetsværksbestyrere i Danmark.
- Lars Thuc.: Strøm og styring, *Norsk kraftliberalisme i historisk perspektiv*, Ad Notam Gylden-dal 1996.
- Erik van der Vleuten: *Electrifying Denmark. A symmetrical history of central and decentral electricity supply until 1970*, 1988.
- Ib Windfeld-Hansen: *Centralstationer for elektrisk Lys. Trykt rejsebeskrivelse til Københavns Magistrat*, 1889.

Noter

- 1 Artiklen er primært skrevet på baggrund af *Elektricitetens Aarhundrede* bd. 1 og bd. 2, 1991-92; samt Flemming Petersen: *Atomalder uden kernekraft. Forsøget på at indføre atomkraft i Danmark 1954-1985 set i et internationalt perspektiv*, og Flemming Petersen: *Liberalisering af den danske elsektor* (utrykt rapport til Kulturarvstyrelsen) 2008
- 2 Ole Hyldtoft: "Modern Theories of Regulation: an Old Story. Danish Gasworkers in the Nineteenth Century", *Scandinavian Economic History Review* 1994, vol. 42, no. 1, s. 30.
- 3 Lars Thue, Strøm og styring, *Norsk kraftliberalisme i historisk perspektiv*, 1996., Per Högeselius og Arne Kaijser, *Når folkhemselen blev international. Elavreguleringen i historisk perspektiv*. 2007.
- 4 Mogens Rüdiger, *Energi og Regulering, Energitpolitisk regulering og DONG A/S 1972-2004*, 2007.
- 5 *Elektricitetens Aarhundrede*; Hanne Thomsen, Jytte Thorndahl: *El og Gas til danske kommuner*. 2007, Erik van der Vleuten: *Electrifying Denmark. A symmetrical history of central and decentral electricity supply until 1970*, 1988.
- 6 N.C. Hansen: "Elektriske lysanlæg udførte her i Landet", *Industriforeningens Tidsskrift* 1886, Vol. 2, s. 322-25.
- 7 Erik van der Vleuten.
- 8 Politiken 8. marts 1892.
- 9 Ib Windfeld-Hansen: *Centralstationer for elektrisk Lys. Trykt rejsebeskrivelse til Københavns Magistrat*, 1889.
- 10 Politiken 14. september 1889.
- 11 Kaj Jørgensen: *Ej blot til lys, 100 år med el i Randers*, 2006, s. 78.
- 12 Salmonsens Konversations Leksikon 2. udg. 1923, bd. 15, s. 142-143.
- 13 Hanne Thomsen, Jytte Thorndahl, s. 121.
- 14 *Andelsbladet* 1906, s. 953.
- 15 *Rigsdagstidende* 1907, spalte 6820.
- 16 Elektricitetskommissionen – Elektricitetsrådet 1907 – 1957, 1957, s. 12-13.
- 17 A.K. Bak: Elektricitetsværkernes Produktions- og Driftsforhold under Krigen, *Elektroteknikerens* 1946, s. 29 ff.
- 18 *Betænkning angaaende Rationel Kraft- og Varmeforsyning m.v.* afgivet af Produktions- og Raastofkommissionen, København 1940, s. 1.
- 19 *Elektroteknikerens* 1953, s. 137.
- 20 *The Electricity supply industry in Europe*, Paris, 1956.
- 21 *Elektroteknikerens* 1955, s. 492.
- 22 *Socialdemokratiets Programudtalelse af 1961*, s. 9. Beror på Arbejderbevægelsens Arkiv.
- 23 I den trykte disputatsopposition til Mogens Rüdigers doktorforsvar fremhæver opponent Per Boye (PB), at MR er for bombastisk, når han skriver, at den statslige energipolitiske regulering begynder omkring 1970. PB mener, at der skulle have været lagt mere vægt på, at der tidligere har været tilløb til energiregulering. Som det fremgår af denne artikel, så har der været tilløb til regulering også i elsektoren med bl.a. tiltag under 1. og 2. Verdenskrig og med atomkraften i 1950'erne. Men som det også fremgår, så var perioden fra 1945 til 1973 for elforsyningens vedkommende præget af, at staten stort set ikke blandede sig. Med elforsyningsloven i 1976 og med Energistyrelsens og Energiministeriets oprettelse i henholdsvis 1976 og 1979 fik elforsyningen i langt højere grad at føle, at staten nu ønskede at føre energipolitik.
- 24 Mogens Rüdiger, s. 42.
- 25 *El & energi 1995/10*, s. 4.
- 26 Interview af Flemming Petersen med Svend Auken, 22. oktober 2004, s. 1-2, beror på Elmuseet.
- 27 *El & Energi 1998/1*, s. 4.
- 28 *Dansk elforsyning*, statistik, årg. 1990-2003.
- 29 Poul Frederik Bach, *Nogle milepæle – fra mine fire årtier i jysk-fynsk elforsyning*, utrykt manuskript fra 2007 findes i Elmuseets arkiv.
- 30 Lars Thue. Per Högeselius og Arne Kaijser, *Når folkhemselen blev international. Elavreguleringen i historisk perspektiv*, 2007
- 31 Mogens Rüdiger, s. 57.

Andelsselskabsformens betydning for energikoncernen NRGi

AF ULLA GRUNDDAL FREDERIKSEN

Andelsselskabet – er det ikke mest af alt et levn fra fortiden? Det var dengang, hvor bønderne i lokalsamfundet gik sammen om at skabe en organisation, hvor man på demokratisk vis delte både udgifter og fortjenester og sammen løftede en opgave. Det var dengang, hvor de økonomiske målsætninger kun var sekundære, og hvor forretningen ikke var lige så vigtig som foreningen. Den tid er for længst forbi. Og i dag er andelsselskabet kommet på museum til evigt minde om de svundne tider.¹ Andelsselskabsformen eksisterer dog stadig i bedste velgående. Men siden selskabsformens opblomstringstid tilbage i slutningen af 1800-tallet er der opstået forestillinger om og forventninger til, hvordan et andelsselskab ser ud, og hvordan det »bør« agere. Denne artikel omhandler den østjyske, andelsejede energikoncern NRGi og selskabets status som andelsselskab. Undersøgelsen omfatter de udfordringer, der opstår, når forestillingerne om andelsselskabsformens traditionelle andelsidealer med de ikke-økonomiske værdier, den lokale forankring og demokratiet skal finde sit ståsted i en konkurrencepræget og mere eller mindre profitorienteret samtid.

Indledning

Energikoncernen NRGi blev dannet i år 2000 ved en fusion mellem fire elskaber; energiselskabet ARKE, Århus Kommunale Værkers Elforsyning samt Grenå og Ebeltofts kommunale elforsyninger. NRGi er således et forholdsvist nyt energiselskab, men via sine stiftende selskaber har NRGi dog rødder helt tilbage i andelsbevægelsen i begyndelsen af 1900-årene. I dag fungerer NRGi som et andelsselskab, der er ejet af andelshaverne, som er defineret ved at have en måler fra NRGi. Andelsselskabsformen er på sin vis paradoksalt i forhold til det liberaliserede marked, hvor det gælder om at vokse i størrelse og omfang både økonomisk og geografisk. NRGi har derfor en udfordring i sin daglige virksomhedsdrift.

Opfattelsen af de gamle andelsidealer har rod tilbage til andelsbevægelsens storhedstid omkring år 1900. I dag er der nærmest opstået en myte omkring andelsselskabsformen og selve andelsbevægelsen som noget

særligt dansk og demokratisk.² Andelsbevægelsen var et udtryk for den folkestyrede økonomi, der stod i modsætning til den udkældte privat- og monopolkapitalisme.³ Samtidig er myten i stigende grad blevet uforenelig med nutidige andelsselskaber, der skal agere på det globaliserede, konkurrencefyldte marked. De såkaldte gamle andelsværdier er ikke længere valide; f.eks. er det ikke i samme grad realistisk at tale om det personlige kendskab andelshaverne imellem eller om vigtigheden af den ansatte ledelses deltagelse i det lokale foreningsliv. Den økonomiske indtjening står som et af de øverste punkter på dagsordenen hos de fleste andelsselskaber. I stadig højere grad bliver det også mere problematisk at tale om den lokale forankring, når man som i NRGis tilfælde er Danmarks fjerdestørste energiselskab.

Det interessante er, hvorfor og hvordan denne mytiske fremstilling af andelsselskabsformen er opstået, og hvilken betydning det har for det at drive et moderne andelsselskab i dag. Historiske analyser viser, at forestillingerne om et »ægte« andelsselskab netop ofte er *forestillinger*. Myten om andelsselskabsformen har tegnet et ensidigt billede af, hvordan et andelsselskab bør se ud; men går man historien efter i sømmene, viser det sig, at der allerede under andelsselskabsformens storhedstid eksisterede flere perspektiver inden for selskabsformen.

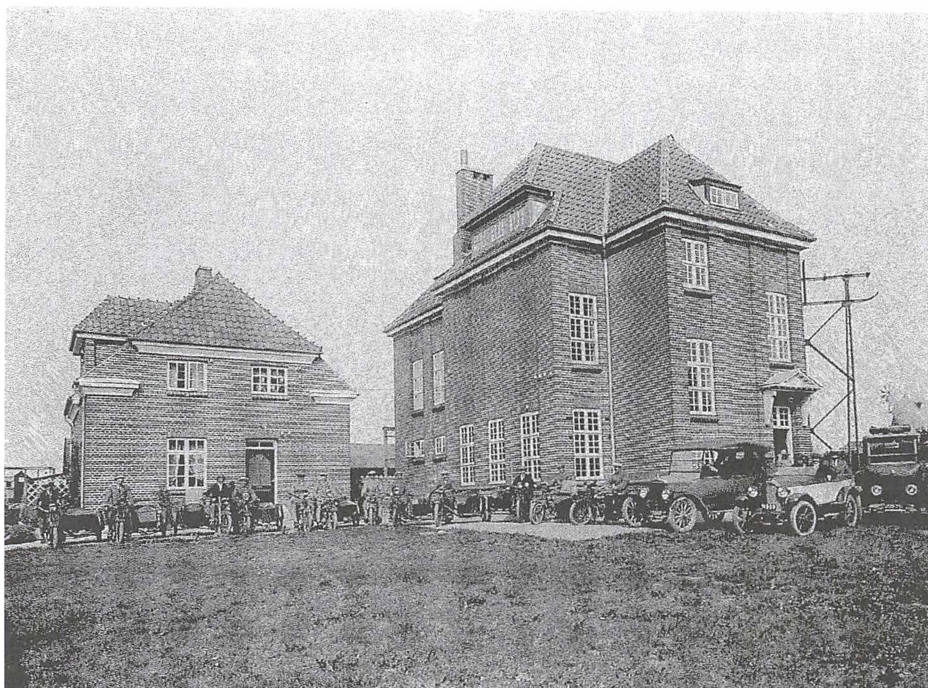
Artiklens omdrejningspunkt er at analysere, hvilken betydning forestillingerne om andelsselskabsformen har – og har haft – for NRGis virksomhedsdrift. Endvidere er det formålet at analysere de valg, som NRGi har truffet som følge af sin status som et andelsselskab.

Artiklens problemstilling vil blive søgt besvaret på grundlag af et skriftligt materiale fra NRGis virksomhedsarkiv primært bestående af referater fra bestyrelsesmøder og møder i repræsentantskabet. Dertil kommer avisudklip, der behandler spørgsmålet omkring NRGi som et andelsselskab. Disse avisudklip stammer fra regionale aviser og består primært af læserbreve. Endelig består kildematerialet også af en række mere dybdegående interviews med både nuværende og tidligere medarbejdere hos NRGi samt med koncernens bestyrelsesmedlemmer. Artiklen er altså overvejende empirisk funderet.

Inden selve analysen af NRGi skal det dog først undersøges, hvordan myten om andelsselskabsformen er opstået.

Den historiske baggrund

Landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet og indførelsen af undervisningspligt for alle i 1814 anses generelt for at være stærkt medvirkende

NRGi blev dannet ved en fusion i år 2000 mellem det andelsejede energiselskab ARKE og tre kommunale elforsyninger. Her ses andelsselskabet ARKE i 1920. Foto i NRGis arkiv

til andelsbevægelsens udbredelse i Danmark i sidste halvdel af 1800-tallet. Højskolebevægelsen med fag som ledelse, mejeridrift etc. spillede også en væsentlig rolle med udbredelsen af kendskabet til nye organisationsformer som f.eks. andelsselskabsformen. Inspirationen til andelsselskabsformen udsprang fra England, og Danmarks første andelsforening var en brugsforening i Thisted i 1866, men det var dog først og fremmest produktionsandelsselskaberne som andelsmejerierne, der kom til at præge billedet.⁴ Andelsmejerier og også andelsslagterier var karakteriseret ved, at bønderne – producenterne – ejede andelsselskabet og fordelte et eventuelt overskud imellem sig. Til gengæld for levering af råmateriale til andelsvirksomhederne fik bønderne bedre afsætningsmuligheder samt blev forsynet med råstoffer og tjenesteydelser. På trods af at andelsselskabsformen især havde sin udbredelse inden for landbrugserhvervene, blev der i begyndelsen af 1900-tallet også dannet en del andelsselskaber inden for andre områder som f.eks. andelsmøller, andelsbagerier og endelig andelsselskaber. Samlet for disse ikke-landbrugsspecifikke sektorer

var, at andelshaverne også her kunne se en fordel i at samarbejde om en økonomisk opgave.⁵ I første omgang fandt udbredelsen af elektriciteten og dermed adgangen til det *hvide lys* sted i de større byer, hvilket efterlod et ønske om en lignende udvikling i de mindre lokalsamfund ude på landet. Som følge heraf gik mange mindre bondesamfund sammen om investeringen i en lille transformerstation i form af jævnstrømsværker, der kunne forsyne lokalområdet med strøm. På landet blev ejerskabet omkring disse ofte organiseret i et andelsselskab – ved udgangen af 1916 var mere end halvdelen af elværkerne organiseret som andelsselskaber.⁶ Andelsselskabsformen spillede altså en stor rolle i elektrificeringen af landbosamfundet. I byerne blev produktionen og distributionen af el derimod oftest underlagt kommunalt eje. Denne opdeling mellem kommunale selskaber i byerne og andelsselskaber på landet blev dominerende for den samlede elstruktur op gennem 1900-tallet og helt frem til liberaliseringen af energisektoren.

Forening eller forretning?

En egentlig definition af et andelsselskab kan være problematisk at enes om, da formen er yderst sammensat alt efter forretningsområde og hvornår i historien, selskabet er grundlagt.⁷ Alligevel har andelsselskabsformen en række kendetegn som f.eks., at de er frivillige organisationer med det formål at tjene andelshavernes (økonomiske) interesser, at organisationsformen giver mulighed for økonomisk kollektiv handling, og at organisationsformen er demokratisk. Ejerne er altså andelshavere p.g.a. særlige behov for de ydelser, som andelsselskabet kan tilbyde, og ikke nødvendigvis kun, fordi ejerskabet af selskabet skal give et økonomisk afkast. Samtidig er dobbeltheden dækkende over forretning og forening karakteristisk for andelsorganiseringen. Dvs. at andelsselskaber både indeholder en økonomisk såvel som en social komponent, hvor andelshavernes interesser, behov, ideer og forventninger er af både økonomisk og ikke-økonomisk art.

Dobeltheden forening og forretning er mere end en enkeltkomponent i karakteriseringen af andelsselskabsformen. Den er også dækkende for de to samtidigt eksisterende perspektiver inden for andelsbevægelsen, der eksisterede allerede i selskabsformens første leveår tilbage i perioden ca. 1880-1914. Foreningsdelen blev tillagt hovedvægten af den ene fløj inden for andelsbevægelsen. Denne fløj havde brugsforeningsforegangsmanden og FDBs første formand Severin Jørgensen i spidsen, som talte varmt for at udbrede andelsprincippet overalt, hvor det var muligt. *Bevæ-*

*gelsen har et langt højere, langt vigtigere formål end at øge befolkningens økonomiske velvære. Den vigtigste og betydningsfuldeste er at løfte befolkningen til et højere moralsk stade, at gøre andelsforeningernes medlemmer til dygtigere og selvstændigere og frem for alt bedre mennesker.*⁸ Andelsprincippet blev således anset som værende noget højere og mere ædelt end alle andre fordelingsprincipper. Severin Jørgensen-fløjen opfattede klart andelsselskabet som en forening af mennesker, der løftede i flok, og de anså andelsprincippet som en modpol til både kapitalismen og socialismen.⁹ I modsætning til denne fløj stod den mere forretningsorienterede fløj med Anders Nielsen fra Svejstrup Østergaard ved Skanderborg som foregangsmand. Denne agitator for andelsselskabsformens udbredelse var bl.a. medvirkende til oprettelsen af Jysk Andels Foderstofforretning som alternativ til Korn og Foderstof-Kompagniet. I modsætning til Severin Jørgensen anså Anders Nielsen det kun som fordelagtigt at oprette andelsselskaber, hvor det økonomisk kunne betale sig. Denne fløj var altså ren forretningsorienteret. Der lå, ifølge Anders Nielsen, ikke nogen højere ideologiske bevæggrunde bag andelsselskabsformens udbredelse, andet end det skulle være økonomisk fordelagtigt, og der skulle kun være det antal andelsselskaber, der var nødvendigt og økonomisk rentabelt.¹⁰ Med Anders Niensens egne ord: *Under danske forhold kan man fastslå, at andelsbevægelsen er en ren og skær økonomisk sag, der alene måles og bedømmes efter den pekuniære gevinst, den bringer alle deltagerne.*¹¹

Andelsselskabsformen havde sin absolutte storhedstid i perioden ca. 1880-1914, hvor der blev oprettet flere tusinde andelsselskaber inden for flere forskellige forretningsområder. Andelsbevægelsen var en del af en større folkelig bevægelse, der prægede Danmark i den sidste halvdel af 1800-tallet, hvor vi bl.a. både så de religiøse vækkelser, højskolebevægelsen, andelsbevægelsen og fremkomsten af skytte- og idrætsforeningerne. Man kan ikke afgrænse andelsselskabsformen til en bestemt sektor eller til et geografisk afgrænset område i Danmark, hvilket kan tyde på, at andelsformen så at sige »lå i tiden« som et modsvar til de truende industrielle, kapitalistiske forandringer.¹² Udbredelsen af andelsselskaberne skete i takt med industrialiseringen og kan derfor anskues som en reaktion på samfundsmæssige nybrud, men selskabsformens opblomstring kan også skyldes mere praktiske og økonomiske fordele.¹³ Der indgår altså elementer fra begge perspektiver i andelsselskabsformens baggrundshistorie. Tilsyneladende er det dog primært Severin Jørgensen-fløjens udlægning af selskabsformen, der har vundet indpas i eftertidens opfattelse af andelsselskabsformen.

Andelsselskabsmyten

Danmark er en andelsforening, sagde Claus Bjørn i sin jubilæumstale til Danske Andelsselskabers 100-års dag i 1999.¹⁴ Og i denne udtalelse ligger essensen af den generelle, folkelige forståelse af andelsselskabsformen. Erindringen om andelsbevægelsen har taget en mytisk karakter, som, sammen med den generelle opfattelse af højskolebevægelsens storhedstid, sidenhen er kommet til at stå som noget særligt dansk og demokratisk. Faktisk fortæller myten, at andelsselskabsformen var redningen for det danske landbrug, der var alvorligt truet af manglende afsætningsmuligheder for sin korneksport. Landbrugets organisering i andelsselskaber var sejren efter amputeringen i 1864. Den danske andelsbevægelse er således i eftertiden blevet sat i scene som et særligt dansk svar på modernitetens komme – og sidenhen globaliseringens.¹⁵ Der hviler altså nærmest et art nationalromantisk skær over andelsbevægelsen med fokus på demokrati, medindflydelse og forening før forretning. Denne opfattelse af andelsselskabsformen grænser nærmest til det idylliske. Og heri ligger også kimen til, hvorfor nutidige andelsselskabers udvikling til større selskaber i fri konkurrence med hinanden står i modsætning til denne oprindelige opfattelse af, hvad et andelsselskab er, og hvordan det »bør« handle.

Myten om andelsselskabsformen gør sig gældende inden for flere dimensioner; de økonomiske interesser, den lokale forankring og spørgsmålet om demokrati. De følgende afsnit vil undersøge, hvilken betydning myten om andelsselskabsformen har haft for NRGi samt hele diskussionen omkring andelsselskab versus aktieselskab. Men inden da skal der redegøres for energiandelsselskabernes særlige status i forhold til andre andelsselskaber.

Energiandelsselskaberne

Selvom mange elselskaber oprindeligt – i hvert fald på landet – ofte blev organiseret som andelsselskaber, adskiller andelsenergiselskaberne sig fra den så at sige »almindelige« andelsselskabsform ved at være forsyningsselskaber. Frem til liberaliseringen af energisektoren var energiselskaberne vertikalt og geografisk afgrænsede monopoler. På grund af forsyningsselskabernes ledningsbundne karakter forelå der ikke nogen reel mulighed for at fravælge medlemskabet af andelsselskabet, og det betød videre, at de andelsejede energiselskaber heller ikke behøvede at investere de store kræfter i at bibeholde og videreudvikle andelsejerskabet. Da elsektoren stadig i dag er opdelt i en monopoldel, der består af selve nettet, og en konkurrenceudsat del, nemlig handlen med el, er andelsenergi-

selskaberne stadig monopoler på netdelen. Altså kan andelshaverne ikke reelt selv fra- eller tilmelde sig medlemskabet, fordi andelsstatussen hænger sammen med den fysiske bopæl. Samtidig har liberaliseringen sidenhen betydet for andelsenergiselskaberne, at de økonomiske interesser er blevet endnu vigtigere for selskabet, og det er sket på bekostning af de ikke-økonomiske interesser. Samtidig har liberaliseringen ikke medført de forventede økonomiske fordele for forbrugerne, som politikerne ellers intenderede med liberaliseringen af energisektoren. Det har haft til følge, at der ganske enkelt ikke er det helt store incitament for forbrugerne til at skifte elleverandør – de indkomstmæssige interesser er for lave, hvilket heller ikke opmuntrer til en øget medlemsaktivitet.

Den generelle tendens mod en svækket medlemsorientering hos andelsselskaberne har ikke været et problem rent kvantitativt for andelsenergiselskaberne, idet den stadig tvungne andelshaverstatus har medført en stabil udvikling af antal andelshavere. Det er dog langtfra ensbetydende med, at andelsenergiselskaberne ikke behøver bekymre sig om denne generelle tendens, som mange andre andelsselskaber slås med. For det tvungne medlemskab og de ovenfor nævnte svage indkomstinteresser for andelshaverne har netop medført og förstærket en stigende ligegyldighed over for medlemskabet af andelsselskabet. Denne ligegyldighed har været stærkt medvirkende til, at NRGi har forsøgt at profilere sin status som andelsselskab stærkere over for andelshaverne – mest af alt af frygt for, at andelshaverne skulle finde på at vælge et repræsentantskab ind, der ville være villige til at sælge NRGi til højestbydende. Og efter liberaliseringen af energisektoren, der i Danmark trådte i kraft i forbindelse med Elreformen af 1999, var det slet ikke utænkeligt. Det store tyske selskab Preussen Elektra havde dengang allerede opkøbt 20 % af det svenske Sydkraft. Derfor var det vigtigt for NRGi, at andelshaverne følte, det var værdifuldt at være medejere af NRGi.¹⁶

NRGi og valget af andelsselskabsformen

På trods af sin unge alder har NRGi rødder langt tilbage i elsektorens historie. De fire dannende selskaber, energiselskabet ARKE og de kommunale elforsyninger i Århus, Grenå og Ebeltoft opstod alle i begyndelsen af 1900-tallet. Af de fire selskaber var kun ARKE et andelsselskab, hvilket faldt helt i tråd med det generelle billede omkring 1900, hvor udbredelsen af elektricitet i første omgang skete via andelsselskaber på landet og via kommunale selskaber inde i byerne. Da oplandsselskabet ARKE blev dannet i 1915, var det derfor helt naturligt, at valget faldt på andelsselskabsformen.

Da NRGi blev dannet i år 2000, var liberaliseringen af energisektoren netop blevet implementeret i dansk lovgivning. Alligevel blev de fire parter hurtigt enige om, at det nye selskab skulle organiseres som et andels-selskab. At NRGi skulle være andet end et andelsselskab var i virkelighe-den aldrig noget reelt diskussionsemne under fusionsforhandlingerne. At gøre NRGi til et andelsselskab havde nemlig også den betydning, at sel-skabet uden problemer kunne leve op til Elreformens krav om en vis andel af forbrugereje. Også hos Århus Kommunale Værkers Elforsyning var man opmærksom på dette. Derfor blev det fremhævet i den principbeslut-ning om den fremtidige struktur og selskabsform for Århus Kommunale Værker, som blev udarbejdet for kommunen i forbindelse med liberalise-ringen af elsektoren, at formålet med etableringen af det udskilte selskab i et forbrugerejet og forbrugerstyret selskab var *at skabe tættere samspil mellem ejerrepræsentanter og selskabets ledelse og dels sikre en direkte forbrugerindflydelse for netkunder*.¹⁷

Fusionen i år 2000 var blot én ud af mange fusioner, der skyllede ind over energisektoren både i Danmark og i Europa på det tidspunkt pri-

NRGis nuværende domicil i Århus, som selskabet flyttede ind i 2007. Foto: NRGi.

mært som følge af den nyligt igangsatte liberalisering af energisektoren. Mange selskaber var nervøse ved at skulle klare sig på det frie marked og søgte derfor at forberede sig bedst muligt ved at indgå i fusioner med andre selskaber for at være mere modstandsdygtige i konkurrencen om kunderne. En anden tungtvejende årsag til at vælge andelsselskabsformen op til år 2000 var derfor også ovennævnte frygt for udenlandsk opkøb af danske energiselskaber, som i tråd med liberaliseringen var blevet en reel mulighed. Store franske og tyske kapitaltunge energiselskaber var begyndt at vise interesse for den danske energisektor, og aktieselskabsformen ville muliggøre salg til udenlandske investorer, hvilket andelsselskabsformen bedre kunne afværge. Også derfor blev NRGi et andelsselskab. Andelsselskabsformen var dog ikke ensbetydende med, at selskabet ikke kunne opkøbes, hvis andelshaverne ellers blev enige om at sælge det, for det var sket i Frederiksværk, hvor andelsenergiselskabet EFFE var blevet solgt i 1998 til aktieselskabet NES A/S. Frygtscenariet var derfor, at en tysk energigigant, på daværende tidspunkt Preussen Elektra, skulle komme med et købstilbud til NRGis andelshavere, samtidig med at Spies ville udsende et nyt rejsekatalog; det ville efter al sandsynlighed resultere i et salg af andelshaverbeviserne ud fra den logik, at den almene andelshaver hellere ville stå med 5.000 kr. i hånden end et stykke papir, hvorpå der stod, at man var andelshaver.¹⁸ Scenariet var ikke utænkeligt, for det var tvivlsomt, hvor meget vægt ejerskabet af NRGi blev tillagt af andelshaverne. Logikken bag var ikke helt ubegrundet og har rødder i »arven« fra elsektoren som en lettere støvet og spindelvævsbefængt størrelse, som ingen for alvor havde interesse i – så længe strømmen bare virkede. Den manglende interesse kom til udtryk ved de lave stemmeprocenter ved repræsentantskabsvalgene; de lå og svingede på ca. 2 %.

De ligeglade andelshavere

Problemet med stort set indifferente andelshavere er ikke noget nyt fænomen – i stedet er der nærmere tale om en tradition for, at kunderne er ligeglade over for deres energiselskaber, så længe der ikke er for mange problemer med strømtilførslen eller den mere lokale forsyningsikkerhed. Det er derimod kendetegnende for andelshaverne i elsektoren, at de ser sig selv som forbrugere frem for ejere.¹⁹ Denne problematik kommer også til udtryk i og med, at blot et fåtal af private kunder har taget liberaliseringen af elsektoren til sig og efterfølgende skiftet elleverandør. Andelen af private kunder, der aktivt har skiftet elleverandør, ligger på omkring 2 % af det samlede antal forbrugere. Professor i energiret Bent Ole Gram

Mortensen argumenterer således for, at historien viser, hvordan danskerne traditionelt har været meget passive ejere af energiselskaberne; det viser sig bl.a. ved det lave fremmøde til repræsentantskabsmøderne. Skarpt formuleret mener Gram Mortensen, at hvis man fjernede kaffen til møderne, ville de kaffetørstige pensionister blive væk og helt overlade den halvtomme scene til *krakilerne og kommunalpolitikere*.²⁰

Andelsselskabet NRGi var lige efter sin dannelse helt bevidst om, at andelsejet ikke nødvendigvis var et så velkendt fænomen, som det havde været tidligere. Derfor blev andelsejet diskuteret på NRGis første bestyrelsesseminar i oktober 2000. I forbindelse med fusionen havde NRGi iværksat en stor markedsføringskampagne for at gøre opmærksom på sig selv hos forbrugerne. Denne opmærksomhed skulle ikke mindst rettes mod alle de »nye« andelshavere, der kom fra de kommunale selskaber. Ejerskabet skulle ikke bare være en formalitet, som de fleste af andelshaverne alligevel ikke var bevidste om, men skulle ganske enkelt tilføres en reel værdi for andelshaverne.²¹ Alle de »nye« ejere fra de tidligere kommunale selskaber var jo sådan set blevet tvungne andelshavere; det var ikke som sådant et aktivt frit valg, som den enkelte nye andelshaver havde foretaget. Derfor var der pludselig mange nye andelshavere, som ganske enkelt ikke vidste, hvad det ville indebære at være medejere af et andelsejet energiselskab. Af historiske grunde er kendskabet til andelsselskabsformen inde i byerne mindre end ude på landet. Den manglende »andelsselskabsarv« i byerne betød, at de nye andelshavere havde sværere ved at forstå betydningen af andelsejerskabet.

Andelsselskabsmytens betydning for NRGis virksomhedsdrift NRGi og de økonomiske interesser

Forestillingerne om, hvad et »rigtigt« andelsselskab er, og hvordan det »bør« agere, betyder konkret for NRGi, at selskabet møder en del kritik. Kritikken opstår ofte som en direkte følge af, at NRGi ikke driver virksomhed i overensstemmelse med myten om andelsselskabsformen, hvor forening kommer før forretning. I stedet driver NRGi virksomhed ud fra moderne forretningsprincipper, hvor profitten og indtjeningsmulighederne er i højsædet. Derfor bliver NRGi ofte kritiseret for ikke at lade tingene være, som de altid har været, og blot koncentrere sig om en billig og stabil elforsyning i stedet for at kaste sig ud i diverse mere eller mindre givtige forretninger. Problemet er, at andelshaverne stadig har den opfattelse, at et andelsenergiselskab er til for at levere strøm til sine andelshavere, og det er der ingen, der skal tjene penge på.²² *Skomager, bliv ved din*

læst er en rammende karakteristik af meget af den kritik, NRGi møder i medierne og fra andelshavere. Blot et par eksempler: Landets elselskaber har de seneste par år haft travlt med at investere store beløb i nye forretningseventyr som elektronikkæder, teleselskaber og bredbåndsforretninger. Men står det til elkunderne, skal elselskabernes opsparede formue på 68 mia. kr. først og fremmest bruges på at sikre kunderne billigere el,²³ jeg ser i avisen, at NRGi har købt endnu et firma - Lampas/Veksø - som påstås at være »en rentabel og veldreven virksomhed«. Kan volumensygen/storhedsvanviddet i NRGi da ikke snart bekæmpes,²⁴ eller jeg er stærkt imod den volumensyge, som NRGi har udviklet. Jeg er imod, at jeg som el-forbruger partout skal være medejer af virksomheder, der ikke har noget at gøre med el-selskabets kerneområder.²⁵

I forbindelse med hele problemstillingen omkring de økonomiske interesser opstår også spørgsmålet om, hvem der har rettighed over selskabets kapital. Debatten går på, at det er »vores« selskab, og selskabets kapital er derfor »vores« kapital. Ofte hører man i medierne, at elselskaberne bruger forbrugernes penge til at opkøbe andre selskaber med eller til at nedgrave fiberbredbånd på urentable steder. Holdningen er, at andelsselskabernes pengetank er opstået som en direkte følge af, at forbrugerne, altså ejerne, har indbetalt for mange penge for deres strøm.²⁶ Kritikken lyder bl.a. på, at *det store beløb [NRGis egenkapital] frister ledelsen i NRGi: Opkøb af elinstallationsforretninger, sponsor for Glasmuseet i Ebeltoft, sponsorater til NRGi Park og NRGi Arena, bredbånd, wupti, overdådigt domicil til 55 millioner, nyt logo,²⁷ ligesom en anden kritisk andelshaver spørger: er grundlaget for virksomheden ikke andelshaverne, der kan malkes efter forgodtbefindende og behov?²⁸*

Disse ejerskabsfølelser, som på den ene side er en markedsføring, som NRGi gerne vil føre ud til kunderne for netop at give kunderne et tilhørsforhold og en reel værdifølelse for det at være medejer af NRGi, er på den anden side også problematisk og udfordrende for koncernen, fordi der er så mange tvetydige lag i driften af et andelsenergiselskab på grund af andelshavernes mange forskellige holdninger.

NRGi og tabet af lokal forankring

Idéen om, at NRGi burde forblive ved sin oprindelige kerneforretning – at levere el – og ikke engagere sig i andre forretningsområder, hænger også sammen med andelsselskabsmytens princip om den lokale forankring og det lokale, overskuelige andelsselskab. Dette princip har ofte fået stor betydning i forbindelse med forhandlinger om fusion med andre elselskaber. Når selskaberne fusionerer med hinanden og får hovedsæde i det ene

område, kan kontaktkanalerne til andelshaverne i det andet område føles lang, og det stiller nye krav til informations- og kommunikationsdelen i selskabet. Fusion mellem andelsselskaber er blevet en stadig mere almindelig løsning på de problemstillinger, som det nutidige samfund stiller til andelsselskaberne. Centralisering af ledelsesfunktioner for at opnå stor-driftsfordele er netop et eksempel på en følge af den frie konkurrences indflydelse på selskabernes drift. I store andelsselskaber sættes det daglige samspil mellem selskab og ejere under pres, og der skabes distance, idet andelshaverne ganske enkelt ved for lidt om, hvad der foregår i selskabet. Resultatet bliver envejskommunikation, og valgene bliver rutinemæssige procedurer, der ikke ligefrem lægger op til aktiv medvirken fra ejernes side – og derfor er stemmedeltagelsen så lav ved mange repræsentantskabsvalg.²⁹ Det kan opleves som problematisk, at kontakten mellem andelshavere og repræsentantskab er forholdsvis sjælden mellem de i forvejen sporadisk besøgte generalforsamlinger.³⁰

I forbindelse med hele diskussionen om lokal forankring eller om stadig større selskaber ganske enkelt er en nødvendighed for at kunne klare sig, er NRGi af den overbevisning, at størrelsen er et afgørende konkurrenceparameter. Det er også den mest almindelige holdning hos andelsenergiselskaberne – ikke mindst efter liberaliseringen af energisektoren, hvor den tidligere omtalte fusionsbølge har været en direkte følge. Konsolideringen har betydet en ca. halvering af det samlede antal energiselskaber siden slutningen af 1990'erne, og alle tendenser peger på, at konsolideringen af energiselskaber i Danmark vil fortsætte i den nærmeste fremtid, også som en følge af de skærpede effektiviseringskrav, som regeringen planlægger at påføre selskaberne fremover. Som modsvar over for kritikere fremfører NRGi, at man blot har fulgt udviklingen, og at dét at blive større nærmest er en naturlov. Udviklingen kræver vækst, ellers vil det enkelte selskab »tabe kampen« på det frie marked, hvor markedskræfterne er den dominerende regulator. Men modstanden mod denne konsolidering har bl.a. medført flere fejlslagne fusionsforhandlinger, hvor repræsentantskaberne har stemt imod den planlagte fusion. En del af forklaringen på disse fejlslagne fusionsplaner kan findes i myten om den lokale forankring og forestillingen om det lille, lokale andelsselskab. Hvor fusion mellem NRGi, Energi Horsens og ESS i Sønderborg i 2003 ikke kunne blive til noget, var følelsen af nærhed bl.a. medvirkende til, at fusionen mellem de to østjyske selskaber alene senerehen lykkedes.³¹

For at bøde på den manglende interesse og den deraf afledte lave stemmedeltagelse ved repræsentantskabsvalgene har NRGi investeret meget tid og kræfter i at gøre opmærksom på egen eksistens og at fortælle an-

Andelshaverbevis

NRGi a.m.b.a. erkender herved, at

Navn:
Adresse:
Postnr.: By:
Valgdistrikt:
Kundennummer:

- er andelshaver i NRGi a.m.b.a., hvor hver andelshaver ejer lige store andele af selskabet.

Din andel af NRGi's egenkapital

Kr. **17.254,-***
pr. 1/1 2001

De til enhver tid værende vedtægter for NRGi a.m.b.a. finder anvendelse på forholdet mellem andelshaverne og NRGi a.m.b.a. Vedtægterne for NRGi a.m.b.a. kan vederlagsfrit rekvireres hos selskabet.

Andelen er uoverdragelig og kan ikke omsættes til kontanter.

Andelshaveren kan ikke kræve andelen indløst af selskabet. Andelshaveren har ved sin eventuelle udtræden af selskabet ikke krav på nogen del af selskabets formue.

Andelshaverbeviset er ikke et omsætningspapir.

Såfremt andelshaveren fraflytter ovenstående adresse, overgår andelen til den nye bruger på samme adresse.

* Værdien fremkommer ved at dividere NRGi's regnskabsmæssige egenkapital, der pr. 1. jan. 2001 er på 2.212.714.900,- kr. med 128.733 andelshavere.

NRGi a.m.b.a.
Grenåvej 55
8200 Århus N.

Hans Schiøtt
Hans Schiøtt
Bestyrelsesformand

Gert Braae
Gert Braae
Adm. direktør

I 2002 udsendte NRGi et såkaldt andelshaverbevis til alle andelshaverne i forsyningsområdet. Formålet var at gøre opmærksom på andelsejerskabet. Andelshaverbeviset findes i NRGis arkiv.

delshaverne, at de rent faktisk ejer selskabet. Således udsendte NRGi i 2002 et såkaldt andelsbevis, hvor den samlede egenkapital blev divideret i antal andelshavere, hvorefter hver andelshaver blev tilsendt et bevis på medlemskabet af NRGi. Målet med denne offensive strategi for NRGi var at hæve stemmeprocenten ved det følgende repræsentantskabsvalg; det blev også udfaldet, idet stemmeprocenten steg til ca. 20 %, hvor det i ARKEs tid havde ligget gennemsnitligt på et par procent. En anden følge af udsendelsen af andelsbeviset var dog, at en del andelshavere i stedet kontaktede NRGi for at få udbetalt beløbet på andelsbeviset. At dette vil ske, kunne man nok have forudset, for med udsendelsen af beviset gjorde man jo andelshaverne direkte opmærksomme på, at der var tale om en vis formue, der tilhørte andelshaverne. Det medførte en vis forvirring omkring ejerskabet af selskabet og dets værdier. Herfra stammer også hele problematikken omkring *vores penge* eller selskabets penge, der f.eks. udmønter sig i kritik om, at *NRGis bestyrelse vælter sig i andelsejernes penge (...) wupti.coms mange udgifter til reklamer og salg af alt muligt er også en skamplet, som vi andelsejere må betale for*.³² Det er en af de følger, som synliggørelsen af ejerskabet har haft for NRGi lige siden. Alligevel opnåede selskabet trods alt det, der var målsætningen, nemlig at udbrede kendskabet til ejerskabet af NRGi. Og der er et behov for at synliggøre ejerskabet over for andelshaverne – et problem, der kun vokser i takt med, at selskabet vokser.

Målsætningen med at udbrede kendskabet til andelshavernes ejerskab af NRGi er sidenhen blevet søgt videreført med udbetalingen af en del af koncernens overskud på en årlig check. Formålet med denne handling var – og er – igen at give andelsejet en decideret værdi for andelshaverne. Ved at udbetale en del af den samlede energikoncerns overskud kan NRGi give en rabat på 100 % for transporten af el ud til andelshaverne. Udsendelsen af andelshaverbeviset og af rabatcheckeren har også til formål – ud over at give andelshaverne en oplevelse af, at dét at være andelshaver hos NRGi er værdifuldt – at pleje den lokale forankring. Derved forsøger NRGi at udbrede det positive islæt i andelsselskabsformen og undgå at blive slået i hartkorn med andre mastodontandelsselskaber som f.eks. Arla.³³

NRGi har dog bevidst fravalgt det lokale i både navn og logo, da man skulle finde frem til et nyt fælles navn for det nye selskab tilbage i år 2000. I stedet blev der lagt vægt på, at andelsselskabet ikke skulle forbindes med en bestemt landsdel som f.eks. Østjylland netop med henblik på fremtidige udviklingsmuligheder, hvor det stadig er en vigtig del af selskabets strategi at fusionere med og/eller opkøbe andre selskaber for fortsat at konsolidere sin position på markedet.

NRGi og demokratiet

Lokaldemokrati og den lokale forankring har uden tvivl været mere dominerende i andelsbevægelsen, end det er tilfældet i dag. Men spørgsmålet er, om man overhovedet kan tale om en overførsel af den nærhed, et lille selskab i lokalområdet muliggjorde, til i dag? Har nutidens store andelsselskaber ikke blot tilpasset sig udviklingen og redet med på bølgen? Større selskaber kan give øgede potentialer for at styre mængde og kvalitet, ligesom det giver større muligheder for at udbygge og udvikle nye produkter. At fremstille ydelser, der modsvarer behov, er nemlig stadig det essentielle grundlag for en andelsorganisations eksistens. Den gamle andelstanke om ejernes indflydelse på selskabet matcher faktisk nutidens moderne politiske forbrugere, der stiller krav om indblik og indflydelse for individet. Det er ikke længere tilstrækkeligt for den enkelte forbruger blot at være sikker på, at strømmen virker. I stedet bliver det i stadig højere grad vigtigt, hvor og hvordan strømmen er produceret, ligesom det for mange forbrugeres vedkommende er vigtigt at kende virksomhedens værdier og visioner for fremtiden, så det er op til den enkelte, om det er noget, man har lyst til at stå inde for.

Når andelsselskaberne bliver større og efterhånden ligner mere og mere andre kommercielle virksomheder, går kritikken også på, at andelshaverenes egentlige indsigt i og indflydelse på forretningsgangen bliver begrænset, idet den ansatte ledelse og resten af virksomhedens ansatte ofte – i kraft af deres uddannelsesniveau – vil være i stand til at følge en bestemt virksomhedsstrategi, som de anser for at være den rette for virksomheden. De ansatte i andelsselskaberne hentes ind i organisationen uden forhåndskendskab til andelsorganisationstanken eller andelsideologien. I stedet vurderes de ansatte ud fra deres evner til at drive virksomhed på profitorienteret vis. I et læserbrev kritiserer en andelshaver og et repræsentantskabsmedlem bl.a. NRGis ledelse for at agere som et aktieselskab, hvor toppens ambitioner om en storkoncern med ekspansion nationalt og internationalt gøres muligt, fordi et flertal i repræsentantskabet blot er marionetter for NRGi-toppen.³⁴ Det særprægede ved et andelsselskab frem for andre organisationstyper er netop ejernes tilknytning til andelsselskabet. Hvis andelshaverne skubbes i baggrunden til fordel for f.eks. medarbejderne og de eksterne omgivelser i form af konkurrerende selskaber, kan andelsselskabet let miste hele sit særpræg. Uden andelshaveraktivitet kan selskabet måske godt overleve som en virksomhed, men det bliver svært at overleve som et andelsselskab, lyder kritikken.³⁵

Endelig forstyrres andelsmytens idealiserede billede af, hvordan den politik- og målformulerende valgte bestyrelse styrer hele selskabet på de-

mokratisk vis, og den ansatte ledelse blot parerer ordre. Kritikken går bl.a. på, at ved at begrænse antallet af repræsentantskabsmedlemmer, *fastholder NRGis nuværende ledelse magten og får tid til at tilegne sig det totale herredømme.*³⁶ Men realistisk set har forholdet mellem den ansatte ledelse og bestyrelsen ofte mere karakter af en magtkoalition, som enten præges af samarbejde eller af at være konfliktfyldt. Den ansatte ledelses funktion som et fuldstændig loyalt handlingsinstrument er endnu et eksempel på en idealiseret forestilling om svundne tider, der ikke har meget hold i nutidens andelsselskab.³⁷ Hos NRGi har der været tradition for en god samklang mellem fagfolkene – ledelsen – og den valgte bestyrelse. Men fundamentet omkring de forretningsmæssige ideer skabes i virksomheden for siden hen at blive diskuteret og eventuelt tiltrådt i bestyrelsen.³⁸ Det er nærmest umuligt at forestille sig en virksomhed i dag, hvor direktionen blot er en marionetdukke for bestyrelsen. I stedet må det i dag anses for at være så krævende at drive virksomhed, at det kræver en daglig professionel indsigt, hvor sparring mellem en direktion og en bestyrelse danner udgangspunkt for god virksomhedsledelse.³⁹

Andelsselskabsformen eller aktieselskabsformen?

Over for andelsselskabsformen står aktieselskabsformen. Aktieselskabsformen lægger sig ikke op af den traditionsrige folkelighed, som andelsselskabsformen står i skæret af. I stedet kan der argumenteres for, at aktieselskaber opleves som en mere forretningsorienteret selskabsform, hvor foreningsdelen er ganske fraværende. Aktieselskabsformen blev også i samtiden i forbindelse med konstruktionen af andelsselskabsmyten karakteriseret som et decideret modbegreb til andelsselskabsformen. Hvor andelsselskabet blev opfattet som fastholdelsen af det lokale og det nære, blev aktieselskabsformen snarere anset som en udefrakommende, profitorienteret og udemokratisk organisationsform.⁴⁰

Aktieselskaber er ikke nogen ny selskabsform, men efter 2. Verdenskrig vandt den fremgang sammen med den modificerede andelsselskabsform, *AmbA*'et,⁴¹ der i modsætning til det oprindelige andelsselskab ikke indeholdt et solidarisk økonomisk ansvar. Disse selskabsformers fremgang skyldtes bl.a. en forøget udviklingshastighed i løbet af 1950'erne og især 1960'erne, som igen også havde betydning for de økonomiske rammer.⁴² Udviklingen i 1950'erne og 1960'erne var også en udvikling væk fra folkeligheden og den folkelige bevægelse, som andelsselskabsformen havde været en del af. I stedet opstod der i forbindelse med det moderne samfund en »privathed«, der stemte mere overens med aktieselskabsfor-

men end med andelsselskabsformen. Rationalet bag de nye selskabsformer var også at satse i højere grad på selskabsformer med en mindre træg beslutningsproces, idet det kunne hindre, at selskabet kunne agere og reagere tilpas hurtigt på det kapitalistiske marked.

Det er den generelle holdning, at aktieselskabsformens vigtigste formål er at indtjene overskud til aktionærene. Det er en mere ren profitorienteret organisationsform. Den umiddelbare fordel ved et aktieselskab er den i mange henseender simple struktur. I et aktieselskab er der ejerne og kunderne, og det er ejernes interesser at få et afkast ud af aktieposterne. I et andelsselskab er ejerne ensbetydende med kunderne, og det kan give flertydige interesser som f.eks. billig strøm eller grøn strøm. Mangfoldigheden af interesser opstår i og med, at andelsselskaber er drevet af holdninger, hvor man i aktieselskaber i langt højere grad vægter virksomhedens præstation på bundlinjen.⁴³

NRGi er forbrugerejet i modsætning til andre store andelsselskaber som Arla og Danish Crown, hvor det er leverandørerne, der ejer selskaberne. Leverandørerne kan i modsætning til forbrugerne nok nemmere enes om et fælles udgangspunkt eller fælles holdninger, som typisk vil være at arbejde for en forhøjelse af leverandørpriserne på sigt. NRGi står i modsætning hertil, fordi forbrugernes – ejernes – interesser er i langt højere grad diversificerede. Forbrugerejet frem for producentejerenskab bliver problematisk, fordi forbrugerne ikke har nogen penge i klemme. Derfor opstår der modsatrettede interesser.⁴⁴ Nogle forbrugere agiterer stærkt for lavere elpriser. En billig og stabil levering må være det vigtigste formål for et selskab som NRGi. Andre forbrugere sætter hensynet til miljø og klima i højsædet og argumenterer for, at de som forbrugere gerne betaler mere for deres strøm, så længe selskabet arbejder for flere CO₂-reducerende aktiviteter og for mere strøm produceret fra vedvarende energikilder. Nogle mener, at NRGi bør være fortsat i offensiven for at opkøbe og/eller fusionere med andre selskaber for at kunne bevare og udbygge en stærk konkurrenceevne, mens andre ikke kan se formålet med disse udfarende aktiviteter og hellere så, at NRGi holdt sig til den oprindelige kerneforretning: at sælge el. Andelsselskaber er traditionelt drevet af holdninger, og andelshavernes holdninger er ikke nødvendigvis altid et udtryk for rationalitet, for hvis det var tilfældet, ville der ikke stadig eksistere så mange små selskaber i Danmark, hvor kundegrundlaget er så forholdsvis lille.⁴⁵

Siden de konkurrencerelaterede aktiviteter er kommet til, er der opstået et spænd mellem rollen som forbruger og rollen som ejer. Groft sagt kan man sige, at forbrugere i forbrugerrollen typisk har fokus på lave el-

priser, mens forbrugere i ejerrollen typisk er mere virksomhedsorienterede og søger at fremme virksomhedens indtjeningsmuligheder.⁴⁶ Så forskelligartede interesser komplicerer forretningsgangen ved konstant at opstille udfordringer, som selskabet skal overvinde. Bl.a. derfor har diskussionen andelsselskab kontra aktieselskab gjort sig gældende hos NRGi i flere omgange.

Kritikere af andelsselskabsformen vil argumentere for, at denne selskabsform er for træg og for langtrukken til at kunne klare sig på et stigende globaliseret marked, hvor hurtig tilpasning og innovative handlinger er påkrævet. Andelsselskabernes så at sige *ikke-professionelle* bestyrelser er ikke nødvendigvis stærkt forretningskyndige, og nogle repræsentantskabsmedlemmer stiller måske op til valgene af helt andre årsager end det rent forretningsmæssige. Det kan betyde, at forretningsgangen og beslutningsprocesserne ikke glider så hurtigt, som de kan gøre det i aktieselskaberne med professionelle bestyrelser. F.eks. hæmmer andelsselskabsformen beslutningsgangen hos NRGi, fordi repræsentantskabet skal spørges om alle principielle ting, hvilket er en langsommelig proces. Tilmed kan det være svært at bevare lukketheden omkring følsomme forhandlinger som f.eks. opkøb af andre virksomheder.⁴⁷ Fortalere for andelsselskabsformen vil som modsvar til denne kritik pege på de fordele, der følger med, at dårlige bestyrelsesbeslutninger rammer tilbage på bestyrelsesmedlemmerne selv, fordi de samtidig er andelshavere. Hvis repræsentantskabet har vedtaget en beslutning, er det jo svært at anfægte den, fordi man som andelshaver selv har været medvirkende til at vælge repræsentantskabet.⁴⁸ I aktieselskaber sidder bestyrelsen ofte med fuldmagter og stemmeflertal, mens demokratiet kommer meget mere til udtryk i andelsselskabet, hvor der i og med diskussionerne i repræsentantskabet opstår en hel anden og mere brugbar dynamik.⁴⁹

Aktieselskabsformen opleves af mange som mere tidssvarende end andelsselskabsformen efter liberaliseringen af energisektoren. Denne opfattelse kan også have en negativ indvirkning på andelsselskaberne, der måske får sværere ved at tiltrække ny finansiering og derved opnå kapital til den nødvendige forretningsudvikling og ekspansion. Efter fusionen i år 2000 kom diskussionen andelsselskab kontra aktieselskab igen op til overfladen hos NRGi i forbindelse med arbejdet omkring strategiplanen for år 2003. Udstedelsen af andelshaverbeviset i 2002 havde ført til en rekord i valgdeltagelsen til repræsentantskabet på 20 %, men ikke desto mindre var der altså stadig 80 % andelshavere, der ikke havde stemt, på trods af at man ikke engang skulle møde op i et stemmelokale og afgive sin stemme, men kunne nøjes med at sætte krydset og putte papiret ned i

den medfølgende kuvert. Med afsæt heri ville selskabet i 2003 igangsætte en debat omkring den fremtidige selskabsform og ejerstruktur hos NRGi. I strategiplanen for 2003 fremgik motiverne for at omdanne andelsselskabsformen til et aktieselskab:

- At skabe mulighed for en klarere fokusering på ejernes mål med virksomheden og dermed understøtte behovet for en forretningsmæssig udvikling
- Ved omdannelse til et aktieselskab og evt. senere børsintroduktion kan der skabes øget mulighed for at tilvejebringe kapital til en fortsat forretningsudvikling, opkøb etc.⁵⁰

Repræsentantskabsvalget 2006

Emnet andelsselskab kontra aktieselskab blev senere gjort til et helt valg-emne til repræsentantskabsvalget i 2006. Fortalerne for aktieselskabet i NRGis bestyrelse ønskede, at omdannelsen til aktieselskabsformen skulle debatteres, idet de så det som en mulighed – eller en løsning – for de andelshavere, der ikke ønskede at være ejere, men blot forbrugere. Disse andelshavere skulle således tilbydes muligheden for at sælge deres ejerandele i NRGi, hvis disse blev konverteret til aktier.⁵¹ Fortalerne plæderede også for en mere glidende forretningsgang ved overgang til aktieselskabsformen, som ville kunne understøtte selskabets vækststrategi og give mere ledelseskraft til selskabet. Endvidere var rationalet bag en omdannelse til et aktieselskab, at ejerne af aktieselskabet NRGi ville få bedre muligheder for økonomisk at kunne mærke ejerskabet. Således udtalte NRGis administrerende direktør Gert Braae, at *ejerne vil forvente, at selskabet viser, hvordan der kan tjenes penge på energirelaterede aktiviteter*.⁵² Netop indtjeningen på de energirelaterede aktiviteter er en ny forretning for NRGi, som liberaliseringen af energisektoren har muliggjort. Samtidig er det også et ofte anvendt kritikpunkt imod energikoncernen NRGi, at selskabet netop ikke er forblevet ved sin kerneforretning; levering af strøm. Ved en omdannelse til et aktieselskab ville ejerne og forbrugerne ikke længere være en og samme person, og derved ville NRGi ikke behøve at forklare sine energirelaterede forretninger som andet end en mulighed for at højne profitten. Ved at omdanne selskabet til et aktieselskab ville NRGi også komme af med en del af den kritik, der gik på, at andelshaverne var såkaldte tvungne andelshavere.⁵³

Valget blev kendetegnet af en hidsig debat, hvor de opstillede kandidater ligefrem skrev valgprogrammer og udsendte læserbreve i de lokale aviser. På den ene fløj agiterede tilhængere af aktieselskabet for, at *ved en omdannelse til et aktieselskab bliver NRGi langt mere operatio-*

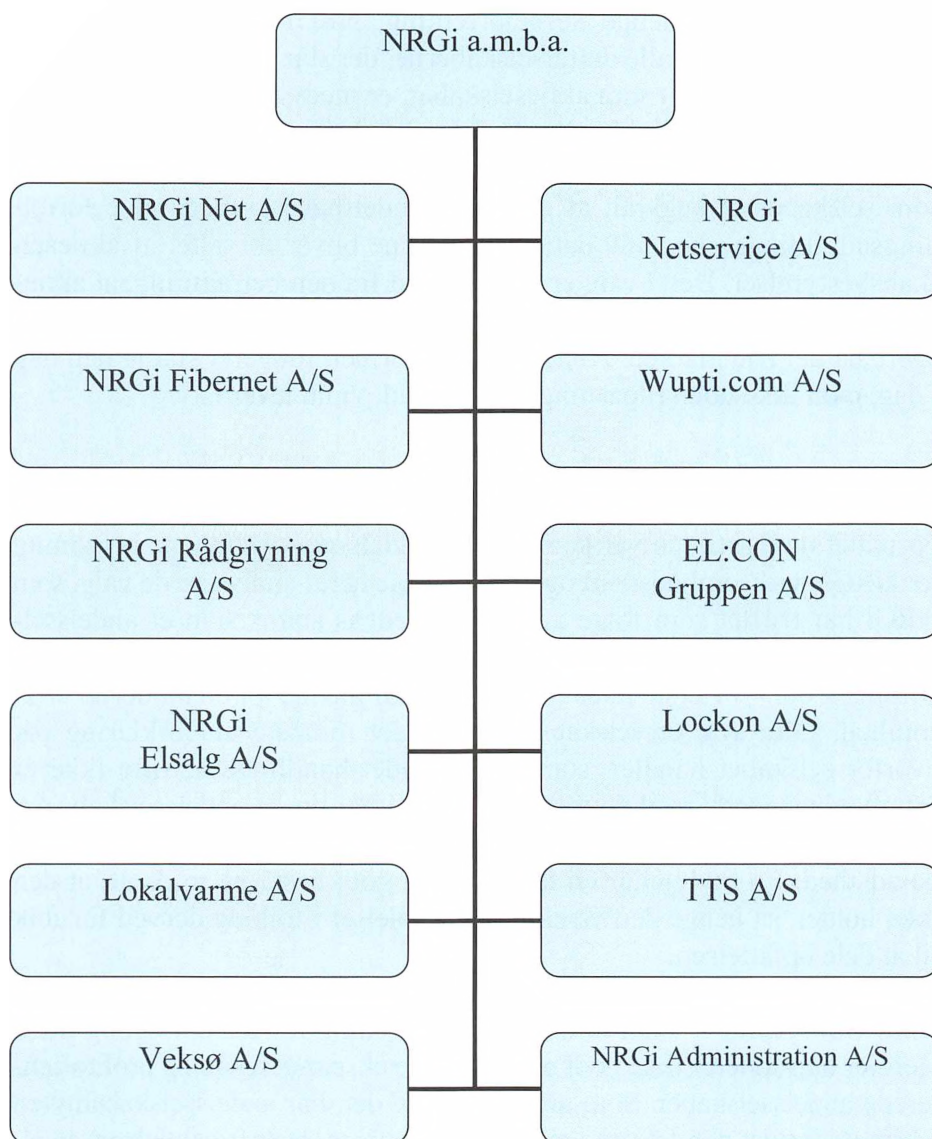

nel på markedet (...) med den fortsatte liberalisering og globalisering er tiden løbet fra andelsselskabsformen.⁵⁴ Et andet argument for omdannelsen til et aktieselskab lød på, at den fremtidige strategi for NRGi må bygge på en plan, der tilgodeser dels de nuværende andelshavere på kort sigt, dels fremtidssikrer selskabet f.eks. ved omdannelse til aktieselskab.⁵⁵ På den anden fløj stod fortalene for at bevare andelsselskabsformen med argumenter som den oprindelige baggrund eksisterer stadig, fordi vi som andelshavere og brugere fortsat ønsker at have en lav pris, høj service med leveringssikkerhed og uafhængighed af kapitalinteresser.⁵⁶ Endvidere ville omdannelsen til aktieselskab betyde, at der skal stemmes efter hoveder og ikke hoveder. Som tiden går, vil aktiekapitalen være samlet på få hænder, og ejernes mål vil være at få så stort et afkast som muligt og presse citronen så meget som muligt på et område, der er livsnødvendigt for den enkelte.⁵⁷ Denne kraftige eksponering i medierne var medvirkende til at højne interessen omkring dette valg, hvilket må siges at være noget nyt for de ellers traditionelle repræsentantskabsvalg, der ofte foregik uden den store interesse fra medierne eller fra vælgerne for den sags skyld. En uformel telefonisk rundspørge foretaget af NRGi blandt de opstillede kandidater vedrørende spørgsmålet andelsselskab eller aktieselskab viste et forholdsvis tæt løb mellem tilhængere af de to selskabsformer. 64 af kandidaterne var indstillet på at bevare andelsselskabsformen, mens 57 af de adspurgte kandidater ville omdanne NRGi til et aktieselskab. 23 af kandidaterne var i tvivl, mens 2 nægtede at udtale sig.⁵⁸

Valgdeltagelsen til valget i 2006 satte rekord med 24,9 %. Resultatet af valget afspejlede, at NRGis andelshavere ikke ønskede overgang til aktieselskabsformen, og det har lige siden været det officielle udgangspunkt for NRGi. Selskabet er organiseret som et andelsselskab, ligesom selskabet forsøger gennem forskellige tiltag at give ejerskabet af NRGi en reel værdi for forbrugerne, der samtidig er ejerne. Det har været stigende nødvendigt for NRGi at gøre opmærksom på sig selv som et andelsselskab samt forklare de bevæggrunde, der ligger bag koncernens handlinger. Og handlingerne kræver en forklaring, fordi de netop ikke altid lever op til de forventninger og de forestillinger, forbrugerne – og ejerne – har til det at agere som et andelsselskab. En af truslerne mod andelsselskabsformen i modsætning til aktieselskabsformen er, at mange andelsselskaber risikerer at forsvinde fra jordens overflade inden for de nærmeste årtier p.g.a. en stærk national identitetsfølelse, der sammen med andelsselskabets indbyggede træghed vil bremse for den nødvendige tilpasning til udviklingen på det globaliserede marked. Derfor kan man argumentere for, at det

Andelsselskabsformens betydning for energikoncernen NRGi

vigtigste for, at andelsselskabsformen kan overleve, er, at den indser, at beslutningerne bør drives ud fra en forretningsmæssig tankegang og ikke ud fra en foreningsmæssig tankegang.⁵⁹ Den strukturudvikling, som også har kendetegnet andelsenergiselskaberne, hvor mange små selskaber er blevet til færre større selskaber, har været nødvendig. Holdningen, at de små oprindelige andelsselskaber burde forblive små og lokalt forankrede,

stemmer ikke overens med de generelle krav til det at drive virksomhed i vores nutidige globaliserede verden.

På trods af de mange diskussioner omkring andelsselskabsformen kontra aktieselskabsformen er NRGi altså stadig et andelsselskab. Der kan dog argumenteres for, at selskabets organisering har karakter af at være et illusorisk andelsselskab.⁶⁰ Moderselskabet, NRGi, fungerer som et andelsselskab, men selskabet er tomt og har ingen ansatte. Andelshaver bliver man ved at bosætte sig i NRGis forsyningsområde, men andelshaverne har ingen økonomiske hæftelser. Endelig er samtlige datterselskaber, inklusive den oprindelige kerneforretning, NRGi Net, aktieselskaber. Alene det faktum, at alle datterselskaberne, der står for al selskabets indtjening, er organiseret som aktieselskaber, er medvirkende til at give andelsselskabstitlen en hul klang. Andelsselskabsformen har stadig betydning for andelshaverne p.g.a. stemmeretten og de økonomiske rabatydelser, som selskabet er begyndt at give sine andelshavere, men selve forretningsudviklingen hos alle datterselskaberne bliver forvaltet af aktieselskabsbestyrelser. Dette valg er foretaget ud fra den betragtning, at aktieselskabsformen er bedre egnet til at begå sig i en konkurrencesituation og agere på det frie marked. Andelsselskabsformen fungerer stadig den dag i dag, men ikke uden tilpasninger til den tid, vi nu lever i.

Konklusion

Formålet med artiklen var at analysere andelsselskabsmytens betydning for NRGis virksomhedsdrift og i forlængelse heraf analysere de valg, som NRGi har truffet som følge af virksomhedens status som et andelsselskab. Andelsselskabsformen er forbundet med en række værdier og forestillinger, der – i værste fald – kan virke hæmmende for en moderne virksomhed. Ofte kræver selskabsformen i det mindste en forklaring på, hvorfor selskabet handler, som det gør, idet handlingerne ofte ikke er sammenhængende med de forestillinger, vi har om et andelsselskab. Artiklen har vist, at myten om andelsselskabet stadig står stærkt i den fælles bevidsthed. En myte eller en legende kan godt bestå på trods af, at den ikke holder, så længe den vækker nogle følelser i folk og derved får folk til at dele opfattelsen.

I dag forbindes andelsselskabsformen først og fremmest med værdierne demokrati, nærhed, lokal forankring og forening før forretning, og disse værdier harmonerer ikke godt med nutidige ekspanderende og profitorienterede andelsselskaber. Som analysen viste det, har andelsselskabsmyten nærmest forvist den faktiske andelsselskabsform. Helt fra andelsbevægel-

sens begyndelse fandtes både foreningsprincippet og forretningsprincippet hos andelsselskaberne. At andelsselskabsformen ikke kan leve op til de forestillinger, vi har om den, er ikke ensbetydende med, at andelsselskaberne har svigtet deres traditionsrige idealer, og det er under alle omstændigheder meget svært at forestille sig overførslen af en selskabsform fra en tid til en anden uden formforandringer. Samfundet har ændret sig markant siden andelsselskabernes pionertid. Derfor er det ikke holdbart, at kritikken af andelsselskabsformen primært bygger på nogle historiske idealer, der ikke længere er tidssvarende.

Myten om andelsselskabsformen har haft flere følger for NRGis virksomhedsdrift. Den mest iøjnefaldende følge har været den manglende forståelse for, hvorfor det har været nødvendigt for NRGi at gennemgå en udvikling fra et lokalt elselskab til en regional/national energikoncern. Denne udvikling hænger ikke sammen med andelsmytens principper om lokal forankring og forening før forretning. En anden følge har været sammenbrudte fusionsforhandlinger med andre elselskaber p.g.a., at andelsmytens princip om det lokale, det nære og det overskuelige ikke blev opfyldt. Samtidig med de udfordringer, myten om andelsselskabsformen stiller op for andelsselskaber som NRGi, kommer hele problematikken med de ligeglade andelshavere, der slet ikke tillægger andelsejerskabet nogen form for værdi. Heri ligger nemlig en risiko for, at andelsselskabsformen bliver sværere at opretholde. Dette dilemma har dels betydet for NRGi, at selskabet har ført en aktiv kampagne for at gøre sine andelshavere opmærksomme på ejerskabet, og dels har selskabet haft seriøse overvejelser om, hvorvidt der ville være ræson i at omdanne NRGi til et aktieselskab.

Udviklingen henimod det frie, kommercialiserede elmarked har gjort det nødvendigt at tilpasse andelsselskabsformen til nutiden, og det har NRGi valgt at gøre ved at organisere sine datterselskaber som aktieselskaber. Alligevel – på trods af de ovenfor skitserede udfordringer, som nu engang følger med andelsselskabsformen – fungerer moderselskabet NRGi stadig som et andelsselskab.

Litteratur

- Torben Bager: *Andelsorganisering: en analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*, 1992.
- Torben Bager, *En bestemmelse af andelsbevægelsen som kooperationstype, samt en analyse af den danske andelsbevægelses historiske udvikling og fremtidsmuligheder*, 1976.
- Berlingske Tidende, 15. juni 2008.
- Jens Bigum: »Andelsselskaber kontra aktieselskaber: resumé af indlæg på efterårsseminariet«, *Tidsskrift for Landøkonomi*, Årg. 191, nr. 4, 2004.
- Claus Bjørn: *Fortid med fremtid. Danske Andelsselskaber 100 år*, 1999.
- Jørgen Fink: »Mælk, monopol og myte«, *Kontur* nr. 17, 2008.
- Johannes Michelsen (red.): *Medlemskab med nyt indhold*, 1996.
- Johannes Michelsen: *Danske andelsselskaber – fra autonomi til lovregulering*, Center for offentlig regulering, 1988.
- Mads Mordhorst: »Andelsbevægelsen mellem national identitet og globalisering«, *Den Jyske Historiker. Virksomhedshistorie*, nr. 109, 2005, s. 48-70.
- Kurt Stendal: »Andelsbevægelsen i historisk perspektiv«, *Tidsskrift for Landøkonomi* Årg. 191, nr. 4, 2004.
- Gunnar Lind Haase Svendsen: »Centralisering, centralisering – og atter centralisering. Kættene indenfor dansk andelsbevægelse før og nu«, *Folk og Kultur*, 2003.
- Bent Juul Sørensen: »Bevægelse eller business«, *Tidsskrift for Landøkonomi*, Årg. 191, nr. 4, 2004.

Utrykte kilder

NRGi's arkiv

- Afskrift af forhandlingsprotokollen: ekstraordinært bestyrelsesmøde den 30. januar 2006.
- Bestyrelsesmøde 10. november 2005.
- Gert Braae: Ledelsesopbygning 2006.
- Ordinært repræsentantskabsmøde i NRGi: Bestyrelsens beretning for driftsåret 2004, den 12. maj 2005.

- Referat fra bestyrelsesseminar den 19., 20., og 21. oktober 2000.
- Strategiplan 2003.
- Århus Kommune – Magistratens 5. Afdeling, Principbeslutning om den fremtidige struktur og selskabsform for Århus Kommunale Værker.

Interviews

- Interview med administrerende direktør for ARKE (1987-1999) og NRGi (2000-2008) Gert Braae, maj 2008.
- Interview med kommunikationschef hos NRGi, Per Svendsen, maj 2008.
- Interview med kommunikationsmedarbejder hos NRGi Peter Borre, maj 2008.
- Interview med bestyrelsesmedlem hos NRGi 2000-, Jørgen Katholm, juni 2008.
- Interview med netchef hos NRGi Leif Guldborg, juni 2008.
- Interview med medarbejder og medarbejderrepræsentant i NRGis bestyrelse Steffen Monrad, juli 2008.
- Interview med direktør for NRGi 2000-2008, fra november 2008 administrerende direktør for NRGi, Søren Sørensen, oktober 2008.
- Interview med udviklingschef hos NRGi Peter Lykke, oktober 2008.

Web

- »Den danske andelsbevægelse – de første 100 år«, Claus Bjørns jubilæumstale i 1999

- www.fynhistorie.dk/node/5203 - 22k, 21. januar 2009.

Trykte kilder

- Sigrid Bluhme: »Volumensyge i NRGi er farlig for forbrugerne« *Århus Stiftstidende* 11.1.2006 s. 13.
- Niels Torben Bundgaard: »Debat: NRGi's udfordring«, *JP Århus*, 30.12.2005, s. 10.
- »Danskerne vil have billig el«, *JP Århus*, 6.2.2007, s. 13.
- Jens Forchammer: »Andelsselskab eller aktieselskab«, *Århus Stiftstidende*, 5.2.2006, s. 19.
- Frank Jensen: »Demokratiet skal bevares«, *JP Århus*, 7.2.2006, s. 10.
- Niels Kjeldsen: »Debat: NRGi og fortræffelighederne«, *JP Århus*, 23.9.2008, s. 19.
- Merete Pedersen: »Debat: NRGi's millioner«, *Århus Stiftstidende*, 29.4.2008, s. 22.
- Jørgen Staunskjær: »Debat: storhedsvanviddet i NRGi«, *JP Århus*, 28.5.2008, s. 15.
- Jørgen Staunskjær: »Hold inde«, *Århus Stiftstidende*, 1.12.2006, s. 14.
- Kenneth Vincent,: »Debat: NRGi er ikke interesseret i debat«, *JP Århus*, 9.9.2008, s. 11.
- Kenneth Vincent: »Debat: NRGi skal holde sig til strømmen«, *Århus Stiftstidende*, 29.4.2008, s. 22.
- Kjeld Aagesen: »Elselskab med en uhensigtsmæssig ejerform«, *Århus Stiftstidende*, 24.1.2006, s. 11.

Noter

- 1 Der hentydes her til f.eks. Andelslandsbyen Nyvang, der henlægger tiden til første halvdel af 1900-tallet, hvor andelsselskabsformen havde sin absolutte storhedstid. Indramningen af andelsselskabsformens »storhedstid« til den første halvdel af 1900-tallet medvirker til at forstå selskabsformen som noget, der allerede er afsluttet.
- 2 Se f.eks. Mads Mordhorst: »Andelsbevægelsen mellem national identitet og globalisering«, *Den Jyske Historiker. Virksomhedshistorie*, nr. 109, 2005, og Jørgen Fink: »Mælk, monopol og myte«, *Kontur* nr. 17, 2008. Det skal nævnes, at disse to forfattere er internt uenige om andelsselskabsmytens betydning for de danske mejeriers muligheder for at bevæge sig ud på det internationale marked. Det rører dog ikke ved det faktum, at de begge er enige om, at der eksisterer en myte omkring andelsselskabsformen. Denne artikels formål er ikke at diskutere den danske mejerisektor, så derfor vil jeg afstå for yderligere at gå ind i denne diskussion.
- 3 Gunnar Lind Haase Svendsen: »Centralisering, centralisering – og atter centralisering. Kættene indenfor dansk andelsbevægelse før og nu«, *Folk og Kultur*, 2003, s. 92.
- 4 Kurt Stendal: »Andelsbevægelsen i historisk perspektiv«, *Tidsskrift for Landøkonomi* Årg. 191, nr. 4, 2004, s. 8.
- 5 Claus Bjørn: *Fortid med fremtid. Danske Andelsselskaber 100 år*, Danske Andelsselskaber, 1999, s. 20.
- 6 Samme, s. 40.
- 7 Johannes Michelsen: *Danske andelsselskaber – fra autonomi til lovregulering*, Center for offentlig regulering, Handelshøjskolen i København, 1988, s. 2 f.
- 8 Severin Jørgensen, 1903, citeret fra Mordhorst, s. 61.
- 9 Fink, s. 4.
- 10 »Den danske andelsbevægelse – de første 100 år«, Claus Bjørns jubilæumstale i 1999 www.fynhistorie.dk/node/5203 - 22k, 21. januar 2009.
- 11 Anders Nielsen, 1910, citeret fra Mordhorst, s. 56.
- 12 Torben Bager: *Andelsorganisering: en analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*, s. 393.
- 13 Samme, s. 35.
- 14 »Den danske andelsbevægelse – de første 100 år«, Claus Bjørns jubilæumstale i 1999 <http://www.fynhistorie.dk/node/5203>, 30. januar 2009.
- 15 Mordhorst, 2005, s. 49.
- 16 Referat fra bestyrelsesseminar den 19., 20. og 21. oktober 2000
- 17 Århus Kommune – Magistratens 5. Afdeling, Principbeslutning om den fremtidige struktur og selskabsform for Århus Kommunale Værker.
- 18 Interview med administrerende direktør for ARKE (1987-1999) og NRGi (2000-2008) Gert Braae, maj 2008.
- 19 Interview med kommunikationschef hos NRGi, Per Svendsen, maj 2008.
- 20 Berlingske Tidende, 15. juni 2008.
- 21 Referat fra bestyrelsesseminar den 19., 20. og 21. oktober 2000.

- 22 Interview med netchef hos NRGi Leif Guldberg, juni 2008.
- 23 »Danskerne vil have billig el«, *JP Århus*, 6.2.2007, s. 13.
- 24 Jørgen Staunskjær: »Debat: storhedsvanviddet i NRGi«, *JP Århus*, 28.5.2008, s. 15.
- 25 Sigrid Bluhme: »Volumensyge i NRGi er farlig for forbrugerne« *Århus Stiftstidende* 11.1.2006 s. 13.
- 26 Energiselskabernes »pengetank« er delvis opstået ud fra et genereret overskud, som selskaberne har fået frigivet som erstatning for at afgive ejerskabet til transmissionsnettene til den uafhængige systemoperatør Energinet.dk, og delvis ud fra salget af værdifulde produktionselskabsaktier. Pengene er altså ikke en følge af, at forbrugerne har betalt for meget for deres strøm.
- 27 Jørgen Staunskjær: »Hold inde«, *Århus Stiftstidende*, 1.12.2006, s. 14.
- 28 Niels Kjeldsen: »Debat: NRGi og fortræffelig-hederne«, *JP Århus*, 23.9.2008, s. 19.
- 29 Bager, 1992, s. 400ff.
- 30 The international joint project on co-operative democracy, »at gøre medlemskabet meningsfuldt: deltagerdemokrati i andelsselskaber«, Johannes Michelsen (red.): *Medlemskab med nyt indhold*, Foreningen for Andelsstudier, s. 115.
- 31 Interview med direktør for NRGi 2000-2008, fra november 2008 administrerende direktør for NRGi, Søren Sørensen, oktober 2008.
- 32 Merete Pedersen: »Debat: NRGis millioner«, *Århus Stiftstidende*, 29.4.2008, s. 22.
- 33 Interview med kommunikationsmedarbejder hos NRGi Peter Borre, maj 2008.
- 34 Kenneth Vincent: »Debat: NRGi skal holde sig til strømmen«, *Århus Stiftstidende*, 29.4.2008, s. 22.
- 35 Bager, 1992, s. 37
- 36 Vincent, Kenneth, »Debat: NRGi er ikke interesseret i debat«, *JP Århus*, 9.9.2008, s. 11.
- 37 Bager, 1992, s. 403.
- 38 Interview med bestyrelsesmedlem hos NRGi 2000-, Jørgen Katholm, juni 2008.
- 39 I forbindelse med spørgsmålet om demokrati og andelsselskabsformen er det muligt at anlægge et principal-agent teoretisk perspektiv, som netop adresserer spørgsmålet om forholdet mellem principalen, der uddelegerer en opgave til agenten – dvs. i dette tilfælde andelshaverne/repræsentantskabet, der uddelegerer en opgave til ledelsen hos NRGi. Da denne artikels formål ikke er en økonomisk eller en samfundsvidenskabelig analyse, men en kulturhi-
- storisk undersøgelse, har jeg dog valgt ikke at gøre brug af principal-agent perspektivet.
- 40 Mordhorst, s. 64.
- 41 Andelsselskab Med Begrænset Ansvar.
- 42 Torben Bager: En bestemmelse af andelsbevægelsen som kooperationstype, samt en analyse af den danske andelsbevægelses historiske udvikling og fremtidsmuligheder, Sociologisk Institut, 1976, s. 141.
- 43 Interview med bestyrelsesmedlem hos NRGi 2000-, Jørgen Katholm, juni 2008.
- 44 Interview med administrerende direktør for ARKE 1987-1999 og for NRGi 2000-2008 Gert Braae, juni 2008.
- 45 Interview med direktør for NRGi 2000-2008, fra november 2008 administrerende direktør for NRGi Søren Sørensen, oktober 2008, og interview med bestyrelsesmedlem hos NRGi 2000-, Jørgen Katholm, juni 2008.
- 46 Ordinært repræsentantskabsmøde i NRGi: Bestyrelsens beretning for driftsåret 2004, den 12. maj 2005.
- 47 Interview med medarbejder og medarbejderrepræsentant i NRGis bestyrelse Steffen Monrad, juli 2008, og interview med udviklingschef hos NRGi Peter Lykke, oktober 2008.
- 48 Interview med kommunikationsmedarbejder hos NRGi Peter Borre, maj 2008.
- 49 Bent Juul Sørensen: »Bevægelse eller business«, *Tidsskrift for Landøkonomi*, Årg. 191, nr. 4, 2004, s. 33-36.
- 50 Strategiplan 2003.
- 51 Bestyrelsesmøde 10. november 2005.
- 52 Gert Braae: Ledelsesopbygning 2006.
- 53 Interview med kommunikationschef hos NRGi Per Svendsen, maj 2008.
- 54 Kjeld Aagesen: »Elselskab med en uhensigtsmæssig ejerform«, *Århus Stiftstidende*, 24.1.2006, s. 11.
- 55 Niels Torben Bundgaard: »Debat: NRGis udfordring«, *JP Århus*, 30.12.2005, s. 10.
- 56 Jens Forchammer: »Andelsselskab eller aktieselskab«, *Århus Stiftstidende*, 5.2.2006, s. 19.
- 57 Frank Jensen: »Demokratiet skal bevares«, *JP Århus*, 7.2.2006, s. 10.
- 58 Afskrift af forhandlingsprotokollen: ekstraordinært bestyrelsesmøde den 30. januar 2006.
- 59 Jens Bigum: »Andelsselskaber kontra aktieselskaber: resumé af indlæg på efterårsseminariet«, *Tidsskrift for Landøkonomi*, Årg. 191, nr. 4, 2004.
- 60 Interview med bestyrelsesmedlem hos NRGi 2000-, Jørgen Katholm, juni 2008.

Det danske ølmarked 1899-1940 set fra Viborg

A/S Bayerisk- og Hvidtølsbryggeriet Odins kamp for overlevelse på det danske ølmarked

AF MIKKEL KIRKEDAHL LYSHOLM NIELSEN

I Viborg, hvis industrielle sektor har været mindre end provinsbyer af tilsvarende størrelse, lå omkring år 1900 flere ølbryggerier. Kun et enkelt af disse overlevede og fortsatte sin virksomhed indtil slutningen af 1900-tallet. Bryggeriet hed Odin og blev grundlagt på privat basis allerede i 1832, men som følge af industrialiseringens øgede krav om kapital overgik det i 1899 til aktieselskabsformen. I nærværende artikel vil der blive foretaget en analyse af bryggeriet Odins udvikling i årene fra aktieselskabets stiftelse i 1899 til 1940, da den tyske besættelse af Danmark ændrede vilkårene for dansk erhvervs- liv. Artiklens fokus vil ligge på forholdene for et bryggeri i provinsen og ledelsens handlemuligheder på det danske ølmarked.

Indledning

Historikeren Ole Hyldtoft påpegede i 1987, at de industrihistoriske undersøgelser af bryggeriindustrien var koncentreret om hovedstadens store bajerskøl-bryggerier og overvejende beskæftigede sig med tiden før 1914.¹ Siden da er tomrummet dog begyndt at fyldes i form af f.eks. værker om Albani Bryggerierne, Bryggeriforeningens 100 års jubilæumsudgivelse og flerbindsværket om dansk industri efter 1870. Det er endnu overvejende bryggeriindustriens større aktører, der således er beskrevet, og de mindre bryggeriers historie har primært været overladt til lokalhistorikere eller ølentusiaster. Denne undersøgelse af et provinsbryggeris udvikling i perioden 1899-1940 kan forhåbentlig bidrage til at nuancere billedet af vilkårene for en mindre virksomhed i bryggeriindustrien.

Nærværende artikel forsøger altså at give et indblik i den danske ølhandel i første del af 1900-tallet set fra en af markedets mindre aktører i provinsen. Målt på salg og markedsandele på landsplan var bryggeriet Odin fra Viborg en lille aktør. Markedet for salg af øl var allerede den-

gang domineret af de københavnske bryggerier Carlsberg og Tuborg, som i den behandlede periode fra 1899-1940 på landsplan havde markedsandele på langt over 70 %. I provinsbryggeriet Odins allerbedste år i perioden kunne bryggeriet tegne sig for 1 % af det landsdækkende ølsalg, men det var kun kortvarigt. I den eksisterende litteratur om virksomheden er en stor del af den behandlede periode generelt blevet betegnet som en nedgangsperiode. Det er derfor hensigten med artiklen at kaste lys over udviklingen og udpege årsagerne hertil. Særligt ejernes (bestyrelsens) og den daglige ledelses rolle i udviklingen vil blive gjort til genstand for analyse.²

Som nævnt koncentrerer artiklen sig om perioden 1899-1940. Kildematerialet udgøres overvejende af A/S Bayersk- og Hvidtølsbryggeriet Odins regnskaber og bestyrelsesprotokoller. Således bliver bryggeriets historie inden etableringen som aktieselskab i 1899 samt forholdene under Besættelsen og den efterfølgende vej mod lukningen af bryggeriet i 1988 ikke underkastet en egentlig analyse. Kildematerialet fra tiden inden oprettelsen af Aktieselskabet Bayersk- og Hvidtølsbryggeriet Odin i 1899 er stort set begrænset til nogle få efterretninger om ejerskifter, kortfattede håndskrevne overleveringer samt avisnotitser og -annoncer. Som følge af klausulering af materialet lader en redegørelse for tiden efter 1940 sig vanskeligt gøre på baggrund af arkivalierne i bryggeriets arkivfond, og materialet efter 1940 er af en karakter, som ikke fordrer en fortsættelse af den nærværende analyse. Derfor berøres tiden før og efter analysen kun i korte træk.

Bryggeriet Odin før 1899

I dag eksisterer bryggeriet Odin ikke længere. Ikke desto mindre kan det lade sig gøre at købe en Odin Pilsner i hele landet. Det er en følge af en lang centraliseringsproces i den danske bryggeribranche, hvor størstedelen af de mindre provinsbryggerier har måttet kæmpe imod lukning eller opkøb.

Historien om bryggeriet Odin begynder på et tidspunkt, hvor den danske ølproduktion endnu ikke var blevet industrialiseret. Bryggeriet startede i Store Sct. Mikkels Gade 7 i Viborg, hvor Chresten Olesen 3. december 1832 begyndte at brygge øl (hvidtøl og overgæret øl). Årstallet anvendte bryggeriet i øvrigt flittigt i løbet af 1900-tallet, når man markedsførte sig som landets ældste bryggeri. Olesen drev virksomheden indtil sin død i 1847, hvorefter hans enke fortsatte driften af bryggeriet, indtil hun i 1850 solgte det til svigersønnen Carsten Brodersen. Han for-

Bryggeriet Odins ølkusk på vej ud på sin rute i slutningen af 1890'erne. Foto: Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

søgte sig uden succes som den første på bryggeriet med produktion af undergæret bajersk øl – en øltype, som i modsætning til overgæret øl og hvidtøl er resultatet af en langt mere udstyrs- og kapitalkrævende bryggeproces. Under Brodersens ledelse blev bryggeriet udvidet i en sådan grad, at økonomien løb løbsk. Herefter undergik bryggeriet en række ejerskifter, indtil cand. pharm. Theodor Lilienskjold i 1868 valgte at købe det og samtidigt annoncerede, at bryggeriets navn fra nu af var Odin.³ Tiden under Lilienskjolds ledelse fremstår i øvrigt som god for bryggeriet.⁴ En væsentlig del af forklaringen på bryggeriets positive udvikling i denne periode er de årlige militærøvelser ved det nærliggende Hald med titusinde soldater i årene 1868-1880. De var en god indtægtskilde for Viborgs næringsdrivende og aftog en pæn del af bryggeriet Odins produktion.

Bryggeriet var imidlertid ikke Viborgs eneste. I 1873 fandtes fem bryggerier i byen, heraf tre, som udelukkende producerede hvidtøl. Odins sidste lokale konkurrerende bajerskøl-bryggeri lukkede i 1891.⁵

Under Lilienskjold gennemgik bryggeriet flere moderniseringer, og han kunne lancere sin bajerske øl i 1869. Hidtil havde bryggeriet været i

besiddelse af en hestedreven maltknuser, og Lilienskjold udvidede bl.a. drivkraften med installationen af en 35 hk gasmotor i 1874. Ti år senere – i 1884 – gjorde etableringen af en aftapningsanstalt det muligt for bryggeriet selv at levere en del af øllet på flasker.⁶ Bryggeriets produktionskapacitet var således i 1883 på 5.000 tønder bajersk øl ud over den betydelige mængde hvidtøl, som også blev solgt til forbrugerne. Enken efter Th. Lilienskjold antog i 1885 fhv. godsejer Vald. Schmidt som brygger og daglig leder af bryggeriet. Samme år blev gasmotoren i øvrigt udskiftet med en dampmaskine fra den lokale fabrikant Schneevoigt. Schmidts kompetencer udi bryggeridriften var dog af begrænset omfang, og i 1890 havde han kørt virksomheden i sæk. Bl.a. havde direktørerne Kaaber og Morthensen fra De Danske Maltfabrikker pga. manglende betalinger for leveret malt en stor pant til gode i bryggeriet i Store Sct. Mikkels Gade 7, og som følge heraf overtog de ejerskabet af bryggeriet. I 1891 ansatte de den unge brygmester C. E. Pehrsson til at forestå den daglige ledelse.⁷ Pehrsson var uddannet hos Tuborg, som i 1880 havde revolutioneret det danske ølmarked ved at introducere en ny bajerskøltype. Frem for den mørke og sødlige lagerøl lagde Tuborgs første brygmester Bekkevold produktionen an på den lysere og vinøst smagende pilsner, som i løbet af få årtier skulle blive de øldrikkende danskeres absolutte favorit blandt de bajerske øltyper.⁸ I 1897 tog Bryggeriet Odin et nyt bryghus i anvendelse, og Pehrsson kunne sende Viborgpilsneren på markedet for at opfylde forbrugernes ønsker på bekostning af lagerøllet.⁹

Odins overordnede udvikling 1899-1940

I 1899 besluttede de københavnske maltgrossister at lade bryggeriet overgå til aktieselskabsformen, og selskabet fik navnet A/S Bayersk- og Hvidtølsbryggeriet Odin. Brygmester Pehrsson fortsatte den daglige ledelse som direktør, og en fem mand stor bestyrelse, bestående af de ovennævnte maltgrosserere samt tre mænd fra Viborgs erhvervsliv, blev nedsat til den overordnede styring af selskabet. Der skulle i de følgende år vise sig at opstå flere konflikter mellem de lokale og de københavnske bestyrelsesmedlemmer. Ikke sjældent vidner bestyrelsesprotokollen om modsatrettede brevvekslinger mellem landsdelene. Lidt firkantet sagt vægtede de københavnske grosserere og deres efterfølgere i høj grad aktieudbytterne og det mere kortsigtede økonomiske udkomme, mens den øvrige bestyrelse forsøgte at sikre virksomhedens fortsatte drift i Viborg. Afgørelserne blev derfor ikke sjældent truffet ved brug af afstemning, og eftersom der på dette tidspunkt var to københavnske medlemmer og tre

medlemmer fra Viborg i bestyrelsen, gik beslutningerne oftest i retning af de lokales ønsker.

Under direktør Pehrssons ledelse udviklede aktieselskabet sig på flere fronter. Man fortsatte moderniseringen og installationen af ny teknik, og fra 1910 producerede man ligeledes mineralvand. Der blev også opført et helt nyt tapperi, hvilket betød, at der nu var aftapningskapacitet til bryggeriets samlede produktion. Moderniseringen betød også, at brygværket blev fornyet og lagerkældrene udvidede. Særligt de første år efter dannelsen af aktieselskabet var præget af nyanskaffelser og indførelse af ny arbejdsbesparende teknik.

Resten af perioden indtil 1940 forsøgte bryggeriet overvejende at opretholde sin standard og følge med i den almindelige tekniske udvikling. I store træk fulgte bryggeriet den generelle udvikling i den danske bryggeribranche, og også periodens øgede standardisering inden for branchen indvirkede på de teknologiske tiltag. Maskinkraften blev øget, og elektriciteten vandt ligesom i den øvrige industri frem i forhold til dampen. Odin hørte dog ikke til de mest mekaniserede bryggerier målt i hestekræfter. Bemærkelsesværdigt er det også, at man, da bryggeriets eget malteri i 1907 nedbrændte, ikke opførte et nyt.¹⁰ Med hensyn til lokal konkurrence var byens øvrige (hvidtøls)bryggerier efterhånden lukket, idet den sidste konkurrent drejede nøglen om i 1917, hvorefter der kun var to mindre mineralvandsproducenter samt naturligvis forhandlere af udenbys produkter at forholde sig til.¹¹

I 1923 døde aktieselskabets direktør Pehrsson og herefter fulgte en kriseperiode. Årene forinden havde voldsomme udbytteudbetalinger på op til 25 % og deraf følgende manglende midler til modernisering slået bunden ud af bryggeriets økonomi. Den nye daglige ledelse blev opspaltet i en brygmester og en salgsdirektør, som dog skulle gå en svær tid i møde. I løbet af 1920'erne og 1930'erne måtte aktiekapitalen nedskrives og omstruktureres flere gange, og den lokale filial af Handelsbanken måtte veksle sit tilgodehavende i bryggeriet til aktier. Modernisering var der ikke mange midler til, og hård konkurrence i kombination med almindelig økonomisk afmatning og afgiftsstigninger betød, at Odins salg faldt fra 1920'erne.¹² Bestyrelsens sammensætning kom efterhånden til at bestå af mere lokale kræfter uden specialviden om bryggeribranchen, idet de københavnske maltgrossister langsomt trak sig ud af ejerskabet, og bestyrelsessammensætningen kom på den måde til at ligne bestyrelserne i samtidens typiske mindre aktieselskab.

Med en salgsdirektør og skiftende brygmestre skulle ledelsen nu forsøge at få bryggeriet på ret kurs igen. Det viste sig at være vanskeligt.

1920'ernes og 1930'ernes kriser betød, at bestyrelsen for bryggeriet tog kontakt til Bryggeriforeningen, hvis tekniske udvalg udarbejdede en undersøgelse af Odins økonomi. Resultatet blev en række rationaliserings-tiltag i slutningen af perioden af såvel produktionsmæssig som administrativ karakter. I den forbindelse besluttede bestyrelsen at sammenfatte direktørens og brygmesterens opgave i én stilling, så man fik en ledelsesstruktur lig billedet i bryggerier af lignende størrelse. I 1930'ernes sidste år blev Odins brygmester Carl Mordhorst derfor også overdraget det overordnede ansvar for virksomheden og dens forestående istandsættelse, da bestyrelsen valgte at antage ham som direktør.¹³

Ølmarkedet 1899-1940

Hvordan så det danske ølmarked ud set fra Odins position? I det følgende redegøres indledningsvist for markedsandelene på ølmarkedet i perioden. Af disse vil det fremgå, hvordan provinsbryggeriet klarede sig på markedet. Efterfølgende forsøges bryggeriets forhold til markedets væsentligste aktører belyst. Herefter vendes blikket mod reguleringer, konkurrenter og samarbejdspartnere på udbudssiden. I lyset af disse forhold vil Odinbestyrelsens sammensætning og handlekraft ligeledes blive forsøgt inddraget.

Markedsandele

Konkurrencen var hård på det danske marked for øl. Udviklingen fremgår tydeligt af markedsandelene.¹⁴ Provinsbryggerierne, som op til år 1900 havde magtet at erobre ca. 30 % af markedet for det bajerske øl, fastholdt (bortset fra et mindre dyk i årene umiddelbart efter århundredeskiftet) og styrkede endda svagt denne position gennem det første årti.¹⁵ Bryggeriet Odin fulgte denne tendens ved at øge sin markedsandel for skattepligtigt øl og gjorde det med en noget højere vækstrate, så bryggeriet i samme årti gik fra at øge sin markedsandel fra 0,7 % til 1 % på landsplan. Ved indgangen af perioden var der 45 bryggerier, som producerede skattepligtigt øl. I 1910 var dette tal faldet til 37.¹⁶ Når der ses bort fra Carlsberg og De Forenede Bryggerier (DfB), som i det første årti sad på omkring de 70 %, skulle det store flertal af provinsbryggerier konkurrere om de sidste 30 %. Denne gruppe var en uhomogen størrelse. F.eks. lå det fynske bryggeri Albanis salg af skattepligtigt øl i periodens første årti på mellem 40.000 og 50.000 hl, hvilket svarer til omkring 15 % af provinsbryggeriernes salg (eller 5 % af det landsdækkende salg).¹⁷ Heroverfor stod bryggerier som f.eks. Odin, der omkring 1909 nåede op på 3,1 % af provinsbryggeriernes markedsandel.¹⁸

Provinsbryggeriernes fremgang i markedsandele tilskrives to årsager. I begyndelsen af 1900-tallet fordi de nogenlunde fastholdt det kvantitative salgsniveau, og fra 1902-10 simpelthen fordi de øgede salget. Årsagerne til denne forskydning i markedsandelene kan formodentlig ikke begrundes med provinsbryggeriernes øgede anvendelse af konkurrencekneb i de år, hvor Danmarks bryggerier ikke var underlagt en landsdækkende overenskomst. Det ville ellers være nærliggende, idet De samvirkende Bryggerier i København i perioden uden landsdækkende aftale jo fortsat var bundet af de indbyrdes aftaler. Derimod ser Carlsberg Bryggeriernes svækkelse pga. drifts- og produktionsomlægning i perioden 1903-1908 samt et sammenfald mellem en tilsyneladende forbrugsfremgang i pro-

Den hårde konkurrence på ølmarkedet fordrede synlighed. Bryggeriet Odins markedsføring var tosporet. Uden for det lokale salgsområde agiterede man for produkternes kvalitet og henviste gerne til medaljer og hædersbevisninger, mens man i Viborg appellerede til lokalpatriotismen på biler, gavle og i annoncer. Billedet her er fra Viborg, hvor bl.a. mottoet Støt vor by - Forlang Odin Øl skulle prentes ind i viborgensernes bevidsthed. Ølbil fra A/S Bajersk og Hvidtølsbryggeriet Odin, 1925. Foto: Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

vinsen og et fald i det københavnske salg i 1905-1906 ud til at være årsag til forskydningen af markedsandele.¹⁹

Krigsårene og mellemkrigsårene var derimod ikke gode år for provinsbryggerierne. Fra 1913-1914 til 1920-1921 faldt provinsbryggeriernes markedsandele fra 29,3 % til 19,8 % på grund af De samvirkende Bryggeriers øgede salg i netop provinsen.²⁰ Odins salg af skattepligtigt øl faldt også i denne periode, fra 8.700 hl til 5.500 hl efter at have toppet med over 9.000 hl i årene 1908-1909 og 1910-1911. Faldet var relativt større end de samlede provinsbryggeriers, og bryggeriet Odins andel af provinsbryggeriernes markedsandel faldt fra over 3 % til under 2 % (eller fra 1 % af landssalget i 1913-1914 til 0,4 % i 1920-1921).²¹

I 1920'erne og 1930'erne oplevede provinsbryggerierne endnu et fald i salget, og deres markedsandele blev yderligere reduceret til omkring 14-15 %. Arbejderbryggeriet Stjernens indtræden på markedet har øjensynligt flyttet markedsandele fra provinsbryggerierne.²² I 1920'erne svingede Odins salg af skattepligtigt øl mellem 4.000 hl og 6.200 hl. Salget var lavest i slutningen af årtiet. Det generelle fald i provinsbryggeriernes salg betød derfor, at Odin genvandt en del af sine markedsandele heri. På landsplan tabte bryggeriet dog terræn til de københavnske bryggerier og endte med at have en markedsandel på 0,3 %.²³

I periodens sidste årti fortsatte Odins salg overordnet med at falde. Særligt nogle af 1930'ernes første år var hårde, med salgstal omkring 3.000 hl. Den efterfølgende optur i 1934-1935, hvor bryggeriet solgte næsten halvanden gang så meget skattepligtigt øl (4.400 hl), var en engangsforestilling, og hen mod 2. Verdenskrig lå salget atter under 4.000 hl. Der kan være flere årsager til denne forskydning. En forklaring lyder på, at stadigt flere unge mennesker i 1930'erne flyttede ind til byerne og industriens arbejdspladser. En distancering mellem land og by var dermed i gang. Særligt hovedstaden ekspanderede, hvilket kom de københavnske bryggerier til gode på bekostning af provinsbryggerierne. Der var forskel på livsstilen i København og provinsbyerne. Arbejderne i København købte i 1939 dobbelt så mange øl og sodavand som arbejderne i provinsen.²⁴

Skal man sammenfatte udviklingen i Odins markedsandele, var årene omkring 1910 bryggeriets salgsmæssigt bedste år i den her behandlede periode. Både markedsandele og det kvantitative salg toppede her. Til gengæld nåede både salg og markedsandele et lavpunkt i årene omkring 1932-1934. På det tidspunkt solgte man kun en tredjedel af den mængde, man havde solgt i de gode år omkring 1910. På trods af et lidt bedre salg øgedes markedsandelene på landsplan ikke i resten af perioden. Nærværende afsnit afslører således, at bryggeriet Odin overordnet klarede sig

fortsat dårligere på ølmarkedet gennem perioden 1899-1940. Nedenfor vil der blive givet en række bud på, hvorfor det gik sådan, og indledningsvist bliver omtalt hvilke midler, bryggerierne anvendte i kampen om markedsandelene.

Konkurrencen på det danske ølmarked

For provinsbryggerierne var situationen på det danske marked for øl sådan, at man ikke blot var presset af konkurrencen fra de store københavnske bryggerier Carlsberg og DfB, men også af andre provinsbryggerier, som søgte at vinde markedsandele uden for lokalområdet. Konkurrencen manifesterede sig ikke blot i forsøg på at underbyde konkurrerende bryggeriers priser. Annoncer og etiketter blev udnyttet på forskellig vis i kampen om markedsandele. F.eks. kunne man søge at få sine egne produkter til at ligne de mere populære. Således henvendte f.eks. De Forenede Bryggeriers sagfører sig til Odins bestyrelse med anmodning om, at viborgenserne ændrede benævnelsen af *Viborg Krone Pilsnerøl*, hvis navn lå for tæt på et af DfBs produkter.²⁵ I avisannoncer agiterede bryggerierne til tider direkte imod hinanden frem for blot at fremhæve kvaliteten af deres produkter. I bryggeriet Odins tilfælde kan det bl.a. nævnes, at det følte sig nødsaget til at fremkomme med en annonce, som oplyste priserne på bryggeriets maltpræparater, men også beskyldte en konkurrent for at have spredt usande rygter om produkterne.²⁶ Gennem hele perioden fremgår det af forhandlingsprotokollerne, at fokus på reklame øges, ligesom bestræbelserne på at vinde markedsandele fik repræsentationsudgifterne til at løbe løbsk. Det var ikke blot forbrugerne, man forsøgte at overbevise. Gennem gaver, rabatter og andre ydelser forsøgte bryggerierne at vinde forhandlernes gunst og således tilskynde dem til at øge salget af netop deres produkter. Udskænkingsstederne prøvede man også at få indflydelse over. I England var det udbredt, at bryggerierne købte serveringsstederne for herefter at bestemme, at konkurrenternes øl ikke måtte serveres, og også de danske bryggerier forsøgte sig med lignende magtovertagelser. I Bryggeriet Odins arkiv findes en lang række eksempler på, at bryggeriet ydede vigtige lån til dets forhandlere. Disse fremgår bl.a. af debitorlister og bestyrelsesprotokoller. På den måde investerede man så at sige i omsætningen af sine egne produkter ved at holde liv i forhandlerleddet.

Samarbejde og markedsregulering

Ud over konkurrencesituationen var markedet i hele perioden præget af konjunkturudviklingen og den statslige afgiftspolitik; det aflæses dog

ikke tydeligt i analysen af markedsandele, fordi denne regulering ramte bredt.²⁷ Der var blandt bryggerierne i Danmark tiltag til at regulere den hårde konkurrence fra den behandlede periodes start. Samarbejde eller sammenslutninger af bryggerier blev indgået for at regulere markedet. Et samarbejdsforum blev Bryggeriforeningen, som havde flere kasketter på. Ud over funktionen som arbejdsgiverforening som modtræk til organisering af bryggeriarbejderne fungerede den som brancheforening og beskæftigede sig bl.a. med reguleringen af branchens konkurrencemetoder. Allerede ved stiftelsen i 1899 indgik medlemmerne den første femårige prisaftale. En årsag til prisaftalen var, at omsætningen var blevet sat tilbage efter indførelse og forhøjelse af ølskatten i 1890'erne. Det forhøjede omkostningsniveau blev dog ikke dækket fuldt ud af den prisforhøjelse, som blev resultatet af prisaftalen. De københavnske bryggeriers stærke stilling blev der ligeledes taget hånd om i aftalen. Ønskede et københavnsk bryggeri at starte salg i et område, forpligtedes det til at tage minimum samme priser som eventuelle øvrige københavnske konkurrenter eller mindst holde de højeste priser, som andre bryggerier tog. Provinsbryggerier, som søgte nye salgsområder, måtte holde samme pris som det største lokale bryggeri. Bryggerierne sikredes på denne måde i lokalområdet mod at blive underbudt af andetstedsfra kommende bryggerier.²⁸ Der måtte ikke gives nogen form for rabatter på disse faste priser, ej heller gaver eller lignende. Bryggerierne stilledes til ansvar for, at kuske og depoter ligeledes levede op til aftalens forpligtigelser.²⁹ I forbindelse med prisaftalen 1899 indførtes også en voldgift til afgørelse af konkurrencestridigheder.³⁰ Aftalen ophørte 1. oktober 1904, og de københavnske bryggerier havde meldt ud, at de ikke ønskede at forlænge aftalen, og provinsbryggerierne kunne ikke opnå en prisoverenskomst. I tiden uden prisaftale udviklede der sig forskellige prisniveauer i de forskellige landsdele. Samtidigt gik forbruget ned, råvarepriserne steg, og der var tiltagende rygter om endnu en afgiftsforhøjelse. Disse rygter virkede som katalysator for en aftale om prisforhøjelse indgået i de sidste dage af 1911, som tillige var forudsætningen for en ny landsdækkende prisaftale. Bryggerierne skulle nu tage samme pris for øl frit leveret til deres kunder. Det københavnske øl, som blev solgt uden for København og omegn, skulle være en øre dyrere, og kom således til at koste mere end de lokale provinsbryggeriers. For ikke at undergrave aftalen blev der fastsat et regelsæt vedrørende de tidligere nævnte rabatter, gaver og andre ydelser. Det blev også i samme anledning forbudt for bryggerierne at låne penge ud til kunder samt kautionere for disse. I reglerne blev der også taget højde for, at øltappernes etiketter ikke måtte kunne forveksles

med bryggeriernes originalaftapninger, og depoternes adfærd blev også reguleret.³¹

I forbindelse med den første prisaftales ophør i 1904 forudså man naturligvis en skærpet konkurrencesituation, og man forsøgte at finde andre løsninger. I sommeren 1904 forsøgtes derfor en fusion af 28 provinsbryggerier. En stærkere integration og samling af provinsens kræfter skulle sikre provinsbryggeriernes fremtidige markedsandele over for de københavnske mastodonter. Bryggeriforeningens juridiske konsulent, overretssagfører Levysohn, og bryggeridirektør Jørgensen fra Slagelse stod i spidsen for det aktieselskab, der skulle overtage bryggerierne og begrænse overkapaciteten i branchen.³² Odin var blandt de 28 provinsbryggerier, som indvilgede i fusionsforhandlingerne. Bryggeriets direktør Pehrsson berettede efter et møde i København positivt over for Odins bestyrelse om planerne for at danne en modvægt til de københavnske bryggeriers konkurrence, og kun et enkelt af de lokale bestyrelsesmedlemmer afviste tankerne om indlemmelsen i det nye aktieselskab.³³

Fra Odinbestyrelsens forhandlingsprotokol foreligger der udførlige oplysninger om fusionsforhandlingerne fra Konrad Levysohns udspil til den endelige godkendelse af en slutseddel. Bryggeriets bestyrelse som helhed var ikke uvillig til at lade bryggeriet glide af hænde, og det lykkedes at indgå en aftale, hvor i hvert fald den lokalt forankrede del af bestyrelsen betingede sig, at det lokale anlæg måtte fortsætte sin drift i byen. De københavnske storaktionærer har formodentlig set fusionen som en god mulighed for at realisere deres indestående i bryggeriet. Oprindeligt var bestyrelsens medlemmer pålagt stramme restriktioner ved en afhændelse af virksomheden, men disse blev forhandlet til en for dem større bevægelsesfrihed.³⁴ Manglende velvilje hos et flertal af de involverede bryggerier resulterede dog i, at bestræbelserne på at øge integrationen af provinsbryggerier i sidste ende strandede.³⁵

Provinsens indflydelse blev dog også senere forsøgt styrket. I 1908 dannedes en fraktion af Bryggeriforeningen, idet provinsbryggerier fra Bryggeriforeningen sluttede sig sammen i Dansk Provinsbryggeriforening, og Bryggeriet Odin deltog i samvirket fra starten.³⁶ Man stod således stærkere samlet over for de københavnske bryggerier. Samarbejdet var præget af mindre integration end det tidligere forsøg på at etablere et fælles selskab, men medvirkede bl.a. til at sætte skub i forhandlingerne om regulering og prisaftalen af 1911, ligesom provinsbryggeriernes repræsentation i Bryggeriforeningens bestyrelse blev styrket.³⁷

Møderne i Bryggeriforeningen kunne dog ikke dæmme op for den hårde konkurrence bryggerierne imellem, hvor bryggerierne fortolkede for-

eningens vedtægter meget vidtgående. Antallet af sager vedrørende overtrædelse af spillereglerne steg da derfor også i slutningen af den her behandlede periode op gennem 1930'erne.³⁸ Ud over at der i en stor del af tiden mellem 1905-1939 trods alt var en vis regulering af markedet gennem aftaler i Bryggeriforeningen, begyndte foreningen i stigende grad centralt at forhandle overenskomster med Dansk Bryggeriarbejderforbund.³⁹ Ligeledes arbejdede bryggerierne sammen om en emballagestandardisering, efterhånden som det blev teknisk muligt. Med en ensartning af emballagen lettedes særligt øhandlernes arbejde. En vedvarende udgiftspost på Odins regnskaber og en tilbagevendende genstand for diskussion i bestyrelsen var den store mængde udestående emballage, som man havde svært ved at inddrive fra forhandlerne. Ved afslutningen af driftsåret 1921-1922 30. september 1922 repræsenterede emballagen således ca. 20 % af balancens aktiver.⁴⁰ Årene igennem appellerede bestyrelsen derfor til direktør og repræsentanter om at løse problemet. I slutningen af 1930'erne intensiverede bryggeriet kravet om tilbagelevering af brugt emballage over for forhandlerne. En kortvarig overgang blev forholdet mellem bryggeri og visse forhandlere så anstrengt, at sidstnævnte truede med at stoppe forhandlingen af bryggeriets produkter, hvis Odin krævede den udestående emballage realiseret.⁴¹ Den årelange indsats skulle dog først for alvor bære frugt med udefra kommende hjælp. I samarbejde med de udenbys bryggerier, som havde depoter i byen, kunne Odin i 1940 iværksætte en fælles kampagne for at inddrive emballagen hos forhandlerne. Det førte tilsyneladende til forståelse for bryggeriernes krav på tilbagelevering eller erstatning for emballagen.⁴² Også på lovgivningsområdet sikredes bryggerierne sidst i den her behandlede periode ejerskabet til flasker og navnemærkede kasser, så man efterhånden løste bryggeriernes problemer med udestående emballage. Herved bremsede man for andre næringsdrivendes handel med f.eks. brugte ølflasker, der kunne bruges til opbevaring af andre væsker eller sælges tilbage til bryggerierne.⁴³

Uden for ovennævnte formaliserede samarbejde indgik Odin gradvist også i snævrere cirkler. I forbindelse med redningen af virksomhedens økonomi og produktionsapparat begyndte bestyrelsen i løbet af 1930'erne at inddrage andre bryggerier i indhentningen af viden. Det foregik dels ved uformelle møder med personer fra enkelte bryggerier og dels med Bryggeriforeningens tekniske udvalg, som skulle lede bryggeriet gennem den truende økonomiske krise. Som eksempel på mere uformel vidensdeling kan det nævnes, at man forsøgte at løse problemet med den store andel af udestående emballage gennem direktørens kontakt med andre

bryggerier.⁴⁴ Ligeledes havde direktøren kollegiale besøg af bl.a. bryggeridirektør Færch fra bryggeriet Slotsmøllen i Kolding for at drøfte bryggeriets tekniske og økonomiske anliggender. Således kunne ledelsen f. eks. konkludere, at Odin pga. forældet tappemaskineri havde en udgift pr. flaske, som var knap tre gange så høj som øvrige bryggeriers udgifter.⁴⁵

Andre former for faste samarbejder, som Bryggeriet Odin var involveret i, var samarbejdet med den lokale filial af Handelsbanken, som med lån og kreditter gennem hele perioden sikrede bryggeriets økonomiske overlevelse. Samarbejdet blev i øvrigt sat på spidsen i kriseårene i 1930'erne, da filialen på grund af bryggeriets pressede økonomi måtte indhente tilladelse fra hovedsædet i København til at fortsætte samarbejdet og yde bryggeriet den nødvendige hjælp til løsning af akutte tekniske problemer. Herefter blev økonomistyringen strammet op, og bryggeriets ledelse måtte finde sig i at skulle aflægge månedlige rapporter til banken om de økonomiske tilstande.⁴⁶ Det var ligeledes Handelsbankens betingelser om fremtidig overskud på driften for fortsat finansiering samt Bryggeriforeningens vejledning og økonomiske tilskud, som i slutningen af perioden førte til bryggeriets modernisering under brygmester Carl Mordhorst.⁴⁷

Som ovenfor skildret involverede Odin sig således i formelle og uformelle samarbejder. Det skete dels som værn mod den voldsomme konkurrence og udfordringer som konjunktursvingninger og offentlig afgiftspolitik og dels i forbindelse med tilegnelse af knowhow og finansiering.

Odins handelsområder og distributionsforhold 1899-1940

Bryggeriets transportmuligheder og -midler

Viborgs industri kunne som helhed have ønsket sig en bedre geografi. Grundlaget for industri og handel skulle findes i en relativt tyndt befolket landsdel. Infrastrukturen led herunder, og der var f.eks. ikke umiddelbar adgang til en industrihavn, ligesom byen ikke var tilknyttet Statsbanernes stamjernbane, men måtte nøjes med at ligge på den jyske tværbane.

En række fotografier vidner om Odins ølvogne og -heste både i tiden før og under den her behandlede periode. Omkring år 1900 havde bryggeriets staldplads til seks heste, og bestyrelsesprotokol samt regnskabsmateriale for de omkringliggende år giver ikke indtryk af, at virksomheden har rådet over andet end hestetrukne køretøjer til distribution af bryggeriets produkter på dette tidspunkt. I tilgift hertil optræder dog en

stærkt stigende udgiftspost kaldet *fragt* i regnskaberne. I det følgende vil virksomhedens skifte fra hestetrukken til motoriseret transport blive gennemgået.

Den fortsatte videreudvikling af de nye produktionsmuligheder, der var fremkaldt af elektriciteten og eksplosionsmotoren, øgede disses betydning i 1920'ernes industrialiserede lande. Elforsyningen udbredtes, og brændselsøkonomiske tiltag gjorde priserne konkurrencedygtige. Masseproduktionen af eksplosionsmotorer til biler lettede transportomkostningerne særligt i områder, som ikke var betjent af jernbaner eller havne.⁴⁸ Til trods for, at Viborg havde adgang til jernbanenettet, er det umiddelbart intetsteds antydnet, at Odin anvendte denne transportform til distribution af virksomhedens varer i større omfang. Et større bryggeri som Albani havde derimod egne togvogne, anskaffet i 1929.⁴⁹ Men at der ikke udtrykkeligt nævnes togtransport i de anvendte kilder vedrørende Odin betyder naturligvis ikke, at bryggeriet ikke har benyttet sig af denne

Bryggeriet Odins andel af motorkøretøjer var væsentligt mindre end på sammenlignelige bryggerier. Det medvirkede til, at selvom Odins distributionsområde blev større, øgede de relativt få salgsvogne ikke salget. På fotografiet præsenterer de stolte chauffører bryggeriet Odins vognpark år 1932. Foto: Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

transportform. En del af de i driftsregnskaberne noterede udgifter til *fragt* kan sagtens indeholde udgifter til dette. Et produkt som tørv, som bryggeriet var storforbruger af, blev f.eks. fragtet til Viborg med tog fra det nærliggende Sparkjær.

Af bryggeriets driftsregnskaber kan man læse, at Odins egen transportudrustning skiftede karakter i 1922, hvor posten automobilhold for første gang optræder. Transportafdelingen udgjordes således i 1920'erne både af hestekøretøjer og automobiler.⁵⁰ Navnlig flåden af sidstnævnte blev udbygget i løbet af dette årti.⁵¹ I slutningen af årtiet forhandlede bestyrelse og direktion derfor om at bytte de tilbageværende heste ud med endnu en bil, da de mente, at der herved kunne opnås en besparelse og effektivitetsforøgelse.⁵² Bilen blev indkøbt i juni 1930, mens Odins sidste bryggerheste og hestevogne ikke blev solgt før efter den travle sommersæson.⁵³

Transportafdelingen hos Odinbryggeriet undergik dermed i løbet af 1920'erne en væsentlig forandring. Fra at være baseret på hestenes trækraft i begyndelsen af årtiet, var virksomhedens distribution i 1930 fuldt ud motoriseret. Bryggeriets bestyrelsesprotokoller vidner også om gentagne overvejelser omkring andre muligheder for yderligere at sænke omkostningerne til transport og fragt. I takt med, at man lærte de forskellige malttypers egenskaber at kende, havde bryggerierne føjet mindre mængder tyske malttyper til den danske malt ved brygning af lager- og pilsnerøl.⁵⁴ De tyske malte kunne give øllet bestemte egenskaber som f.eks. et bedre skum eller en længere holdbarhed. Men i 1932 drøftede bestyrelsen for Odin muligheden for i højere grad at anvende dansk malt frem for den udenlandske. Dels var den danske malt på daværende tidspunkt billigere end den tyske, og dels ville transportomkostningerne kunne reduceres. Faktisk overvejede bestyrelsen at anvende bryggeriets lastvogn til at fragte malt med tilbage fra malterierne i Grenå og Ebeltoft, når ølkusken alligevel havde været i disse byer med friske forsyninger af øl. I første omgang skønnedes besparelsen til at være på omkring 1.000 kroner årligt, men en nøjere beregning viste i stedet et resultat på blot tre kroner, og det fremgår ikke, at forslaget blev sat i værk.⁵⁵

I løbet af 1930'erne blev vognparken i øvrigt yderligere udbygget. På spørgeskemaet fra Erhvervstællingen 1935 er det anført, at bryggeriet rådede over fem lastbiler⁵⁶, og bryggeriet fik flere biler til rådighed i slutningen af 1930'erne.⁵⁷

I 1935 var de i alt 212 danske bryggerier tilsammen i besiddelse af 507 lastbiler og 91 personbiler. Gruppen af bryggerier med 21-100 arbejdere bestod af 15 bryggerier (heriblandt Odin), som gennemsnitligt havde 9,2

lastbiler og 0,93 personbil.⁵⁸ I forhold til ovenstående oplysninger var Odins vognpark altså noget mindre end de øvrige sammenlignelige bryggeriers gennemsnit.

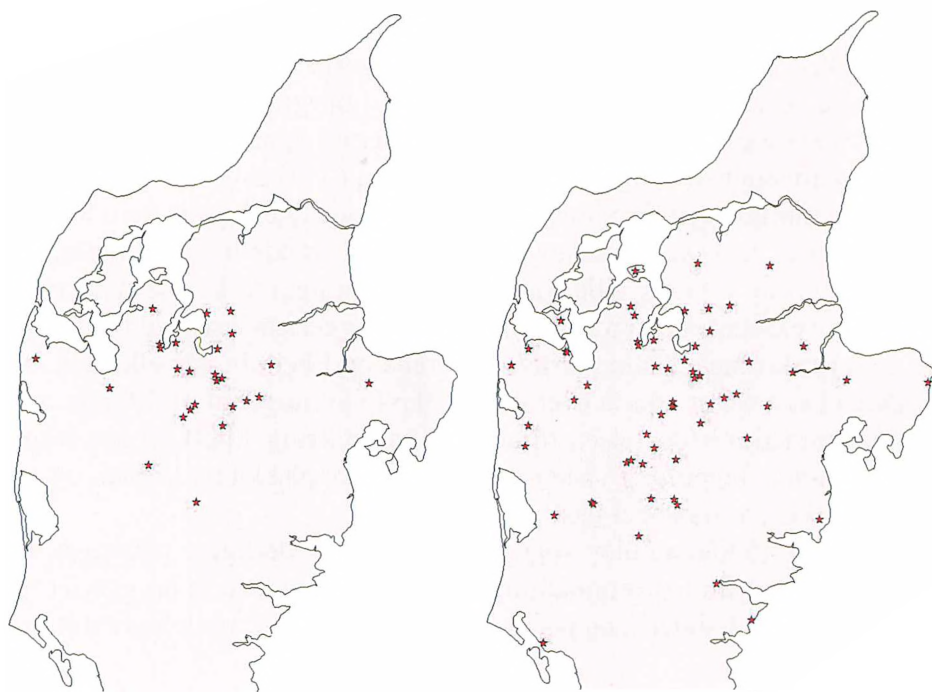
De ændrede transportforhold med et øget antal last- og varebiler havde naturligvis indflydelse på distributionen af bryggeriets varer.

Bryggeriets salgsgeografi

Af en række annoncer i aviser fra hele landet fremgår det, at Odins produkter blev solgt så langt væk fra Viborg som på Sjælland, Fyn og andre øer. Mangfoldigheden af geografiske placeringer, hvor der blev reklameret for Odins produkter, overstiger langt bryggeriets egne eksisterende optegnelser og statistikker fra samme tid.

På basis af bryggeriets statistikker over ølhandlernes salg har det været muligt at give et indtryk af udviklingen i Odins distributionsforhold som det fremgår af kortene i figur 1.

Figur 1. Odins ølhandlere i 1910 og 1925.

Kilde: Bearbejdning af bryggeriet Odins statistikker over ølhandlernes salg i Statistik over Ølhandlernes salg, 1910-1928.

Figur 1 bygger på opgivelserne for årene 1910 og 1925 i bryggeriets egne statistikker over ølhandlernes salg.⁵⁹ Der er således tale om ølhandlere eller -depoter. Figuren skal derfor ikke tages som udtryk for det faktiske antal af forhandlere af Odins produkter, der som nævnt også kunne fås på Øerne, men snarere opfattes som en indikator på udviklingen af distributionsnettet. I andre af bryggeriets statistikker over forhandlere optræder navnlig brugsforeninger og købmænd, men statistikken tæller også gæstgiverier, hoteller og fremstillingsvirksomheder samt enkelte mergellejer og lignende. Af disse er en stor del beskrevet som værende beliggende i eller umiddelbart nær selve Viborg. Størstedelen af de øvrige forhandlere er fra oplandet og omegnskommuner som f.eks. Hinge, Thorning og Rødkjærsgade, men også fjernere destinationer som Skive, Herning og København er medtaget.⁶⁰ Bryggeriet udvidede både sit salgsområde og antallet af forhandlere i løbet af perioden. Årsager til væksten i antallet af depoter samt bryggeriets større handelsområde kan bl.a. findes i den overordnede trafikudvikling. Udbygning af vejnettet og fremkomst af motoriserede lastbiler har naturligvis øget aktionsradiussen betragteligt. Som vist ovenfor var Odin imidlertid ikke i stand til at understøtte denne udvikling med egne automobiler før 1922. Det er bemærkelsesværdigt, at bryggeriets kvantitative salg faldt samtidigt med, at antallet af depoter øgedes.⁶¹ En af forklaringerne på dette kan være, at ekspansionen uden for lokalområdet kom som modsvar på en øget konkurrence på hjemmebanen fra udefrakommende bryggerier. Bryggeriets geografiske placering taget i betragtning, med et tyndt befolket opland og en ikke optimal jernbaneforbindelse, havde det måske været en fordel for bryggeriet at have investeret tidligere og kraftigere i motoriseret distribution i bestræbelserne på at udvide salget. At motoriseringen skete så relativt sent og så relativt svagt i forhold til tilsvarende bryggerier, bidrog ikke til at styrke bryggeriets position på markedet.

Odins Bestyrelse og daglige ledelse 1899-1940

Dette afsnit undersøger udviklingen i sammensætningen af aktieselskabets bestyrelsesmedlemmer med udgangspunkt i bestyrelsens forhandlingsprotokoller. Medlemmernes kompetencer og geografiske tilknytning vil være undersøgelsens primære fokus. Så vidt det er muligt, vil det også blive forsøgt at redegøre for udviklingen i bryggeriets daglige ledelse. Det er dog mere vanskeligt, da størstedelen af informationerne ligeledes vil stamme fra forhandlingsprotokollerne. Afslutningsvis vil bestyrelsen og ledelsens reaktioner på periodens udfordringer blive analyseret.

Bryggeriets bestyrelse

Aktieselskabets første bestyrelse blev nedsat den 10. juni 1899. Direktørerne i De Danske Maltfabrikker, I. A. Morthensen (denne optræder også med efternavnet Marlow) og L. Kaaber⁶² fra København, havde omkring ti år forinden sat sig på ejerskabet af virksomheden, som skyldte penge for en del leveret malt og byg.⁶³ De nye ejere valgte dog at lade bryggeriet omdanne til et aktieselskab, hvori de havde majoriteten. Maltgrossererne fik to af de fem bestyrelsesposter. De tre øvrige poster besattes af lokale Viborgfolk: Jernstøberiejer Schneevogt, en af Viborgs større købmand Holger Christensen og som formand valgtes apoteker I. D. Friederichsen.⁶⁴ Historiker Per Boje påpeger i værket *Ledere, ledelse og organisation*, at aktieselskabsgrundlæggelsesmønstret havde undergået en forandring omkring 1890. Før dette år var hovedparten af selskaberne relativt kapitalkrævende og dannedes derfor under medvirken af de private banker, som for at lade indflydelse følge kapitalen indtrådte i de pågældende bestyrelser. I flere af de mindre industriaktieselskaber fra omkring 1900 var der til gengæld ikke nødvendigvis repræsentanter fra pengeinstitutterne. I stedet var der som regel til dels brancherelaterede fagkyndige repræsentanter i bestyrelsen tillige med fremtrædende borgere fra embedsstanden eller erhvervslivet.⁶⁵ I tilfældet Odin må man konkludere, at dette stemmer overens med Bojes generalisering. De to københavnske grosserers medlemskab af bestyrelsen bundede i deres økonomiske interesser i selskabet. De tre øvrige medlemmer repræsenterede et udsnit af Viborgs fremtrædende borgere, som på trods af deres forskellige professioner dagligt havde erfaring med virksomhedsledelse. Apoteker Friederichsen passer ind i Bojes generaliserede bestyrelsessammensætning som det bryggerifagkyndige bestyrelsesmedlem hos Odin, da det allerede på dette tidspunkt var almindeligt, at en cand. pharm. bestred hvervet som brygmester.⁶⁶ Om end Friederichsen i den eksisterende litteratur tilskrives en vis involvering i bryggeriets drift, var der dog ansat en anden person på posten som administrerende direktør; det vil der senere blive redegjort for. Et bestyrelsesmedlem med Schneevogts tekniske kompetencer kunne tillige udnyttes i forbindelse med vedligehold og modernisering af bryggerianlægget. I hvert fald påtog denne sig en del af disse opgaver enten som konkret entreprenør eller blot som faglig konsulent. Af aktieselskabets love kan læses, at bestyrelsen, som ventet, havde den overordnede ledelse af alle selskabets anliggender og repræsenterede og forpligtede selskabet ved sine handlinger og erklæringer under ansvar for den årlige generalforsamling.⁶⁷

Bestyrelsen beholdt sin form bortset fra en mindre ændring i hele det første årti. Formanden Friederichsen meddelte i 1907, at han udtrådte, idet han flyttede fra byen. I lovene for selskabet stod om bestyrelsen i § 17, at denne skulle bestå af fem medlemmer, hvoraf mindst tre skulle være bosiddende i Viborg.⁶⁸ Således har man formelt set forsøgt at forankre virksomheden i Viborg. Næstformanden, købmand Holger Christensen, overtog derfor formandsposten, og efter generalforsamlingen i december indtrådte bryggeriets direktør Pehrsson i bestyrelsen.⁶⁹

Kløften mellem den københavnske og den viborgensiske del af bestyrelsen synes til tider at have været dyb. F.eks. var københavnernes mere villige til at lade bryggeriet eftergive skyldnere deres gæld.⁷⁰ En forklaring på dette kan være, at bestyrelsens Viborgdel – heriblandt bryggeriets direktør – formodentlig har haft bryggeriets daglige virkelighed med løbende udgifter tættere inde på livet end bestyrelsesmedlemmerne på Sjælland. Omvendt har maltgrossererne nok ikke været blinde for at give forhandlerleddet gode vilkår i forbindelse med afsætningen af bryggeriets varer. Diskussioner om udbyttets størrelse var også en årligt tilbagevendende begivenhed. Grundlæggende ville de københavnske bestyrelsesmedlemmer have udbyttet et par procent højere, end viborgenserne anså som værende forsvarligt.⁷¹ De to geografiske dele af bestyrelsen havde altså hver sin holdning og tilgang til virksomheden.

Den væsentligste ændring af bestyrelses sammensætning i 1910'erne var, at maltgrossererne valgte at lade efterfølgere indtræde i bestyrelsen. Foranlediget af grosserer Kaaber blev Marlow (Morthensen) i 1910 erstattet af kaptajn Wagner. I 1917 overlod L. Kaaber sin egen plads i bestyrelsen til sønnen, musikhandler A. Kaaber fra Århus. Ved generalforsamlingen i december 1917 fik bestyrelsen desuden tilføjet den lokale ingeniørkaptajn A. Poulsen som medlem.⁷²

De hyppige brevvekslinger mellem bestyrelsesmedlemmerne i København og Viborg fortsatte, og modsætningsforholdet i forbindelse med udbetaling af aktieudbyttet eskalerede. Udbytteprocenterne fik et nøk opad, og sidst i årtiet kunne aktionærerne hæve 9, 13 og 25 % i udbytte, øjensynligt på trods af direktørens og de viborgensiske bestyrelsesmedlemmers protest.⁷³

Bestyrelsen undergik også større forandringer i 1920'erne. Sagfører Ejvin Møller og greve K. S. Schell fra København kom ind i bestyrelsen, som nu bestod af seks medlemmer. Bestyrelsens lokale islæt udgjordes af direktør Pehrsson, kaptajn A. Poulsen og formand, fabrikant Schneevoigt. Der gik dog ikke lang tid, før endnu en rokade måtte foretages. På vej i toget til et bryggermøde i København døde direktør Pehrsson af et hjer-

teslag i april 1923.⁷⁴ Således stod man pludselig uden daglig leder, og man manglede samtidigt et lokalt bestyrelsesmedlem. Bestyrelsen kunne ifølge vedtægterne godt fungere videre med fem medlemmer. Året efter blev bestyrelsen dog atter tilført nye ansigter. Købmanden Johan Jensen, overretssagfører J. Johnsen, restauratør N. Schou og maskinfabrikant og elektrinstallatør Aage Philipsen udgjorde nu sammen med formanden, fabrikant Schneevoigt, bryggeriets bestyrelse. Denne konstitution videreførtes i den resterende del af 1920'erne, bortset fra at Johnsen gled ud uden afløser efter nogle år. I 1930'erne blev Johan Jensen i første omgang formand. De øvrige bestyrelsespladser blev indtaget af dommerfuldmægtig Søren Sønderholm, mejeribestyrer N.C. Christensen og gangangeren fabrikant Philipsen. De sidste år reduceredes bestyrelsens størrelse til tre medlemmer. Nu blev den meget aktive fabrikant og konservativt byrådsmedlem (senere borgmester) i Viborg Aage Philipsen formand, flankeret af hotelejer Johs. Nissen og Århuskøbmanden Andreas Wedell.⁷⁵

Bryggeriets daglige ledelse og administration

Dette afsnit vil forsøge kort at redegøre for udviklingen i den daglige ledelse – dvs. direktionens struktur og ansvarsfordelinger. Eftersom bestyrelsen ifølge selskabets love var bemyndiget til at ansætte og afskedige direktør og funktionærer⁷⁶ samt inddrog direktøren i bestyrelsesmøderne for at holde sig orienteret om virksomhedens drift, findes der nogle få oplysninger om driften i bestyrelsens forhandlingsprotokoller. Desværre refereres direktørens beretninger om driften stort set aldrig i disse protokoller, selvom det konstateres, at denne handling foregår. Derfor er oplysningerne sparsomme, og flere informationer ville kunne tegne et skarpere billede af den daglige drift. Om direktørens rolle på bryggeriet Odin kan § 20 og 21 fra aktieselskabets love fortælle, at det var denne person, der havde den daglige ledelse af samt tilsyn med driften. Herudover blev hans myndighed, virkeområde og vilkår bestemt ud fra den kontrakt, han indgik med selskabets bestyrelse.⁷⁷

Den daglige ledelse bestod oprindeligt af direktør Pehrsson. Pehrsson var uddannet brygmester fra bryggeriet Tuborg. Han er et eksempel på, at bryggerierne begyndte at styrke fagligheden ved en større specialisering af personalet i perioden. Pehrsson havde i forening med bogholder Vestergaard fuldmagt til at modtage og kvittere for pengeforretninger og obligationer samt at hæve virksomhedens midler.⁷⁸

Allerede i løbet af 1900 indså Odins ledelse dog, at arbejdsbyrden for de to var for stor. Ifølge bestyrelsesprotokollen var det en betydelig omsætningsforøgelse, der gjorde det umuligt for bogholderen at bestride sit hverv.

En kontorist ansattes derfor til at lette presset.⁷⁹ Fem år senere betød det øgede arbejdspress, at man udvidede kontoristens arbejdsområde, så han nu ud over tjenesten på kontoret tillige virkede som ekspedient på tapperiet.⁸⁰

Pehrsson fortsatte som tidligere nævnt som direktør indtil sin død i 1923. Aktieselskabets hidtil eneste direktør var nu væk – sammen med en masse erfaring. I stedet for ham blev driftsansvaret fordelt på to personer. Der ansattes således en salgsdirektør – Peter Hviid – og en decideret brygmester – Otto Dræbel.⁸¹ Disse to sad dog ikke lige så længe på posterne som deres forgænger. Brygmester Dræbel forlod i 1934 pladsen til fordel for en stilling på bryggeriet Vestfyen og blev afløst af brygmester Lind, som kom fra bryggeriet Thor i Randers.⁸² Denne brygmester blev dog ikke længe, for han returnerede til Thor i 1937 og blev på Odin afløst af Carl Mordhorst.⁸³

Opdelingen i en salgsdirektør og en driftsansvarlig kunne have været fordelagtig, med en direktør som målrettet kunne fokusere på markedsføring og afsætning på det hårdt konkurrerende marked, og den produktionsansvarlige, som skulle sikre en optimal produktion og kvalitet. Konstellationens gavnlighed spores imidlertid ikke i bryggeriets salgstal. Ydermere var denne ledelsesstruktur upopulær blandt bryggeriarbejderne, der opfattede brygmesteren som deres egentlige overordnede og arbejdsleder, og de klagede over direktørens tilstedeværelse i selve produktionsanlægget.⁸⁴ Som led i de rationaliseringstiltag, bestyrelsen foretog i slutningen af 1930'erne for at redde virksomhedens økonomi, reduceredes derfor også antallet af stillinger i administrationen efter udarbejdelse af en betænkning fra Bryggeriforeningens tekniske udvalg. Ud over at afskedige en kontorassistent, så der nu kun var en enkelt dame på kontoret, valgte bestyrelsen at sammenfatte direktørens og brygmesterens opgave i én person. Bestyrelsen henviste til, at en sådan ledelsesstruktur også var at finde på bryggerier af en sammenlignelig størrelse. Derfor blev direktør Hviids kontrakt opsagt, og bestyrelsen så sig om efter en mand, der kunne bestride begge pladser.⁸⁵

Ansøgerfeltet talte bl.a. tidligere brygmester Lind og Odins daværende brygmester, Carl Mordhorst. Aktionærerne opfordrede bestyrelsen til, at Carl Mordhorst blev ansat, idet man under hans hidtil korte virke som brygmester havde været tilfreds med udviklingen af produktionen og kvaliteten af produkterne.

Ledelsens og bestyrelsens rolle for bryggeriet

Af ovenstående ses det, at Odins bestyrelse i løbet af perioden blev mere og mere lokalt forankret. Medlemmernes formelle erhverv og netværk

kunne i flere tilfælde udnyttes af virksomheden. Ledelsesstrukturen blev i perioden først for alvor ændret med tabet af den erfarne direktør Pehrson. Herefter opdeltes ansvaret i en forretningsmæssig stilling (direktør) og en produktionsmæssig (brygmester). Dette opdelte ledelsesansvar indskrænkedes dog efter godt 15 år uden større succes med to ledere.

Det er tydeligt, at der i periodens første halvdel var tale om et delt ejerskab med forskellige interesser og kompetencer. De københavnske maltgrosserere og storaktionærer ønskede naturligt at tjene ind på aktieposterne, hvad de havde mistet på tidligere levering af ubetalt malt til bryggeriet. Høje aktieudbytter og villighed til at sælge bryggeriet i forbindelse med fusionsplaner er eksempler på dette. De lokale kræfter i Odins bestyrelse besad ikke samme indsigt i bryggeribranchen som de københavnske maltgrosserere og repræsenterede ikke samme mængde kapital. Til gengæld kendte de til lokalområdet, hvor de bl.a. havde forbindelser til samarbejdspartnere. Sloganet *Støt vor by – forlang Odin øl* var at læse på husgavle og ølvogne, og i forhandlingsprotokollerne fremgår det, at bestyrelsen så vidt muligt forsøgte at anvende lokale håndværkere ved eventuelle anlægsarbejder, reparationer og andre serviceydelser. Som regel måtte de mere raffinerede tekniske installationer dog udføres af udefrakommende. En del beslutninger blev også fulgt op af bemærkninger om betydningen for byen, mens man i forhandlinger med bystyret og byens institutioner også var sig bevidst om, at Odin var en arbejdsplads, som gav beskæftigelse til en række mennesker. De lokale bestyrelsesmedlemmers arbejde for at bevare arbejdspladsen i byen gav sig udtryk i fusionsforhandlingen, hvor man ikke var modstræbende i forhold til at afhænde virksomheden under betingelse af, at bryggeriet fortsatte som arbejdsplads. I det hele taget synes det som om, at bestyrelsen mente at kunne øge bryggeriets overlevelsesmuligheder i den stærke konkurrence ved at integrere virksomheden i flere samarbejdsformer.

Forskellen på de københavnske og de viborgensiske aktionærer gav sig til udtryk i flere sammenhænge. Som tidligere nævnt eftergav københavnere hellere gæld end viborgenserne i bestyrelsen, ligesom de førstnævnte krævede højere aktieudbytter. Bryggeriets udvikling blev også påvirket af de københavnske storaktionærer, da bryggeriets malteri brændte i 1907. Selvom malteriet, hvor man omdannede byggen til malt, ikke havde haft en kapacitet til at gøre bryggeriet selvforsynende, havde det dog gjort det lettere for bryggeriet at manøvrere på det fluktuerende maltmarked.⁸⁶ På det følgende bestyrelsesmøde blev der da også iværksat en undersøgelse af omkostningerne ved at opføre et nyt malteri med tilstrækkelig kapacitet til at dække bryggeriets totale forbrug. Imidlertid

blev dette ikke til noget, og i stedet indrettede man en folkestue i det gamle malteri.⁸⁷ At bryggeriet nu var tvunget til at købe sig til hele sit forbrug af malt, blev da også af bestyrelsesformanden i årene herefter brugt som forklaring på mindre gode resultater, som kunne have været bedre, hvis bryggeriet ikke skulle have indkøbt det dyre, forarbejdede malt, men derimod kunne have deltaget i en tilsyneladende lukrativ malt-eksport.⁸⁸ Med disse argumenter for at bryggeriet skulle have sit eget malteri er det måske ikke indlysende, hvorfor bryggeriet ikke genopførte det nedbrændte malteri. Her er man dog nødt til at medtænke grupperingerne i bryggeriets bestyrelse. Om end de snart skulle forlade bestyrelsen til fordel for flere lokale kræfter, havde de tidligere ejere – de københavnske maltgrosserer – på dette tidspunkt endnu sæde i bryggeriets bestyrelse. De har næppe fundet en genopførelse af malteriet i overensstemmelse med deres interesser som direktører for De Danske Maltfabrikker.

Man kan undre sig over, hvorfor der ikke blev foretaget mere gennemgribende moderniseringer af produktionsanlægget samt tidligere investeringer på distributionsområdet i særligt den sidste del af den her behandlede periode. Af bestyrelsesprotokollerne fremgår det, at ledelsen var bevidst om, at produktionsanlægget trængte til en kærlig hånd, samt at man ikke var i stand til at modsvare konkurrenternes effektivitet, men alligevel blev det oftest kun til nødtørftige reparationer af yderste nødvendighed. Der kan være flere faktorer i spil her. De københavnske storaktionærs udtræden af selskabet kan have medvirket til at svække bryggeriets muligheder for at finansiere moderniseringer. Dels repræsenterede de en vis mængde kapital, og dels trak de store værdier ud i aktieudbytte i årene inden deres exit. Konsekvenserne af de høje aktieudbytter kom i årene efter, hvor pengene til vedligehold og modernisering var knappe. I hvert fald begrundes den sparsomme opdatering af bryggeriets materiel med den dårlige økonomi. Økonomien var naturligvis til en vis grad afhængig af Odins vigende salg. Konkurrencesituationen har øjensynligt spillet ind herpå, men også kvaliteten af bryggeriets produkter kan have haft betydning. Denne side af sagen er imidlertid ikke undersøgt, og bryggeriets egne arkivalier vidner ikke om en løbende kvalitetsvurdering eller gentagne drøftelser af forbrugernes efterspørgsel. På et enkelt bestyrelsesmøde kommenteredes skummet på bryggeriets pilsner, som efter sigende ikke skulle være lige så flot som på andre bryggeriers pilsnere. Bestyrelsen agerede imidlertid egen kvalitetskontrol og konstaterede ved selvsyn, at den snarligt udgående pilsner var både velmagende, klar og med flot skum, hvorefter sagen syntes løst.⁸⁹ Den hårde konkurrence fra øvrige bryggerier fik også i en vis grad bryggeriets ledelse til at fokusere

på de mere kortsigtede mål for at opretholde markedsandele. Således brugtes der mange penge på løbende udgifter som f.eks. repræsentationen, mens der ikke i tilstrækkelig grad blev taget højde for de faste udgifter til bl.a. fastholdelsen og udviklingen af et velfungerende produktionsanlæg. Samtidigt kan de tidlige landsdækkende fusionsforhandlinger have skabt forventninger blandt bestyrelsesmedlemmer om et snarligt salg af bryggeriet, og det kan have fået bestyrelsen til at udskyde større anlægsarbejder.

Tiden med den opdeltede ledelsesstruktur i en salgsdirektør og en brygmester var overordnet set periodens ringeste. Det kan være vanskeligt at vurdere, om det skyldtes kvaliteten af indsatsen fra disse, eller de svære forudsætninger de måtte agere under. De summer, der forinden var trukket ud af virksomheden, gjorde i hvert fald ikke arbejdet lettere. Til gengæld skinner det også igennem i forhandlingsprotokollerne, at de løbende

Efter massive nyanskaffelser i begyndelsen af århundredet og oprettelse af nye anlæg som f.eks. bryggeriets tappehal forsøgte Odin i årene op til 1940 trods en vanskelig økonomi at holde bryggeriet opdateret i forhold til den bryggeritekniske udvikling. I store træk lykkedes det virksomheden at følge den generelle udvikling i branchen, men navnlig i den sidste del af den her behandlede periode havde bryggeriet svært ved at foretage moderniseringer af produktionsanlægget. Fotografiet er taget i Odins tappehal omkring 1925. I de store tromler midt i billedet blev flaskerne skyllet. Foto: Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

udgifter til at markere sig i handlen i det daglige blev prioriteret før ønskerne om vedligeholdelse og moderniseringer. Således var bryggeriet godt på vej ind i en ond cirkel med nedslidning af produktionsapparatet

ODIN FROKOST-ØL

*- økonomisk
i dobbelt forstand!*

Den har De råd til at drikke
hver dag! — Und derfor
Dem selv den forfriskende
opmuntring det er at »trække
en øl op« til maden —
når det kun koster så lidt!

Ved altid at foretrække
de lokale bryggeriprodukter
er DE med til at støtte
beskæftigelsen i Deres egen
by og dens opland...
og det er til syvende og sidst
en skattemæssig fordel
— også for Dem selv!

A/s BRYGGERIET „ODIN“-VIBORG
Etabl. 1832

*I den lokale
markedsføring
fortsatte brygge-
riet Odin med at
spille på sit lokale
tilhørsforhold ud
over perioden
1899-1940. I 1954
tydeliggjorde
bryggeriets
annoncer, hvordan
det ville være en
gevinst for
lokalsamfundet og
skatteyderne at
drikke Odin øl.
Annonce bragt i
Aftenposten d. 21.
oktober 1954.*

og manglende kapital til følge, før der ved den nye direktør Mordhorst blev gennemført en omfattende renovering af både økonomi og produktionsanlæg. Det skete i tæt samarbejde med bestyrelsen, hvis nye formand – den lokale fabrikant Aage Philipsen – var en arbejdsom lokal mand med et godt netværk blandt erhvervsfolk og politikere, samt med hjælp fra de tidligere nævnte samarbejdspartnere.

Efterskrift – bryggeriet Odin 1940-1988

Udnævnelsen af brygmester Carl Mordhorst til direktør skulle vise sig at være et godt valg for det skrantende bryggeri. Træfade blev skiftet ud med stålkar, så man sikrede hygiejniske produktionsforhold, og automatiseringsprocesser blev indført. Herefter udskiftedes tappekolonnen løbende omkring hvert tiende år, så man udnyttede de teknologiske fremskridt. Sideløbende med effektiviseringen øgedes salget, så man i 1964 solgte dobbelt så meget øl og to en halv gange så meget sodavand som i 1937. Samme år havde man opført et nyt bryghus. Det lykkedes for Carl Mordhorst at få bryggeriet på ret kurs og skabe en stor lokal opbakning ved bl.a. at udstede folkeaktier. Opbakningen gav sig bl.a. til udtryk ved det store fremmøde ved den årlige generalforsamling og den dertil hørende obligatoriske kogte torsk. Hvis ikke et bryggeri skulle kunne skabe gode rammer om en sådan begivenhed, hvilken virksomhed skulle så? Det var lykkedes Mordhorst at fastholde Bryggeriet Odin som en selvstændig virksomhed. Siden 2. Verdenskrig har den danske bryggeribranche ellers været kendetegnet ved koncentrationsdannelse. Mange bryggerier lukkede eller fusionerede i større koncerner. Det var ydermere lykkedes familien Mordhorst at sikre sig aktiemajoriteten, så i 1967 kunne Carl Mordhorst overlade direktørposten til sin søn, Stefan Mordhorst. I løbet af 1970'erne indså bryggeriets ledelse, at pladsen i Ll. Sct. Peder Stræde i det centrale Viborg var blevet for trang, så man købte nogle af nabogrundene og investerede i et nyt tappeanlæg. En grund på 12.000 m² blev købt i det nye industri kvarter ved Fanøvej, hvor bryggeriets nye lagerhal og administrationsbygning stod færdige i 1977.⁹⁰

Bryggeriets ølsalg kulminerede i 1976. Året efter gav virksomheden underskud, og salget var faldende. Stefan Mordhorst valgte i 1978 at sælge aktiemajoriteten til det ekspanderende Faxebryggeri, som ønskede at øge tappekapaciteten i Jylland. Herefter ophørte Odin som selvstændig virksomhed, og bryggeriet fungerede fremover som produktionsanlæg i Faxegruppen. Markedsføringsmæssigt fastholdt bryggeriet sin lokale og regionale forankring og holdt i første omgang ambitionerne til at omfatte

depoter i Jylland. I »jubilæumsåret« 1982 lanceredes lavpris-pilsneren Viborg Pilsner på landsplan.⁹¹ Odin fik en relativ stærk position på handelsmærkemarkedet, hvor pilsneren blev solgt billigt i Dansk Supermarkeds lavprisvarerhuse. I 1988 lukkede bryggeriet i Viborg dog, idet Faxe valgte at rationalisere aktiviteterne. Da valget stod mellem lukning af bryggeriet i Nykøbing Falster eller Viborg, valgtes således det sidste.⁹² Historien om bryggeriet Odin knytter sig således til den overordnede historie om centraliseringen af den danske bryggeribranche. Faxe bryggeriet, der overtog Odin, indgik selv senere i fusionen Bryggerigruppen — i dag kendt som Royal Unibrew/Danish Interbrew. I 2004 lod selskabet handelsmærke-pilsneren *Star*, som man producerede til Coops butikker, afløse af *Odin Pilsner*, som altså nu atter kan drikkes, selvom bryggeriet, som gav navn til produktet, lukkede for godt 20 år siden.

Litteratur

- Poul Antonsen et. al: *Bryggerne og de tre store udfordringer*, 1999.
- Per Boje og Hans Chr. Johansen: *Altid på vej ... Albani Bryggeriernes historie 1859-1984*, 1989.
- Per Boje: *Ledere, ledelse og organisation*, Dansk Industri efter 1870, bd. 5, 1997.
- Poul Erik Bendixen: *Byens Lys – og ildsjæle*, 2003.
- Ole Hyldtoft: »Den teknologiske udvikling i dansk industri i det 19. og 20. århundrede. En introduktion til litteraturen«, *Fabrik og bolig – det industrielle miljø i Danmark*, 1987, s. 38-46.
- Paul Høyrup: *Aktieselskabet De Danske Maltfabrikker 1895 – 1. februar – 1945*, 1945.
- Carl Jacobsen og E. H. C. Mikkelsen (red.): *Dansk Brygger-Stat*, bd. II, 1935.
- Chr. R. Jansen: »Erhvervslivet«, i Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkøe, *Viborgs historie*, bd. 3, 1997, s. 128-225.
- Hans Christian Johansen: *Industriens vækst og vilkår 1870-1973*, Dansk industri efter 1870, bd. 1, 1988.
- Henning Ringgaard Lauridsen: *Viborgs Industrihistorie 1742-1990*, Viborg Leksikon bd. 8, 1990.
- Lars Bjørn Madsen: »100 år med Wiibroe Pilsner«, *Helsingør Kommunes Årbog*, 1995, s. 63-68.
- Mikkel Kirkedahl Lysholm Nielsen: »Da øllet flød i Viborg«, *Viborg Bogen 2006*, 2006, s. 42-52.
- Mikkel Kirkedahl Lysholm Nielsen: *Virksomhedshistorisk undersøgelse af A/S Bayerisk- og Hvidtølsbryggeriet Odin i Viborg 1899-1940*, upubliceret speciale ved Historisk Afdeling på Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus universitet, 2007.
- Birgit Nüchel Thomsen: *Tuborg 1873 - 13. maj - 1973. Tuborg og bryggeriindustrien under skiftende markedsvilkår 1873-1973*, 1973.
- Hans Worsøe: »Øl i Viborg i 150 år – og mere til«, *Fra Viborg amt*, 1982, s. 171-178.

Trykte Kilder

Danmarks Statistik: *Danmarks Haandværk og Industri ifølge tællingen den 26. maj 1914*, Statistisk Tabelværk, Femte række, Litra A, nr. 21, 1917.

Betænkning vedrørende konkurrenceforholdene for øl og mineralvand, afgivet af den i henhold til lov nr. 128 af 31. marts 1949 nedsatte trustkommission, Statens Trykningskontor, 1960.

Fortegnelse over Motorkøretøjer. Automobil-Haandbog for Viborg Amt 1937-38, 1938.

Greens Danske Fonds og Aktier, div. årgange 1899-1940.

Viborg Bladet.

Viborg Stifts Folkeblad.

Viborg Stiftstidende.

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Danmarks Statistik

Dokumentation vedrørende Erhvervstællingen 1935, oplysningsblad fra A/S Bayersk- og Hvidtølsbryggeriet »Odin«.

Viborg Lokalhistoriske Arkiv

A/S Bayersk- og Hvidtølsbryggeriet Odin

Forhandlingsprotokoller 1899-1917, 1927-1940.

Trykte regnskaber 1899/1900-1921/1922.

Vedtægter og love 1899-1940.

Noter

- 1 Ole Hyldtoft, »Den teknologiske udvikling i dansk industri i det 19. og 20. århundrede. En introduktion til litteraturen«, *Fabrik og bolig – det industrielle miljø i Danmark*, 1987, s. 41.
- 2 Andre aspekter ved bryggeriets udvikling i perioden 1899-1940 belyses i mit speciale, se Mikkel Kirkedahl Lysholm Nielsen, *Virksomhedshistorisk undersøgelse af A/S Bayersk- og Hvidtølsbryggeriet Odin i Viborg 1899-1940*, upubliceret speciale ved Historisk Afdeling på Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus universitet, 2007.
- 3 Årsagen til dette navn er der ikke fundet en forklaring på, men kælderen blev udlejet til restaurationen med det passende navn *Valhalla* (Viborg Stifts Folkeblad, 7. december 1949, s. 3). Oversigtsværket *Dansk Brygger-Stat* fra 1934-35 kommer ikke med en forklaring på navngivningen, men påstår at tilknytningen til den nordiske mytologi inspirerede bryggeriet i Randers til at antage navnet *Thor*. Carl Jacobsen og E. H. C. Mikkelsen (red.): *Dansk Brygger-Stat*, bd. II, 1935, s. 436.
- 4 *Viborg Stifts Folkeblad*, 7. december 1949, s. 3.
- 5 Henning Ringgaard Lauridsen: *Viborgs Industrihistorie 1742-1990*, (Viborg Leksikon bd. 8). 1990, s. 24-25.
- 6 Lauridsen, 1990, s. 25 samt *Viborg Stiftstidende* 31. juli 1884 og Poul Erik Bendixen: *Byens Lys – og ildsjæle*, 2003, s. 119.
- 7 Lauridsen, 1990, s. 25.
- 8 Lars Bjørn Madsen: »100 år med Wiibroes Pilsner«, *Helsingør Kommunes Årbog*, 1995, s. 63-64.
- 9 Lauridsen, 1990, s. 25.
- 10 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol* 8. marts 1907, 8. april 1907.
- 11 Hans Worsøe: »Øl i Viborg i 150 år – og mere til«, *Fra Viborg amt*, s. 171-178, 1982, s. 175-176.
- 12 Lauridsen, 1990, s. 36.
- 13 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 25. marts 1939.
- 14 Nielsen, 2007.
- 15 Nielsen, 2007, s. 70, 119.
- 16 *Trustkommissionens Betænkning nr. 7*, s. 145.
- 17 Per Boje og Hans Chr. Johansen: *Altid på vej ... Albani Bryggeriernes historie 1859-1984*, 1989, s. 168.
- 18 Nielsen 2007, s. 70, 119.
- 19 Birgit Nüchel Thomsen: *Tuborg 1873 - 13. maj – 1973. Tuborg og bryggeriindustrien under skiftende markedsvilkår 1873-1973*, 1973, s. 55.

- 20 Thomsen, 1973, s. 99.
- 21 Nielsen, 2007, s. 70, 119.
- 22 Thomsen, 1973, s. 99.
- 23 Nielsen, 2007, s. 70, 119.
- 24 Poul Antonsen et. al: *Bryggerne og de tre store udfordringer*, 1999, s. 71.
- 25 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 10. august. 1900.
- 26 Mikkel Kirkedahl Lysholm Nielsen, »Da øllet flød i Viborg«, *Viborg Bogen 2006*, 2006, s. 46.
- 27 For en særlig analyse af disse faktorer påvirkning af bryggeriet Odins salg henvises til Nielsen, 2007, s. 77-82.
- 28 Boje og Johansen, 1989, s. 87.
- 29 Antonsen, 1999, s. 43-44.
- 30 Thomsen, 1973, s. 50.
- 31 Antonsen, 1999, s. 46.
- 32 Boje og Johansen, 1989, s. 88.
- 33 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 14. juli 1904.
- 34 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 26. juli, 6. september og 21. september 1904.
- 35 Boje og Johansen, 1989, s. 89.
- 36 Antonsen, 1999, s. 45. *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 6 .marts 1908, 21. april 1908, 13. maj 1908.
- 37 Antonsen, 1999, s. 45.
- 38 Antonsen, 1999, s. 75.
- 39 Boje og Johansen, 1989, s. 103.
- 40 Greens Danske Fonds og Aktier, 1922.
- 41 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 26. marts 1940.
- 42 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 13. juni 1940.
- 43 Antonsen, 1999, s. 48-49, 76.
- 44 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 17. september 1929.
- 45 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 29. oktober, 10. og 17. november 1937.
- 46 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 9. januar, marts-juli 1934.
- 47 Nielsen, 2007, s. 39-41
- 48 Hans Christian Johansen: *Industriens vækst og vilkår 1870-1973*, Dansk industri efter 1870, bd. 1, 1988, s. 136.
- 49 Boje og Johansen, 1989, s. 177.
- 50 Lauridsen, 1990, s. 37 oplyser at Odin købte sine fire første biler i 1924. Men motoriseringen af Odins distribution kan dateres et par år længere tilbage end dette. I hvert fald optræder indkøb af automobiler i virksomhedens regnskabsbøger fra tidligere år. På inventarkontoen kan man læse, at bryggeriet i januar 1922 købte et automobil for 6.170 kroner. Herefter er der løbende (vedligeholdelses-)udgifter på den nyoprettede automobilkonto. Tidspunktet understøttes tillige af, at netop posten »automobilomkostninger« opstår og herefter figurere i bryggeriets statusbøger fra året 1923. Senere samme år indkøbes endnu en bil hos »Jyden« i Aalestrup til en pris på 10.500 kroner. Beholdningen var i øvrigt dette år på seks heste.
- 51 Som eksempel herpå kan det nævnes, at bestyrelsen den 27. marts 1928 drøftede købet af en ny Ford lastbil som afløser for virksomhedens ældre Chevrolet. Køb og salg skulle foretages af Viborg-virksomheden Philipsen og Co. *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 27. marts 1928.
- 52 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 30. december 1929.
- 53 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 12. juni og 22. oktober 1930.
- 54 Boje og Johansen, 1989, s. 159-160.
- 55 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 20. februar 1932.
- 56 *Erhvervstællingen 1935*, Oplysningsblad for A/S Bayersk og Hvidtølsbryggeriet »Odin«.
- 57 *Fortegnelse over Motorkøretøjer. Automobil-Haandbog for Viborg Amt 1937-38*, Viborg 1938, registreringsnumrene T1736, T1803, T1974, T1997, T2004 og T5054.
- 58 Statistisk Tabelværk, Femte række, Litra A, nr. 21: *Erhvervstællingen 1935*, s. 132-133.
- 59 *Statistik over ølhandlernes salg*, 1910-28.
- 60 *Statistik over ølhandlernes salg*, 1910-28 samt *Statistik - et alfabetisk register i alfabetisk orden gældende 1923-1925*. (Der er lignende hæfter med titlen »Statistik over købmænd og restauratører«, men disse er uden årstal).
- 61 Nielsen, 2007, s. 80.
- 62 Paul Høyrup, *Aktieselskabet De Danske Maltfabrikker 1895 – 1. februar – 1945*, 1945, s. 15-16.
- 63 Greens Danske Fonds og aktier, 1910, s. 952.
- 64 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 10.juni 1899.
- 65 Per Boje: *Ledere, ledelse og organisation*, Dansk Industri efter 1870, bd. 5, 1997, s. 106-107.
- 66 Brygmesteruddannelsen er netop en overbygning på levnedsmiddel- og farmaceutuddannelserne.
- 67 Vedtægter og love § 19.
- 68 Vedtægter og love § 17.

- 69 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 8. marts 1907. Trykte regnskaber 1899-1900 – 1909-1910. Herudover skal det bemærkes, at grosserer I. A. Morthensen fra og med regnskabsåret 1902-1903 tog navneforandring til I. A. Marlow, samt at direktør Pehrsson undertiden refereres til under efternavnet Petersen.
- 70 F.eks. anmodede Kaaber og Morthensen om at bestyrelsen eftergav ølkusk Jensen dennes gæld. Men bestyrelsens Viborg-del overlod det til herrernes egen velvilje, hvilket efterfølgende blev afvist. *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 23. februar og 30. maj 1902.
- 71 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 24. november og 3. november 1903, 18. og 28. september. 1904, 26. oktober, 8. og 23. november 1905, 5. og 25. november 1906.
- 72 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 10. marts 1910, 30. september. 1917, 28. december 1917.
- 73 Trykte regnskaber samt Greens Aktier og Fonds; Oplysningerne om bestyrelsesmedlemmernes protest, som de fremgår af Lauridsen, 1990, s. 36 understøttes pga. fraværet af forhandlingsprotokoller i de efterfølgende år kun for året 1917 i *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 8. og 29. november samt 28. december 1917.
- 74 Viborg Stifts Folkeblad 17. april 1923.
- 75 Trykte regnskaber, konstitueringsaftalerne i *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, samt Greens Danske Fonds og Aktier 1920-1940.
- 76 Vedtægter og love § 20.
- 77 Vedtægter og love § 20 og 21.
- 78 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 11. juli 1899.
- 79 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 19. september 1900.
- 80 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 21. juni 1905.
- 81 Lauridsen, 1990, s. 36.
- 82 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 23. oktober 1934, 12. november 1934.
- 83 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 27. oktober 1936, 13. november 1936.
- 84 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 27. oktober og 3. november 1936.
- 85 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 25. marts 1939.
- 86 Malteriet var tillige oprindeligt indskrevet i selskabets formålsparagraf (*Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 10. juni 1899).
- 87 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 8. marts 1907, 8. april 1907.
- 88 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 8. marts 1907, 8. april 1907, 20. juli 1908. *Viborg Stifts Folkeblad* 29. december 1916.
- 89 *Odin-bestyrelsens forhandlingsprotokol*, 15. januar 1929.
- 90 Chr. R. Jansen: »Erhvervslivet«, i Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkøe: *Viborgs historie*, bd. 3, 1997, s. 188-189.
- 91 *Viborg Bladet* 30. maj 1979, *Viborg Bladet* 26. marts 1980, *Viborg Stifts Folkeblad*, 1983.
- 92 Lauridsen, 1990, s. 54-55.

Kampen om stålvasken

Fabrikant G.A.L. Thorsens patentansøgning 1955-1959

AF KENN TARBENSEN

I dansk historieskrivning er fabrikant G.A.L. Thorsen berømmet for at have opfundet metoden til at presse en rustfri stålvaske i en glidende proces, en opfindelse, der var med til at billiggøre det ekspanderende boligbyggeri fra midten af 1950'erne. I 2006 blev Thorsen medtaget i en opfindelseskanon over tidernes største danske opfindere. Året efter fjernede Patent- og Varemærkestyrelsen, der stod bag kanonen, atter Thorsen fra listen, da der var opstået tvivl om, hvorvidt han var den rette opfinder. Tvivlen blev næret af, at Patentdirektoratet i 1959 gav Thorsen afslag på en patentansøgning vedrørende metoden.

I denne artikel redegøres der først for kanoniseringen af Thorsen og fjernelsen igen; dernæst forsøges Thorsens patentansøgning anskuet i sammenhæng med hans øvrige erhvervsmæssige meritter og konkurrencesituationen i 1950'erne vedrørende stålvaske, som da var et moderne og eftertragtet sanitetsprodukt.

Da Gale Thorsen« ved en svipser blev kanoniseret

I januar 2006 præsenterede kulturminister Brian Mikkelsen en dansk kulturkanon. En lang række danske frembringelser inden for arkitektur, billedkunst, litteratur, film og andre genrer blev kanoniseret. Kulturkanonen gav anledning til udgivelsen af andre kanoner, bl.a. en demokratikanon og en historiekanon. Kort efter offentliggørelsen af kulturkanonen kom to andre kanoner, der begge medtog Lystrupfabrikanten G.A.L. Thorsen (1916-1992).

Først på banen var Morgenavisen Jyllands-Posten i avisens Århus-tillæg JP Århus. 29. januar 2006 indeholdt JP Århus en Århus-kanon, der rummede 12 fremtrædende århusianere, 12 bygninger, 12 sportsfolk og flere andre kategorier. Lederen af Århus Byhistorisk Fond, Henrik Fode, stod sammen med redaktør Jens Kaiser fra Jyllands-Posten bag kanonen om de markante århusianske personligheder gennem tiderne. Her var *Opfinderen i Lystrup* G.A.L. Thorsen medtaget. *Gale Thorsen*, som han blev

kaldt i folkemunde, var placeret i fint selskab, der bl.a. inkluderede biskop Peder Vognsen, borgmester Bernhardt Jensen og storkøbmændene Hans Broge og Herman Salling.

I Århus-kanonen blev G.A.L. Thorsen betegnet som *en institution i Århus*. Han havde nogle gode idéer, der gjorde ham rig, hedder det, og der fortsættes: *I Lystrup byggede han en fabrik til fremstilling af stålvaske med en revolutionerende og billig metode. Han producerede også radiatorer, og han var opkøber af jord i stor stil*. Derefter nævnes hans trakasserier med skattevæsenet, men det var nu næppe begrundelsen for kanoniseringen. Århus-kanonen fik aldrig noget efterliv; den står blot som en kort øjeblikskommentar til Kulturministeriets kanon og er nu formentlig glemt af de fleste.

Det er noget ganske andet med den anden kanonisering af Thorsen. Patent- og Varemærkestyrelsen lancerede i marts 2006 *en uformel dansk opfindeskanon*. Ideen var på *en underholdende måde at igangsætte debatten om opfindelser, opfindere og deres store betydning*. Et lille udvalg bestående af repræsentanter fra styrelsen selv, fra Teknologisk Institut samt en opfinder diskuterede ifølge pressemeddelelsen indkomne bidrag og fremkom derefter med det første udkast til en opfindeskanon. I modsætning til andre af tidens kanoner var der tale om en ganske åben proces, f.eks. blev kanonen ikke alene betegnet som et udkast, men på styrelsens webside blev der direkte spurgt: *Hvad synes du, den danske opfindeskanon skal indeholde?* Styrelsens åbenhed, der resulterede i en livlig, men kort debat på hjemmesiden, blev senere bakket op af Danmarks Tekniske Museum i Helsingør (jf. nedenfor).

G.A.L. Thorsen kom også i Patent- og Varemærkestyrelsens opfindeskanon i fint selskab: Valdemar Poulsen (båndoptageren), Peter L. Jensen (højtaleren), Wilhelm Helleisen (tørbatteriet), August Krogh (insulinfremstilling), Elise Sørensen (stomiposen), Godtfred Kirk Christiansen (Legoklodsen), Emil Christian Hansen (ølgær), Carsten Meier (minerydningsplante), Claus Hviid Christensen m.fl. (brintpillen) og Holger Møller Hansen (fiberskopet).¹

Under G.A.L. Thorsen stod der: *Stålvaskene. Den tidligere hotelkarl på Hotel Randers – G.A.L. Thorsen – opfandt i 1950'erne det umulige, det som ingen eksperter i datiden troede på, kunne lade sig gøre: En stålvask. Ud røg støbejernsvaskene i hjemmene*. At Thorsen blev medtaget med denne korte beskrivelse kan ret beset ikke forbavse. Thorsen er almindeligvis blevet betragtet som opfinderen af metoden til at presse en rustfri stålvask i en proces. Paul Hammerichs Danmarkskrønike fra 1977 indeholder f.eks. et helt afsnit derom.² I en af de seneste biografier, skrevet af

arkivar Rolf Engel i 2000, er det gentaget.³ Og da jeg selv i 2006 publicerede en længere artikel om Thorsen, bakkede jeg for så vidt historien op, idet jeg dog pegede på hans driftsleder som den egentlige opfinder.⁴

I oktober 2007 led opfattelsen af G.A.L. Thorsen som metodens opfinder en krank skæbne. Danmarks Tekniske Museum i Helsingør lancerede i efterårsferien en særudstilling med de 11 opfindelser fra Patent- og Varemærkestyrelsens opfindeskanon. Museets pressemeddelelse blev refereret i Politiken og i Helsingør Dagblad og i begge aviser med omtale af Thorsens stålvaske.⁵ Avisomtalerne førte til flere henvendelser til Patent- og Varemærkestyrelsen. 26. oktober 2007 rykkede styrelsens kommunikationsmedarbejder og weblog-ansvarlige, Anders Due, ud på styrelsens hjemmeside under overskriften *Svipser i opfindeskanon*. Efter indledende forklaringer om opfindeskanonen og pressekommentarerne skrev Anders Due om stålvasken:⁶

Men lige præcis om dén opfindelse har vi fået et par henvendelser, hvor det bliver påpeget, at denne Thorsen ikke har opfundet stålvasken, og at opfindelsen i øvrigt slet ikke er dansk. Desuden har patentmyndighederne selv i slutningen af 1950'erne afvist at udstede et patent på netop den rustfri stålvaske til G.A.L. Thorsen.

Pinligt! I forbindelse med kanoniseringen er opfindelserne simpelt hen bare ikke blevet tjekket grundigt nok – og det beklager vi. Stålvasken er fjernet fra kanonen nu.

Efter halvandet år var G.A.L. Thorsens tid som kanoniseret opfinder dermed forbi. Og med fjernelsen fra opfindeskanonen stod han i høj grad tilbage som detroniseret. En henvendelse til Patent- og Varemærkestyrelsen resulterede i et svar, hvori det bl.a. hed, *at når vi besluttede at fjerne Thorsen fra kanonen, var det ikke på baggrund af nogen omfattende historisk undersøgelse, men snarere på grund af en efterhånden ret stor tvivl om, hvorvidt han overhovedet havde opfundet stålvasken.*⁷ Medvirkende var antydninger af, at en rustfri stålvaske blev markedsført i udlandet tilbage i 1930'erne, at en dansk fabrikant efter svensk forbillede producerede rustfri stålvaske kort efter 2. Verdenskrig samt at Thorsens stålvaske var af en væsentlig dårligere kvalitet end tidligere produkter. Patent- og Varemærkestyrelsen lod samtidig forstå, at det måtte være op til historikere at foretage en videre undersøgelse. Som nævnt havde Thorsen i slutningen af 1950'erne fået afslag på en patentansøgning vedrørende stålvasken. Afslåede patentansøgninger er klausulerede i 110 år, men efter høring i Patent- og Varemærkestyrelsen har Rigsarkivaren gi-

vet dispensation. Nedenfor kan sløret derfor løftes for Thorsens patentansøgning, andre fabrikanters indsigelser og selve begrundelsen for afslaget. Først lidt om Thorsen.

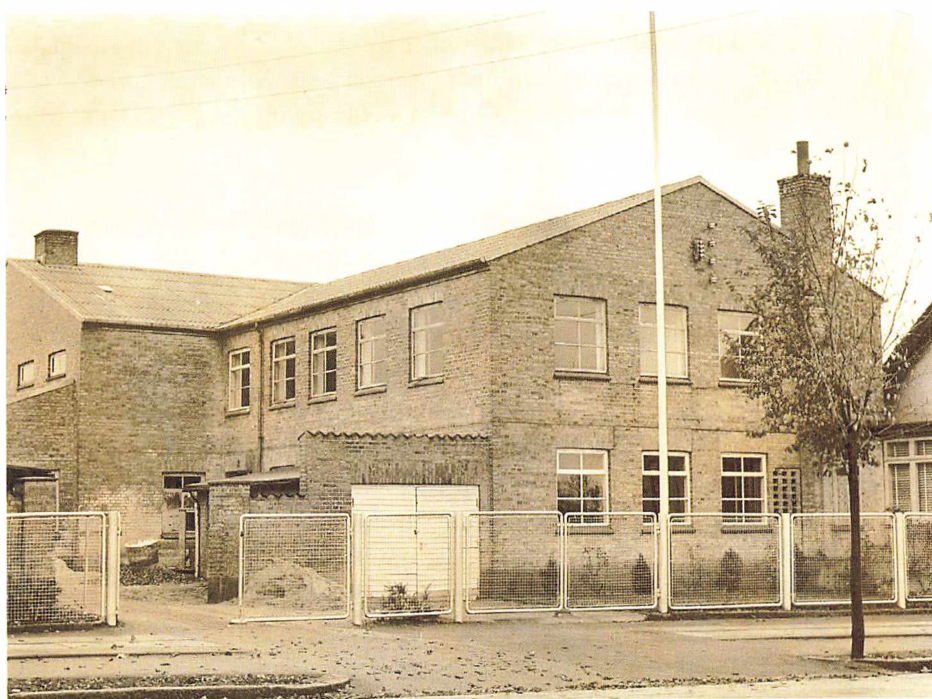
Thorsens vej til stålvasken

G.A.L. Thorsens historie er fortalt andetsteds.⁸ Her skal det blot nævnes, at Thorsen under den tyske besættelse havde slået sig op som handelsmand i bl.a. Frederikshavn, hvor han handlede i stor stil med den tyske værnemagt. Mod slutningen af krigen begyndte jorden at brænde under ham, og i august 1944 erhvervede han en større villa i Risskov. Straks efter den tyske kapitulation blev han arresteret, og han slap først ud af varetægtsarresten få dage før julen 1945. Først i 1946 kom han altså i gang igen. Thorsens aktiviteter i Århus i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af 1950'erne henstår i mørke som følge af mangel på arkivalier.⁹ Selv har Thorsen adskillige gange senere udtalt sig om disse første år, men med oplysninger, som stritter i mange retninger. Først fra begyndelsen af 1950'erne er der fundet avisartikler, der fortæller noget konkret om hans forretninger. I Aarhus Stiftstidende 9. marts 1951 omtales hans fremstilling i Kriminalretten i Århus i det, der blev kaldt *Stegepandesagen*. I artiklen hedder det, at den 34-årige fabrikant tidligere var straffet for værnemageri og uagtsom brandstiftelse. Dommen for værnemageri var afsagt ved Særretten i Frederikshavn 28. november 1947. Straffen på syv måneders fængsel gik lige op med varetægtsfængslingen. Dommen for uagtsom brandstiftelse er ikke fundet, men skal formentlig ses i relation til eksperimenter med fremstilling af trykkogere. Selve stegepandesagen handlede om, at Thorsen havde forsøgt at franarre to svenske firmaer 75.000 kr. for fabrikations- og salgsret af aluminiumsstegepander i Sverige. Desuden havde han omgået forskellige handelsbestemmelser, herunder indført celluld på en bomuldsindførelsestilladelse. Kriminalretten idømte ham otte måneders fængsel, en straf, der af Landsretten tre måneder senere blev nedsat til fire måneder. Oplysningerne i Stiftstidendes artikel passer fint med billedet af Thorsen som en stærk iværksætternatur, der i de første år i Århus var beskæftiget med bl.a. fabrikation af stegepander, trykkogere og skjorter.

En af de første større omtaler af Thorsens etablering af fabrikation af rustfri stålvaske ses i Politiken 2. august 1953. Det var en succesfuld opfinderhistorie, der rummer den kildekritiske skavank, at den bl.a. bygger på interviews med Thorsen. Med dette forbehold var udgangspunktet, at vaske traditionelt var blevet lavet af støbejern, men i årene forinden var

tre danske fabrikker begyndt at presse stålvaske op i flere tempi, afbrudt af udglødning og syrebehandling, men det var meget dyrt. Det tog 42 arbejdstimer at fabrikere en stålvaske, og da de tre fabrikker også havde aftalt ens priser og eneretssalg til sanitetsgrossister, var stålvaske en luksusvare, som kun velstillede mennesker havde råd til.

På Kolding Andels-Slagteri købte Thorsen i sommeren 1952 derfor en gammel fedtpresse, der tidligere havde været anvendt til at presse fedt ud af destruktionsdyr.¹⁰ Hensigten var at ombygge fedtpressen, så den kunne udstanse tynde stålplader uden mellemliggende udglødning. En af Thorsens medarbejdere, Harald Wermouth Jensen, blev driftsleder på projektet. Arbejdet med den gamle fedtpresse strakte sig over flere måneder, hvor Jensen under opfindelsen af og til måtte sove ved siden af pressen. Der blev gjort mange forsøg, hvor stålpladerne knækkede gang på gang, men stædigheden blev belønnet. En dag i efteråret 1952 kom den første

Industribygningen på Brendstrupvej 74 i Århus, hvor G.A.L. Thorsen startede masseproduktion af stålvaske. I 1955 solgte han bygningen til blikkenslagernes nye kooperative virksomhed, Århus Boligstål A/S, der ligeledes fabrikerede de moderne rustfrie stålvaske her. Netop Århus Boligstål blev en af de betydelige indsigere i Thorsens patentsag. Foto af Børge Venge, november 1955, Århus Lokalhistoriske Samling.

stålvask ud i et stykke. Den manglede blot at blive skåret ren og afpudset. Den samlede produktionstid af en stålvask blev nedsat til 12 minutter. Thorsen forstod hurtigt at sætte gang i en lukrativ virksomhed, som allerede i september 1953 beskæftigede omkring 100 mand. Produktionen blev flyttet til større lokaler på Brendstrupvej i det nordvestlige Århus, hvor fabrikken startede en storproduktion af rustfri stålvaske, der kunne sælges billigere end de stålvaske, der allerede var på markedet. De hidtidige fabrikanter af stålvaske reagerede med prisnedsættelser med en regulær priskrig til følge.

Monopolet, priskrigen og kooperationen

- Saa er det altså Deres Skyld, at Priserne paa Staalvaske er faldet?
- Det kan man ikke sige. Men man kan sige, at Staalvaske tidligere var en Mangelvare, men det er de ikke mere.
- Er det da Deres Konkurrenter, der har sat Priserne ned?
- Skal vi ikke hellere bruge Udtrykket Kolleger? Er der noget at sige til, at de Virksomheder, der tidligere var ene om Markedet, ikke er saa glade for at se en anden Virksomhed melde sig og stjæle en Del af Markedet fra dem?

I oktober 1953 blev G.A.L. Thorsen interviewet af Jyllands-Posten i anledning af priskrigen på stålvaske, der i over en måned havde ført til et væld af artikler i dagspressen.¹¹ Thorsens svar på journalistens spørgsmål er bemærkelsesværdigt venlige og forstående over for konkurrenterne i branchen i betragtning af, at disse med alle midler havde forsøgt at lægge ham hindringer i vejen. Efter dagspressens omtaler havde markedet for stålvaske siden midten af 1930'erne været behersket af et monopol ledet af stålgrossistvirksomheden Lemvigh-Müller & Munck, der ejede Frederiksberg Metalvarefabrik, samt af De forenede Jernstøberier og C.M. Hess' Fabrikker i Vejle. De tre fabrikker havde aftalt fælles priser og indgået en monopolkontrakt med Sammenslutningen af Rør- og Sanitetsgrossister, hvis medlemmer var forpligtet til kun at aftage stålvaske fra dette kartel. En sådan monopolaftale var ikke ulovlig, men skulle blot anmeldes til det i 1937 oprettede Priskontrolråd.¹² Politisk var monopoler et ømfindtligt emne, der i 1948 havde ført til nedsættelsen af Trustkommissionen, som skulle undersøge de enkelte erhvervsgrøene for bl.a. denne slags aftaler. Da Thorsen startede med at producere stålvaske, havde Trustkommissionen dog kun nået at publicere en enkelt betænkning (om

kalk, kridt og mørtel i 1951), og kommissionen nåede aldrig at undersøge forholdene i rør- og sanitetsbranchen. Den politiske opmærksomhed omkring monopoler og kartelaftaler var utvivlsomt årsagen til, at Thorsens udfordring af stålvaske-monopolet fik stor dækning i dagspressen. Social-Demokraten skrev f.eks. direkte, at der var tale om et meget grelt eksempel på de metoder, der blev anvendt til at forhindre konkurrence. Avisen håbede, *at der gennem en kommende lovgivning om monopoler og konkurrencebegrænsning må blive sat en stopper for slags foreteelser.*¹³ Det gjorde den nye monopollov i 1955 dog ikke.¹⁴

G.A.L. Thorsen og Wermouth Jensen blev begge interviewet om de metoder, der blev anvendt for at stoppe Thorsens virksomhed. Efter deres udsagn reagerede Lemvigh-Müller & Munck i første omgang ved gentagne gange telefonisk at meddele Thorsen, at de havde eneret på fremstilling og forhandling af stålvaske, hvorfor de bad ham om straks at indstille virksomheden. Det nægtede Thorsen: *Mit svar var, at jeg nok selv skulle bestemme, om jeg skulle fremstille og sælge stålvaske.* Derefter ønskede kartellet en forhandling, der fandt sted hos C.M. Hess i Vejle. Her blev Thorsen tilbudt 200.000 kr. for at ophøre med fabrikationen, men dette afviste han. Efter Thorsens udsagn var monopolvirksomhedernes *forbindelser* også årsag til, at banken nægtede ham en driftskredit til trods for, at han havde værdier i bygninger og maskiner for over en halv million kr.

Derefter startede priskrigen. De gamle firmaer i branchen havde hidtil taget 130 kr. for en stålvaske af den almindeligste type, mens Thorsens vaske kostede 103 kr. Monopolet reagerede pr. 1. september 1953 ved at sænke prisen til 88 kr., en prisnedsættelse som Thorsen fulgte, selv om han hævdede, at det var en ren dumpingpris, der ikke kunne dække produktionsomkostningerne. For forbrugerne faldt prisen således fra 130 kr. til 88 kr. efter Thorsens entre på markedet. I 2008-priser svarer det til et fald fra 1.850 kr. til 1.250 kr. Prisnedsættelsen må ses i forhold til prisen på støbejernsvaskene og kvalitetsforskellen på de to produkter. I Politiken blev det sammenfattet sådan:

Med denne nye prisnedsættelse er en stålvaske, som tidligere var en luksusvare, nær ved at være den billigste form for køkkenvaske. Støbejernsvaske er selvfølgelig billigere, men de er til gengæld ikke forsynet med gummiprop i afløbet og kommer trods den lille prisforskel ikke nær på højde med stålvasken i kvalitet.

Monopolet reagerede desuden ved at forbedre forhandlerrabatterne, men alligevel valgte Sammenslutningen af Rør- og Sanitetsgrossister at opsigte

kontrakten. Derved blev monopolet brudt. Nyheden rystede midt i oktober 1953 Lemvigh-Müller & Munck økonomisk. På blot en enkelt dag raslede firmaets aktier ned fra kurs 170 til kurs 100.¹⁵

G.A.L. Thorsen sejrede dermed over monopolet, og han vandt også priskrigen i den forstand, at han som følge af produktionsmetoden tjente penge på sine vaske, mens de gamle virksomheder tabte penge. *I dag behersker Thorsen det danske marked* hed det f.eks. i dagspressen i november 1955.¹⁶ Hele balladen mellem monopolet og Thorsen samt formentlig også Thorsens nye stilling som dominerende på markedet fik fagbevægelsen på banen. Det betød, at fabrikationen af rustfri stålvaske også blev genstand for kooperativ virksomhed, og at Thorsen dermed fik en ny »kollega«.

I første omgang synes Thorsen mest at være stødt sammen med fagforeningerne i Århus, herunder især Blikkenslagernes Fagforening, hvor Thorsen i forhandlingsprotokollerne igen og igen omtales i forbindelse med sager om bl.a. udebleven løn, manglende feriepenge, afskedigelser uden opsigelsesvarsler samt fyring af en fællestillidsmand.¹⁷ I slutningen af 1954 flyttede Thorsen sin fabrikation til nye og moderne fabrikshaller i Lystrup, hvor han fortsatte den ekspansive virksomhed bl.a. med eksport af hele fabriksanlæg, der sikrede ham betydelige licensindtægter. Hans forhold til fagbevægelsen var dog ikke værre end, at han lod Blikkenslagernes Cooperative overtage hans fabriksbygning på Brendstrupvej. Under navnet Århus Boligstål A/S stiftede blikkenslagerne 13. september 1955 deres egen fabrik for stålvaske. Det skete med et stort kapitalindskud fra Arbejderbevægelsens Kooperative Finansieringsfond og desuden med Blikkenslagerforbundet og en kreds af kooperative blikkenslagervirksomheder som aktionærer. Formålet blev officielt defineret som *at fremstille og forhandle stålvaske, stålborde og andre bygningsartikler, der naturligt kan knyttes til fabrikationen samt ved samarbejde med andre kooperative virksomheder at medvirke til at styrke den kooperative bevægelse*.¹⁸ Når Kooperationen lavede denne virksomhed var det med det udtrykkelige formål at holde produktionen fri for enhver art af kartel- og prisaftaler, *da det gjaldt om at bevare de billige stålvaske til det stadig ekspanderende boligmarked*.¹⁹ Blikkenslagerforbundets formand, Arnold Johansen, forklarede yderligere:²⁰

Der bruges vel ca. 30.000 stålvaske i Danmark om året, og vores foreløbige undersøgelser har vist, at vi vil være i stand til at skabe en rentabel produktion, så vi kan hindre en ny monopoldannelse, stigning af priserne og dermed en fordyrelse af boligbyggeriet.

Avesta
rustfri stålvaske.

Avesta rustfri stålvaske kan nu leveres med sektorlås, der gør stålvasken fuldkommen. Sektorlåsen udmærker sig ved en meget enkel og robust konstruktion og er gennemprøvet i praksis. Opvasken generes ikke af prop og kæde, og sektorlåsen er selvrensende, idet smuds ikke kan sætte sig fast mellem de sammenslebne lukkeskiver...

Stålvasken kan leveres både i oval og firkantet udførelse og m. ell. u. opvaskebakke.

C.M. Hess' Fabrikker i Vejle producerede rustfri stålvaske, inden G.A.L. Thorsen søgte om patent. Annoncen er fra bladet Varme nyheder fra Hess, efteråret 1954. C.M. Hess' Fabrikkers arkiv, Erhvervsarkivet.

Arnold Johansen havde kort sagt en vision om, at den nye fabrik skulle fremstille størstedelen af alle stålvaske til dansk bygningsindustri. Den nye virksomhed vil da også være mange bekendt under navnet Panda Stål; en tegner fik til opgave at tegne en vaskebjørn til logo, men ved præsentationen viste det sig at være en panda og derved blev det.

Den kooperative virksomhed blev en af hovedkombattanterne i den fortsatte kamp om stålvasken, en kamp, der blev yderligere næret, da G.A.L. Thorsen den 29. december 1955 indleverede sin patentansøgning.

Thorsens patentansøgning

Efter den dengang gældende patentlov kunne patent meddeles på opfindelser til benyttelse i industrien. Udelukket fra adgang til patent var bl.a. lægemidler og opfindelser, der stred mod bl.a. sædeligheden. I forhold til Thorsens ansøgning var det vigtigt, at opfindelser, der på tidspunktet for patentansøgningens indlevering allerede var beskrevet i *almindelig tilgængeligt trykt Skrift* eller *her i Landet er bragt saa aabenlyst i Anvendelse, at sagkyndige derigennem er i Stand til at udøve dem*, også var udelukket.²¹ Til forståelse af nedenstående gennemgang af sagen skal det også anføres, at behandlingen af patentansøgninger var henlagt til en pa-

tentkommission, der bestod af op til 10 medlemmer udnævnt af ministeren for handel, industri og søfart. Heraf skulle op til otte være teknisk sagkyndige, mens de to skulle besidde de egenskaber, der krævedes til at have embeder ved overdomstolene. Den enkelte ansøgning skulle naturligvis overholde en række formkrav. Overholdt ansøgningen disse, og der i øvrigt ikke var umiddelbare problemer, udstedte Patentkommissionen offentlig bekendtgørelse i Patenttidende. Bekendtgørelsen rummede alene oplysninger om ansøgeren og opfindelsens benævnelse. Samtidig blev ansøgningen med bilag, altså den egentlige tekniske beskrivelse, fremlagt til almindeligt eftersyn. Indtil otte uger efter offentliggørelse stod det enhver frit for at fremkomme med indsigelser. Disse kunne enten begrundes i, at de almindelige betingelser for udstedelse af patent ikke var til stede, eller i, at en patentbevilling *vilde komme i Strid med særlig Ret for den, der gør Indsigelsen* (§ 17). Indsigelser skulle ske skriftligt og ledsages af en begrundelse. Ansøgeren skulle have lejlighed til at afgive erklæringer om indsigelser, ligesom Patentkommissionen kunne kræve ændringer i beskrivelsen af opfindelsen.

I praksis betød disse regler flere ting. Først og fremmest bestod ansøgninger af tre led, nemlig den korte benævnelse, en længere beskrivelse samt et eller flere patentkrav, altså en præcisering af det, der søgtes patenteret. Kommissionens ret til at forlange ændringer samt indsigelsesretten i forening med ansøgerens erklæringsret kunne trække sagerne i langdrag. Inden for kommissionen blev ansøgninger behandlet af et snævert nedsat udvalg, der afgav skriftlige betænkninger med karakter af en skriftlig voteringsprotokol. Det må også nævnes, at parterne typisk lod sig repræsenterede ved professionelle patentagenter eller -bureauer, der arbejdede professionelt f.eks. ved at indsamle erklæringer fra andre virksomheder og tidligere medarbejdere til støtte for indsigelserne. Alt i alt betyder det i en sag som Thorsens, at der findes et stort, skriftligt materiale, hvor hele sagen kan følges i detaljer.

Der kom til at gå lang tid fra patentansøgningens indlevering 29. december 1955 til den blev offentliggjort i Patenttidende. Det skete først den 13. januar 1958. Opfindelsens benævnelse blev formuleret således:

Fremgangsmåde og presser til oppresning af emner, såsom rør, cylindre, beholdere, vaske, kummer, fade, bakker eller skålformede genstande af plademateriale, såsom metalplade, rustfri stålplade eller jernplade.

Forklaringen på den over to år lange tid mellem ansøgningens indlevering og bekendtgørelsen var først og fremmest, at Patentkommissionen for-

langte både benævnelsen, beskrivelsen og patentkravene omarbejdet. I 1. betænkning 23. maj 1956 fandt kommissionen, at en række tekniske krav var gentagelser, mens andre *synes almindelig kendt og ganske selvfølgeligt*. Selv efter indhentede tegninger og supplerende oplysninger måtte Patentkommissionen under sagsbehandlings 3. betænkning 28. november 1956 fastslå, at den indsendte beskrivelse ikke *forklarer og karakteriserer opfindelsen tilstrækkelig tydeligt*. Først efter 5. betænkning i oktober 1957 var kommissionen nogenlunde tilfreds med beskrivelsen. Dertil kom i øvrigt, at Thorsen selv synes at have medvirket til forsinkelsen ved i december 1956 at udtage stævning mod Århus Boligstål for uberettiget brug af metoden, som han havde søgt, men altså endnu ikke fået patent på. Det var altså i branchen kendt, at Thorsen havde indleveret patentansøgningen, selvom denne endnu ikke var blevet bekendtgjort gennem Patenttidende.

G.A.L. Thorsen havde ved fuldmagt 2. december 1955 bemyndiget rådgivende ingeniør Erik Larsen, der drev patentbureau i København, til at føre sagen på sine vegne. Thorsens fuldmagt er dermed det eneste skriftlige materiale i sagen, der bærer hans underskrift. Beskrivelsen, erklæringerne mod indsigelserne m.m. er alle udarbejdet af Erik Larsen, der dog af og til ses at have konfereret med Thorsen om besvarelser.

De mange tekniske detaljer, der blev ændret efter den første ansøgning, må her forbigås. Det vigtigste er den sidste og gennemarbejdede ansøgning, der er dateret 21. oktober 1957. Efter den ovennævnte korte benævnelse blev opfindelsen beskrevet på ni tætte sider. Kort sagt handlede det efter ansøgningen om, at udformningen af skålformede genstande af jern- og stålplader hidtil var blevet udført i flere operationer eller oprækninger med mellemliggende udglødninger af emnet for at undgå sprængninger ved fortsat oprækning. Emnet skulle altså afkøles undervejs. Det var både dyrt og tidskrævende. En speciel pressteknik kunne gøre produktionsprocessen billigere som følge af hurtighed og mindre spild samt give bedre resultater i form af de oppressede emners mere ensartede pladetykkelse. Ved at foretage oppresningen i en hydraulisk presse med fast opspændte værktøjsparter, hvoraf mindst en var elastisk opspændt, kunne der skabes så stort et tryk, at pladematerialet *bliver så plastisk, at det i en operation lader sig presse op i betydelig dybde*. I forhold til en rustfri stålplade lod det sig ifølge ansøgningen gøre, hvis trykket var på 200 kg. pr. cm². I en sådan *plastisk tilstand* var det vigtigt, at pladeemnet ikke blev holdt mere fast, end at det *kan glide ind mellem de værktøjsparter, der skal formgive emnet*. Det rette tryk og modtryk

blev styret af fjedre eller fjedrende materiale. I ansøgningen forklaredes opfindelsen videre:

Til udøvelsen af fremgangsmåden ifølge opfindelsen kan der i en hydraulisk presse med modtrykscylindre anbringes et værktøj bestående af en underpart med form som det ønskede emne, en tilsvarende trækning og en tilholderplade. Mellem underparten og trækningen skal der være et spillerum passende til tykkelsen af det behandlede plademateriale, dog med lidt større spillerum ved hjørnerne, hvor plademateriale stukkes lidt sammen.

Ved denne fremgangsmåde, der rummer et væld af andre tekniske detaljer, kunne der foretages dyb oppresning af *selv det billigste plademateriale, såsom rustfri stål, der af leverandører var angivet som uegnet til oppresning i større dybde med de hidtidige fremgangsmåder*. I otte figurer blev metoden illustreret. Ansøgningen sluttede med præcisering af i alt syv patentkrav, herunder opspændingsmåden med en elastisk værktøjspart (krav 1) og ved metoden at udøve et tryk på 200 kg. pr. cm² (krav 2).

I forhold til formuleringerne i bl.a. Patent- og Varemærkestyrelsens opfindelseskanon må det således kraftigt fremhæves, at der ikke er tale om en påberåbelse af at have opfundet den rustfri stålvaske som sådan, men om en metode til at presse en stålvaske ud af en plade rustfri stål i en glidende proces og ved et bestemt tryk. I forlængelse af mistanken om, at Thorsens stålvaske var af en væsentlige ringere kvalitet end konkurrenternes, må det i øvrigt bemærkes, at der i ansøgningen ikke indgik en beskrivelse af pladematerialets kvalitet, blot ovennævnte konstatering af rustfri stål som et af de billigste pladematerialer. Hertil må suppleres, at rustfrit stål, som jernlegering opfundet i 1913 af Harry Brearley fra Sheffield, findes i et væld af forskellige sammensætninger, hvor især andelen af krom er vigtig for holdbarheden. Da Danmarks Tekniske Museum i efteråret 2007 lavede den i indledningen nævnte udstilling, lykkedes det ikke museet at finde en stålvaske fra G.A.L. Thorsens Fabrikker. Antagelsen var, at de var lavet af billigt stål – og de alle er rustet bort.²² At der var problemer med kvaliteten af de tidligste stålvaske blev ved den ovenfor nævnte præsentation af Århus Boligstål forklaret af Arnold Johansen sådan her:

Vi er sikre på, at vi nok skal få afsætning, hvis vore produkter er af tilstrækkelig kvalitet, og dette mener vi at have sikret os ved kun at bestille stål af allerbedste kvalitet, som under selv de ugunstigste forhold er rustfaste. Det har været svagheden ved de vaske til overkommelige penge, som hidtil er sendt på markedet, at de har haft en tilbøjelighed til at ruste.

De fire indsigelser

Som reaktion på Thorsens patentansøgning blev der indgivet fire indsigelser. De kom fra følgende fabrikker:

1. Culmit Aktieselskab Rustfri Stålintustri, Vibevej i København NV
2. Carl Møllers Maskinfabrik, Nagbøl ved Lunderskov
3. Århus Boligstål A/S, Brendstrupvej 74, Århus
4. Frederiksberg Metalvarefabrik, Nitivej på Frederiksberg

Under sidstnævnte indgik i realiteten som partner tillige C.M. Hess' Fabrikker i Vejle, ligesom der i flere sager indgik henvisninger til ældre virksomheder, hvor metoden hævdedes at have været praktiseret. Som helhed var der tale om varierende grader af interesser i sagen, ligesom det langt fra forekommer sikkert, at alle talte om det samme. Specielt den første indsigelse forekommer tynd i substansen, den anden noget teoretisk, mens de to sidstnævnte, Frederiksberg Metalvarefabrik og Århus Boligstål, modsat vidner om betydelige interesser i sagen. Nedenfor skal indsigelserne kort gennemgås med fokus på indsigernes begrundelser og patentagent Erik Larsens moderklæringer.²³

Indsigelsen fra Culmit A/S

1. marts 1958 gjorde direktør Marius Sørensen fra Culmit A/S indsigelse med den begrundelse, at *vi før patentansøgningens indlevering den 29. december 1955 har anvendt denne fremgangsmåde til oppresning af rustfri stålvaske og lignende*. Indsigelsen var uden dokumentation af nogen art. Erik Larsen havde derfor let ved at skyde den ned. Han anmodede Patentkommissionen om blankt at afvise indsigelsen, *da den er helt uden dokumentation og holdepunkt*. Larsen kunne endvidere oplyse, at Culmit A/S overhovedet ikke eksisterede, da patentansøgningen blev indgivet, *men først er oprettet betydeligt senere*. I et svarskrift redegjorde direktør Sørensen for Culmits historie. Virksomheden var startet af Sørensen som et enkeltmandsfirma i sommeren 1954, og i begyndelsen af 1955 var en produktion af stålvarer, herunder stålvaske, blevet igangsat. I 1956 blev virksomheden et aktieselskab. Sørensen tilføjede yderligere:

Med hensyn til den af firmaet G.A.L. Thorsen påberåbte eneret på produktionsmetoden, tillader vi os at gøre opmærksom på, at direktør M. Sørensen for mere end 20 år siden hos firmaet Marius Mulvad A/S, dengang Blegdamsvej 38, nu Ved Amagerbanen 37, var direkte med i arbejdet på optrækning af metalkasser netop efter denne metode, vi må derfor stadig hævde, at den fremsendte patentansøgning bør afvises under henvisning til, at der absolut ikke er tale om nogen ny produktionsmetode.

Til oplysning om dannelsen af Culmit A/S kan det nævnes, at virksomhedens vedtægter er af 9. november 1956, og at den blev optaget i Aktieselskabsregistret 1. december 1956 med fabrikant Marius Sørensen som administrerende direktør.²⁴ Erik Larsen havde naturligvis fortsat let ved at argumentere mod indsigelsen. Det gjaldt dels selskabets oprettelsestidspunkt, dels den manglende dokumentation for påstandene i Sørensens brev.

I Patentkommissionens endelige sammenfatning gav man Thorsen medhold i, at *indsigeren ikke har givet fornøden dokumentation for sin påstand om, at han før ansøgningens indleveringsdag har anvendt den fremgangsmåde, som er genstand for ansøgningen, ved oppresning af rustfri stålvaske o.l.*

Indsigelsen fra Carl Møllers Maskinfabrik i Nagbøl

Den anden indsigelse kom samme dag fra Carl Møllers Maskinfabrik i Nagbøl ved Lunderskov. Hvilke produkter, maskinfabrikken lavede, fremgår ikke af indsigelsen, som Nagbøl-virksomheden lod Scandinavian Patent Agency ved William A.M. Hansen udarbejde og indsende. Modsat Culmit A/S var argumentationen fra Carl Møllers Maskinfabrik udelukkende af teknisk karakter. Grundholdningen i indsigelsen var, at den fremgangsmåde, der ønskedes patenteret, var kendt fra forskellige trykte skrifter. Der blev henvist til bøgerne *Moderne Værktøj* (Forlaget Ivar), 1949-udgaven (s. 303 ff.) og *Praktische Stanzerei* af Eugen Kaczmarek, 1954 (bd. 2, s. 62-64). Når man sammenlignede angivelserne i disse bøger vedrørende metoden *vil det ses, at ansøgningens krav for størstedelen er kendt herfra*. Desuden kritiserede man en række udtryk for at være temmelig upræcise. Der fulgte herefter en lang række overvejelser over trykket, det såkaldte foldeholdertryk på 200 kg. pr. cm², som man fandt muligvis var noget nyt. Alligevel konkluderede man: *Det vil i almindelighed ikke blive anset for en opfindelse at eksperimentere sig frem til særlig gunstigt tryk*. I Patentkommissionen noterede man her i marginen, at *det er formentlig også heri, opfindelsen ligger*, altså det høje foldeholdertryk. Erik Larsens svarskrift mod denne indsigelse var også af teknisk karakter, idet han gjorde gældende, at det tilholdertryk, der var nævnt i de pågældende skrifter, var meget lave, nemlig 10-20 kg. pr. cm² og 8-22 cm². Derfor angik indsigelsen ikke det samme som patentansøgningen. På vegne af Nagbøl-virksomheden gjorde Scandinavian Patent Agency derefter ikke videre indsigelse. Det skyldtes, at hensigten med indsigelsen alene havde været at sikre sig den fremtidige ret til at anvende de metoder, der var beskrevet i bøger, uden at Thorsen kunne anlægge retssag. Erik Larsen betragtede herefter denne indsigelse som bortfaldet: *Selvfølgelig har ansø-*

geren [Thorsen] intet imod, at indsigeren anvender noget, der var vitterlig kendt forud for ovennævnte patentansøgnings indgivelse, når blot indsigerne ikke anvender det ny i ansøgningen, som ansøgeren måtte få patent på, og ansøgeren har nu det fremførte materiale til sin orientering.

I Patentkommissionens endelige sammenfatning greb man fat i indsigerens bemærkning, at det høje foldeholdertryk muligvis var noget nyt. En af de tekniske eksperter skrev: *Ja, jeg mener, at hvis der er noget opfinderisk i fremgangsmåden ifølge opfindelsen, da må det ligge i det af indsigeren citerede, og ansøgeren giver da også i sin skrivelse af 12/7 1958 udtryk for, hvorledes materialet efter hans opfattelse kommer i en art plastisk tilstand ved det ovenfor anførte tilholdertryk på 200 kg./cm².*

Indsigelsen fra Århus Boligstål A/S

Den tredje indsigelse kom fra Århus Boligstål A/S. Ligesom med Culmit A/S var der som nævnt tale om en relativ ny virksomhed, men af en helt anderledes tyngde. Indsigelsen fra Århus Boligstål A/S foregik via Internationalt Patent-Bureau i København. Den fremkom 8. marts 1958 og indledes med en forhistorie, der viser, at G.A.L. Thorsen tog konkurrencen fra den kooperative virksomhed ganske alvorlig. Thorsen havde den 6. december 1956 udtaget stævning mod Århus Boligstål A/S for krænkelse af den opfindelse, som han havde søgt patent på. Retssagen blev aldrig færdig, for Thorsen hævdede sagen den 14. juni 1957 og betalte omkostningerne. Sagen rummer alligevel en række principielle ting i kampen om stålvasken.

I sagen i Østre Landsret (I 312/1956) begærede Ionas Collin, der var landsretssagfører og forsvarer for Århus Boligstål, frifindelse. Han forbeholdt sig desuden bl.a., at det patent, som Thorsen eventuelt måtte få meddelt på grundlag af patentansøgningen, blev erklæret ugyldigt. Sagførelsens foreløbige svarskrift af 4. februar 1957 er interessant.

G.A.L. Thorsens påstand var, at Århus Boligstål *skal kendes uberettiget til at anvende en presseteknik* i strid med Thorsens patentansøgning. Omvendt påstod forsvarsadvokaten, at Århus Boligstål ikke kunne blive dømt for dette, da Thorsen ikke havde fået patent endnu. Herpå følger en lang række juridiske spidsfindigheder samt et afsnit, der antyder gangsteragtige metoder, men som i kraft af Thorsens frafald af sagen aldrig blev nærmere belyst:

Herved bemærkes, at aktieselskabet G.A.L. Thorsens Fabrikker, der vel må være forbundet med sagsøgeren i denne sag, overfor en af sagsøgte [Århus Boligståls] udenlandske kunder har advaret mod køb fra sagsøgte under på-

beråbelse af sine («vove») patentrettigheder »her og i udlandet«, altså rettigheder identiske med den, der gøres gældende i nærværende sag.

For den skade, der allerede var sket og i fremtiden kunne ske ved Thorsens henvendelser til udenlandske kunder, forbeholdt landsretssagfører Collin sig erstatningskrav over for både Thorsens fabrik og dens bestyrelsesmedlemmer.

Sagsøgeren [Thorsen] opfordres til at oplyse snarest, til hvem sådanne advarsler er sendt; advarsler kan være sendt til flere af sagsøgte [Århus Boligståls] kunder, uden at sagsøgte kender noget hertil.

Denne opfordring blev ikke fulgt, og sagen blev som nævnt hævet.

Interessant er oplysningerne om Århus Boligståls hidtidige arbejder med presser til stålvaske. Som nævnt var virksomheden stiftet 13. september 1955. Ifølge det foreløbige forsvarsskrift fra 4. februar 1957 havde virksomheden allerede i september 1955 *købt en til fremgangsmådens udøvelse egnet presse, ligesom man i betydelig tid før 29. december 1955 har bestilt de fornødne værktøjer. Prøvefremstilling var foretaget to forskellige steder.* Det bekræftes af en velillustreret artikel, der blev publiceret i bladet Jern og Metal i juli 1956. Heri fremgår det, at Århus Boligstål fra I/S Hydraulicco i Odder havde fået leveret en kæmpepresse, der vejede 15 tons. Og artiklen illustrerer til fulde, at der på fabrikken blev fremstillet stålvaske på samlebånd.²⁵

I retssagen indkaldte landsretssagfører Collin otte vidner, der som følge af sagens hævelse aldrig afgav vidneforklaring, men flere af dem afgav senere skriftlige erklæringer. 17. oktober 1958 fremsendte Internationalt Patent-Bureau således en række erklæringer fra tidligere ansatte og andre virksomheder som ekstra dokumentation for indsigelsen fra Århus Boligstål. Formålet var at vise, at der havde fundet *åbenlys udøvelse* sted, inden Thorsen indgav sin patentansøgning.

En erklæring fra blikkenslager Carl Olofson, Århus, er i bakspejlet interessant ved at oplyse noget om Thorsens tidlige virksomhed, hvorom vi som nævnt kun véd ganske lidt. Olofson skrev:

I perioden 1950-1952 drev jeg selvstændigt værksted i Århus under adressen Marselis Boulevard 125. Fabrikant G.A.L. Thorsen fik dengang af mig tilladelse til i mit værksted at opstille en presse til fabrikation af stålvaske. Pressen var opstillet således, at besøgende på mit værksted havde mulighed for at se den i funktion.

De moderne rustfri stålvaske blev præsenteret som alle husmødres drøm. Her fremvises en Panda Stålvask, der blev fabrikeret af Århus Boligstål A/S. Model og fotograf ukendte. Udateret foto: Århus Boligståls arkiv, Erhvervsarkivet.

Olofson skrev videre om metoden på det, der må være G.A.L. Thorsens første presse:

På den nævnte presse, der var forsynet med manometer for tilholdertryk, blev der fremstillet stålvaske derved, at et pladeemne af rustfrit stål blev oppresset mellem faste værktøjer (dvs. trækstempel og trækring), samtidig med at der på pladeemnet blev udøvet et ved hydraulisk kraft tilvejebragt tilholdertryk, der virkede gennem gummistrimler. Tilholdertrykket var afpasset således, at det blev muligt i én operation at oppresse stålvaske med i hvert fald en dybde på ca. 20 cm.

I en anden erklæring slog Olofson sammen med en anden blikkenslager – de havde været ansat hos Thorsen fra juli 1952 til efteråret 1955 – den åbenlyse udøvelse fast:

Firmaet G.A.L. Thorsen har i den tid, vi har været ansat der, ved mange lejligheder haft besøg af teknikere, både håndværkere og ingeniører, samt journalister m.v., både her fra landet og fra udlandet. De pågældende havde lejlighed til at se den foran omtalte presse i funktion.

Blandt de øvrige erklæringer må særligt fremhæves en fra C. M. Hess' Fabrikker A/S. Den kendte Vejlefabrik erklærede:

Vi har siden 1946 fremstillet rustfri vaske og trukket dem op i betydelig dybde i et træk. Fremstillingen sker i en hydraulisk presse med 200 tons tryk på stemplet og 200 tons på tilholderen. Der er 2 presse-cylindre på tilholderen, og vi mener alene hermed at have bevist, at man opnår samme svømmende tilhold som omtalt i patentansøgningen.

Vi kan oplyse, at vi bruger et tilholdstryk på 120 tons, svarende til ca. 55 kg. pr. cm², der naturligvis er voksende, efterhånden som vasken trækkes ned.

C. M. Hess' Fabrikker A/S oplyste endvidere, at de havde gennemlæst Thorsens patentansøgning *uden dog at nedlægge indsigelse, men vi bad A/S Frederiksbergs Metalvarefabrik, med hvem vi samarbejder om produktionen af rustfri stålvaske, om at nedlægge indsigelse mod ansøgningen.*

Endelig oplyste man, at hele metoden var *ganske almindelig presseteknik*, og en del af det beskrevne blot var en beskrivelse af *netop den måde, enhver hydraulisk presse arbejder på*. C. M. Hess' Fabrikker A/S sluttede med at erklære, at *vi siden 1946 har anvendt en teknik, der nøje svarer til det, der nu søges patentbeskyttet*. I 1951 udgav Vejlefabrikken et nyt hovedkatalog over alle deres produkter, og rustfri stålvaske indgik ikke blandt disse. Løsblade med en stor serie stålvaske i forskellige udformninger er dog indsat senere. Hess' Fabrikker averterede i starten af 1950'erne med rustfri stålvaske, men tydeligvis som en meget begrænset del af fabrikkens sortiment.²⁶

Indsigelsen fra Århus Boligstål rummede desuden den tekniske vurdering, at et tilholdertryk på 200 kg./cm² var så lavt, at plastiske deformationer af de omhandlede metaller ikke var muligt.

Indsigelsen fra Frederiksberg Metalvarefabrik

Den fjerde og sidste indsigelse kom fra Frederiksberg Metalvarefabrik. Indsigelsen var primært begrundet i, at Thorsens patentansøgning ikke *indeholder noget nyt og selvstændigt eller noget teknisk fremskridt, og at der derfor ikke foreligger nogen patenterbar opfindelse*. Beskrivelser og

redegørelser i ansøgningen var efter fabrikkens opfattelse almindelig kendte fremgangsmåder, som bl.a. har været åbenlyst anvendt af indsiderne gennem et halvt århundrede. Den af Thorsen beskrevne fremgangsmåde var i øvrigt righoldigt beskrevet i litteraturen og har her i landet været i åbenlys anvendelse, allerede forinden ansøgningen om patentet er indgivet. Endelig fremkom Frederiksberg Metalvarefabrik med en interessant oplysning vedrørende Thorsen selv:

Det skal i denne forbindelse nævnes, at ansøgeren G.A.L. Thorsen ved besøg, der ligger tidsmæssigt forud for patentansøgningens indgivelse, på indsigerens fabrik har haft lejlighed til at studere disse fremgangsmåder.

Thorsens påstand om, at udformningen hidtil er udført i flere omgange, altså med oprækninger i en trækpresse med mellemliggende udglødning af materialet, afviste man. Frederiksberg Metalvarefabrik havde i adskillige år inden ansøgningens indgivelse åbenlyst fremstillet genstande af den nævnte art i een operation på såvel hydrauliske som mekaniske trækpresser uden mellemliggende udglødning af materialet. Som eksempler nævnte man rustfrie stålvaske og gasflasker af jernplade; de sidste leveret bl.a. til Kosangas, hvilket man om fornødent kunne fremskaffe dokumentation for.

Frederiksberg Metalvarefabrik henviste også i sin argumentation til forskellige bøger. Det gjaldt den tidligere omtalte *Moderne værktøj for masseproduktion* (Ivars forlag 1949), hvortil kom følgende udenlandske værker: J.W. Lengbridge: *The Theory and Practice of pressing aluminium* [sted og år ikke anført], Schuler: *Economical Sheet Metal Working and Pressing* (1930 og senere) samt Sachs: *Principles and Methods of Sheet-Metal Fabricating* (1951).

Desuden vedlagde fabrikken flere erklæringer. Presseimester Agner Andersen, der havde været ansat på fabrikken i ca. 30 år, bekræftede, at fabrikken i alle de år, han havde været ansat, havde presset sådanne emner, som der var omtalt i Thorsens ansøgning. Rør, cylindre, beholdere, vaske, kummer, fade, bakker og skålformede genstande af pladematerialer som metalplade, rustfri stålplade og jernplade var blevet presset i et træk, erklærede presseimester Andersen, der bl.a. nævnte firmaets produktion af rustfri stålvaske, *der presses op i 1 træk og med et tilholdertryk på ca. 200 kg. pr. cm²*. Han tilføjede, at fabrikationen var sket ganske åbenlyst, og at de mange besøgende, der gennem årene havde besøgt fabrikken, havde haft lejlighed til at bese metoden.

Endelig var vedlagt en erklæring fra overværkfører N.A. Nielsen, der tog fat i nogle af de krav i Thorsens ansøgning, der ellers ikke var berørt. Nielsen havde i årene fra 1939 til 1947 været beskæftiget som værktøjsopstiller på Metalvarefabrikken M. Grønning & Co på Irlandsvej i København. Her havde han jævnligt brugt gummiunderlag *som oftest i form af kasserede dæk fra cykler* til fordeling af tilholdertrykket ved oppresninger.

Thorsen afviste gennem Erik Larsen indsigelsen; bl.a. bestred han bestemt at have lært metoden hos Frederiksberg Metalvarefabrik.

Metalvarefabrikken tog til genmæle i et nyt brev 16. august 1958. Heri fremførte de nye begrundelser, som f.eks.:

Ydermere kan oplyses, at firmaet ATLAS, her, til såvel os som firmaet Hess i Vejle, før ansøgningens indgivelse, har leveret hydrauliske presser til oppresning af vaske i eet træk og specificeret med et tilholdertryk på ca. 200 kg/cm².

Patentkommissionens vurdering – og afslag

I februar og marts 1959 cirkulerede Patentkommissionens 6. betænkning rundt blandt medlemmerne, to professorer og en overingeniør. De fire indsigelser blev refereret og kommenteret, jf. ovenfor. Sammenfatningen foretog en af professorerne, der underviste inden for området. Han var særdeles kritisk over for både ansøgningen og indsigelserne.

Indsigelserne er omtrent ligesaa mangelfulde som ansøgningen, hvorfor vi ikke kan bruge dem til at kvæle ansøgningen. Noget andet er, at denne ansøgning efter min mening ikke burde være fremlagt, men afslaaet, da der næppe er nogen opfindelse i den.

Professoren fandt, at det var *et taaget postulat*, at tilholderens tryk på pladematerialet var så hårdt, at dette blev plastisk. Dette kunne ikke lade sig gøre ved et tryk på 200 kg. pr. cm². Efter professorens kendskab til metaller var det *helt hen i vejret at tale* om at gøre materialet plastisk ved et tryk på pladekanten. *Præterea censeo: sagen (ansøgningen) bør afslaaes!*

De øvrige medlemmer tilsluttede sig. Det skriftlige afslag til Thorsen blev udformet i maj 1959. Afslaget var kortet ned til nogle få begrundelser, nemlig afvisning af de to første patentkrav. Først og fremmest hed det:

At opresningen som angivet i krav 1 foretages mellem to i pressen fastopspændte værktøjsparter ... (matrice og patrice) og mindst en i pressen elastisk opspændt værktøjspart, en såkaldt tilholder, er almindelig kendt. At tilholderen herunder presser så hårdt mod pladen, der skal deformeres, at dette plademateriale bliver plastisk, ses ikke at kunne være rigtigt, idet man ikke ved et tryk på pladekanten kan gøre metaller plastiske og dermed forbedre optrækningsprocenten. Krav 1 ses herefter ikke at indeholde noget patenterbart.

Thorsens hovedkrav blev altså afvist som dels almindelig kendt og dels uladsiggørligt. Det var tydeligvis ordet *plastisk*, som kommissionen ikke kunne lide. Det fremgik også af anden del af afslaget, der handlede om trykket:

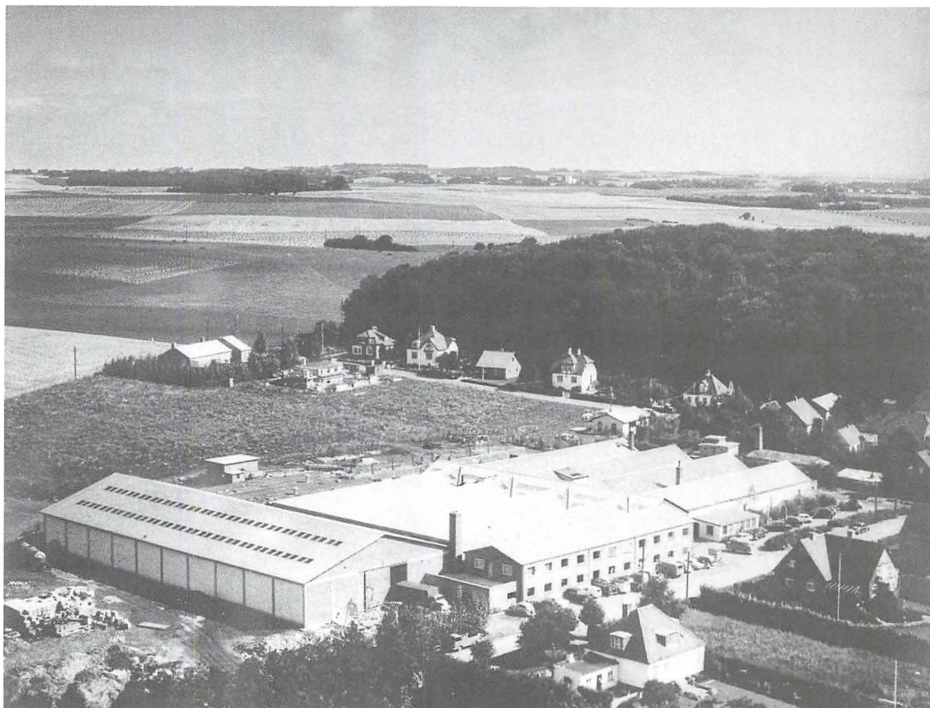
Iøvrigt må der gives indsigeren Aarhus Boligstål A/S medhold i, at det i krav 2 omhandlede tilholdertryk på 200 kg./cm² er så lavt, at der ikke kan blive tale om plastiske deformationer ved de metaller, der her er tale om. Krav 2 ses herefter heller ikke at omhandle noget patenterbart, og da de øvrige underkrav ikke indeholder noget nyt, der kan danne grundlag for et selvstændigt patent, vil patent ikke kunne tilstås på grundlag af den foreliggende ansøgning.

Afslaget på Thorsens patentansøgning blev offentliggjort i Patenttidende 17. august 1959.

Afrunding

Gennemgangen af patentsagen og indsigelserne viser med al tydelighed, at metoden til at oppresse en rustfri stålvaske i en arbejdsgang uden mellemliggende udglødning dels var beskrevet i den tekniske litteratur og dels allerede blev praktiseret, før Thorsen indleverede sin patentansøgning. I den forstand var der helt indlysende tale om en svips, da G.A.L. Thorsen blev medtaget i Patent- og Varemærkestyrelsens opfindelseskanon. Patentsagen vidner dog også om, at der var betydelig usikkerhed om de tekniske beskrivelser. I forhold til både indsigelserne og Patentkommissionens vurdering er det indtrykket, at alle parter ikke nødvendigvis talte om det samme, når det kom til detaljerne. Indsigelsernes påberåbelse af den åbenlyse anvendelse inden december 1955 indgik ikke i Patentkommissionens begrundelse for afslaget, der i stedet blev begrundet i dels almindeligheder, dels tekniske vurderinger. Det er dog klart, at bl.a. Frederiksberg Metalvarefabrik, C.M. Hess' Fabrikker og Århus Boligstål

forfærdigede rustfri stålvaske efter en metode svarende til Thorsens. For disse fabrikker kunne et patent til Thorsen formentlig få alvorlige konsekvenser i forhold til deres fabrikationer af stålvaske, og sagen vidner således også om en hård kamp mellem de gamle virksomheder i branchen på den ene side og G.A.L. Thorsens Fabrikker på den anden side. Selvom Thorsen tabte patentsagen, blev det alligevel stålvasken, der satte ham i stand til ekspandere hurtigt, da han fra 1955 flyttede sin fabrik til Lystrup. Snart producerede han også pressere til stålvaske, radiatorer m.m., der blev eksporteret til lande verden over. Der er ingen tvivl om, at Thorsens entre på området som iværksætter og innovator forårsagede et kraftigt prisfald på de nye, moderne rustfri stålvaske til erstatning af de gamle, emaljerede støbejernsvaske. Han knækkede ikke alene det eksisterende kartel, men ændrede branchen radikalt, så de fine rustfri stålvaske ret hurtig blev allemandseje. Kvaliteten af Thorsens stålvaske synes dog tvivlsom.

Patentsagen slog ikke G.A.L. Thorsen ud. Tværtimod ekspanderede han i sine nye, store fabrikshaller i Lystrup nord for Århus. Luftfoto ca. 1960 af Victor Hoffmann: Lystrup-Elsted-Elev Lokalhistoriske Samling.

Thorsen fortsatte med produktionen af rustfri stålvaske indtil efteråret 1969, hvor han frasolgte denne del af virksomheden til Frederiksberg Metalvarefabrik.²⁷ Fabrikken blev i 1988 overtaget af den norske virksomhed Intra og skiftede navn til det endnu eksisterende Juvel, der har fabrik i Hvidovre. Den anden store leverandør af stålvaske på det danske marked i dag er Franke Danmark i Brabrand. Der er tale om det gamle Århus Boligstål, der i 2001 blev overtaget af den schweiziske Franke Group, og som i dag alene fungerer som salgskontor.

Litteratur

Finn Andersen: *Den 3. streng. Den århusianske arbejderkooperation 1884-2002*, u.å. [2003].
Per Boje og Morten Kallestrup: *Marked, erhvervsliv og stat. Dansk konkurrencelovgivning og det store erhvervsliv*, 2004.
Rolf Engel: »G.A.L. Thorsen«, i *Århus – byens borgere 1165-2000* (red. Ib Gejl), 2000, s. 324 f.
Paul Hammerich: »Velfærd på afbetaling«, *En danmarkskrønike 1945-72*, bd. 2, 1977.

Kenn Tarbensen: »Gale Thorsen« – værnemager, fabrikant og jordspekulant«, i *Det bedste selskab. Festskrift til Jens Engberg i anledning af halvårsdagen*, SFAHs skriftserie nr. 45, 2006, s.133-157.
Kenn Tarbensen: »Lystrup-fabrikanten G.A.L. Thorsen – værnemager, industrimand og jordspekulant«, i *Århus Stifts Årbøger 2006*, s.63-85.

Utrykte kilder

Rigsarkivet
Patent- og Varemærkestyrelsen, Patentkommissionen
Danske patentansøgninger, j.nr. 4261/1955.

Erhvervsarkivet
Blikkenslagernes Fagforening, Århus
Forhandlingsprotokoller 1949-55, 1955-60.

Kolding Andels-Svineslagteri
Regnskab med bilag 1952.

Århus Boligstål
Brochurer m.v. 1955-85.

C.M. Hess' Fabrikker, Vejle
Hovedkatalog 1951.
Personaleblade og andre Hess-blade 1950-55.
Udklipsbøger 1951-56.

Århus Stiftstidende
Emneordnede udklip: Erhvervslivet.

Noter

- 1 Opfindelseskanonen kunne ses på Patent- og Varemærkestyrelsens hjemmeside på Internet-adressen <<http://www.dkpto.dk/nyheder/temaer/kanon/index.htm>> i knap to år. Ved implementering af en ny website i begyndelsen af marts 2009 blev den fjernet, men kanonen kan fortsat ses på Internet Archive WayBack Machine på Internetadressen <http://web.archive.org/web/*/http://www.dkpto.dk/nyheder/temaer/kanon/index.htm> under datoen 9. juni 2007.
- 2 Paul Hammerich: »Velfærd på afbetaling«, *En danmarkskronike 1945-72*, bd. 2, 1977, s. 514-517.
- 3 Rolf Engel: »G.A.L. Thorsen«, *Århus – byens borgere 1165-2000* (red. Ib Gejl), 2000, s. 324 f.
- 4 Kenn Tarbensen: »»Gale Thorsen« - værnemager, fabrikant og jordspekulant«, i *Det bedste selskab. Festskrift til Jens Engberg i anledning af halvårsdagen*, SFAHs skriftserie nr. 45, 2006, s. 142 f., jf. også den let bearbejdede artikel »Lystrup-fabrikanten G.A.L. Thorsen - værnemager, industrimand og jordspekulant«, i *Århus Stifts Årbøger 2006*, s. 72 f.
- 5 *Politiken* 11. oktober 2007, 1. sektion, bagsiden.
- 6 Jf. http://www.dkpto.dk/weblog/journal_comments.asp?Journalid=970.
- 7 Mail af 9. november 2007 fra Anders Due til forfatteren.
- 8 Se note 4.
- 9 Der er ikke bevaret arkivalier fra G.A.L. Thorsen og hans virksomheder. I Erhvervsarkivet findes bl.a. i Århus Stiftstidendes arkiv en stor mængde avisudklip.
- 10 Regnskabsmateriale i slagteriets arkiv er ikke dybtgående nok til at historien kan verificeres. Erhvervsarkivet, Kolding Andels-Svineslagteri: Regnskab med bilag 1952.
- 11 Artikler om priskrigen findes bl.a. i Erhvervsarkivet, C.M. Hess' Fabrikkers arkiv: Udklipbøger 1953. Interviewet i Jyllands-Posten blev bragt 4. oktober 1953.
- 12 Per Boje og Morten Kallestrup: *Marked, erhvervsliv og stat. Dansk konkurrencelovgivning og det store erhvervsliv*, 2004, s. 125 ff.
- 13 *Social-Demokraten* 11. september 1953. – Se desuden *Aarhus Stiftstidende* 9. og 11. september 1953.
- 14 Per Boje og Morten Kallestrup, 2003, s. 215 ff.
- 15 *Social-Demokraten* 18. oktober 1953.
- 16 *Møns Folkeblad* 18. november 1955.
- 17 Sagerne fortsatte indtil Thorsen i efteråret 1958 blev indmeldt i Dansk Arbejdsgiverforening. Erhvervsarkivet: Blikkenslagernes Fagforening, Århus: Forhandlingsprotokol 1949-55 (bestyrelsesmøde 18/10 1954 og generalforsamling 25/10 1954) og forhandlingsprotokol 1955-60 (bestyrelsesmøder 17/10 1955, 23/1, 16/8 og 22/10 1956, 4/3 1957 og 16/10 1958 samt generalforsamlinger 31/10 1955, 23/4 og 31/10 1956 og 29/4-1954).
- 18 *Registreringstidende 1956*, s. 211.
- 19 Finn Andersen: *Den 3. streng. Den århusianske arbejderkooperation 1884-2002*, u.å. [2003], s. 86.
- 20 Bl.a. *Vejle Social-Demokrat* 29. november 1955.
- 21 *Bekendtgørelse af Lov om Patenter af 1. September 1936*, i *Lovtidende A*, nr. 25, 8. september 1936. Citater efter § 1, stk. 3.
- 22 Antagelsen af, at der var tale om billigt stål, er meddelt af museumsdirektør Jens Breinegaard, Danmarks Tekniske Museum. Museet skrev i sin pressemeddelelse: *Museet udstiller en rustfri stålvaske, men det er ikke lykkedes at finde en original Thorsen stålvaske endside mange oplysninger om fremstillingen af den*. Museets efterlysning førte i 2009 til en henvendelse fra en sommerhusejer, der antagelig har en original Thorsen-vaske, som har overlevet som følge af den mindre intense brug, men det er ikke verificeret ved denne artikels slutning.
- 23 De fire indsigelser findes i sagen i velordnede røde læg. Alle citater stammer fra korrespondance fra marts til oktober 1958.
- 24 *Registreringstidende 1956*, s. 619.
- 25 Særtryk af artiklen i Erhvervsarkivet, Århus Boligståls arkiv.
- 26 Erhvervsarkivet, C.M. Hess' Fabrikkers arkiv: Hovedkatalog 1951. – Personaleblade og andre Hess-blade 1950-55.
- 27 *Aarhus Stiftstidende* 30. september 1969.

En kjolefabriks kamp for overlevelse

AF KRISTOFFER JENSEN OG LOUISE K. SKYGGEJBERG

De danske industrivirksomheder blev mødt af store udfordringer i perioden efter 1960 som konsekvens af oliekriser, ændringer i efterspørgselsmønstrene, internationalisering og hurtig teknologisk udvikling. Udfordringerne tvang virksomhederne til at omlægge deres strategier. Særligt markant var presset mod den danske tekstilindustri.

I artiklen analyseres den århusianske kjolefabrik Tage Vanggaards historie 1960-1990 med fokus på virksomhedens strategiske valg og den stiafhængighed, der bl.a. var et resultat af virksomhedens historie og ejerforhold.¹

Indledning

Mandag den 17. februar 1969 var den århusianske kjolefabrikant Tage Vanggaard sammen med 18 andre direktører og fabrikanter fra ledende danske virksomheder til heldagsmøde på Marienborg. Statsminister Hilmar Baunsgaard havde indkaldt repræsentanter fra industrien til en uformel drøftelse af virksomhedernes afsætningsituation. De deltagende erhvervsledere var sammensat, så de dækkede industriens sektorer, og Vanggaard repræsenterede som ejer af Skandinaviens største kjolefabrik og formand for Beklædningsindustriens Sammenslutning tekstilindustrien.

Det skulle siden vise sig, at mødet fandt sted på et vendepunkt for kjolefabrikken, der var blevet stor på at sælge »fruekjoler«, og som i 1969 havde over 600 ansatte og fremstillede 600.000 kjoler om året, hvoraf ca. 25 % gik til eksport. Virksomheden blev i årene herefter mødt af store udfordringer, som i løbet af fem år halverede omsætningen. Trods forsøg på at tilpasse strategien til nye tider lykkedes det ikke at finde en kurs, der kunne sikre overlevelse. I 1991 lukkede Tage Vanggaards virksomhed.

Virksomhedens valg i perioden 1960-1990 vil nærmere blive gennemgået. Den befandt sig i en branche præget af nedgang og med store udfordringer, der tvang den til at reagere. Den endte med at lukke trods en anerkendelse af behovet for forandring og forskellige tiltag dertil. Mange andre tekstilvirksomheder lukkede også, men nogle overlevede, og samtidig var der plads til, at nye virksomheder kunne skyde op i branchen og

blive meget succesfulde. At Tage Vanggaards virksomhed til sidst lukkede, var således ikke følge af en naturlov, og den formåede da også at have vækst i den første del af den periode, hvor branchen som helhed var ramt af nedgang.

Artiklen indledes med en introduktion til forskellige syn på strategi og til begrebet stiafhængighed, herunder til de særlige forhold omkring familievirksomheder. Herefter ridses periodens beskæftigelsesudvikling i industrien og tekstilindustrien op. Efter en nærmere analyse af casen følger en diskussion, der bl.a. tager udgangspunkt i, hvordan virksomhedens historie og ejerforhold har haft betydning for de strategiske valgmuligheder, man har set, og de rammer, det har givet for håndteringen af de udfordringer, man har mødt.

Foto af den 77-årige Tage Vanggaard ved kjolefabrikkens 50-års jubilæum i 1983. Foto: Tage Vanggaards arkiv, Erhvervsarkivet.

Strategi, stiafhængighed og familievirksomheder
– en teoretisk baggrund

Hvad skal virksomheden lave? Hvor skal det foregå? Hvordan? osv. er spørgsmål, der må besvares i enhver virksomhed, hvad enten det sker som følge af en bevidst strategisk proces eller gennem inkrementelle forandringer af daglig praksis. Er omverdenen og virksomheden selv inde i en stabil periode, er det muligt at svare med noget, der ligner status quo. Er rammevilkårene og virksomheden derimod under forandring, er spørgsmålene anderledes pågående, som det var tilfældet i den danske tekstilindustri i perioden 1960-1990.

I analysen af kjolefabrikken Tage Vanggaard vil der blive skelnet mellem større skift i strategi i Michael E. Porters forstand og de løbende inkrementelle forandringer af daglig praksis, som benævnes tilpasninger, og som ligger i forlængelse af Henry Mintzbergs skelnen mellem intenderet og emergent strategi og hans fokus på inkrementelle tilpasninger.² Porter kan ses som eksponent for et klassisk strategisyn, hvor strategi handler om rationelle planlægningsprocesser med sigte på profitmaksimering og med fokus på markedsforhold.³ For ham er strategi *the act of aligning a company and its environment*.⁴ Neil Fligstein ligger i forlængelse af Porters syn på strategi, når han taler om, at virksomheder kun ser grund til at foretage strategiske ændringer i krisetider, fordi enhver ændring udgør en risiko.⁵

De strategiske muligheder, der foreligger for en given virksomhed, begrænses af fortidens valg. I økonomisk teori har begrebet *path dependency* været fremme i nogle årtier. I sin simpleste form handler det om, at en virksomheds historiske valg betyder noget. For S. J. Liebowith og Stephen E. Margolis findes der dog også alvorligere grader af stiafhængighed, nemlig når *there is a dependence on past conditions that leads to outcomes that are regrettable and costly to change*, og endelig den endnu stærkere form, hvor en given vej vælges, selvom man på valgtidspunktet ved, at den vil have negative konsekvenser.⁶

For os dækker begrebet stiafhængighed både over fysiske forhold som virksomhedens beliggenhed og maskineri og om kulturelle fænomener som f.eks. ledelsesformen, virksomhedens historie og den måde, historien fortælles på i og omkring virksomheden.⁷

Tage Vanggaards kjolefabrik var i næsten hele sin tid en familieejet og -ledet virksomhed, og netop den type virksomheder har ifølge Andrea Colli vist sig særligt konkurrencedygtige i brancher med store behov for omstillinger og usikker fremtid. Her er familievirksomhedernes egenskaber, som *quick decision-making combined with long-term planning and*

commitment reinforced by a dividend policy directed toward the accumulation of capital en fordel.⁸ Svaghederne knytter sig ifølge Colli især til de problemer, der kan opstå i forbindelse med generationsskifter, og afgørende for familievirksomhedernes konkurrenceevne på længere sigt er derfor, at de fleksibelt formår at ændre forbindelsen mellem ejerskab og lederskab alt efter, hvilke ressourcer familien har, og de krav omverdenen stiller.

Der har siden 1960'erne i den erhvervsøkonomiske tradition været en tendens til at vurdere familievirksomheder negativt, men i de senere år er synet på dem blevet mere nuanceret, og deres konkurrenceevne dokumenteres af, at de fortsat spiller en stor rolle i mange lande. I den danske tekstilindustri var familievirksomheder næsten enerådende indtil kapitalfondenes indtog, og de spiller fortsat en stor rolle.

Omstrukturering i industrien 1966-1989

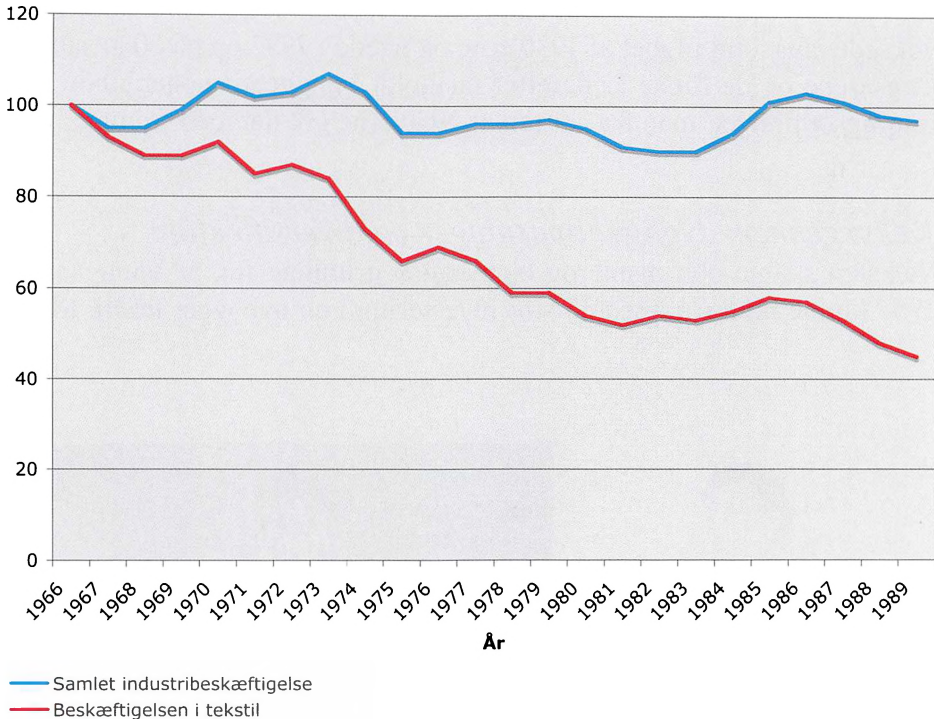
Den industrielle sektors betydning for Danmark kulminerede både beskæftigelsesmæssigt og økonomisk omkring 1970. Hvorvidt industrivirksomhedernes relative mindskede betydning i tiden herefter også dækker over et faktisk fald i industribeskæftigelsen afhænger af det statistiske udgangspunkt.⁹ Her tages udgangspunkt i Danmarks Statistiks industristatistik.¹⁰ Med dette udgangspunkt har beskæftigelsen i den industrielle sektor i faktiske tal holdt sig nogenlunde konstant i den her undersøgte periode, se figur 1.

Det nogenlunde konstante antal beskæftigede i den industrielle sektor perioden igennem dækker over store lokaliserings- og branchemæssige forskydninger på et mindre aggregeret niveau. Industribeskæftigelsen er gået markant tilbage i hovedstadsområdet, men også andre gamle industriområder, f.eks. Århus, har haft tilbagegang. Dette fald er blevet kompenseret af vækst i antallet af beskæftigede i industrivirksomheder placeret i Midt- og Vestjylland. På lignende vis har vækst i nogle industrielle brancher som den kemiske samt jern- og metalindustrien kompenseret for fald i andre branchegrene. Den branche, som er gået mest markant tilbage, er tekstilindustrien, som er blevet reduceret fra næsten 55.000 beskæftigede ved indgangen til perioden til 24.000 ved udgangen.¹¹

Tekstilindustriens beskæftigelsesmæssige reduktion dokumenterer, at branchens virksomheder har været udsat for et voldsomt pres, hvor kun de mest konkurrencedygtige har overlevet. Det gør det oplagt at foretage caseanalyser af virksomheder i denne branche. Valget er i denne artikel faldet på Vanggaards kjolefabrik, som et stykke af vejen formåede at

have succes i en periode, hvor tekstilindustrien set under et var i nedgang.

Figur 1. Beskæftigelsesudviklingen i industrien som helhed og i tekstilindustrien. Indekseret med 1966=100.

Kilde: Danmarks Statistik, Industristatistik..

En kjolefabrik vokser op

Tage Vanggaard (1906-1986) blev udlært som kommis i en manufakturforretning i Sæby i 1924. Siden blev han bestyrer af en forretning i Varde, hvor det lykkedes ham at spare 1.790 kr. sammen, som gjorde det muligt for ham at starte for sig selv med en beskeden systue i Århus i vinteren 1933-1934. Den beskedne startkapital blev siden ofte nævnt af Vanggaard og brugt til at illustrere, at han kun havde sig selv (og sin kone) at takke for de resultater, han havde skabt. Derfor fastholdt Vanggaard også det personlige ejerskab over virksomheden, selvom aktieselskabsformen ville have sikret en lavere skattebetaling. På samme måde var han modstander af låntagning, fordi det ville svække hans handlefrihed.

Den ofte repeterede historie om den beskedne startkapital og uafhængigheden af banker blev en grundfortælling, som sammen med andre fortællinger siden kom til at spille en rolle for de handlemuligheder, Vanggaard så for fremtiden.

Vanggaard specialiserede sig fra starten i fremstilling af »fruekjoler«, som han selv afsatte til detailhandlen via hyppige rejser. Virksomheden voksede langsomt i løbet af 1930'erne og nåede i 1937 op på 50 ansatte. I krigsårene og de første år derefter fastholdt Vanggaard nogenlunde forretningsomfanget, men fra starten af 1950'erne gik det igen fremad.

Vækst gennem dygtige tilpasninger og diversifikation

Væksten skabte optimisme og økonomisk grundlag for, at Vanggaard i 1957 kunne binde an med en stor investering i en nybygget fabrik til er-

Tage Vanggaard producerede fruekjoler, men optog, efterhånden som efterspørgslen ændrede sig, også tøj med større modeindhold. Fotos fra starten af 1950'erne: Tage Vanggaards arkiv, Erhvervsarkivet.

statning for de hidtidige spredte lokaler. Den nye fabrik blev indrettet med nye maskiner, som gav mulighed for en stor rationalisering. Nu blev arbejdsdeling efter samlebåndsprincippet for alvor introduceret i virksomheden, og det skabte mulighed for lavere priser samtidig med bedre kvalitet, hvilket blev vel modtaget af kunderne. Vanggaards virksomhed var i fremgang, og ændringerne i den interne virksomhedsstruktur kan forstås som virksomhedens inkrementelle tilpasning til de løbende ændringer i omgivelserne. En tilpasning, der var nødvendig for fortsat fremgang, men som ikke indebar en afvigelse fra den hidtidige strategi.

Vanggaard nøjedes imidlertid ikke med at foretage virksomhedsinterne tilpasninger, men arbejdede også med diversifikation. Velstandsstigningen i Danmark i 1950'erne førte til ændrede krav til Vanggaards kjoler, og han reagerede ved i 1955 at opdele sin produktion i to brands med hver deres placering på markedet: TAVA, som var de oprindelige fruekjoler, og Right-On, som var tøj med større modeindhold og højere priser. Right-On blev også brugt til at lancere skjortebluser, blazere og slacks som supplement til kjoler og nederdele. Disse brands blev i 1958 suppleret af PITAVA, som var tøj til piger og et forsøg på at indfange den fremvoksende teenagekultur.

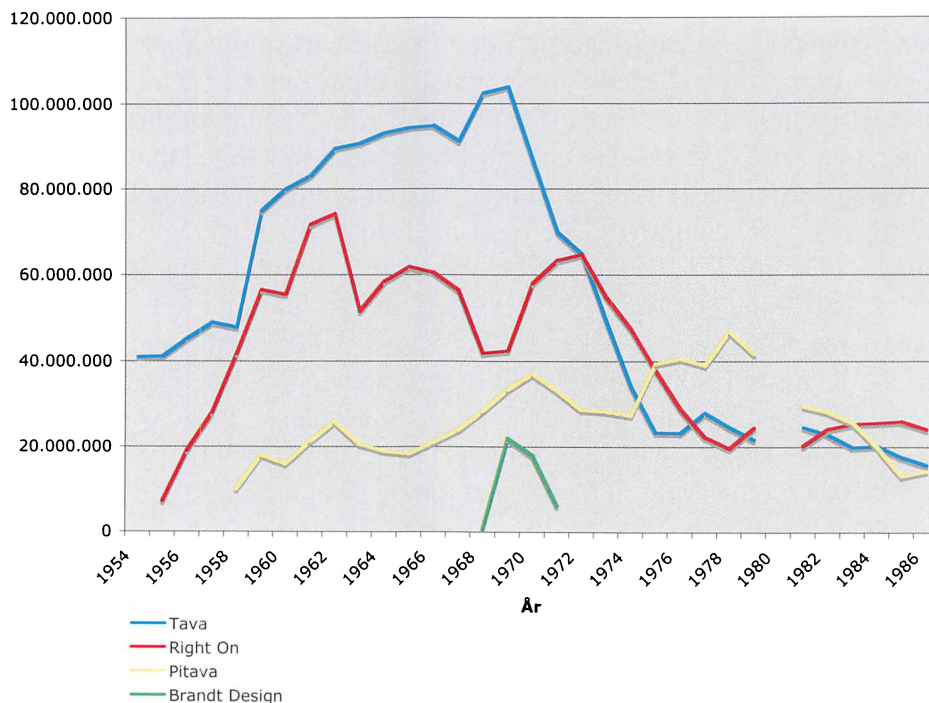
Vanggaard tjente gode penge, se figur 4, og han brugte pengene på at udvikle sin virksomhed. Suppleringen med de nye brands var et succesfuldt forsøg på at øge indtjeningen gennem diversifikation, og især Right-On blev hurtigt en succes og hjalp med til at løfte omsætningen til nye højder, se figur 2. Den voksende omsætning skabte forudsætning og behov for en ny udvidelse af fabrikkens areal i 1958-1959, hvorefter den kom til at dække 10.000 kvadratmeter. Væksten fortsatte med uformindsket styrke til 1962, hvorefter omsætningen faldt det følgende år. Omsætningen stabiliseredes på det lidt lavere niveau indtil slutningen af årtiet.

Tage Vanggaard satsede indtil starten af 1960'erne stort set udelukkende på det danske marked. Det gjorde han på linje med sine konkurrenter i den danske tekstilindustri, og det gjorde han på linje med de fleste af landets industrivirksomheder i det hele taget. Nye vilkår var imidlertid på vej for dansk industri.

1930'ernes handelsrestriktioner blev gradvist ophævet efter krigen, idet amerikanerne gennem OEEC (senere OECD) som betingelse for Marshallhjælpen krævede øget samhandel mellem økonomierne. På det politiske niveau bredte der sig i Danmark også en erkendelse af mulighederne i øget samhandel, særligt ud fra en vurdering af, at det ville være til fordel for landbruget. Det ledte til Danmarks indmeldelse i det nydannede EFTA i 1960. Her forpligtede man sig til nedtrapning af toldsatterne over for de

øvrige medlemslande (bl.a. Norge, Sverige og Storbritannien) med total frihandel for industrielt fremstillede varer fra 1966.

Figur 2. Salg fordelt på brands. 2000-priser.

Kilde: Regnskabstal fra Tage Vanggaards arkiv, Erhvervsarkivet.

EFTA-medlemskabet ledte til vækst i Danmarks samhandel med udlandet, og en del af væksten stod den traditionelt hjemmemarkedsrettede tekstilindustri for. Tekstilindustriens eksport gik i endnu større omfang end for industrien set under et til de øvrige EFTA lande. I starten af 1970'erne eksporterede tekstilvirksomhederne op imod 40 % af deres produktion, men aftagerlandene var få, idet 4/5 af eksporten blev aftaget af øvrige EFTA lande, og her næsten udelukkende øvrige nordiske lande.¹²

Tage Vanggaard begyndte gradvist at satse på salg til udlandet i løbet af 1960'erne, og voksende eksport hjalp med til, at firmaet kom ind i en fornyet vækstperiode i slutningen af 1960'erne, en tid som på alle fronter tegnede lys. Vanggaard var dog klar over, at den nemmere adgang til salg i udlandet også virkede modsat, idet udenlandske producenter i stigende omfang var begyndt at interessere sig for det danske marked. I denne konkurrence var det et problem, at de danske produktionsomkostninger var højere end de fleste konkurrenters. Derfor måtte man som dansk pro-

ducent finde noget andet end prisen at konkurrere på. Som Vanggaard udtalte i et interview i 1970

[I den internationale konkurrence skal vi satse på] kvalitet og design. Vi skal IKKE konkurrere på pris, men på idé. [Vi kan godt masseproducere designertøj, men] det er ikke en udvikling der sker fra den ene dag til den anden, men det er en løbende strukturtilpasning, hvor mennesker og maskiner må finde frem til en effektiv produktionsformel, en vel tilrettelagt fleksibilitet, der kan imødekomme modesvingninger.¹³

I tråd med denne holdning og som en fortsættelse af virksomhedens tilpasning til forandringerne i omverdenen gennem arbejdet med opdelingen af produktionen i forskellige brands havde Vanggaard i 1967 henvendt sig til tidens hotteste designerpar, Erik og Margit Brandt. Kontakten ledte til et samarbejde, hvor Vanggaard skulle producere og i samarbejde med ægteparret afsætte Brandt-designs. Aftalen blev omtalt i de store danske dagblade og set som en mulighed for, at designertøj i fremtiden ville kunne købes til billigere priser.¹⁴ Det fremgår imidlertid også af modeskribenternes omtaler, at samarbejdet satte Vanggaards virksomhed i et andet lys end den ellers blev set i. Vanggaard var for alvor kommet med på moden.

Vanggaard må have været klar over, at det nye brand stillede andre krav til salgsleddet end den øvrige produktion. Han opbyggede en selvstændig organisation med egen salgschef og egne agenter, der skulle tage sig af afsætningen af denne kollektion. Det var et signal om, at han var klar til at ofre noget på brandet, og at han ventede sig noget af samarbejdet. I første omgang fik han ret i sine forventninger, og Margit Brandt Design opnåede i løbet af de følgende to år næsten samme omsætning som PITA-TAVA. Vanggaard havde dermed foretaget en ny succesfuld tilpasning som svar på det skift i efterspørgslen, som hans egen diversifikation med nye brands også havde været udtryk for.

Margit Brandt Design var tøj med langt flere detaljer udført i krævende materialer, end det tøj Vanggaard ellers havde produceret. Dette kunne have givet vanskeligheder i produktionen. Det efterladte materiale vidner imidlertid ikke om sådanne problemer, så virksomheden må have haft den nødvendige fleksibilitet i produktionen. Kvaliteten var i orden, og tøjet blev rost af pressen:

At Danmarks største kjolefabrikant, Tage Vanggaard, i Århus indgik alliance med landets mest aktive kvindelige designer, Margit Brandt, forstod man fra et designmæssigt synspunkt så udmærket. Men at det jyske stangtøj

MARGIT BRANDT DESIGN

ANNONCER
FORÅR 1970

3227

Klicheerne kan rekvireres gratis, men De må regne med en leveringstid på 3-4 dage. Vi beder Dem venligst opgive kliche-nr. ved bestilling for at undgå evt. fejlekspedition.

Klichematerialet bedes returneret snarest.

Priserne må ikke ændres.

**TAGE VANGGAARD
AFD. MB DESIGN**

Vestre Ringgade 59

8200 Aarhus N

Telefon (06) 164422

MARGIT BRANDT

DESIGN

FOR

Tage Vanggaard

**Zigeunerlook i indisk
helsilke. Det er smart,
behageligt og slet ikke
dyrt.**

kr. 158,-

Samarbejdet med ægteparret Brandt var i færd med at omskabe kjolefabrikkens image, men Vanggaard var ikke klar til at ændre sin produktionsvirksomhed til en salgsorganisation uden egenproduktion. Erhvervsarkivet.

skulle kunne hamle op med Margit Brandts mere labre småkollektioner var næppe ventet. Men det kan det. Det hænger side om side i Brandternes egne forretninger – kun med prisen til forskel.¹⁵

Stagnation og initiativer til ny vækst

Med udgangen af 1971 opsagde ægteparret Brandt samarbejdsaftalen med Tage Vanggaard. Erik Brandt så eksportsalg som det afgørende, og for ham blev det et problem, at de danske produktionsomkostninger var meget højere end de udenlandske. Han siger i dag, at han foreslog Vanggaard et samarbejde om produktion i Hong Kong.¹⁶ Vanggaard skulle ikke selv forestå produktionen i Hong Kong, men have folk på stedet, der kunne skaffe kontakt med dygtige lokale producenter, sikre kvaliteten og sørge for transport og distribution. Et sådant samarbejde var Vanggaard imidlertid ikke interesseret i. Ifølge Brandt ikke på grund af økonomiske betæneligheder, da det kun ville have krævet beskedne investeringer, men fordi han så sig selv som producent og århusianer.

Vanggaard var 65 år og havde opnået en position som Århus' største skatteyder og en af byens største arbejdsgivere. Dermed var hans ambitioner sikkert indfrie. Den risikovillighed, som havde været til stede, da han byggede fabrikken i slutningen af 1950'erne, var ikke længere så stor. Vanggaards afvisning af samarbejdet med Brandt om udenlandsk produktion kan tolkes som en bekræftelse på Andrea Collis påpegning af, at nogle familievirksomheder mangler incitament til fortsat vækst.¹⁷ Vanggaard havde været fleksibel nok til at tilpasse sin virksomhed til tøj med stadigt stigende modeindhold, men totalt at skifte strategi og opgive produktionsvirksomheden til fordel for handel lå uden for hans ønsker og måske også forestillingsevne. Her var han helt enig med den overvejende del af de danske tekstilfabrikanter.

Selvom driftsresultaterne havde været vigende siden midten af 1960'erne, tjente Vanggaard stadig gode penge i 1971. Det brødte samarbejde med Brandt-ægteparret gav dog anledning til overvejelser om den fremtidige kurs. Vinding Reklame & Marketing blev bestilt til at udforme en analyse for Vanggaard i 1972. De konkluderede, at man burde satse offensivt på markedsføring med henblik på at opbygge en mærkevarebevidsthed. Markedsføringen skulle bakkes op af satsning på tøj med højt modeindhold og en fornyet indsats for at skaffe en øget markedsandel i de store byer, hvor man stod svagt.

Rapporten konkluderede, at tøjmarkedet i de kommende år ville krystallisere sig i tre grupper: modeskabere, hvor trenden vil blive skabt og

goodwillen knyttet til designernes navne, masseproducenter, hvor kundernes goodwill vil være knyttet til mærkenavne frem for personnavne, og endelig billigimportører kendetegnet ved varieret vareudbud og lav kundeloyalitet. Man anbefalede Vanggaard at satse kraftigt på at blive markedsleder blandt masseproducenterne, hvilket ville kræve investering af betydelige summer i reklame direkte henvendt til slutbrugerne (1 til 1,5 mio. kr. om året), men omvendt vil *det blive her, de store penge tjenes, og det bliver i denne gruppe, virksomhederne lever længst*.¹⁸

Vanggaard havde med Brandt-samarbejdet flirtet lidt med gruppen af modeskabere, men i det samarbejde havde han kun været producent af design, som han ikke selv havde indflydelse på. Opbygningen af en mærkevarebevidsthed i forlængelse af rapportens anbefalinger ville kræve ansættelse af egne, dygtige designere, som gennem et langt sejt træk kunne placere Tage Vanggaard i bevidstheden hos det unge, købekraftige publikum i de store byer. Investeringen i design var forudsætningen for, at den store investering i markedsføring kunne bære frugt.

Både store reklamebudgetter, høje lønninger til smarte designere og udenlandsk produktion i samarbejde med Brandt var handlemåder, som kolliderede med de hidtidige i en virksomhed, der var nationalt orienteret, produktionsrettet og vant til at sælge sit tøj gennem et godt forhold til detailhandlen. Derfor endte de også med at blive fravalgt. Det fik givet også interne konsekvenser, idet den direktør, som Vanggaard havde ansat i 1968 for at lette sig i det daglige, forlod virksomheden i 1973. Selvom det ikke kan dokumenteres, er det nærliggende at forestille sig, at rapporten om en ny markedsføringsstrategi skal ses som led i en intern diskussion om den fremtidige kurs. Da Vanggaard valgte standpunkt, forlod direktørens virksomheden.

Ændrede rammevilkår

I 1973 må det være blevet klart for Vanggaard, at den reduktion i indtjeningen, som hans virksomhed havde gennemgået de senere år, ikke var ubetydelige fluktuationer. Årsregnskabet for 1973 kom ud med et minus på 3,7 mio. kr. i år 2000-priser.

I dag står det klart, at kjolefabrikken var blevet ramt af tre stort set sammenfaldende begivenheder: drastisk modeskift, ændrede konkurrencevilkår og oliekrise. Det første, der ramte virksomheden, var markante ændringer i damemoden. I løbet af ganske kort tid døde fruekjolen. Mødre begyndte at gå med det samme tøj som deres døtre, samtidig med at bukser til kvinder blev almindeligt udbredt. Det afspejlede sig tydeligt i

Tage Vanggaards regnskaber, hvor omsætningen i det bærende TAVA-brand i perioden 1969-1975 blev reduceret til en femtedel.

Oveni udfordringerne med modeskiftet kom udfordringer i form af forøget konkurrence. I 1974 solgte Vanggaard 32 % af sin produktion til udlandet. Sverige og Norge aftog 25 % af produktionen, mens kun England herudover var et betydende marked.¹⁹ Den ensidige afhængighed af eksport til Norge og Sverige var efter Danmarks udmeldelse af EFTA og indmeldelse i EF i 1973 problematisk, for Norge og Sverige opnåede samtidig med Danmarks indlemmelse i EF frihandelsaftaler med det europæiske fællesskab. Det betød, at de skandinaviske markeder nu blev åbne for tekstilproducenter fra det øvrige EF, der hidtil havde været udelukket fra at konkurrere på lige vilkår med danskerne. Det satte Vanggaard og andre danske eksportører under forøget konkurrencepres. Sammen med resten af den europæiske tekstilindustri blev de yderligere presset af liberaliseringstendenser i verdenshandlen realiseret gennem GATT-forhandlingerne, der øgede konkurrencen fra producenter i lavtlønslande. Holdningen i GATT var den, at man skulle lade ulandene eksportere tekstilvarer i øget omfang for at styrke deres økonomier. For at sikre at handelsliberaliseringen fandt sted, indgik man i 1974 »Multifiberaftalen«. Den skulle sikre øget eksport fra ulandene, men i et reguleret tempo, der skulle give industrinationernes virksomheder tid til at tilpasse sig til den nye konkurrencesituation.²⁰

Endelig ramte oliekrisen Danmark i 1972-1973, hvilket forøgede omkostningerne markant. Samspillet af de tre faktorer ledte til det dårlige driftsresultat i 1973. Vanggaards virksomhed var kommet under pres.

En kjolefabrik sygner hen

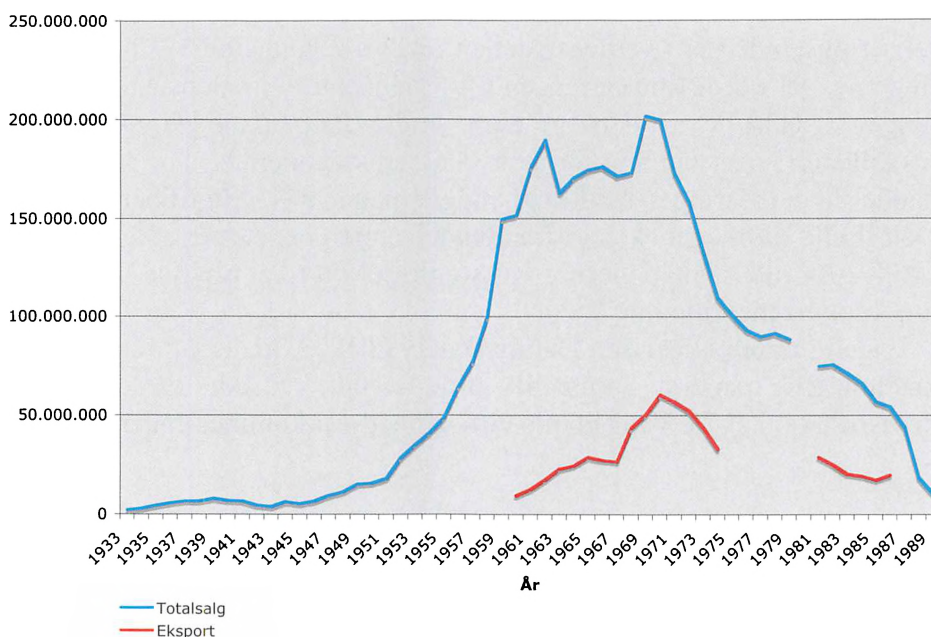
Da Vanggaard fravalgte at satse massivt på markedsføring og heller ikke ville opgive egenproduktionen, valgte han i stedet at satse på rationalisering og på at øge omsætningen gennem salg af tøj, som lå prismæssigt i underkanten af mellemgruppen.²¹ Hans svar på det pres, virksomheden var kommet under, var dermed ikke en strategisk ændring i Porters forstand, men en fortsat satsning på inkrementelle tilpasninger til de ændrede omverdensforhold.

For at skaffe ideer til rationaliseringen bestiltes en rapport, denne gang fra Teknologisk Institut.²² Ud over konkrete forslag til ændringer i strukturen og forbedringer i produktionsapparatet og den EDB-baserede rapportering fra produktionen konstaterede rapporten et ledelsesmæssigt underskud.

Ledelse SAVNES! Personalet savner initiativ fra ledelsen, et initiativ, som i stor udstrækning drejer sig om dels at koordinere, dels at få fastlagt retningslinierne for en aktiv salgsindsats. [... Man forventer en ledelse som] tror på fremtiden – viser optimisme. Det er svært at udarbejde en ny god kollektion [... , hvis] man er i tvivl om firmaet bliver fortsat eller lukket.²³

Vangaard var ikke længere selv i stand til fylde behovet for ledelse ud, men han var heller ikke i stand til at finde den mand, han ønskede at overdrage ansvaret til, hvilket var blevet tydeligt med den første direktørs afgang i 1973.

Figur 3. Totalsalg og eksport. 2000-priser.

Regnskab for 1980 foreligger ikke, ligesom eksporttal kun findes for de viste år.

Kilde: Regnskabstal fra Tage Vangaards arkiv, Erhvervsarkivet.

Vangaard var ellers klar over, at en leders alder kunne være en hindring for en virksomheds udvikling. Han udtalte i 1968, da han var 62 år, til Tidens Kvinder, at han ifølge lærdommen på handelshøjskolen burde have ladet sig pensionere allerede som 55-årig, men at han havde valgt at fortsætte på trods, fordi han mente at have ret til at lede den virksomhed, som han selv havde skabt fra grunden.²⁴ Til at lette sig i det daglige an-

satte han fra 1968 direktører, men netop ikke administrerende direktører.

At Vanggaard ikke ønskede at overlade roret til andre, kan ses som et tegn på, at han så sit og virksomhedens liv som uadskillelige. Denne følelse blev givetvis forstærket af, at der ikke stod arvinger klar i familien, som Vanggaard satte lid til.

Vanggaards holdning viser også, at han trods sin åbenhed for de muligheder, som lå i formel uddannelse og teoretisk tilgang til virksomheders udfordringer, en åbenhed som adskilte ham fra mange af sine fabrikantkolleger i tekstilindustrien, ikke var indstillet på at følge de lærdes anbefalinger, hvis de stred mod hans grundprincipper.

Vanggaards satsning på fortsatte rationaliseringer førte til en bedring i driftsresultaterne fra 1976, men de store penge blev der ikke tjent, og omsætningen faldt fortsat, men dog nu i svagere takt.

At rationalisering og automatisering ellers kunne lede til vækst, var Brandtex i Brande et eksempel på. Brandtex fik som Vanggaard et driftsunderskud i 1973, men fra midten af 1970'erne fik de markant vækst i omsætning og indtjening. Brandtex' omsætning gik fra 43 mio. kr. i 1973 til 668 mio. kr. i 1990 (løbende priser), og resultaterne blev skabt på baggrund af en behård satsning på rationalisering og produktionsteknologi.²⁵ For at opnå resultaterne valgte Brandtex næsten udelukkende at producere slacks, idet en ensartet produktion var forudsætningen for automatisering. Hos Vanggaard var man ikke indstillet på at indsnævre sit produktprogram, hvilket givet skyldtes, at det netop var gennem diversifikation, man havde opnået fortidens gode resultater. De brede kollektioner satte imidlertid grænser for, hvor langt man kunne komme med rationalisering.

Vanggaard var modstander af låntagning, og hans holdning synes at have været, at en virksomhed må udvikle sig i det tempo, som indtjeningen gør mulig.²⁶ Da indtjeningen var god, tillod denne holdning store investeringer i bygninger, maskiner og personale, hvilket havde været forudsætningen for den succesfulde diversifikation. Nu da resultaterne var negative, var der ingen penge at investere, og det naturlige svar blev, at man måtte spare sig til en bedre indtjening.

I takt med at Vanggaard blev ældre og gradvist viste sig mindre på fabrikken, voksede det ledelsesmæssige vakuum i virksomheden, som allerede rapporten fra 1974 havde konstateret. Dette vakuum blev ikke fyldt ud af direktører, idet de sjældent blev ret længe i virksomheden, og samtidig manglede de branchekendskab. I stedet kom de ledende funktionærer til at spille en stor rolle, og de havde en samstemmende interesse i at

fastholde virksomheden i det hidtidige spor med bredt produktprogram og egenproduktion, idet alternativet var, at de kunne gøre sig selv overflødig.

I erkendelse af sin egen fremskredne alder og mangel på en arving besluttede Vanggaard i 1981 at overdrage virksomheden og alle aktiver til en fond. Vanggaard fastholdt dog fortsat sin ret til at træffe alle afgørende beslutninger, og han gav aldrig slip på den virksomhed, som han mente kun at have sig selv at takke for.

I juni 1985 holdt den nye produktchef for Right-On, Jørgen Fritzen, et indlæg på et strategiseminar for virksomhedens ledende medarbejdere og bestyrelse, hvori han bl.a. havde planlagt at sige:

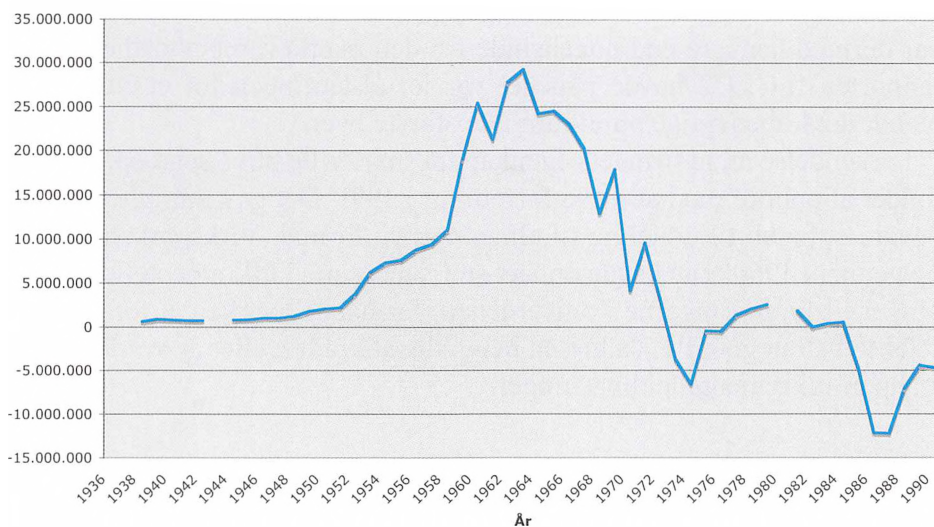
Så længe vores øverste ledelse fungerer som nu, vil hele virksomheden bære præg af pessimisme, og det meste initiativ blive dræbt i fødslen, og det bliver desværre mere og mere selvforstærkende. Derfor kræves det ændret nu.²⁷

Tage Vanggaard og i særdeleshed hans ledende funktionærer så virksomheden som en produktionsvirksomhed. Her ses kjolefabrikkens tilskæreri omkring 1970. Foto: Tage Vanggaards arkiv, Erhvervsarkivet.

I sin endelige tale valgte han at undlade at henvise direkte til den øverste ledelse, men fastholdt, at der måtte ske en ændring nu. Denne ændring forsøgte fondsbestyrelsen at gennemtvinge på et møde den 24. april 1986. Her prøvede man at overbevise Vanggaard om, at det var på høje tid at ansætte en egentlig administrerende direktør, der kunne få frie hænder til at udstikke en ny kurs for virksomheden. Vanggaard var uvillig til at følge opfordringen, og han erklærede, *at han fortsat havde lyst og kræfter til at lede den virksomhed, han havde skabt og til at ændre de seneste års utilfredsstillende udvikling.*²⁸ Her viste familievirksomheden en af sine svagheder. Trods overdragelsen af det formelle ejerskab til fonden havde Vanggaard det afgørende ord, så længe han selv ønskede det i kraft af sin position som født formand for fondsbestyrelsen.

Figur 4. Primært driftsresultat. 2000-priser.

Kilde: Regnskabstal fra Tage Vanggaards arkiv, Erhvervsarkivet.

Problemet løste sig med Vanggaards død i juli 1986. Herefter kunne den øvrige fondsbestyrelse endelig ansætte en administrerende direktør, og vejen var banet for det strategiske skift, som de forgangne års dårlige resultater længe havde lagt op til. Vanggaards virksomhed var reduceret til 200 ansatte, men stadig med betydelige aktiver og ingen gæld.

Den nye direktør slog ind på en kurs med import af udenlandsk fremstillet tøj, i første omgang som supplement til egenproduktion, og hurtigt derefter som erstatning for egne syersker. Denne nye kurs lod sig gennemføre uden voldsom intern uro. Flere års svigtende resultater og kon-

stant reduktion af medarbejderstaben havde eroderet fortællingen om virksomheden som en effektiv produktionsvirksomhed. Direktørens manglende branchekendskab blev imidlertid fatal, fordi han ikke forstod vigtigheden af at udnytte den viden om produktion, som stadig fandtes i virksomheden, til at sikre kvaliteten af det tøj, som blev produceret i udlandet. Da den danske produktion blev nedlagt, blev produktionsfolkene fyret, og virksomheden beholdt kun design- og salgsfolk. Det gav problemer i kommunikationen med producenterne i udlandet, og virksomheden måtte indkassere nye tab i kraft af fejllleverancer og dårlig kvalitet som følge af mangelfulde specifikationer.

Strategiskiftet blev dårligt gennemført, men det kom også for sent, idet Tage Vanggaard som brand var blevet undermineret af mange års dårlige resultater. Branchefolk anså ikke længere virksomheden som ledende, hvilket givet gjorde rekruttering af gode folk svært. Blandt kunderne blev tøj fra Tage Vanggaard i stigende grad opfattet som »konetøj«, og man var dermed længere end nogensinde fra den mærkevarebevidsthed, som rapporten fra 1972 havde påpeget var forudsætningen for et stort salg blandt det købedygtige publikum i de største byer.

I erkendelse af, at firmaets egenkapital snart ville blive spist op, vedtog fondet at ophøre med at drive forretning i 1991. Det gav mulighed for at bevare et beløb til uddeling til almennyttige formål. Virksomheden, der op gennem 1960'erne havde opnået stor succes med inkrementelle tilpasninger til forandringerne i omverdenen, formåede hverken at foretage et effektivt strategiskifte, da krisen begyndte at kradse, eller at overleve ved hjælp af inkrementelle tilpasninger.

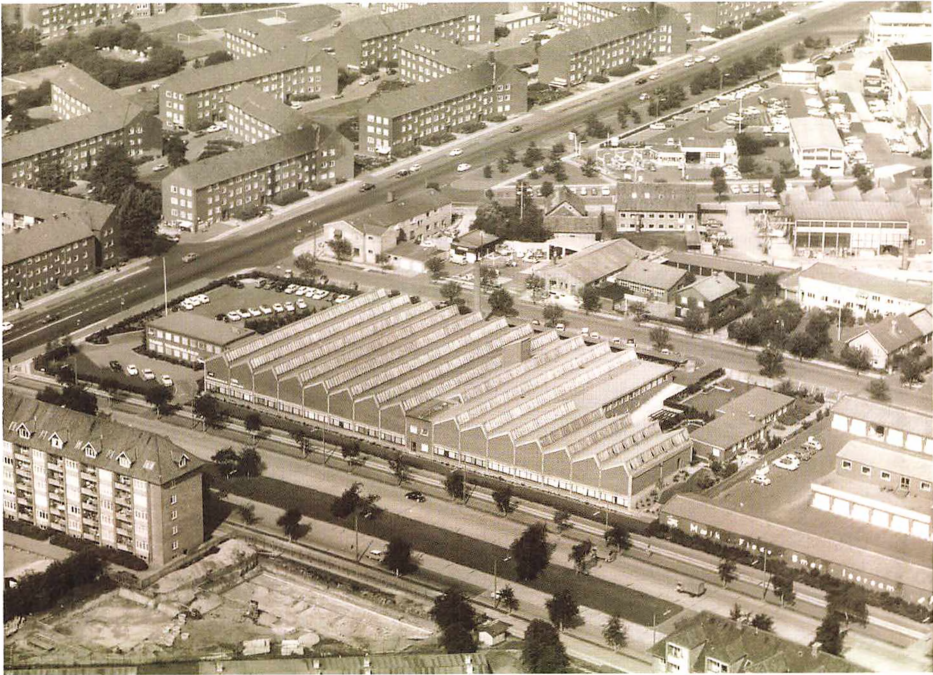
Diskussion

Tage Vanggaards kjolefabrik nåede både at få glæde af fordelene ved at være enkeltmandsejet og at opleve ulemperne. Indtil begyndelsen af 1970'erne var Vanggaards evne til hurtige tilpasninger til skiftende efterspørgselsmønstre, kombineret med hans vilje til at tilbagepløje overskud, en stor fordel. Det var de handlemåder, der havde rod i hans personlige historie og udgangspunktet i detailhandlen. Vanggaard opnåede gode resultater, fordi han forstod at kombinere godt købmandskab med viden om tøjproduktion. Forretningsmodellen viste sig meget succesfuld i opgangstider, hvor Vanggaard dygtigt tilpassede sig væksten i markedet gennem diversifikation.

Da virksomheden blev ramt af store udfordringer i starten af 1970'erne, viste virksomheden imidlertid sin svaghed. Vanggaard evnede ikke at

foretage et strategisk skifte, og han ønskede heller ikke at overlade styringen til andre. Der er ingen grund til at betvivle, at Vanggaard troede på, at han ved at forblive den reelle leder af virksomheden også var den, der bedst kunne sikre profitmaksimering og overlevelse. Som han oplevede det, svigtede de skiftende direktørers evner, og han stod dermed selv tilbage som den eneste, der havde forudsætninger for at drive virksomheden. Set i bakspejlet bidrog hans personlige mål og prioriteter, herunder synet på låntagning og en utilbøjelighed til at skifte produktionssted, dog til virksomhedens nedtur i 1970'erne og 1980'erne. Virksomhedens strategi var aldrig et resultat af rationelle og skriftlige planlægningsprocesser, men derimod tæt knyttet til Vanggaards evne til at handle intuitivt.

Andrea Colli peger på, at familievirksomheders konkurrenceevne på længere sigt hænger sammen med, om de formår at ændre koblingen mellem ejerskab og ledelse alt efter familiens ressourcer og omverdenens krav. Denne fleksibilitet fandtes ikke hos Vanggaard, idet han forblev den

Luftfoto af den fuldt udbyggede kjolefabrik på Vestre Ringgade i Århus anno 1966. Produktionen var placeret i shedtagsbygningerne, administration til venstre ved parkeringspladsen og til højre ses to funktionærboliger. Foto: Tage Vanggaards arkiv, Erhvervsarkivet.

ledende skikkelse, også da han i den sidste tid var stærkt alderdomssvækket. Man kan tale om stiafhængighed, der førte til et lock-in af firmaets strategi, som forblev i det spor, der var i tråd med virksomhedens historie som århusiansk produktionsvirksomhed med fokus på detailledet frem for forbrugerne, og som havde rod i Vanggaards fokus på tilpasninger til skiftende efterspørgselsmønstre kombineret med hans vilje til at tilbagepløje overskud og utilbøjelighed til låntagning. Stiafhængigheden drejede sig i mindre grad om den fysiske virksomhed end om den virksomhedskultur, der var skabt bl.a. som et produkt af virksomhedens historie.

Det er imidlertid ikke sikkert, at selv en konsekvent tilbagetrækning fra Vanggaards side ville have sikret virksomheden. Der ser ud til at være et mønster i, at de tekstilvirksomheder, som klarede sig igennem denne periode, var ejerledede. Den konsekvens, som Vanggaard som eneejer og leder kunne regere sin virksomhed med i tiden indtil omkring 1970, ville også under en professionel ledelse med rod i en anden verden have været svær at genskabe. De direktører, som Vanggaard forsøgte sig med i virksomheden, havde handelshøjskolebaggrund, men manglede branche-kendskab. Måske er det den konsekvente sammenfletning af virksomhedens og ejerens historie, som gør, at personlige mål og virksomhedens mål blev tilstrækkeligt sammenfaldende til, at forandringer gennemføres med konsekvens og styrke.

De problemer, Vanggaards virksomhed mødte, var fælles for mange virksomheder i den danske tekstilindustri. Fælles var også uviljen til at imødegå problemerne ved at opgive egenproduktionen. Ingen af Erik Brandts danske samarbejdspartnere ønskede at indgå aftaler om udenlandsk produktion i starten af 1970'erne. Fælles for de fleste virksomheder i den danske tekstilindustri, som har overlevet til i dag, er imidlertid, at de trods den indledende uvilje mod at basere sig på udenlandsk produktion er endt med at gøre det. Undtaget er de virksomheder som producerer varer, f.eks. gulvtæpper, som man i dag kan producere nærmest fuldautomatisk. Tøjproduktion derimod er fortsat i dag arbejdskrævende og dermed ikke rentabel i Danmark. De tøjvirksomheder, som er kommet igennem med en omstilling fra egenproduktion til udenlandsk produktion, har haft handlekraftige ledelser, som har været i stand til at bryde med den hidtidige kurs.

Konklusion

Historien om Vanggaards virksomhed kunne fortælles som en tragedie om tekstilindustriens forfald i Danmark. I stedet har vi valgt at fortælle den som et resultat af en række bevidste og ubevidste valg, der ikke blot

forholdt sig til de udfordringer, som oliekriser, ændrede efterspørgselsmønstre, internationalisering og teknologisk udvikling medførte, men som også var et resultat af virksomhedens specifikke historie og ikke mindst af dens status som ejerledet. Ejerens dominerende rolle i virksomheden medførte både perioder med stor handlekraft og succes og perioder, hvor et ledelsesmæssigt vakuum og handlemåder, der ikke længere leverede de ønskede resultater, var blandt årsagerne til, at virksomheden til sidst måtte dreje nøglen om. Det var dog ikke en udvikling, der var givet på forhånd. Andre tekstilvirksomheder klarede sig gennem den generelle nedgangsperiode, og det havde – måske – også været muligt for kjolefabrikken Tage Vanggaard. Forudsætningen havde været, at virksomheden i højere grad havde formået at forlade det oprindelige spor som århusiansk produktionsvirksomhed med fokus på salg til detailledet. De inkrementelle tilpasninger af virksomheden til forandringerne i omverdenen var i sidste ende ikke længere tilstrækkelige, og det strategiskifte, der kom efter Vanggaards død, kom for sent og blev for dårligt gennemført.

Litteratur

- Bloch, Jens: *Revolutionens sønner*, 2002.
- Brandt, Erik: *Brandt – Erindringer*. 2006
- Colli, Andrea: *The History of Family Business 1850-2000*. Cambridge, 2003.
- Dansk Textil og Beklædning: *Årsberetning*. Diverse årgange.
- Fligstein, Neil: *The Transformation of Corporate Control*. Harvard, 1990.
- Foss, Nicolai J: »To Økonomiske Strategiteorier: Om Porter og Ressourceperspektivets Relationer og Praktiske Implikationer«. Paper udgivet af Handelshøjskolen i København 1993.
- Hansen, Per H.: »Organizational Culture and Organizational Change: The Transformation of Savings Banks in Denmark, 1965-1990«. *Enterprise and Culture*, Oxford, december 2007, s. 920-953.
- Beklædningsindustriens Sammenslutning: *Fra idé til massesalg*. 1970
- Illeris, Svend: *Hernings Erhvervshistorie 1950-2006*. 2007.
- Iversen, Martin J. m.fl.: *Creating Nordic Capitalism – the business history of a competitive periphery*. Macmillan 2008.
- Liebowitz, S.J. og Stephen E. Margolis. Path Dependence. Indledning til Newman, Peter: *The Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. London, 1998.
- Maskell, Peter: *Nyetableringer i industrien – og industristrukturens udvikling*. 1992.
- Melchior, Marie Riegels og Nikolina Olsen-Rule: *Dansk Mode – Historie, Design, Identitet*. 2006.
- Mintzberg, Henry: *The rise and fall of strategic planning: reconceiving roles for planning, plans, planners*. New York, 1994.
- Porter, Michael E.: *Competitive Advantage – Creating and Sustaining Superior Performance*. New York, 2004.
- Porter, Michael E.: »Towards a Dynamic Theory of Strategy«. s. 81-109 i *Strategic Development: Methods and Models* red. af Robert G. Dyson og Frances A. O'Brien. Warwick, 1998.
- Porter, Michael E.: *On Competition*. Harvard, 1998.
- Tekstilfabrikantforeningen: *Beretning om foreningens virksomhed*. Diverse årgange.
- Textilindustrien: *Beretning om foreningens virksomhed*. Diverse årgange.
- Textil- & Beklædningsindustrien: *Årsberetning*. Diverse årgange.
- Tidens kvinder d. 15/10 1968.
- Whittington, Richard: *What is strategy: and does it matter?* London, 2001.

Kilder

Erhvervsarkivet

Tage Vanggaard

- 1933-1990 Vedtægter, bestyrelsessager m.v. (løbenr. 1).
1940-1993 Korrespondancesager (løbenr. 2, 3, 4 og 5).
1989-1990 Korrespondance vedr. Mantex Empresa de Confecoes Lda., Portugal (løbenr. 6).
1988-1990 Korrespondance vedr. Faxion Scandinavia A/S (løbenr. 7).
1969-1989 Personalesager (løbenr. 47).
1933-1991 Årsregnskaber (løbenr. 55, 56 og 57).
1962-1975 Drifts- og statusregnskaber (løbenr. 58).

- 1957-1978 Regnskabsoversigter (løbenr. 59).
1958-1989 Diverse statistisk materiale (løbenr. 89).
1953-1990 Rapporter, analyser m.v. vedr. fa. Tage Vanggaard (løbenr. 90).
u. å. Fotos, mode- og modelbilleder af fabrikkens kollektion m.v. (løbenr. 96, 97, 98, 99 og 100).
1942-1990 Udklip om virksomheden m.v. (løbenr. 101, 102 og 103).
1957-1965 Indrammede luftfotos i farver af fabrikken på Vestre Ringgade 59 (løbenr. 104, 105 og 106).

Noter

- 1 Kulturarvsstyrelsen har ydet økonomisk støtte til arbejdet med artiklen.
- 2 Henry Mintzberg: *The rise and fall of strategic planning: reconceiving roles for planning, plans, planners*. New York, 1994, s. 23-27.
- 3 Richard Whittington: *What is strategy: and does it matter?* London, 2001.
- 4 Michael E. Porter: »Towards a Dynamic Theory and Strategy«, *Strategic Development: Methods and Models* red. af Robert G. Dyson og Frances A. O'Brien. Warwick, 1998, s. 83.
- 5 Neil Fligstein: *The Transformation of Corporate Control*. Harvard, 1990, s. 9.
- 6 S. J. Liebowitz og Stephen E. Margolis: Path Dependence. Indledning til Peter Newman: *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. London, 1998
- 7 Jf. f.eks. Per H. Hansen: Organizational Culture and Organizational Change, *Enterprise and Culture*, Oxford, december 2007, s. 924.
- 8 Andrea Colli: *The History of Family Business 1850-2000*. Cambridge, 2003. Citat s. 75.
- 9 Med udgangspunkt i Danmarks Statistiks nationalregnskab faldt industribeskæftigelsen fra omkring 650.000 i 1965 til 503.000 i år 1989. Nationalregnskabet er oftest udgangspunktet, når udviklingen i samfundets sektorer skal sammenholdes. Nationalregnskabet er bevidst fravalgt som udgangspunkt i denne sammenhæng, da det ikke er en primær statistik og ikke kan give regionalfordelte beskæftigelsestal. Baggrunden for de forskellige statistikgrene, skal der ikke nærmere redegøres for her, men det indgår som undersøgelsesfelt i Kristoffer Jensens igangværende ph.d.-arbejde.
- 10 Industristatistikken ophørte med at opgøre beskæftigelsen i 1989. For tiden herefter kan man støtte sig til Erhvervsbeskæftigelsen, som er baseret på arbejdsgivernes indberetninger af atp.
- 11 Tekstilindustri er i denne sammenhæng defineret som en branchehovedgruppe (jvf. Danmarks Statistiks praksis), der rummer undergrupperne beklædningsindustri, tekstilindustri, fodtøjsindustri og læderindustri. Tage Vanggaards fabrik rubriceredes statistisk i gruppen damekonfektionsfabrikker under beklædningsindustri. Beskæftigelsen i gruppen damekonfektionsfabrikker blev på lignende vis som for tekstilindustrien som helhed halveret i perioden 1966-89, hvorfor vi i det følgende mener det er forsvarligt alene at henholde os til udviklingen i tekstilindustrien som helhed. Beskæftigelsen i undergruppen damekonfektion var stigende i perioden 1955-1966 imod sætning til udviklingen i hovedgruppen tekstilindustri, som allerede fra 1955 var markant faldende. Forskellen i de to gruppers udvikling må tilskrives, at den øgede internationale konkurrence slog igennem på forskellige tidspunkter, bl.a som konsekvens af at handelshindringerne blev afviklet i forskelligt tempo, alt efter hvor højt forædlede varer, der var tale om.
- 12 Tekstilfabrikantforeningen: »Beretning om foreningens virksomhed« 1971/72 og 1972/73.

En kjolefabriks kamp for overlevelse

- 13 Beklædningsindustriens Sammenslutning: »Fra idé til massesalg«, s. 4.
- 14 Se f.eks. *Politiken* d. 5/1 1969, *BT* d. 13/9-1968, *Jyllands Posten* d. 27/8 1968 og *BT* d. 17/8 1968.
- 15 »Margit og Tage«, *Politiken* d. 5/1 1969.
- 16 Interview med Erik Brandt d. 27/11 2008.
- 17 Colli, 2003. s. 71.
- 18 Erhvervsarkivet, Tage Vanggaard, løbenr. 90, forslag til marketingstrategi.
- 19 Erhvervsarkivet, Tage Vanggaard, løbenr. 89, »Varesalg 1974«.
- 20 Multifiberaftalen erstattede Bomuldsaftalen, som lagde begrænsninger på ulandenes eksport af bomuldsprodukter. Multifiberaftalen dækkede også eksport af kunstfibre. Oprindeligt gjaldt Multifiberaftalen fire år, men særligt pres fra de sydeuropæiske landes regeringer samt USA førte til dens forlængelse over mange omgange, således at den først endelig blev afviklet i 2005.
- 21 Erhvervsarkivet, Tage Vanggaard, løbenr. 100 og 101, Erik Mørk.
- 22 Erhvervsarkivet, Tage Vanggaard, løbenr. 1, »Organisationsplan d. 3/12 1974«.
- 23 Erhvervsarkivet, Tage Vanggaard, løbenr. 1, læg »organisationsplan«.
- 24 Interview i *Tidens Kvinder* d. 15/10 1968.
- 25 Interne regnskabstal fra Brandtex' økonomidirektør til forfatterne.
- 26 Jvf. brev fra Tage Vanggaard til Hilmar Baunsgaard d. 18/2 1969. Her klager han over erhvervsbeskatningen, som forhindrer ham i at investere det i sin virksomhed, som han gerne vil. Erhvervsarkivet, Tage Vanggaard, løbenr. 2.
- 27 Erhvervsarkivet, Tage Vanggaard, løbenr. 90.
- 28 Erhvervsarkivet, Tage Vanggaard, løbenr. 1, »bestyrelsessager«.

Afleveringer

1. januar – 31. december 2008

En samlet fortegnelse over Erhvervsarkivets samling af arkiver til og med 1999 findes publiceret i værket *Erhvervsarkivets Arkivoversigter*, bind 1-4. Afleveringerne i årene 2000-2007 findes publiceret i *Erhvervshistorisk Årbog 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007 og 2008*.

Alle afleverende virksomheder, organisationer og personer kan findes i databasen DAISY på internetadressen: www.daisy.sa.dk

Afleveringerne androg i 2008 med 123 sager i alt 5.922 enheder

Der er modtaget følgende arkiver, opstillet efter hovedbrancher inden for virksomheder og organisationer som i Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 1 – 4:

Landbrug, jagt, skovbrug, fiskeri

Ib Frederiksen, gårdejer og kalkunavler, Mariager. 2 pakker 1951-1999. Driftsregnskaber, kassebøger, driftsoversigter, materiale vedrørende skatter og afgifter, materiale vedrørende produktion af rugeæg og materiale i forbindelse med likvidation af Danpo af 1974 A.m.b.a.

Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Andels-Svineslagteriet Midtjylland, slagteri, Grindsted. 100 bind og 9 pakker 1928-1997. Materiale fra konstituerende bestyrelsesmøde, forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, vedtægter, hovedbøger, omkostningsjournal, revisionsprotokol, overenskomster, lærekontrakter, salt-ningsprotokoller, slagterregnskaber, protokoller for svineslagtninger, kassekreditkontrakt, materiale vedrørende lån i Varde Bank, forsikringspolicer, næringsbrev, butiksregnskab, opskrifter, materiale vedrørende udstykning og sammenlægning, ud klip og fotos.

Bjerringbro Andels-Svineslagteri, slagteri, Bjerringbro. 1 pakke 1932-1979. Ud klip og fotos.

Danish Crown, slagteri, Randers (fortsat aflevering). 10 bind 1946-1986. Årsregnskaber fra diverse slagterier.

Expo, slagteri, Fåborg 10 bind 1980-1985. Bestyrelsesreferater, forretningsudvalgsreferater, K-udvalgsreferater og direktionskorrespondance.

Horsens Andels-Svineslagteri, slagteri, Horsens. 272 bind 1887-1977. Kalkulationsbøger, andelskonti, journaler, kassebøger, hovedbøger, hovedkassejournal, protokoller for svineslagtninger, lønningsbøger, andelsbeviser, bankjournaler, revisionsprotokoller, forretningsudvalgsprotokol, salgsjournaler, materiale vedrørende samarbejdsudvalg, statistik, eftervejningsbog, saltningsprotokol, kassationsbog og hændelsesdagbøger.

Herning Svineslagteri, slagteri, Herning. 29 bind 1940-1985. Forhandlingsprotokoller, beretninger, korrespondance med bestyrelsesmedlemmer, korrespondance med CWS Manchester og sager vedrørende ESS-FOOD.

Kolding Andels-Svineslagteri, slagteri, Kolding (fortsat aflevering). 34 bind 1964-1985. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, indmeldelsesprotokol for andelshaverne, revisionsprotokol og diverse sager.

Odense Eksportslagteri, slagteri, Odense. 70 bind og 18 pakker 1914-1984. Årsregnskaber, hovedbøger, forhandlingsprotokoller, bestyrelsesmødereferater, statusbog, korrespondance, andelshaverbog, kreaturjournal, lønningslister, kassebøger, materiale vedrørende mund- og klovsyge, materiale vedrørende delegeretmøder, personaleoplysninger, leveringsafregningsbog og kontraktbeskrivelser.

Steff-Houlberg, slagteri, Ringsted. 52 bind 1968-1985. Bestyrelsesmødesager og diverse vedrørende konferencer.

Sorøegnens Andelssvineslagteri, slagteri, Sorø. 1 bind 1951-1968. Forhandlingsprotokol.

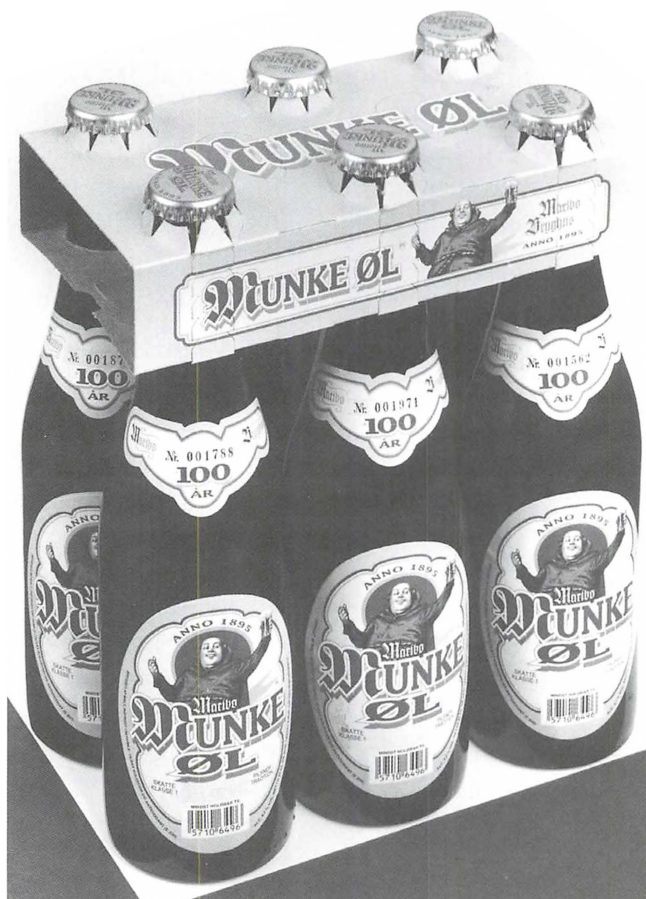
Tulip, slagteri, Vejle (fortsat aflevering). 41 bind og 1 pakke 1971-1985. Bestyrelsesmødereferater med bilag og oplæg vedrørende øremærket egenkapital.

Viborg Andels-Svineslagteri, slagteri, Viborg (fortsat aflevering). 21 bind og 2 pakker 1931-1975. Protokoller for kreaturslagtning, protokoller for svineslagtning, saltnings- og dræningsprotokoller, protokol over udbetaling af feriepenge, salgslister og protokol for udførsel.

Østjyske Andelsslagterier (ØAS), slagteri, Hobro. 32 bind og 9 pakker 1890-1990. Kredsmødereferater, skøder, korrespondancesager, indtegnings- og kautionserklæringer, års- og månedsregnskaber, byggesager, statistikindberetninger, referater af samarbejdsudvalgsmøder og fotos

Østjyske Slagterier A.m.b.a., slagteri, Randers. 2 pakker 1989-1990. Tegninger til Sdr. Borup-fabrikken.

Danpo A/S, fjerkræslagteri, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke 1967-1971. Formandssager vedrørende sammenslutningen.

Maribo Bryghus blev grundlagt i 1895 under navnet Bryggeriet Thor, men skiftede i 1966 navn til Maribo Bryghus for ikke at blive forvekslet med bryggeriet Thor i Randers. I 1995 præsenteredes Munke Øl, som var bryghusets 100 års jubilæumsøl. Bryggeriet blev i 1997 opkøbt af Albani Bryggerierne i Odense for senere, i 2000, sammen med Albani at blive opkøbt af Bryggerigruppen. I april 2008 blev bryggeriet nedlagt, og produktionen af nogle ølmærker blev flyttet til Faxe Bryggeri, men ikke Munke Øl; den ophørte sammen med Maribo Bryghus. Foto i Maribo Bryghus arkiv, Erhvervsarkivet.

Nordjysk Andels-Fjerkræslagteri, fjerkræslagteri, Randers. 1 pakke 1967-1971. Referater vedrørende bestyrelsesmøder, referater vedrørende repræsentantskabsmøder og diverse notater.

Producentforeningen Danpo af 1974 A.m.b.a., fjerkræslagteri, Randers (fortsat aflevering). 1 pakke 1974-1979. Resultatopgørelser, balancer, opgørelser af produktion og andelskapital.

Grenå Mejeri, mejeri, Grenå (fortsat aflevering). 21 bind 1973-2004. Processtyring, projekter, produktion, udgående dokumenter, produktionskema, kvalitetshåndbog og kvalitetsbeskrivelser for Europadivisionen, elevmateriale, eksamensmateriale, mejerielever og silotanke.

Maribo Bryghus, bryggeri, Maribo. 81 bind og 10 pakker 1956-2003. Hovedbog, statusbog, driftsregnskaber, kassejournaler, budgetter, diverse

regnskabsmateriale, produktionsbøger, salgsaftaler, forsikringsmateriale, materiale vedrørende Sifo Bryggeriet Stevns Aps., vejledninger fra diverse leverandører, fotos og udklip.

Tekstil-, beklædnings- og læderindustri

Randers Rebslåeri A/S, tovværksfabrik, Randers (fortsat aflevering). 1 pakke u.å. Ordensregler.

Papir og grafisk industri

Fredericia Avis A/S, dagblad, Fredericia (fortsat aflevering). 1 pakke 1850-årgangen.

Fredericia Dagblad, dagblad, Fredericia. 2 bind 1888-1894. Kassebog, driftsopgørelse, statusopgørelse og register til hovedbog.

Hver 8. Dag A/S, bladvirksomhed, København, 1 bind. Kassebog 1926-1928.

Jyllands-Posten, dagblad, Viby (fortsat aflevering). 3 pakker diverse år. Personudklip.

Kolding Avis, dagblad, Kolding. 11 bind 1850-1928. Årgang 1850, kassebogsregister, abonnements- og kassebog og abonnementsbog.

Scandinavian Pulp Industri, papirvarefabrik, Skjern. 1 pakke 1963-1967. Afskrifter af diverse skrivelser.

Jern- og metalindustri

A/S Bornholms Maskinfabrik, maskinfabrik og jernstøberi, Rønne. 1 pakke 1880-1933. Ejendomssager, borgerskabsbreve, patentbevilling og diverse materiale vedrørende kapitaludvidelse.

A/S Frichs, maskinfabrik og jernstøberi, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke 1909-1959. Konstruktionstegninger.

Århus Boligstål, fremstilling af rustfrit stålinventar, Århus. 1 pakke 1955-1985. Fotos og brochurer.

Dronningborg Maskinfabrik A/S, landbrugsmaskinfabrik, Randers (fortsat aflevering). 14 bind og 10 pakker 1917-1988. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol, hovedbøger, materiale vedrørende personale og ansættelse, materiale vedrørende tilbud på nybygninger, materiale vedrørende salg i Norge og Finland, fotos og udklip.

Buaas Maskinfabrik, maskinfabrik, Ålborg. 1 pakke 1898-1919. Forhandlingsprotokoller fra virksomhedens faglige klubber.

DANPRESS

La prensa de paja

de la gran capacidad de trabajo

Dronningborg Maskinfabrik producerede ikke kun til det danske marked, men var i høj grad en eksportvirksomhed. I begyndelsen af 1950'erne var virksomheden Danmarks største fabrik for tærskværker og kværne. Tærskværk nr. 50.000 og kværn nr. 30.000 blev leveret i foråret 1951, og hvert år blev der fremstillet 6-8.000 maskiner. Den her viste brochure for Danpress Halmpræsser var beregnet for det spanske marked. Brochure i Dronningborg Maskinfabriks arkiv, Erhvervsarkivet.

A/S Scandia, vognfabrik, Randers (fortsat aflevering). 13 bind 1961-1995. Korrespondance vedrørende IC3, fotos og dias.

Walker Danmark A/S, produktion af udstødningssystemer, Middelfart (fortsat aflevering). 81 bind og 3 pakker 1983-2003. Materiale vedrørende virksomhedspolitik, serviceaftaler, kampagnemateriale, kursusmateriale, materiale vedrørende arbejdsmiljø, materiale vedrørende ansættelser, reklamationer, kataloger og videobånd.

El-, gas-, varme- og vandforsyning

Storhøj Vindmøllelaug, vindmølledrift, Mårslet. 7 bind og 4 pakker 1981-2003. Årsregnskaber, vedtægter, generalforsamlingsreferater, anpartshaverfortegnelse, byggeregnskab, økonomiberegninger, bestyrelsesmødereferater og -bilag, kommunikation med VESTAS, leveringsaftale med Østjysk Elforsyning, driftsbudget og forsikringer.

Engroshandel

Joseph Levin & Co. A/S, produktforretning, København (fortsat aflevering). 1 pakke 1920-1975. Kontrakter.

Århus Værktøjsmagasin A/S, værktøj en gros, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke 1950. Stiftelsesoverenskomst og vedtægter.

Berg og Larsen A/S, skibsproviantering, København (fortsat aflevering). 4 bind 1973-1990. Revisionsprotokol, statusbog, aktiebog og kassebog.

J. Hartmann, engrosagentur, København (fortsat aflevering). 52 bind og 2 pakker 2000-2003. Årsregnskaber, kassebøger, kassebilag, korrespondance og tilbud.

Detailhandel

Th. Hinding A/S, vinhandel, København. 1 bind. Kassebog 1911-1922.

Carl Theodor Mathiasen, købmand, Højslev. 1 bind og 1 pakke 1912-1941. Hovedbog, anbefalinger og fotos.

E.R. Mogensen, købmand, Århus. 9 bind og 5 pakker 1912-1973. Hovedbog, kassejournal, lønningsbog, regnskaber, regnskabsbilag og prislister.

FDB Kreds 32, brugsforening, Esbjerg (fortsat aflevering). 3 bind 1972-2001. Bestyrelsesprotokoller.

FDB SuperBrugsen Stengårdscentret, brugsforening, Esbjerg (fortsat aflevering). 1 bind 1994-2004. Bestyrelsesprotokol.

Afleveringer

Nøddelund Brugsforening, brugsforening, Nøddelund. 5 bind 1894-1965. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol og lønningsbog.

Tobøl og Omegns Vareindkøbsforening, vareindkøbsforening, Tobøl. 1 pakke 1897-1921. Bestyrelsesprotokol (kopi).

A/S Jens Olsen & Søns Eftf., manufakturhandel, Århus. 1 pakke 1954. Leverandørfakturaer.

Restaurations- og hotelvirksomhed

A.K.K. Andersen, beværter, Vejle. 3 bind. 1918-1933. Hovedbog, kassebog vedrørende Sommerlyst.

Fra 1916 til 1957 drev Carl Theodor Mathiasen købmandsbutik i Højslev. Den bevarede hovedbog skiller sig ud fra andre forretningshovedbøger ved det specielle regnskab, man finder bagest i bogen. I 1929-1930, hvor mange af landets banker krakkede, mistede C. Th. Mathiasen hele sin formue inklusiv de tre børns børneopsparing. Han klarede krisen, og bag i hovedbogen noterede han, at han skyldte sine tre børn 104 kr. om året (i skudår 106 kr.). Det svarede til de lomme penge, børnene fik, 2 kr. om ugen, men da han led under børnenes mistede sparepenge, og han ikke længere havde råd til at give lomme penge, hensatte han beløbet som gæld til børnene indtil den måned, hvor de fyldte 14 år. Derefter stoppede det. Det hensatte beløb blev overdraget til børnene i 1947 som et engangsbeløb. Foto i Carl Theodor Mathiasens arkiv, Erhvervsarkivet.

Chr. J. S. Christensen, beværter, Frederikshavn. 2 bind. 1955-1966. Hovedbog, kassebog.

Folkets Hus, Århus Kongreshus, kongrescenter og restaurant, Århus. 1 bind. Bestillingsbog 1948-1949.

P.F. Grejzen, gæstgiver, Ribe. 1 bind. Gæsteprotokol 1875-1882.

Hotel Aalborg, hotel, Ålborg. 1 bind. Gæstebog 1922-1923.

Hotel Dagmar, hotel, Ribe. 1 bind. Gæstebog 1961-1962.

Hotel Munken, hotel, Ribe. 1 bind. Gæstebog 1938-1978.

Hurup Hotel, hotel, Hurup Thy. 1 bind. Kassebog 1948-1951.

A/S Missionshotellet i Løngangsstræde, hotel, København. 1 bind. Kassebog 1929-1942.

Carl Iversen Nørgaard, restauratør, Viborg. 1 bind. Kassebog 1954-1957.

Park Hotel, hotel, Ålborg. 1 bind. Kassebog 1961-1964.

Schous Hotel, hotel, Struer. 5 bind. 1923-1948. Kassejournal, regnskabsbog, kassejournal for Kahytten.

Turisthotellet, hotel, Nyborg. 1 bind. Kassejournal 1950-1956.

Uidentificeret hotel- eller restaurationsvirksomhed. 1 bind. Kassejournal 1923-1925.

Transportvirksomhed m.v.

Århus Havnevæsen, havnevirksomhed, Århus (fortsat aflevering). 146 pakker 1980-2001. Journalsager, materiale vedrørende Landshavnerådets møder og Landshavneplanen.

Det Forenede Dampskibsselskab, rederivirksomhed, København (fortsat aflevering). 8 bind 1866-1962. Personaleoplysninger og skibsoplysninger.

Felix Rejser, rejsebureau, Fredericia (fortsat aflevering). 1 bind og 7 pakker 1955-2005. Rejseprogrammer, deltagerlister, rejselederrapporter, materiale vedrørende rejsemøder, korrespondance, udklip, brochurer, scrapbog og fotos.

Trader Transport Co. A/S, spedition, København. 1 bind 1960-1971. Forhandlingsprotokol.

Forsikringsvirksomhed

Køindustriens Gruppelivsforsikring, forsikringselskab, København. 1 bind 1983-1991. Mødereferater og regnskaber.

Danske Arbejderes Krigsulykkesforening, forsikringsforening, København. 1 pakke 1940-1946. Mødereferater og korrespondance.

Rom/Firenze/Assisi

Rundrejse med bus til det smilende Italien. Ophold i Rom og Assisi. Udflugter bl.a. til Pompei og Firenze. Vi tilbyder bermed en rejse i bus til Italien, hvor vi har fire overnatninger centralt i Rom og to overnatninger i Assisi samt to overnatninger på ud- og hjemrejsen. Da Assisi ligger ret kuperet, og da der i Rom er flere steder, hvor man ikke kan køre belt til, stiller turen krav til en god fysik. Under opholdet i Italien benytter vi vor faste guide, Inge Jönsson, Rom.

Rejsenr.:

171

Dato:

10/5 - 20/5 11 dage

Rejseleder:

Alice og Juhl
Therkildsen
Skjern
Kirkesanger/Chauffør

Udrejse:

Skjern (6.30)
Herning
Silkeborg
Vejlø
Fredericia

Pris:

Kr. 5.795
Enk.vær.tillæg:
Kr. 600

Børnerabat:

Kr. 1.500
til og med 11 år

Pension:

Halvpension fra
aftensmad 1. dag til
morgenmad sidste dag.
Ekstra måltider under-
vejs vil blive arrangeret
billigt ved hjælp af
rejselederparret.

Min. deltagerantal:

25 personer

Hoteller: I Rom og Assisi bor vi på gode og centralt beliggende hotel-
ler. Begge steder er alle værelser
med bad og toilet.

Rejseplan:

1. dag - fredag: Efter opsamling
gennem Jylland passerer grænsen
til Tyskland. Herfra går det hurtigt
ad de tyske motorveje til området
syd for Kassel til middag og ind-
kvartering.

2. dag - lørdag: Vi fortsætter gen-
nem Tyskland, passerer grænsen til
Østrig, gennem Inndalen, over
Brennerpasset til Italien. Herfra
gennem Dolomitterne til området
ved Rovereto til middag og ind-
kvartering.

3. dag - søndag: Omkring frokost-
tid er vi fremme i Firenze. Vi får et
par timers ophold, hvor vi bl.a. skal
se Domkirken og Dabskapellet.
Herfra til Rom til indkvartering (4
nætter).

4. - 6. dag - mandag - onsdag: Op-
hold i Rom. Der vil være tilbud fra
rejselederparret og guiden om at

arrangere ture dels til fods og dels
med bussen, hvor vi bl.a. skal ople-
ve: Capitol, Forum Romanum, Co-
losseum, Peterskirken, Den spanske
Trappe, Trevi-fontænen, Skt. Maria
Maggiore Kirken og Katakomberne.
Der vil også blive tid til at ople-
ve noget af denne utrolig smukke
og spændende by på egen hånd.
Udflugt til Pompei. Det er en stor
oplevelse at se resterne af Pompei,
der viser os, hvordan en by har set
ud på Det nye Testaments tid. I år
79 blev byen dækket af tuf ved Ve-
sus' udbrud. P.g.a. nedfaldets form
fra Vesuv, som dækkede Pompei i
et lag på 6-8 m, er mange bygning-
er intakte og nu udgravede, som
de så ud f.eks. på Jesu tid. Igen for-
bi Napoli og tilbage til Rom.
7. dag - torsdag: Om formiddagen
ser vi de sidste ting i Rom. Efter
frokost kører vi til Assisi (fødeby
for den »Hellige Frans af Assisi«) til
middag og indkvartering.
8. dag - fredag: Vi vil denne dag
bl.a. køre med taxi til det gamle,
højtbeliggende kloster »Carceri«,

hvor vi håber, at en af franciscaner-
munkene kan få tid til at vise os
rundt. Derfra til San Damiano Klo-
ster, som ligger nedenfor Assisi og
Santa Maria degli Angeli Kirken
med Porziuncola-kapellet. I Assisi
skal vi også besøge den imponere-
nde San Francesco Kirke.

9. dag - lørdag: Over middag går
turen mod Gardasøen. Vi indkvar-
teres her og nyder dette herlige
sted.

10. dag - søndag: Videre går det
over Brenner, Innsbruck til de tyske
motorveje frem til vort overnat-
ningshotel igen syd for Kassel.

11. dag - mandag: Videre forbi
Kassel, Hannover og Hamburg når
vi frem til den tyskdanske grænse
med mulighed for de sidste ind-
køb. Herfra ad udtursruten og en
ferie ud over det sædvanlige med
mange store oplevelser er afslut-
tet.

Udsigt og
gadebillede fra
Assisi

Felix Rejser er et kristent rejsebureau og har derfor specialiseret sig i rejsemål med bibelske temaer. Især rejser til Israel, men også Europa byder på bibelske temaer. Busrejse nr. 171 på 11 dage, fra sommerkataloget 1996, omfatter således ophold i Rom og Assisi og udflugter til Firenze og Pompei. Det understreges i programmet, at da bussen ikke kan komme helt frem til alle mål, stiller turen krav til en god fysik. I rejsebureauets generelle præsentation understreges det, at deltagelse i rejserne ikke stiller krav til en bestemt form for tro og overbevisning, men bureauet ønsker, at de, der gerne vil deltage i andagtsfællesskab, får mulighed for det. Brochure i Felix Rejsers arkiv, Erhvervsarkivet

Guldsmedefagets Forsikringsgruppe, forsikringsforening, København. 3 bind 1959-1964. Forhandlingsprotokol, vedtægter og regnskabsprotokol.

Ejendomsadministration og -handel samt forretningsservice/ liberale erhverv

Ejendomsselskabet St. Kongensgade 90 A/S, ejendomsadministration, København. 2 bind 1967-1984. Statusbog og aktiebog.

Højgaard, ejendomsmæglerfirma, Esbjerg (fortsat aflevering). 3 pakker 1957-1994. Kundekartotek, materiale vedrørende diverse ejendomme og materiale vedrørende Frits Højgaards privatbolig.

J.V. Møldrup, advokatvirksomhed, København. 1 pakke 1940-1944. Korrespondance vedrørende Folkebanken.

Reklametjenesten A/S, reklamebureau, København. 140 bind og 5 pakker 1934-2002. Prøvetryk, etiketter, udklip, dias og glasplader.

Offentlig virksomhed

Århus kommune, Borgmesterens afdeling, Økonomisk sekretariat (fortsat aflevering). 51 pakker 1998-2004. Journalsager. *Byrådskontoret* (fortsat aflevering). 233 CD-R og 1 pakke 2005-2007. Byrådsforhandlinger og beslutningsreferater. *Bedriftssundhedstjenesten* (fortsat aflevering). 7 pakker 1992-2004. Mødereferater, vedtægter og historik.

Århus kommune Magistratens 1. afdeling, Folkeregisteret (fortsat aflevering). 447 pakker 1924-1977. Afgangskort.

Århus kommune, Magistratens 2. afdeling, Stadsingeniørens kontor (fortsat aflevering). 10 ruller 1846-1982. Matrikelkort, bygningstegninger over restaurering af Rosensgade 38/Volden 8, tegninger til Nørreport-projektet, kort over Århus købstad, kort vedrørende Marselisborg-projektet og tegning over Hasle og Vejlbj Ringvej. *Bygningsinspektoret* (fortsat aflevering). 65 bind og 18 pakker 1832-1991. Register, journaler, journalsager og kopibøger.

Århus kommune, Magistratens 3. afdeling, Social- og Beskæftigelsesforvaltningen (fortsat aflevering). 842 pakker 1930-1990. Vedtægter for Den sociale Administration i Århus kommune, protokol for Århus Arbejdsanstalts bestyrelse, korrespondance, disciplinærsag, plejetilladelser, politirapporter, børneanbringelsessager, dagpengesager, enkebørnssager, bidragsberettigede børnetilskudssager og journalsager.

Århus kommune, Magistratens 4. afdeling, Århus skolevæsen, Nordgårdskolen (fortsat aflevering). 186 bind og 30 pakker 1967-2008. Mate-

Afleveringer

riale vedrørende skoleudvikling, indskoling, ledernetværk, elevsager, skoleårets planlægning, sikkerhedsmøder, elevtal, elevfravær, anmeldelser af hærværk, ansættelser og afsked, indberetning af overgreb mod ansat, regningsmateriale, billeder og avisudklip. *Vuggestuen Almindingen*. 1 bind og 1 pakke 1950-1975. Informationsblade og gæstebog. *Viby Skole*. 143 bind og 15 pakker 1893-1999. Klasseprotokoller, indskrivningsprotokoller, eksamensprotokoller, meddelelsesprotokoller, skolenævnsprotokol, protokol for forældre- og lærerforening, lærerrådsprotokol, embedsbøger, ledelsesmateriale, eksamensopgaver, eksamensbesvarelser, flyttebeviser, vandrebog: »40 aar efter, Viby Skole 1915-1955« og diverse.

Hasle-Skejby-Lisbjerg kommune. 2 bind 1912-1970. Protokol for bygningsråd og bygningsudvalg, Regnskabsbog, journal, bygningsanmeldelser og kopibøger.

Åby kommune. 5 bind 1907-1971. Bygningskommissionens protokol og udstykningsjournal.

Århus Byhistoriske Udvalg. 62 pakker 1956-2001. Korrespondance, materiale vedrørende bogudgivelser, publikationssager, regnskabsbog over bog salg, revisionsprotokol, lagerbog, sager vedrørende ikke udgivne bøger, salgsstatistikker, årsberetninger og årsregnskaber.

Undervisnings-, sundheds- og social virksomhed

Husassistenternes Fagskole, fagskole, København (fortsat aflevering). 7 bind 1958-1964. Elevforeningens årsskrift.

Institut for Transportstudier, forskningsinstitution, Bov. 24 bind og 5 pakker 1987-2008. Materiale vedrørende oprettelse og vedtægter, bestyrelsesreferater, bestyrelsesmateriale, revisionsprotokol, årsregnskaber, ledelsesmateriale, kontrakter, mødereferater, korrespondance, udklip og fotos.

Ciconia, Århus Privathospital, hospital, Århus. 109 pakker 1994-2004. Patientjournaler.

Restaurationsindustriens Lærlingeskole, fagskole, Fredericia. 1 bind. Bestyrelsesprotokol 1946-1955.

Tjener-Kokkeskolen ved Aalborg tekniske Skole, fagskole, Ålborg. 1 bind. Eksamensprotokol 1933-1969.

Social- og velfærdsinstitutioner

Jysk Børneforsorg, velfærdsinstitution, Århus (fortsat aflevering). 20 pakker 1985-2008. Journalsager.

U-landsfonden af 1962, velfærdsforening, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 11 pakker 1967-2007. Rejsebeskrivelser, oplysningsmateriale, fotos, dias, videobånd og film.

Erhvervs- og fagorganisationer o.l.

Danmarks Uddelerforening, arbejdsgiverorganisation, Viby (fortsat aflevering). 77 bind og 324 pakker 1901-2008. Forhandlingsprotokoller, beretninger, korrespondancesager, cirkulærer, statusbøger, kontoprotokoller, revisionsprotokoller, sager vedrørende uddelere, sager vedrørende brugsforeninger, kredssager, projektsager, sager vedrørende uddelernes løn- og ansættelsesforhold, tryghedsordningen, diverse statistik, forskelligt vedrørende Uddelerbladet, forskellige erindringer, Fredericia-sagen

10. oktober 2000 kl. 10.00 åbnede det nye storcenter Fisketorvet i København med tumultagtige scener, og presset mod centret var så massivt, at politi og vagtværn måtte spærre indgange af og lukke kunder ind i hold. En uge efter, hvor dette foto er taget, er tilstrømningen af kunder taget en del af, men det vrirler stadig med folk i Danmarks, på daværende tidspunkt, største shoppingcenter. Fisketorvets 120.000 kvadratmeter består af 100 butikker, 15 restauranter og 10 biografer. En af butikkerne er Kvickly, der ligger på anden etage, på i alt 3.000 kvadratmeter og med ca. 150 ansatte. Foto i Danmarks Uddelerforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Afleveringer

1948-52, sager vedrørende K-planen, materiale vedrørende veteranklubben, sager vedrørende Uddelernes og Højskolelærernes A-kasse, materiale fra Andels-Laane-Foreningen m.fl., avisudklip, fotos, film.

Dansk Ingeniørforening, faglig forening, København. 1967-1969 diverse materiale vedrørende Scanticon.

Dansk Patent- og Varemærkekonsulent Forening af 1953, brancheforening, Mørke. 14 bind og 2 pakker 1930-2004. Bestyrelsesprotokol, generalforsamlingsprotokol, kassebilag, korrespondance, mødeindkaldelser og Dansk Patenttidende.

Handels- og Kontorfunktionærforeningen, Århus afdelingen, lønmodtagerorganisation, Århus (fortsat aflevering). 44 pakker 2001-2002. Faglige sager fra HK Privat, faglige sager fra HK Handel og afleveringslister.

Teknisk Landsforbund Østjylland, fagforening, Århus (fortsat aflevering). 16 bind og 86 pakker 1931-2000. Mappesager, lønstatistik, korrespondance, mødereferater, bestyrelsesmateriale, bestyrelsesprotokol, kassebøger og diverse regnskabsmateriale.

Foreningen af Jyske Landboforeninger, landbrugsorganisation, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke 2007. Materiale vedrørende foreningens opløsning.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, landbrugsorganisation, København (fortsat aflevering). 4 bind og 5 pakker 1952-1997. Generalforsamlingsreferater, bestyrelsesmødereferater, præsidiemødereferater, referater vedrørende akademirådet og tegninger vedrørende Tune Landboskole.

De Samvirkende Danske Husmandsforeninger, landbrugsorganisation, København (fortsat aflevering). 2 pakker 1983-1986. Notater, bilag, korrespondance m.v. fra udvalg vedrørende finansieringsreform for dansk landbrug.

Aarhus Amts Husmandsforeninger, landbrugsorganisation, Beder (fortsat aflevering). 1 pakke 1962-1967. Diverse materiale fra formanden Anton M. Nielsen.

Danske Handelsmøllers Arbejdsgiverforening, arbejdsgiverforening, København. 5 bind 1969-1987. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokol, revisionsprotokol og statusbog.

Dansk Pianofabrikant Forening, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 3 bind 1895-1918. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokoller.

Foreningen af Danske Chocolate- og Sukkervarefabrikanter, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 1 bind 1934-1947. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokol.

Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Provinserne, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 1 bind 1980-1984. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokol.

Foreningen af Smede- og Maskinvirksomheder i Danmark, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 1 bind 1988-1989. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokol.

Foreningen af Smede- og Maskinvirksomheder i København, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 2 bind 1980-1985. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokoller.

Karosseribranchens Arbejdsgiverforening, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 1 bind 1981-1982. Bestyrelses- og generalforsamlingsprotokol.

Kødindustriens Fabrikantforening, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 6 bind 1983-2001. Generalforsamlingsprotokol, bestyrelsesprotokoller og overenskomstsager.

Danske Slagterier, brancheorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 53 pakker 1902-2006. Årsregnskaber, referat fra stiftende generalforsamling, materiale vedrørende generalforsamlinger, materiale vedrørende bestyrelsesmøder, vedtægter, referater, årsrapporter, korrespondance, materiale vedrørende studieture, materiale vedrørende delegeretmøder, materiale vedrørende organisationsforhold, referater fra udvalg og basisstal for beregning af stemmer og kontingent.

Textilindustrien, brancheorganisation, Herning (fortsat aflevering). 20 pakker 1985-1987. Journalsager.

Benzin- og Oliebranchens Arbejdsgiverforening, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 34 kasser 1980-2004. Overenskomstforhandlinger, årsberetninger, brevkopier uddannelsesmateriale, journalsager og materiale fra sundhedstjenesten.

Oliebranchens Fællesrepræsentation, brancheorganisation, København (fortsat aflevering). 100 bind og 4 pakker 1968-2005. Journalsager, medlemssager, generalforsamlingsprotokol, bestyrelsesprotokol, revisionsprotokol, bestyrelsessager, mødereferater og vejledninger.

Jyllands samvirkende Smedemesterforeninger, brancheorganisation, Jylland (fortsat aflevering). 1 pakker 1955-1961. Regnskabsbilag.

Assens Amts Urmagerforening, faglig forening, Assens. 1 bind 1959-1984. Forhandlingsprotokol.

Bornholms Guldsmedforening, faglig forening, Nexø. 1 bind 1972-1994. Regnskabsbog

Danmarks Guldsmedeforening, brancheforening, København. 11 bind 1935-1984. Forhandlingsprotokoller.

Afleveringer

Den Danske Diamantkomité, faglig forening, København. 4 bind 1972-1986. Forhandlingsprotokoller.

Danske Elektropletfabrikanter Fakkelmærkeforening, faglig forening, København. 2 bind 1931-1971. Forhandlingsprotokol og statusbog.

Danske Guld- og Sølvvarefabrikanter Handelsforening, faglig forening, København. 1 bind 1956-1971. Statusbog.

Danske Sølvvarefabrikanter Handelsforening, faglig forening, København. 9 bind 1929-1985. Forhandlingsprotokoller.

Foreningen af Leverandører indenfor Guldsmedebranchen til forbrugsforeningen for Embeds- og Bestillingsmænd samt Læger, faglig forening, København. 1 bind 1930-1933. Forhandlingsprotokol.

Fyens Stifts Guldsmedeforening, faglig forening, Odense. 3 bind 1912-2000. Forhandlingsprotokoller.

Fællesrepræsentationen for Danske Guldsmede, faglig forening, København. 4 bind 1914-1971. Kassebøger.

Guldsmedebranchens Leverandørforening, faglig forening, København. 1 bind 1971-1976. Forhandlingsprotokol.

Guldsmedefagets Eksportforening, faglig forening, København. 3 bind 1931-1971. Forhandlingsprotokoller og statusbog.

Guldsmedefagets Fællesråd, faglig forening, København. 40 bind 1947-1987. Forhandlingsprotokoller, kassejournaler, eksamensprotokoller i varekundskab, materiale vedrørende kursus i varekundskab og gemmologi samt registreringsbog for dekorationskursus.

Guldsmedefagets Fællesråds Mønsterværn, faglig forening, København. 1 bind 1961-1991.

Guldsmedefagets Propagandaforening, faglig forening, København. 5 bind 1943-1947. Forhandlingsprotokol og regnskabsprotokoller.

Jydske Guldsmedeforening, faglig forening, Vejle. 1 bind 1926-1929. Regnskabsbog.

Københavns Guldsmedeforening, faglig forening, København. 5 bind 1931-1961. Forhandlingsprotokoller og kassebog.

Københavns Guldsmedeforening af 1972, faglig forening, København. 1 bind 1972-1989. Forhandlingsprotokol.

Sjællands Stifts Guldsmedeforening, faglig forening, Roskilde. 6 bind 1912-2002. Forhandlingsprotokoller, kassebog, kassebog for understøttelsesfonden, kassebog for Jubilæumsfonden og kassebog for C. Andersens Hustrus legat.

Østifternes Guldsmedeforening, faglig forening, Odense. 2 bind 1888-1959. Kassebøger.

Den Jyske Handelsstands Centralforening, brancheforening, Jylland (fortsat aflevering). 1 pakke 1933-1974. Diverse vedrørende møder.

Landsorganisationen af Danmarks Detailfiskehandlere, brancheforening, København. 29 bind og 23 pakker 1918-2004. Forhandlingsprotokoller, forhandlingsprotokoller for kredse, mødereferater, sager vedrørende generalforsamlinger og årsmøder, vedtægter, regulativer m.v., medlemskartoteker og -lister, kontingentbøger, korrespondance, projektsager, diverse sager, avisudklip.

Ostehandlerforeningen for Danmark, brancheforening, København (fortsat aflevering). 5 pakker 1960-1980. Materiale vedrørende etablering af osteforretninger, materiale vedrørende ostebranchen og EF, »momssagen« og diverse sager.

Centralforeningen af Hotelvært- og Restaurationsforeninger i Danmark, branche- og arbejdsgiverforening, Danmark. 31 bind, 1 pakke og 2 læg 1900-1992. Forhandlingsprotokol for generalforsamling, hovedbestyrelse og forretningsudvalg, forhandlingsprotokol for kredsformandsmøder, protokol vedrørende mæglingssager m.v., journaler vedrørende feriemærker, diverse udklip, menukort m.v. *Pensionsfond*. Stiftelsesprotokol, hovedbog, kassejournal. *Fællesudvalget for lærlinge*. Forhandlingsprotokol. *Musikudvalget*. Forhandlingsprotokol.

Foreningen af Hotelværter og Restauratører i Storstrøms Amt, brancheorganisation, Storstrøms amt. 1 bind. Forhandlingsprotokol for generalforsamling og bestyrelsen 1978-1992.

Restauratørforeningen for København og Omegn, arbejdsgiverforening, København. 1 bind. Forhandlingsprotokol for generalforsamling og bestyrelsen 1927-1938.

Fællesudvalget for Hotelvært- og Restauratørforeninger i Storkøbenhavn, brancheorganisation, København. 9 bind 1937-1972. Forhandlingsprotokol for udvalget, protokol i henhold til §4 i overenskomsten af 1937, kassebog.

Korporationen af Restauratører i København og Omegn, brancheforening, København. 3 bind. 1935-1955. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol, revisionsprotokol.

Hotelværtforeningen for Sjælland, Møn og Lolland-Falster, arbejdsgiverforening, Sjælland m.v. 5 bind. 1900-1970. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol, medlemsbog. *Legatfonden*. Bestyrelses- og regnskabsprotokol.

Københavns Amts Søndre og Amager Birks Restauratørforening, arbejdsgiverforening, København. 2 bind. 1918-1972. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol.

Afleveringer

Hotel- og Restaurationsfagenes Svendeprøvekommission, brancheorganisation, Danmark. 1 bind. Kassebog 1950-1968.

Jysk Kroferie, branchesammenslutning, Jylland. 5 bind. 1967-1981. Generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol, medlemsbog.

Dansk Transport og Logistik, brancheforening, København (fortsat aflevering). 43 bind og 27 pakker 1964-2004. Generalforsamlingsreferater, bestyrelsesmødereferater, kredsmødereferater, årsregnskaber, revisionsprotokoller, brevkopier, bygningstegninger og journalsager.

Dansk Sygeplejeråd, faglig organisation, Åbenrå. 17 bind og 366 pakker 1976-2007. Generalforsamlingsberetninger, journalsager, materiale vedrørende SOS uddannelse, hovedbestyrelsesberetninger, amtsbestyrelsesberetninger, jubilæumsmateriale, materiale vedrørende temadage, materiale vedrørende uddannelse, materiale vedrørende det nye sygehus, materiale vedrørende ledelse i det nye sygehus, materiale vedrørende kvalitetsudvikling, kassebøger og regnskabsmateriale.

Godkendt Teknologisk Service, brancheforening, Hørsholm. 157 pakker 1971-2004. Mødereferater, formandsager, årsregnskaber, budgetter, beretninger, revisionsprotokoller, materiale vedrørende høringer, materiale vedrørende forskellige projekter, nyhedsbreve, udklip og pressekontakt.

Nordisk Kirurgisk Forening, faglig forening, Odense. 21 bind og 3 pakker 1893-2007. Vedtægter, generalforsamlingsreferater, bestyrelsesmødereferater, medlemslister, korrespondance, regnskabsmateriale, materiale vedrørende diverse udvalg og diverse materiale.

Serviceerhvervenes Uddannelsessekretariat, uddannelsesorganisation, København. 31 bind og 18 pakker 1977-2004. Uddannelsesplaner for ejendomsservice.

Øvrige organisationer og foreninger

Zonta Aarhus 1996, forening, Århus. 3 bind og 2 pakker 1996-2007. Bestyrelsesmateriale, formandsmappe og diverse materiale.

Århus Kirkernes Fællesråd, kirkelig forening, Århus. 14 bind 1974-2007. Materiale vedrørende diverse udvalg og materiale vedrørende foreningsarbejdet.

Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger, historisk forening, Danmark. 1 bind og 2 pakker 1978-2007. Vedtægter og stiftelse, bestyrelsesmødereferater, korrespondance, materiale vedrørende årsmøder og kurser.

Slægtshistorisk Forening, historisk forening, Århus (fortsat aflevering). 4 pakker 1987-2008. Bestyrelsesmødereferater, bestyrelsessager og korrespondance.

Marselisborg Kajak Club, sportsforening, Århus. 2 pakker 1929-1998. Forhandlingsprotokoller, jubilæumsskrift, fotos og udklip.

Gymnasieforeningen Heimdal, elevforening, Århus (fortsat aflevering). 2 bind 1953-1960. Sprøjten .

Mønt- og medalieforeningen for Århus Stift, hobbyforening, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke 1966-1972. Mødeindkaldelser og auktionslister.

Århus Amts Ungdoms Symfoniorkester (AUKO), orkester, Århus. 6 bind og 5 pakker 1983-2003. Bestyrelsesmateriale, materiale vedrørende arbejdsudvalget, ledelsesmateriale, rejsebeskrivelser og udklip.

Legater og stiftelser

Beværforeningen i Nykøbing på Falsters Understøttelsesfond, understøttelsesfond, Nykøbing F. 1 bind. Bestyrelses- og regnskabsprotokol m.m. 1917-1982.

Hotel Europas Fond, fond, København. 1 bind. Kassebog 1965-1980.

Restaurationsindustriens Lærlingeskoles Legatfond, fond, Ålborg. 1 bind. Kassebog 1945-1972.

Kulturel virksomhed

Tivoli-Varieté, teatervirksomhed, København. 1 bind. Kassebog 1919-1922.

Personarkiver

Karen Gertrud Bech, sygeplejerske, Århus. 1 pakke 1934-1953. Poesibog og fotos.

Knud Tage Fink, mejerist, Vejen. 1 pakke 1944-1970. Korrespondance, fotos og udklip.

Frands Fridberg, grosserer, Vedbæk. 14 bind og 5 pakker 1962-1983. Diverse sager og udklip.

Mogens Glistrup, advokat, Virum (fortsat aflevering). 45 pakker 1972-2008. Materiale vedrørende retssagen Mogens Glistrup mod Den danske Stat.

Axel Hansen (»Rimus«), redaktør, Århus. 97 bind og 4 pakker 1952-1991. Udklip.

Knud Hemdrup, civilingeniør, Vejle. 1 pakke 1978-1985. Diverse dias af Marselisborg Renseanlæg og Eskelund slamværk.

Afleveringer

Børge Gerhard Jensen, direktør, Næstved. 24 bind 1962-2002. Diverse materiale.

Viggo Jonassen, lektor, Århus. 2 bind og 2 pakker 1983-1989. Bestyrelsesmateriale vedrørende Århus Teater Akademi.

Lars Kjærgaard, studerende, Århus. 1 pakke 1983-2006. Materiale vedrørende FN-Forbundets Århuskreds, materiale vedrørende SF i Århus kommune og materiale vedrørende SF Århus Midt.

Knud P. S. Larsen, bankbetjent, Virum. 2 pakker 1940-1976. Udklip vedrørende jubilæer, udnævnelser og fødselsdage for bankansatte.

Ole Mark Nielsen, arkivmedhjælper, Århus. 1 bind 1939-1972. Fotos med relation til IOGT.

Svend Fuglsang Nissen, købmand, Vester Hjermitlev. 2 pakker 1937-1943. Undervisningsmateriale.

Anne Marie og Henry Agerskov Pedersen, inspektør, København. 1 pakke 1944-1982. Korrespondance.

Niels Pedersen, landmand, Brædstrup. 1 bind 1816-1853. Kvitteringsbog.

John Bæk Rasmussen, København. 1 pakke 1920'erne. Fotos på glasplader vedrørende Aarhus Oliefabrik A/S.

Carl Recke, kontorchef. 1 bind u.å. Notater vedrørende slægten Abild i Vejlbj.

Jeanette Sandberg, sygeplejerske, Randers. 1 bind 1900-1926. Dagbog samt husholdningsregnskab.

Anna Margrethe Abrahamsen Simonsen, kontorassistent, Århus. 4 pakker 1900-2000. Korrespondance, fotos og udklip.

Norman V. Steenstrup, ingeniør, Århus. 1 pakke 1982. Beretning om oplevelser under 2. Verdenskrig.

Niels Troensgaard, dampmøller, København. 6 pakker 1917-1944. Korrespondance og optegnelser.

Emanuel Vestbo, husmand, Skjern. 23 bind og 42 pakker 1952-1966. Register og efterladte papirer.

Kai Wassard, købmand, Århus. 1 pakke 1945-1973. Gæstebog.

Bidragyderne til denne årbog

Jørgen Fink, født 1947, cand. mag. 1971, dr. phil. 1989, arkivar ved Erhvervsarkivet 1985, seniorforsker sammesteds 1997, fra 2003 leder af Center for Erhvervshistorie. Har skrevet *Middelstand i klemme?* (1988), *Butik og værksted* (1992), *DA i Danmark* (1996) og *Storindustri eller middelstand* (2000).

Hans Chr. Johansen, født 1935, dr. oecon., professor i økonomisk og social historie ved Syddansk Universitet 1970-2003. Har publiceret bøger og artikler med emner fra dansk og international økonomisk og social historie i det 18., 19. og 20. århundrede.

Fabio Del Giudice, født 1957, cand. polit., ansat i Banco di Romas historiske arkiver, en af grundlæggerne af tidsskriftet *Imprese e storia* (Erhverv og historie), ligesom han underviser i arkivkundskab på universiteterne i Milano og Chieti Pescara.

Ole Degn, født 1937, historiker, dr. phil., tidl. arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. Har arbejdet med dansk forvaltningshistorie og økonomisk og social historie 1550-1800, herunder byhistorie, søfartshistorie og toldhistorie, og skrevet bl.a. *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, disputats 1981, og *Christian 4.s kansler. Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som menneske og politiker*, 1988.

Wilma Gijsbers, født 1959, historiker, dr. phil. Har bl.a. skrevet *Kapitale ossen*, disputats 1999, om den dansk-nederlandske oksehandel i tidlig moderne tid og har arbejdet på Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) på projektet *Resolutiën der Staten-Generaal*. Derefter var hun ansat ved Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). For tiden ansat som museumsinspektør ved Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), Lelystad.

Niels-Henrik Topp, født 1951, dr. polit., lektor ved Institut for Statskundskab ved Københavns Universitet. Har forsket i dansk økonomisk politik i mellemkrigstiden, herunder arbejdsledens størrelse, finanspolitik-

kens virkninger og den nye finanspolitikks teoretiske grundlag. Har desuden skrevet om dansk realkredit og Tietgens ledelse af Privatbanken.

Flemming Petersen, født 1957, historiker, cand.mag., museumsinspektør på Elmuseet, Bjerringbro. Har arbejdet med elforsyningens og atomkraftens historie, samt videnskabshistorie i perioden 1850 til i dag. Arbejder for tiden med elforsyningens liberalisering. Har været aktiv deltager i Teknologihistorisk Selskab og sidder i styregruppen for Center for Energi og Samfund. Har bl.a. skrevet *Atomalder uden Kernekraft*, 1995, Medforfatter på *Elektricitetens Aarhundrede*, bd. 1 og bd. 2, 1990-1991, *Til Samfundets Tarv*, 1998, *Nabo til Nobel*, 2001.

Ulla Grunddal Frederiksen, født 1979, cand.mag. i historie og dansk, tilknyttet Center for Erhvervshistorie, Aarhus Universitet. Arbejder pt. som erhvervsPhD-studerende ved NRGi a.m.b.a og Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Mikkel Kirkedahl Lysholm Nielsen, født 1979, cand. mag. i historie og film og TV, arkivar hos LEGO System A/S. Har som tidligere projektmedarbejder på bl.a. Viborg Stiftsmuseum og Horsens Museum skrevet en række lokalhistoriske artikler med særlig vægt på industri- og erhvervshistorie.

Kenn Tarbensen, født 1964, cand. phil. i historie 1994, ph.d. i historie 2000. Arkivar og seniorforsker ved Erhvervsarkivet siden 2001. Har beskæftiget sig bredt med nyere dansk historie, herunder publiceret adskillige artikler om forskellige emner inden for dansk erhvervshistorie. Arbejder for tiden på en bog om udenlandske investeringer i dansk erhvervsliv 1945-72 samt på et projekt om regnskabsvæsenets udvikling.

Kristoffer Jensen, født 1973, er historiker, cand. mag. og museumsinspektør på Danmarks Industrimuseum og ph.d.-stipendiat ved Center for Industri- og Erhvervshistorie. Kristoffer Jensen har beskæftiget sig med den horsensianske industrialisering og arbejder i sit igangværende ph.d.-forløb med strategi og strategiskift i danske industrivirksomheder.

Louise Karlskov Skyggebjerg, født 1973, er historiker, cand. mag., sous-chef og museumsinspektør på Danmarks Tekniske Museum. Louise K. Skyggebjerg forsker i og formidler industri- og teknologihistorie med

særligt fokus på relationen menneske-teknologi, herunder teknologiens betydning for ledelse. Har bl.a. skrevet bogen *Multiopfinderen J.C.H. Ellehammer*, 2006.

English Summary

Theory and Method

The Market

BY JØRGEN FINK

The article has three aims: to analyse the market as concept, to precisely define its role in the economic process, and to give an overview of the historical development of the market.

The Market as Concept

The market is perceived as one of three spheres of activity that are relevant for the economic process. Of these three, the market has the greatest degree of autonomy for agents. The other two spheres, a sphere of negotiation and a politically controlled sphere, do not allow the same degree of autonomy.

The market has two primary functions. It is the site of exchange – i.e. buying and selling – and it is a mechanism for the allocation of resources. The allocation of resources is not done by the market as such (as is sometimes claimed). Resource allocation is done by agents within a market, and is based on their interpretation of the signals emitted by the market. These interpretations may be correct or incorrect, but as they cannot all be correct then the market as a means of resource allocation must unavoidably result in an element of waste.

As a sphere of activity, the market includes a degree of logical action. The decisive factor is consumer benefit, i.e. consumers' assessment of the relationship between price and quality. Those companies that are best at producing consumer benefit will survive, and those that either cannot, or can only do so to a limited extent, will in the long term be forced to give up operating in a particular market.

In terms of market structure it is possible to distinguish between geographical and social structure. Geographically, markets can cover large or small areas, ranging from a single local market at one end of the scale to a global market at the other. Historically there has been a tendency to integrate markets into ever larger geographical areas. The availability of transport has been crucial for this development. With

regard to social structure there has been a difference in the type of demand. Within a single category of goods this can lead to the development of markets specialising in particular qualities. There are four categories: luxury, high quality/prestige goods, quality goods and discount products.

There are several different types of market, and there is no agreed terminology. The article shows six dimensions in which different types of markets can be found. These are: type, form, supply, demand, supply chain position and type of competition. These six dimensions are all aspects of a market and can be combined in several different ways.

The Role of the Market in the Economic Process

As has been mentioned, the market is one of several spheres of activity that are necessary for the economic process. The market's role in this process is therefore not crucial on its own. As a starting point, a description of the role of the market can use the concept of the supply chain, within which a market can occur at several different points. What is crucial here is the difference between business-to-business markets (B2B), and business-to-consumer markets (B2C). In theory, the first group can be integrated within a company, but B2C markets cannot. B2C markets are therefore crucial markets in the sense that they control the fate of the entire supply chain.

As mentioned above, the market is not the only sphere of activity in the economic process, but it is central as the mechanism for balancing supply and demand. There is good reason to point out that it is the actual supply and demand that are balanced. The market cannot deal with potential supply and demand. New products are introduced onto a market due to innovation, not with the aid of the market.

The Historical Development of the Market

The description of the historical development of the market is based on the economic wave theory that was presented in the 2008 year book in the article 'Cycles and Waves'. The description covers the period from the industrial revolution in Britain in the 1780s until the present, and the sequence is divided into five cycles equivalent to the Kondratieff waves. The phases are based on the periods 1780s-1848, 1848-1895, 1895-1947, 1947-1993 and 1993 onwards. The correlation between the dominant technological constellation and market development is examined, and Mark Casson's concepts of durability and transportability are used as the determining factors.

Measuring Unemployment – a difficult undertaking

BY HANS CHR. JOHANSEN

In Denmark, statistics on unemployment levels have been published since 1910. Initially they were only summaries of the unemployed in figures and percentages, but the statistics gradually became more detailed, with a breakdown of the unemployed into a set of sub-groups. For most of the last hundred years the figures have, however, only dealt with part of the workforce, and a constant increase in the details included means that care is needed in using the published figures to look at long-term developments in employment and unemployment.

From 1910-41 the figures included information about membership of trade unions and the linked unemployment insurance system that is used in Denmark. The percentage was calculated from the average number of members who were unemployed each year. As there was a significant increase in the percentage of people who were members of trade unions, this must have influenced the statistics. In 1941, a decision was taken to exclude at least one third of the unemployed who formerly had figured in the statistics. These included groups who were only unemployed for a short time, and older unemployed people. The aim was to avoid the compulsory export of labour to Germany, but the method continued to be used until 1978. The figures from this period cannot therefore be compared with those from before 1941.

Since 1979 a method has been used that, in theory, includes the entire workforce – both members of trade unions and others – and the percentage unemployment is calculated by setting the number of registered unemployed against the entire workforce. Calculations using this system reduce unemployment by at least one third, as they did in the 1941 system.

Various different attempts have been made, using summarising methods, to make the figures for the three periods comparable, but there is significant uncertainty in the results from these methods, which also diverge considerably from each other. Attempts to use new sources to cast light on, in particular, the level of unemployment during the Great Depression in the early 1930s do not give clear results. It therefore does not seem possible to produce long-term statistics for levels of unemployment in Denmark on a firm basis.

Articles

Italian Business Archives

BY FABIO DEL GIUDICE

The Italian legislation on archives consists of general legislation on archives, including its application to business archives, plus legislation about businesses and the way they handle documents. Viewed from a research standpoint, there are several clauses in the general legislation which deal with access to stored archive documents. The legislation emphasises the obligation to provide access for researchers, based on the conditions that have been agreed between the private creators of archives and the Italian archive supervisory service.

Various pieces of legislation, such as tax and VAT legislation, also have an effect on what types of material must be preserved, and for how long. The author gives a detailed explanation for the various effects of the legislation, dealing with which materials are covered by the legislation, and which documents should therefore be stored by year date in company archives. Among other legal requirements, companies are required to keep accounts, sent and received invoices, letters and telegrams, for ten years. Documents relating to forms of cooperative ownership, governing bodies and annual general meetings must be kept by all companies for as long as they exist, and for at least ten years after a company has gone into liquidation.

In recent years, the trend in Italy has been towards decentralisation in the public sector and a growing centralisation within the private sector, due to an increasing tendency towards fusions and takeovers. As a result, there have been moves intended to ensure the preservation of public and private archives. The author of the article explains two trends in this area. The first is successful experiments in setting up regional economic archives. These have been successful in ensuring the preservation of private archives during a period of rapidly changing ownership. The other is for archive institutions to increasingly preserve archive material from entire groups of companies, rather from one individual company, or just a few.

This article about business archives also looks at various important printed and electronic guides and overviews of archives and archive-preserving institutions in Italy. It also contains an overview of important publications relating to archives and, finally, links to various relevant sites, including a list of business archives on the Business Culture Centre's (Centro per la cultura d'impresa) website in Milan.

Legal and Honest?

Trade connections between Iceland, Denmark and the Dutch Republic during the first half of the 17th century

BY OLE DEGN AND WILMA GIJSBERS

The discovery of a journal in the Danish Home Office's archive about two Dutch ship captains' illegal trade on Iceland in 1655 provided the inspiration for an examination of the trade and political relationship between the two nations during the first half of the 17th century. The journal not only revealed information about this episode, which was the subject of a trial in the Admiralty Court, but also about a number of earlier episodes, which have been examined with the aid of material from Dutch archives. These episodes provide information about the relationship between Denmark and Holland, and their relation to Iceland. Based on what is now known as mercantilism, the Danish king, Christian IV, wished to keep trade with Iceland solely for the Danes. Their abilities and interests, however, were not always sufficient to provide supplies to the island, which was awkwardly placed, both geographically and climatically. Other nations, especially Holland, defied the king's trade embargo, and there were also conflicts over fishing, whaling and trapping falcons. The diplomatic negotiations went on for years, as the journals show, and the Danish king did not always manage to have his sovereign rights respected.

Cryolite – a depleted natural resource

BY NIELS HENRIK TOPP

The deposits of cryolite in Ivigtut in Greenland formed the basis of industrial production from 1856-1990. With a level of extraction close to ninety-nine per cent, the deposit is not only economically, but also physically, depleted. The purpose of the article is to cast light on how the knowledge that their business was based on a natural resource, which sooner or later had to be exhausted, affected the mining company's decisions on investment and production. Two main conclusions can be drawn from the analysis. Firstly, the mining company's interest in the geological conditions of the deposit, which affected the continued viability of the site, changed significantly during the history of the mining operation. It was only after

one hundred years of mining that the full extent of the deposit was investigated, and the result incorporated into the planning of the running of the mine. Secondly, the ongoing reassessment of the extent of the deposit was not only influenced by increasing costs and technological developments, but also by the way the industry was organised.

The Electricity Supply in Denmark, with the State on the Sidelines

BY FLEMMING PETERSEN

Without electricity society would come to a standstill. Blackouts, as they are known, during which power is cut off for several hours over a large geographical area, are relatively rare. During the course of the last hundred years, Denmark, just as the rest of the developed world, has developed an electrical grid which can now supply cheap, reliable electricity. The electricity supply sector has generally been built up without much intervention by the state. The ever growing importance of the electricity supply to the country's wellbeing and its economy has, however, brought increased interest from the state. Since the end of the 1980s, the state has felt it necessary to intervene in a sector, whose methods of production were having unfortunate effects on the environment. Limiting the emission of sulphur and CO₂ into the atmosphere meant an increase in the price of electricity, which went against the aim of the industry to produce cheap electricity. State control and regulation therefore became necessary. In the 1990s, EU directives, and developments in countries around Denmark, made the liberalisation of the Danish electricity industry necessary. New legislation and regulation became necessary. At the same time, the state took on an increased role in relation to ownership of the industry. This article uses previous monographs and articles as its starting point, but it is the first article on the Danish electrical supply during the period 1891-2006 which focuses on the role of the state.

*The Effect of Cooperative Ownership on
the Energy Concern NRGi*

BY ULLA GRUNDDAL FREDERIKSEN

The article deals with the cooperatively owned energy concern, NRGi, and with a cooperative structure as a form of company ownership. The main issue is an analysis of the effect that perceptions about cooperative ownership have - and have had - on the way that NRGi has been run. The golden age of cooperative ownership was around the year 1900, at which time several thousand cooperatively owned companies were set up in Denmark, primarily in the agricultural sector, but also in the electrical supply industry. Since then, an almost mythical perception of what a cooperative company is, and how it should operate, has arisen. This affects currently existing cooperatively owned companies, because the perception does not always fit with current business principles and methods.

Even during the golden age of cooperatives the cooperative element existed side by side with the business element, but in Denmark the mythic view of cooperatives has come to emphasise the cooperative element at the expense of the business element. In addition, this mythic view perceives a cooperative company as extremely democratic, and firmly anchored in the local community. These perceptions have had an effect on NRGi, because the company does not always act in accordance with what is expected of a company run as a cooperatively owned company. This has, for example, resulted in considerable criticism in the local media from dissatisfied cooperative share owners. They do not understand the change that NRGi has undergone, from a local electricity supplier to a regional energy concern. The perception of cooperatives has also had an effect on NRGi's merger negotiations, and it also provoked a discussion of basic principles with regard to whether it would be better to restructure the company into a limited company. The ideal of cooperative ownership - due to the mythical perception of what a "real" cooperative is - can be considered a challenge to the way that NRGi is run.

The Danish Beer Market from 1899-1940, seen from Viborg Bayersk Ltd, and the Odin light beer brewery's struggle for survival in the Danish beer market

BY MIKKEL KIRKEDAHN LYSHOLM NIELSEN

In 1988 Viborg's old Odin brewery, founded in 1832, was closed. Before this, there had been over a hundred and fifty years of tough competition from companies in Copenhagen in particular, of technological development, and the brewery changing from a one-man business to a limited company. This article analyses the Odin brewery's development during the period 1899-1940, and thus attempts to show the brewery industry's development, seen from the perspective of one of the smaller participants. The period has been described earlier as a time of crisis for the company, which during its best years had a market share of 1 per cent in Denmark, and the article therefore focuses on opportunities available to the management.

The first part of the article describes the Danish beer market, which typically had an oligopolitical structure with a few predominant Copenhagen breweries, tough competition and a policy of state duties, but also saw moves towards joint working or mergers. Odin's management took an active part in several different types of cooperation, both formal and informal, in their efforts to ensure the continued existence of the brewery. They were therefore, in 1904 for example, close to a fusion of twenty-eight local breweries in Jutland, and they also sought technical know-how during the modernisation of the production line. Odin's management also looked at distribution methods, which caused them, for example, to expand the geographical area covered by the brewery, even though they had a lower level of motorised distribution than the average for comparable breweries. This last factor did not contribute positively to the brewery's market position.

The last part of the article examines the role of both the governing body and the day-to-day management in the development of the brewery, using the governing body's records as its starting point. In the development of the management during the period, what stands out most clearly is the conflict of interests between the local members of the board and those from Copenhagen. The two Copenhagen malt wholesalers' status as important shareholders affected the way the governors were constituted and the company's development during the first part of the period in question. It meant, for example, large share dividends, and a lack of capital for any

English Summary

renovation or innovation that might have been needed. Later on, the governors were more locally based, and therefore worked towards renewing the production line and keeping the company going in the town. The day-to-day management structure also underwent a series of changes during the period. The Odin brewery survived the period, but in a similar manner to most of the local Jutland breweries it ended up fighting for survival or against takeovers during the last half of the 20th century. In 1978 the majority shareholding was sold to the Faxe brewery, and the process of centralisation within the industry ended for Odin with the closure of the brewery in 1988.

Fighting over the Steel Sink

G.A.L. Thorsen's patent application 1955-59

BY KENN TARBENSEN

In Danish history, the factory owner G.A.L. Thorsen is famous for his invention of a method for pressing a stainless steel sink in a continuous process; a process that helped to reduce the costs of the expansion in house building from the middle of the 1950s. In 2006, Thorsen's name was added to a canon of the greatest Danish inventors. The following year, the Danish Patent and Trademark Office, who were responsible for the canon, removed Thorsen's name from the list because there was doubt as to whether he was the actual inventor. The doubt was reinforced by the fact that the Patent Office had rejected Thorsen's patent application for the method in 1959.

This article explains the addition of Thorsen's name to the canon, and its removal again. It then looks at his patent application in the context of his other business abilities and the level of competition about steel sinks in the 1950s, which back then were modern, sought after, kitchen appliances.

G.A.L.Thorsen (1916-1992) was an energetic entrepreneur and factory owner. After the Second World War he set up a business in Århus making, among other things, frying pans, pressure cookers and shirts. In 1952 he began manufacturing stainless steel sinks, using a technique that he claimed was new because the sinks could be pressed in one continuous process without intermediate tempering and acid treatment stages. He began mass producing sinks, and applied for a patent on the process. The

existing steel sink manufacturers were part of a cartel, and they objected to Thorsen's patent application. They claimed they had produced steel sinks in the same way for years, and that the process was described in existing technical literature. In 1959, after a long delay, Thorsen's patent application was rejected on the ambiguous grounds that, not only was the process not new, but also that it could not be done. The article therefore concedes that it was quite clearly an error that Thorsen was included in the Patent and Trademark Office's inventors' canon.

Even though he lost his case over the patent, it was nevertheless steel sinks that enabled Thorsen to expand rapidly when he moved his factory to the small town of Lystrup, to the north of Århus, in 1955. He was soon producing pressing machines for steel sinks, radiators, etc, for export to countries all over the world. There is no doubt that Thorsen's entry into the market caused a marked fall in the price of these new, modern, stainless steel sinks to replace the old enamelled cast-iron sinks. He did not merely break the existing cartel, but changed the industry radically, so that these smart stainless steel sinks quickly became available to everyone. The quality of Thorsen's sinks seems to have been dubious, however, and the general view now is that they have all rusted away.

A Dress Factory's Fight for Survival

BY KRISTOFFER JENSEN AND LOUISE K. SKYGGEBJERG

The article analyses the development of the Tage Vanggaard dress factory in Århus during the period 1960-1990, and focuses on the company's choice of strategy and the path it was forced to follow. These were, at least partly, due to the company's history and form of ownership. The dress factory had about twenty very successful years, which culminated around 1970, at which point the company had about six hundred employees and was therefore the largest dress factory in Scandinavia.

The article concludes that Tage Vanggaard's success was due to his ability to predict changes in demand when Denmark gradually became prosperous in the 1950s. Vanggaard was one of the first to understand that this increasing prosperity meant that sales of clothes to the mass market needed to be based on changing collections which would be able to stimulate customers' desire to buy clothes.

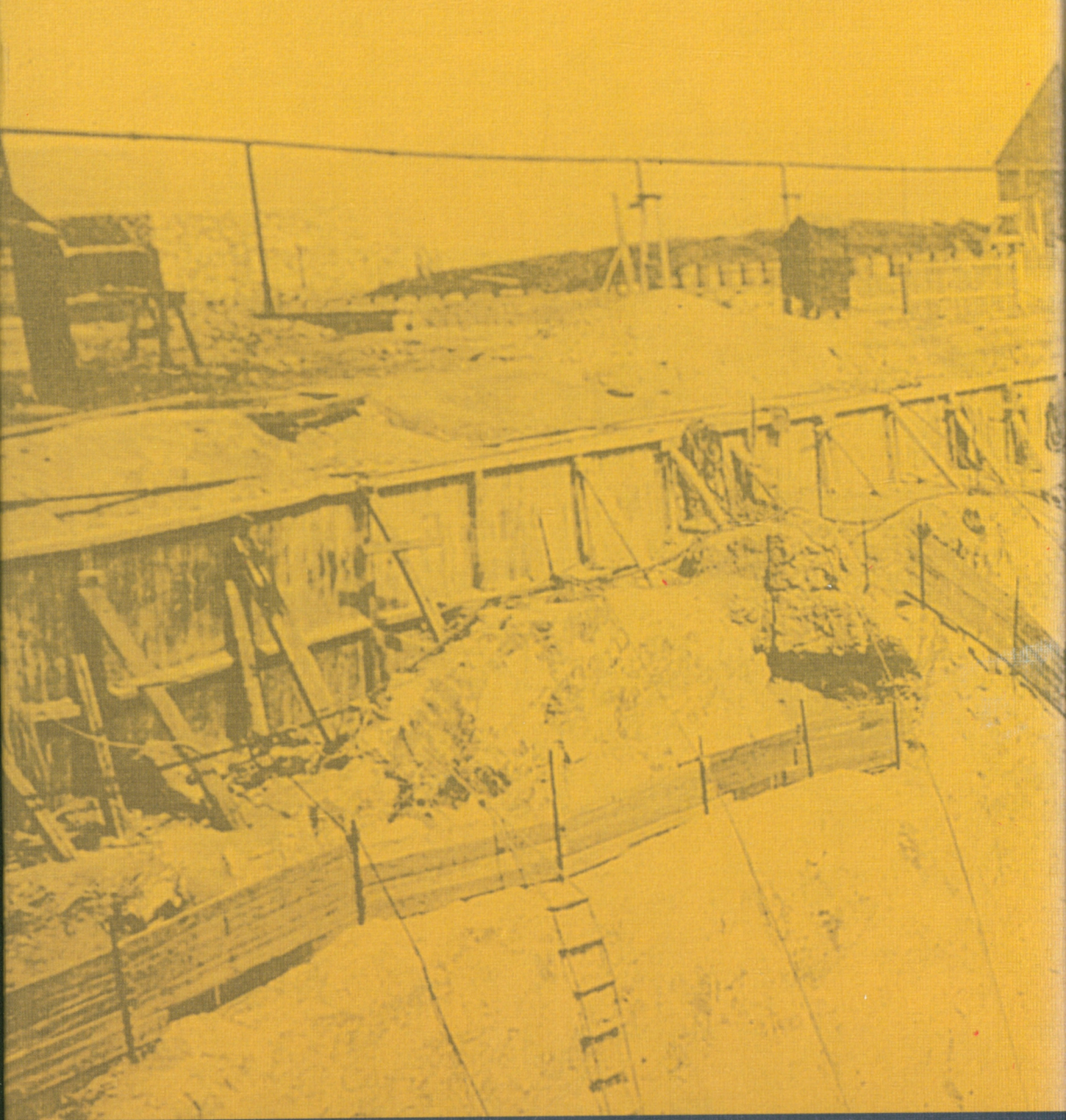
English Summary

Vanggaard combined his assessment of developments in the market with an intelligent investment in production technology. This technology ensured that his dresses could be sold at prices that made them available to a large group of customers, while at the same time being able to use the extra sales argument that the clothes were made to a high quality. This was a powerful argument at a time when lots of women still made their own clothes.

During the time that Vanggaard himself was in charge of the day-to-day running of his company, the business benefitted from the strengths of a family run business. As both the manager and sole proprietor, and being financially self sufficient, Vanggaard could make quick, consistent decisions. These can be seen, for example, in his decisions to diversify, and later to set up and then expand a new factory. From the 1970s, however, his company was increasingly affected by the weaknesses of a family run business, because he retained control of the company, but no longer had the strength to run it.

The period around 1973 was a time of crisis for most of the Danish clothing industry. It was fatal for Vanggaard's company, however, because the crisis happened at a time when he no longer had the same feel for the market, nor perhaps the strength or motivation to carry out the scope of the strategic changes that developments made necessary. Diversifying had been appropriate as long as the Danish market was relatively isolated, but in relation to the growing competition seen in the 1970s it was no longer feasible to aim simultaneously for broad collections, wide variation from collection to collection, and manufacture in Denmark. Vanggaard could not see this, nor did he realise that his market segment had to be consolidated for the future by strengthening his "Tage Vanggaard" trademark.

STATENS ARKIVER

ERHVERVSARKIVET